يۇ. س. خۇدياكوۋ

مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ

قورال - ياراغلىرى ۋە ئۇرۇش سەنئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەمۇد قەشقىرى « ئۇيغۇر » سۆزىنى چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ:

ئۇيغۇر ، بىر ئەلنىڭ ئىسمى ، ئۇنىڭ يەش شەھىرى بار . بۇ شەھەرلەرنى زۇلقەرنەين تۈرك خاقانى بىلەن يۈتۈم تۈزگەندىن كېيىن سالدۇرغان ئىكەن .

ماكا مۇھەممەت چاقىر تونقا خان ئوغلى نىزامىدىن ئىسرافىل توغان تېكىن ئۆز ئاتىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ،مۇنداق دېگەن ئىدى : زۇلقەرنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا ، تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تۇنۇ مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن . ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قانداقلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن. ئوقنى ئالدىغا قاندىق ئاتسا ، كەينىگىمۇ ئوندىق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن . زۇلقەرنەين بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە « Inan huzhurand » ــ بۇلار باشقىلارغا مۇھتاج بولماي ، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن، بۇلارنىڭ قولىدىن ئۇۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ،قاچان خالىسا شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ » دەپتۇ . شۇندىن تارتىپ بۇ ئەل « huzhur » دەپ ئاتىلىپتۇ .

سابىق س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى سىبىرىيە بۆلۈمى
تارىخ ، فىلولوگىيە ۋە پەلسەپە ئىنستىتۇتى

يۇ.س.خۇدياكوۋ

مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ

قورال - يارىغلىرى ۋە ئۇرۇش سەنئىتى

رۇسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: پەرھات جىلان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

中亚游牧民族冷兵器/乎德亚科夫著，帕尔哈提·吉兰译. —乌鲁木齐：新疆人民出版社，2003.11
ISBN7-228-08418-7

Ⅰ.中… Ⅱ.①乎…②帕… Ⅲ.牧民—武器—发展史—中亚—古代—维吾尔语 （中国少数民族语言）
Ⅳ.E92-093.6

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2003)第 101444 号

中亚游牧民族冷兵器 （维吾尔文）

乎德亚科夫 著
帕尔哈提·吉兰 译

新 疆 人 民 出 版 社 出 版
（乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮编 830001）
新 疆 新 华 书 店 发 行
乌 鲁 木 齐 天 平 印 刷 厂 印 刷
850×1168 毫米 32 开本 13.625 印张 2 插页
2003 年 11 月第 1 版 2003 年 11 月第 1 次印刷
印数：1—3,000

ISBN7-228-08418-7 定价： 22.00 元

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

مەن 1991 - يىلى شىنجاڭ ئۇنۇبرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرۈپ، ئۇرۇمچى قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئىنستۇتىغا تەقسىم قىلىنىدىم. شۇنىڭ بىلەن مېنىڭ ھەربىي ئىشلار ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىش پائالىيىتىم باشلاندى. ھەربىي ئوقۇتۇش ۋە ئىزدىنىش جەريانىدا «ھەربىي ئىلىم» دىن ئىبارەت بۇ ساھەنىڭ ئۆزگىچە بىر ئىلىم ساھەسى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتىم ھەمدە مەندە ئۇنىڭغا ئالاھىدە قىزىقىش پەيدا بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئون نەچچە يىل جەريانىدا زور قىزىقىش ۋە ئالاھىدە ئىشتىياق بىلەن ھەربىي ئىلىمنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشقا كىرىشىپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى ھەربىي ئىشلارغا دائىر نەزەرىيىۋى ئەسەرلىرى، ھەرقايسى مىللەت، قوۋملارغا دائىر ھەربىي ئەسەرلەرنى ئىمكانىيىتىمنىڭ يار بېرىشىچە قايسى تىلدا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر يىغدىم ۋە ئۆگەندىم ھەمدە «ھەربىي خەت - ئالاقە يېزىقچىلىقى» (1998 - يىل، شىنجاڭ ئۇنۇبرسىتېتى نەشرىياتى) «سۇن زىنىڭ ھەربىي تەدبىرلىرى» (2001 - يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى)، «جۇگې لياڭنىڭ ھەربىي مەمۇرىي - تەدبىرلىرى» (2003 - يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى)، «ئۇرۇش ۋە تىنچلىق مەنتىقىسى» (2002 - يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى) قاتارلىق كىتابلارنى نەشر قىلدۇردۇم. بۇ جەريانىدا نۇرغۇن يولداشلارنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى، ياردەم - مەدەتلىرىگە ۋە ماتېرىيال ئۇچۇرلىرىغا مۇيەسسەر بولدۇم. بۇنىڭ ئىچىدە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى پىشقەدەم شائىر، تىلشۇناس،

تەنقىداتچى ئىمىن تۇرسۇن ئاكىدۇر. بىر قېتىملىق سۆھبەتتە ئىمىن تۇرسۇن ئاكا ئۆزىدە بىر ئېسىل كىتابنىڭ بارلىقىنى، ئۇنى كۆرۈپ بېقىشىمنى تەۋسىيە قىلدى. مەن كىتابنى ئالغاندىن كېيىن، بۇ كىتابنىڭ قىرغىزىستانلىق روس ئالىمى خۇدياكوۋ-نىڭ «جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمەنلەرنىڭ قورال - ياراغلىرى» دېگەن روسچە كىتابى ئىكەنلىكىنى بىلدىم. ئۆزۈم روسچىنى بىلمىگەچكە كىتابنى بىۋاستە كۆرۈپ چىقىشقا مۇمكىن بولمىدى. كىتابنى تېزدىن كۆرۈپ ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئىستىكى مېنى ئارامىمدا قويمىدى. شۇنىڭ بىلەن مەن كىتابنى تەرجىمە قىلىپ بېرىشنى تىلشۇناس، يازغۇچى، تەرجىمان پەرھات جىلان ئەپەندىگە ھاۋالە قىلدىم. پەرھات ئاكىمۇ بۇ ئىشنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، كىتابنى يېرىم يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە تەرجىمە قىلىپ بەردى. مەن تەرجىمىنى كۆرگەندىن كېيىن كىتابنىڭ ناھايىتى ياخشىلىقىنى، چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئىلمىي قىممىتىنىڭ ئىنتايىن يۇقىرىلىقىنى، بېرىلگەن ئۇچۇر، ماتېرىيال - مەنبەلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى بىلىپ، بۇ ئەسەرنى ئۆزۈملا كۆرسەم بەكمۇ شەخسىيەتچىلىك بولۇپ قالىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئەسلىدە تەنقىقاتتا پايدىلىنىش ئۈچۈن تەرجىمە قىلدۇرغان بۇ ئەسەرنى كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ كۆرۈپ پايدىلىنىشى ئۈچۈن نەشر قىلدۇردۇم. شۇنىڭدەك كىتابنىڭ ئىسمىنى ئۇيغۇرچە نەشرىدە «مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمەنلەرنىڭ قورال - ياراغلىرى ۋە ئۇرۇش سەنئىتى» دەپ ئالدىم. چۈنكى، كىتابتا جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى قەبىلىلەرگە دائىر مەلۇماتلار بولسىمۇ، لېكىن مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمەنلەرنىڭ قورال - ياراغلىرى، ھەربىي تەشكىلى تۈزۈلىمىسى بىلەن ئۇرۇش سەنئىتىگە دائىر مەزمۇنلار خېلى سالماقنى ئىگىلىگەن. ئۇنىڭدىن باشقا «مەركىزىي ئاسىيا» دىن ئىبارەت جۇغراپىيىلىك ئۇقۇمنىڭ دائىرىسى مەسىلىسىمۇ بىرلىككە كەل-

مىگەن، تالاش - تارتىش بولۇۋاتقان مەسىلە بولغاچقا، مەن «مەركىزىي ئاسىيا» ئۇقۇمىنى كەڭ مەنىدە قوللىنىپ ئىشلەتتىم. خۇدياكوۋ: «بۇرۇن بىر قىسىم ئالىملار مەركىزىي ئاسىيا نى ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بىر دەپ ھېسابلىغان. بىز ئېيتىۋاتقان مەركىزىي ئاسىيا تارىخىي - مەدەنىيەت رايونى ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە تېررىتورىيىسىنى (بايقال كۆلى ئەتراپى، تۇۋا، مىنۇسىن ۋە ئاچىن - مارىن ئويمانلىقى، ئالتاينىڭ تاغلىق ۋە دالا رايونلىرى، ئوب دەريا سىستېمىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، ئېرتىش دەريا سىستېمىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، شۇنداقلا جەنۇب تەرەپتىكى زېمىنلاردىن ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ۋە شىنجاڭنىڭ سەددىچىن سېپىلىنى پاسىل قىلغان يايلاقلىرى ۋە شىزاڭ ئىگىزلىكىنىمۇ مەركىزىي ئاسىيا دائىرىسىگە كىرگۈزۈش كېرەك» دېگەن. بۇ ھەقتە دوكتور ئەسئەت سۇلايمان «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1999 - يىللىق 2 - ، 3 - سانلىرىدىكى «مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىيەت دىئالېكتىكىسى» دېگەن ماقالىسىدا «ئوتتۇرا ئاسىيا، مەركىزىي ئاسىيا، ئىچكى ئاسىيا دېگەن بۇ جۇغراپىيىلىك ناملار پەقەت يېقىنقى بىر - ئىككى يۈز يىلدىن بۇيان ئىلىم ساھەسىدە كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جۇغراپىيىلىك ناملارنىڭ كونكرېت دائىرىسى ئۈستىدىكى تالاش - تارتىشلار تا ھازىرغىچە ئىلىم ساھەسىدە ھەل بولمىدى. مېنىڭچە بۇ ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى، يەنى دەريالىرى ئوچۇق دېڭىزغا ئېقىپ بارالمايدىغان كەڭ رايونلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن» دەپ يازغان. قىسقىسى، جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ دائىرىسى ھەققىدىكى قاراشلىرىدا قىسمەن پەرقلەر بولسىمۇ، ئومۇمىي جەھەتتىن زور ئوخشاشلىق بار. شۇڭا، مەن كىتابنىڭ ئىسمىنى ئۇيغۇرچە نەشرىدە «مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرى ۋە ئۇرۇش سەنئىتى» دەپ ئالدىم. بۇ ماكاندا

چېتىلىدىغان ۋەقەلەرگىلا قىزىقاتتى.

يازما مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارنىڭ تولۇق بولماسلىقى تۈپەيلى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا قىيىنچىلىق كۆرۈلۈپ كەلدى. ھازىر مەزكۇر تېمىنى ئىشلەشتە ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەردىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. قەدىمكى ھەربىي ئىستېھكاملار، خارابىلەر ۋە كۆلگە ئايلانغان جايلار، ئۇرۇش پائالىيەتلىرىنىڭ ئىدېئولوگىيىلىك نەق مەيدان كۆرۈنۈشلىرى ۋە باشقىلار ئۇرۇشلارنىڭ ماددىي ئىزلىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. يەنە شۇنىمۇ ھېسابقا ئېلىش لازىمكى، ھەربىي ھەرىكەتلەر نەتىجىسىدە يەككە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ تارقىلىش چېگرىلىرى ئۆزگىرىپ تۇرغان. قورال - ياراغ تۈرلىرى ھەربىي ئىشلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىكى ئەڭ مۇھىم مەنبە بولالايدۇ. بۇ قوراللار ھەربىي پائالىيەتنىڭ ھۇجۇم قىلىش ۋە مۇداپىئەلىنىشتىن ئىبارەت ئاساسلىق ئىككى فۇنكسىيىسىنى يۈرگۈزىدىغان ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. دېمەك، مەنبە ئاساسىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تارىخىنى قورال - ياراغ تارىخى نۇقتىسىدىن كۆزىتىشكە بولىدۇ. شۇنداقلا، شۇ قوراللارنىڭ قايسى دەۋرلەردە ئىشلىتىلگەنلىكىنىمۇ ئېنىقلاشقا بولىدۇ.

كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي ئەھمىيىتى پۈتۈن دۇنيا ئۇرۇش تارىخىدىكى بىر پەۋقۇلئاددە مەسىلە بولۇش بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. كۆچمەنلەر جەمئىيەتنىڭ ھاياتىي پائالىيەتلىرىدىكى ھەربىي ئىشلارنى تەتقىق قىلغاندا ئۇلارنىڭ تارىخىي تەقدىرىدىكى قانۇنىيەتلەرنى ئەينەن چۈشىنىشكە ياردەمى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇرۇش ئامىلىنى تەكشۈرگەندە يايلاق ئاھالىسى ئىچىدىن مەدەنىي ئىگىلىك تۈرىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشىدىكى سەۋەبلەرنى

ئېچىپ كۆرسەتكىلى بولىدۇ، كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ تەدرى-
جىي تەرەققىياتىدىكى مۇقىملىق بىلەن ئۆزگىرىشىنىڭ نىسبىتىنى
ۋە ئۇلارنىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ،
بىرىنىڭ ئورنىغا بىرى ئالمىشىپ تۇرغان كۆچمەن ئىمپېرىيىلەر-
نىڭ گۈللىنىش ۋە خاراب بولۇش سەۋەبلىرىنى تاپقىلى بولىدۇ،
تۈرلۈك تارىخىي دەۋرلەردىكى كۆچمەنلەرنىڭ كۆچۈش دولقۇنلە-
رى ۋە تاجاۋۇزچىلىقلىرىنى چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ.

يۇقىرىقى قانۇنىيەتلەرنى ئېنىقلاش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشى
ياۋروپا - ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ئوخشاشمايدىغان زامان ۋە ما-
كاندىكى ھەربىي ئىشلار تارىخىغا ئائىت مەلۇماتلارنى سىستېما-
لاشتۇرۇش ئىمكانىيەتلىرىگە باغلىق. كۆچمەنلەر جەمئىيەتىنىڭ
ياۋروپا - ئاسىيا يايلاقلىرىدا مەۋجۇت بولغان دەۋرىگە ئائىت
بارلىق مەنبەلەر يېغىپ تەكشۈرۈلسە، ئېھتىمال، ئۇلارنىڭ ئۇ-
رۇش قىلىش سەنئىتى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇر ئەڭ تولۇق ۋە ئې-
نەن بولار ئىدى. ھالبۇكى بۇ مەسىلىنىڭ ھەل قىلىنىشى تۈر-
لۈك دەۋرلەردىكى تۈرلۈك قەبىلىلەرگە تەئەللۇق بولغان مەنبەلەر-
نىڭ كۆپلۈكى ۋە خىلمۇخىللىقى بىلەن ئىنتايىن مۇرەككەپلىشىپ
كېتىدۇ. دېھقانچىلىق رايونلىرى بىلەن چېگرىلىنىدىغان يايلاق-
لاردىكى ئاھالىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەربىي ئىشلارنى تە-
رەققىي قىلدۇرۇش تەلىپى كۆپىنچە ھاللاردا دېھقانچىلىق بىلەن
شۇغۇللىنىدىغان كونكرېت رەقىبلىرىگە تاقابىل تۇرۇش زۆرۈرى-
يىتىدىن كېلىپ چىققان. بۇ كۆپ قاتلاملىق تېما بولۇپ، ھەربىر
قاتلىمى يەنە ئۆز ئالدىغا ئايرىم تېما بولىدۇ (مەسىلەن، شەرقىي
ياۋروپا، ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرقىي تۈركىستان، ئىراق شەرق
ئەھۋاللىرى)، بۇ تېمىلار كونكرېت رايونلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش
سەنئەتلىرىنى سىلىشتۇرۇپ تەكشۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا،
بىزنىڭ قارىشىمىزچە، مەزكۇر مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن
كۆچمەنلەر دۇنياسىدىكى شۇنداق بىر تارىخىي مەدەنىي رايونىنى

رىلەردە كۆپلىگەن ئۇرۇشلار، ھەربىي يۇرۇشلەر، جەڭلەر، قەسىملار قۇرۇلمىسى ۋە ئۇرۇش تاكتىكىسى ھەققىدىكى مەلۇماتلار ساقلىنىپ قالغان». بۇ جەھەتتىمۇ ئېلىمىز خاتىرىلىرى ناھايىتى مول ۋە ئىنتايىن قىممەتلىك. ئۇلار كۆچمەنلەرنىڭ قورال - ياراغ مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

ھەممىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، «كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يازما يادىكارلىقلىرىدا ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەن. كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا دائىر ئاساسلىق مەلۇماتلار شۇ كۆچمەنلەرنىڭ ھۆجۇملىرىغا دۇچ كەلگەن دېھقانچىلىق ئەللىرىنىڭ ۋەكىللىرى يازغان يىلنامىلەردە ۋە تارىخىي ئەسەرلەردە ساقلىنىپ قالغان. تەبىئىيكى، بۇ مەنبەلەر تولۇق ئەمەس ۋە خاھىشچانلىققا ئىگە. چەت ئەللەر ئۆز دۆلىتىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا ئوخشىمايدىغان كۆچمەنلەرچە ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ ئايرىم تەرەپلىرىگىلا قىزىققان، شۇڭا رىئال مەۋجۇت بولغان نۇرغۇن مەسىلىلەر ئەھمىيەتسىز نەرسىلەردەك قالدۇرۇلۇپ قويۇلغان ياكى غەيرىي پوزىتسىيەدە تۇرۇپ چۈشەندۈرۈلگەن. قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى يىلنامىچىلەر ۋە تارىخچىلار كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى ئانچە بىلىپ كەتمەيتتى، چۈنكى ئۇلار قارشى تەرەپنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى كۆزەتمەستىن، پەقەت ئۆز دۆلىتىنىڭ مەنپەئەتلىرىگە چېتىلىدىغان ۋەقەلەرگىلا قىزىققان». شۇڭا، كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي قورال - ياراغ مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلغاندا تارىخىي يازما مەنبەلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى قەدىمكى كۆچمەنلەر پائالىيەت قىلغان زېمىنلارغا مۇناسىۋەتلىك باشقا مىللەتلەر تارىخىي خاتىرىلىرى، جايلاردىن قېزىلغان، تېپىلىۋاتقان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ھەم شۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار بىلەن بىرلەشتۈرۈش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا، ئاندىن يازما مەنبەلەردىكى خا-

هىشچانلىق ئاساسىدا يېزىلىپ قالغان خاتالىقلارنى تېپىپ چىققىلى، مەلۇماتلارنىڭ تولۇق بولماسلىقى سەۋەبلىك كېلىپ چىققان قىيىنچىلىقلارنى ئازايتقىلى بولىدۇ. چۈنكى كۆچمەنلەر پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلار ئىنتايىن كەڭ.

سىنىپ پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرىكى يىراق قەدىمكى دەۋردە، ئىنسانلار ياشاش ئۈچۈن ئاساسلىقى تەبىئەت دۇنياسى بىلەن كۈرەش قىلغان بولۇپ، ئەمگەك قوراللىرى بىلەن ھەربىي قورال ئايرىلمىغان. قورال - ياراغ قوشۇننىڭ ئاساسلىق بەلگىسى، شۇنداقلا ئۇرۇش قىلىدىغان ئاساسلىق قورال. ئۇ ئەمگەك قورالىدىن ئايرىلىپ چىققان بولۇپ، تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ مۇستەقىل بىر سىستېمىغا ئايلانغان. قورال - ياراغ تەرەققىيات تارىخىنى ئادەتتە سوغۇق قوراللار، ئوت قوراللار ۋە زامانىۋىي قوراللاردىن ئىبارەت ئۈچ تەرەققىيات باسقۇچىغا، ھەربىر باسقۇچنى يەنە بىر نەچچە تەرەققىيات باسقۇچىغا بۆلۈشكە بولىدۇ. مەزكۇر كىتاب سوغۇق قوراللار دەۋرىدىكى تۆمۇر قوراللارنى تەتقىق قىلىش ۋە بايان قىلىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان بولۇپ، مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ شۇ دەۋر قوراللىرىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالىنى ناھايىتى ئىلمىي ۋە ئىنچىكە تەپسىلاتلار ئاساسىدا پاكىتلار بىلەن يورۇتۇپ بەرگەن.

بۇ كىتاب بىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ھەربىي ئىشلار تەتقىقاتىمىزدا ئۈلگىلىك رول ئويناش بىلەن بىللە، بىزنى ئىلمىي تەتقىقات مىتودى ۋە مول ماتېرىيال مەنبەسى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئالىمجان ھاشىر تۇرگۇن

2003 - يىل 11 - نويابىر، ئۈرۈمچى

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە ئوتتۇرا ئەسىرلەر كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرىنى تەتقىق قىلىش مەسىلىلىرى ... 1
ئەسەرلەر ۋە مەنبەلەر ھەققىدە..... 11

بىرىنچى قىسىم كىيىنكى قەدىمكى زامان دەۋرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى 41
بىرىنچى باب ھۇنلاردا يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قورال-لىرىنىڭ يېڭى تۈرلىرىنىڭ شەكىللىنىشى...44
ئىككىنچى باب تېس قەبىلىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قورال تۈر-لىرى 82
ئۈچىنچى باب كۆكەل قەبىلىلىرىنىڭ قوراللىرى 96
تۆتىنچى باب تاشتىق قەبىلىلىرىنىڭ قورال تۈرلىرى ... 126
بەشىنچى باب يۇقىرى ئوب قەبىلىلىرىنىڭ قورال تۈر-لىرى..... 157
ئالتىنچى باب بېرىل قەبىلىلىرىنىڭ قوراللىرى..... 177

ئىككىنچى قىسىم ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋر-ىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى ... 191
بىرىنچى باب قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى ... 195
ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىدىكى ئالا-ھىدىلىكلەر 243
ئۈچىنچى باب كىماكلارنىڭ قورال تۈرلىرى 262

ئۇچىنچى قىسىم جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي
ئاسىيادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ
قورال - يارىغ تەرەققىياتى ۋە ئۇرۇش
سەنئىتىدىكى ئاساسلىق قانۇنىيەتلەر 297

خاتىمە 327

ئىزاھات 330

مۇقەددىمە

ئوتتۇرا ئەسىرلەر كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرىنى تەتقىق قىلىش مەسىلىلىرى

ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقى داللىرىدا ياشىغان كۆچمەن خەلقلەر تارىخىدا ھەربىي ئىشلار ناھايىتى مۇھىم رول ئويناغان. دۇنيا تارىخىدا كۆچمەن چارۋىچىلارغا خاس مەدەنىيەت - ئىگىلىك تۈزۈمىنىڭ ئۇچ مىڭ يىل داۋامىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشى كۆپ جەھەتتىن ئۇلارنىڭ قورال - ياراغلىرى ۋە ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

قەدىمدىن تارتىپ كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قوشنا خەلقلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كەلگەنىدى. يېزىق ئەنئەنىسى بارلىققا كەلگەندىن باشلاپ دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغان ئەللەردە كۆچمەنلەرنىڭ ھۇجۇملىرى، بۇلاڭچىلىقلىرى ۋە كەڭ كۆلەمدىكى تاجاۋۇزچىلىق يۈرۈشلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلار خاتىرىلىنىشكە باشلىغان. كۆچمەنلەردىن كېلىدىغان خەۋپنىڭ كۈپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ قوراللىنىشى، ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى، دۆلەت تۈزۈلمىسى ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدىكى ھەر-بىيلىشىش ئەھۋاللىرى ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئەللىرىدە مەخسۇس تەتقىقات ئوبيېكتى بولۇپ قالدى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، كۆچمەنلەر بىلەن ئۇلارغا چېگىرلىنىدىغان ئەللەرنىڭ قورال -

ياراغلىرى ھەم ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۆزئارا قويۇق تەسىر كۆرسىتىش ۋەزىيىتىدە بولغان ھەمدە بۇ كۆپ جەھەتتىن كۆچمەنلەرگە قوراللىق تاقابىل تۇرۇش ئېھتىياجىدىن بەلگىلەنگەن. شۇڭا، ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى كۆچمەنلەر دۇنياسى بىلەن چېگرىلىنىدىغان ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئەللىرىنىڭ تارىخىدىكى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن مەسىلىلەرنىڭ تەتقىقاتى كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تەھلىل قىلىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك.

بۇ خىل تەتقىقات يۆنىلىشى ھازىرغىچە يېتەرلىك تۇتۇلمىدى. ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىگە دائىر دۇنيا تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ئومۇمىي بايان تۇرىدىكى ئەسەرلەردە كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا ئاجرىتىلغان سەھىپە بەك ئاز، ئادەتتە، بۇنداق ئەسەرلەردە قەدىمكى يۇنان ۋە جۇڭگونىڭ ئۇرۇش تارىخلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بايانلاردىكى سىكىنلار ۋە ھۇنلارنىڭ ئۇرۇش تارىخلىرىدىن ئېلىنغان ئايرىم ۋەقەلەر لا تىلغا ئېلىنىدۇ. ① ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى ئۇرۇش سەنئىتىنى تەتقىق قىلغۇچى تارىخچىلارنىڭ دىققەت - ئېتىبارىدىن پۈتۈنلەي چەتتە قالغان. پەقەت ئوتتۇرا ئەسىر مەزگىلىدىكى موڭغۇللارنىڭ ئۇرۇش تارىخى ۋە قوراللىنىشى بىر قەدەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان. ② ھالبۇكى، ئالدىنقى دەۋرلەردىكى كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش تارىخى ئېنىقلانمىغان بولغاچقا، موڭغۇللارنىڭ ئۇرۇش قىلىشتىكى ئاجايىپ ئۇتۇقلىرى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە توغرا شەرھىلەنمىدى ۋە پۈتۈنلەي چىگىزخاننىڭ تالانتىدىن بولغان دەپ ھېسابلاندى.

ئولتۇراق ۋە كۆچمەن خەلقلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىگە ئائىت بىلىملەرنىڭ تولۇق بولماسلىقى كۆپ جەھەتتىن مەنبە ئاساسىنىڭ قانداق بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇرغۇنلىغان ئولتۇراق خەلقلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپلا زور

ئۇرۇش ۋەقەلىرىنى خاتىرىلەش ئەنئەنىسى بولغانىدى. شۇ خاتىرىلەردە كۆپلىگەن ئۇرۇشلار، يۈرۈشلەر، جەڭلەر، قوشۇن قۇرۇلمىسى ۋە ئۇرۇش تاكتىكىسى ھەققىدىكى مەلۇماتلار ساقلىنىپ قالغان. ئاشۇ قەدىمكى دەۋرلەردىلا ئۇرۇش قىلىش تەجرىبىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا قارىتىلغان ئۇرۇنۇشلار كۆرۈلگەن، «غەلىبە قىلىش ئىلمى» ھەققىدىكى بايانلار ئوتتۇرىغا چىققان. بۇ كۆپ قاتلاملىق مول ماتېرىياللار قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرلىرىدىكى دېھقانچىلىق ئەللىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنىڭ بارلىققا كېلىش ۋە راۋاجلىنىشتەك تارىخىي مەنزىرىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىشەنچلىك مەنبە بولالايدۇ ③. بىر قەدەر كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنى تەتقىق قىلغۇچى تارىخچىلار بۇ ماتېرىياللاردىن پايدىلانغان، ھەربىي نەزەرىيىچىلىرىمۇ بۇ ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلغان ۋە ئۇرۇشلاردا قوللانغان.

كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يازما يادىكارلىقلىرىدا ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەن. كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا دائىر ئاساسلىق مەلۇماتلار شۇ كۆچمەنلەرنىڭ ھۆجۇملىرىغا دۇچ كەلگەن دېھقانچىلىق ئەللىرىنىڭ ۋەقەللىرى يازغان يىلنامىلەر ۋە تارىخىي ئەسەرلەردە ساقلىنىپ قالغان. تەبىئىيكى، بۇ مەنبەلەر تولۇق ئەمەس ۋە خاھىشچانلىققا ئىگە. چەت ئەللىكلەر ئۆز دۆلىتىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا ئوخشاشمايدىغان كۆچمەنلەرچە ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ ئايرىم تەرەپلىرىگىلا قىزىققان. شۇڭا، رېئال مەۋجۇت بولغان نۇرغۇن مەسىلىلەر ئەھمىيەتسىزدەك قالدۇرۇپ قويۇلغان ياكى غەيرىي پوزىتسىيىدە چۈشەندۈرۈلگەن. قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى يىلنامىچىلەر ۋە تارىخچىلار كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى ئانچە بىلىپ كەتمەيتتى. چۈنكى، ئۇلار قارشى تەرەپنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى كۆزەتمەستىن، پەقەت ئۆز دۆلىتىنىڭ مەنپەئەتلىرىگە

چېتىلىدىغان ۋەقەلەرگىلا قىزىقاتتى.

يازما مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارنىڭ تولۇق بولماسلىقى تۈپەيلى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا قىيىنچىلىق كۆرۈلۈپ كەلدى. ھازىر مەزكۇر تېمىنى ئىشلەشتە ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەردىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. قەدىمكى ھەربىي ئىستېھكاملار، خارابىلەر ۋە كۆلگە ئايلانغان جايلار، ئۇرۇش پائالىيەتلىرىنىڭ ئىدىئولوگىيىلىك نەق مەيدان كۆرۈنۈشلىرى ۋە باشقىلار ئۇرۇشلارنىڭ ماددىي ئىزلىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. يەنە شۇنىمۇ ھېسابقا ئېلىش لازىمكى، ھەربىي ھەرىكەتلەر نەتىجىسىدە يەككە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ تارقىلىش چېگرىلىرى ئۆزگىرىپ تۇرغان. قورال - ياراغ تۈرلىرى ھەربىي ئىشلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىكى ئەڭ مۇھىم مەنبە بولالايدۇ. بۇ قوراللار ھەربىي پائالىيەتنىڭ ھۇجۇم قىلىش ۋە مۇداپىئەلىنىشتىن ئىبارەت ئاساسلىق ئىككى فۇنكسىيىسىنى يۈرگۈزىدىغان ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. دېمەك، مەنبە ئاساسىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تارىخىنى قورال - ياراغ تارىخى نۇقتىسىدىن كۆزىتىشكە بولىدۇ. شۇنداقلا، شۇ قوراللارنىڭ قايسى دەۋرلەردە ئىشلىتىلگەنلىكىنىمۇ ئېنىقلاشقا بولىدۇ.

كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي ئەھمىيىتى پۈتۈن دۇنيا ئۇرۇش تارىخىدىكى بىر پەۋقۇلئاددە مەسىلە بولۇش بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. كۆچمەنلەر جەمئىيەتنىڭ ھاياتىي پائالىيەتلىرىدىكى ھەربىي ئىشلارنى تەتقىق قىلغاندا ئۇلارنىڭ تارىخىي تەقدىرىدىكى قانۇنىيەتلەرنى ئەينەن چۈشىنىشكە ياردىمى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇرۇش ئامىلىنى تەكشۈرگەندە يايلاق ئاھالىسى ئىچىدىن مەدەنىي ئىگىلىك تۈرىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشىدىكى سەۋەبلەرنى

ئېچىپ كۆرسەتكىلى بولىدۇ. كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ تەركى-
جىي تەرەققىياتىدىكى مۇقىملىق بىلەن ئۆزگىرىشىنىڭ نىسبىتىنى
ۋە ئۇلارنىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ،
بىرىنىڭ ئورنىغا بىرى ئالمىشىپ تۇرغان كۆچمەن ئىمپېرىيىلەر-
نىڭ گۈللىنىش ۋە خاراب بولۇش سەۋەبلىرىنى تاپقىلى بولىدۇ،
تۈرلۈك تارىخىي دەۋرلەردىكى كۆچمەنلەرنىڭ كۆچۈش دولقۇنلە-
رى ۋە تاجاۋۇزچىلىقلىرىنى چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ.

يۇقىرىقى قانۇنىيەتلەرنى ئېنىقلاش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشى
ياۋروپا - ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ئوخشاشمايدىغان زامان ۋە ما-
كاندىكى ھەربىي ئىشلار تارىخىغا ئائىت مەلۇماتلارنى سىستېما-
لاشتۇرۇش ئىمكانىيەتلىرىگە باغلىق. كۆچمەنلەر جەمئىيەتىنىڭ
ياۋروپا - ئاسىيا يايلاقلىرىدا مەۋجۇت بولغان دەۋرىگە ئائىت
بارلىق مەنبەلەر يېغىپ تەكشۈرۈلسە، ئېھتىمال، ئۇلارنىڭ ئۇ-
رۇش قىلىش سەنئىتى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇر ئەڭ تولۇق ۋە ئې-
نەن بولار ئىدى. ھالبۇكى بۇ مەسىلىنىڭ ھەل قىلىنىشى تۈر-
لۈك دەۋرلەردىكى تۈرلۈك قەبىلىلەرگە تەئەللۇق بولغان مەنبەلەر-
نىڭ كۆپلۈكى ۋە خىلمۇخىللىقى بىلەن ئىنتايىن مۇرەككەپلىشىپ
كېتىدۇ. دېھقانچىلىق رايونلىرى بىلەن چېگرىلىنىدىغان يايلاق-
لاردىكى ئاھالىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەربىي ئىشلارنى تە-
رەققىي قىلدۇرۇش تەلىپى كۆپىنچە ھاللاردا دېھقانچىلىق بىلەن
شۇغۇللىنىدىغان كونكرېت زەقىبلىرىگە تاقابىل تۇرۇش زۆرۈرە-
يىتىدىن كېلىپ چىققان. بۇ كۆپ قاتلاملىق تېما بولۇپ، ھەربىر
قاتلىمى يەنە ئۆز ئالدىغا ئايرىم تېما بولىدۇ (مەسىلەن، شەرقىي
ياۋروپا، ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرقىي تۈركىستان، ئىراق شەرق
ئەھۋاللىرى)، بۇ تېمىلار كونكرېت رايونلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش
سەنئەتلىرىنى سىلىشتۇرۇپ تەكشۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا،
بىزنىڭ قارىشىمىزچە، مەزكۇر مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن
كۆچمەنلەر دۇنياسىدىكى شۇنداق بىر تارىخىي مەدەنىي رايونىنى

تاللاپ ئېلىش زۆرۈركى، بۇ رايوننىڭ ئۇرۇش تارىخى ئۆزىنىڭ كونكرېت رەقىبلىرىنىڭ ئۇرۇش قىلىش ئەنئەنىسىگە مۇناسىۋەتسىز بولسۇن، بۇ رايوندىكى ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى تاشقى ئامىللار بىلەن ئەمەس (تاشقى ئامىللارنى ئىنىقلاش بەك تەس)، بەلكى كۆچمەنلەر جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرى بىلەن بەلگىلەنسۇن. ھەربىي ئىشلار تەرەققىياتىنى مۇشۇنداق چۈشەندۈرگەندە، قىسمەن ئامىللارنىڭ ھېسابقا ئېلىنمايدىغانلىقى قېلىشى بىلەن مەسىلىنىڭ مۇرەككەپلىشىپ كېتىشىدىن ساقلىنىپ، ئەھۋالنى ئېنەن ئەكس ئەتتۈرگىلى ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەت سىستېمىسىدىكى فۇنكسىيە مېخانىزمىنى ئايدىڭلاشتۇرغىلى بولىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇنىڭدا مەركىزىي ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە زېمىنلىرى بىلەن چېگرىلىنىدىغان تارىخىي مەدەنىي رايونىنى تاللاپ ئېلىش كېرەك، چۈنكى كۆچمەنچىلىك مەۋجۇت بولغان تارىخىي دەۋرلەردە بۇ جايلىنىڭ تاشقى مۇناسىۋەتلىرى مەلۇم بىر دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى رايونىغا تارقىلىش بىلەن چەكلەنمىگەن. ئەلۋەتتە، ئۇچ مىڭ يىللىق كۆچمەنچىلىك تارىخى داۋامىدا مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى رايونلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كەلگەن، ئۇلارنىڭ ھەربىي ئىشلاردىكى تەسىرىنى قوبۇل قىلغان، ئۆزلىرىمۇ ئولتۇراق ئەللەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن، قوراللىق ھۇجۇملارغا ئۇچراپ تۇرغان ۋە بەزىدە جەنۇب، شەرق، غەربتىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىنى ئىستېلا قىلغان. بەلگىلىك تارىخىي پەيتلەردە مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىستراتېگىيە يۆنىلىشى ۋە ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنىڭ كۆلىمى ئۆز ماكانلىرى دائىرىسىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەن. ھالبۇكى، بۇ خىل يۈرۈشلەر كۆپ ھاللاردا ئۆزۈنغا سوزۇلمايتتى ۋە يالغۇز بىر دۈشمەن بىلەنلا قارشىلىشىشنى مەقسەت

قىلمايتتى. مەزكۇر تەتقىقاتنىڭ تېررىتورىيە دائىرىسىنى تاللاش-
تا، مەركىزىي ئاسىيانىڭ كۆچمەنلەر تارىخىدىكى ئالاھىدە رولى
كۆزدە تۇتۇلىدۇ، چۈنكى مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلەرنىڭ جەنۇب
ۋە غەرب تەرەپلەرگە كېڭەيگەن كۆپ قېتىملىق كۆچۈش دولقۇنلە-
رىنىڭ «باشلىنىش نۇقتىسى» بولغان.

بۇرۇن بىر قىسىم ئالىملار مەركىزىي ئاسىيانى ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بىر دەپ ھېسابلىغان. بىز ئېيتىۋاتقان مەركىزىي ئاسىيا تارىخى مەدەنىي رايونى ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە تېررىتورىيىسىنى (بايقال كۆلى ئەتراپى، تۇۋا، مىنۇ-سىن ۋە ئاچىن - مارىن ئويمانلىقى، ئالتاينىڭ تاغلىق ۋە دالا رايونلىرى، ئوب دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، ئىرتىش دەرياسى-نىڭ يۇقىرى ئېقىنى) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنداقلا، جەنۇب تەرەپتىكى زېمىنلاردىن ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ۋە شىنجاڭنىڭ سەددىچىن سېپىلىنى پاسىل قىلىدىغان يايلاقلىرى ھەم شىزاڭ ئېگىزلىكىنىمۇ مەركىزىي ئاسىيا دائىرىسىگە كىرگۈزۈش كې-رەك. بىز مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ مۇشۇ تېررىتورىيە-دىكى ھەربىي پائالىيەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى ئې-كانقەدەر تولۇق قوللىنىشقا تىرىشتۇق.

بىز تەتقىقاتتا مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمەنلەر مەدەنىيەتلە-رىنىڭ ساقلىنىش ۋە ئالمىشىش دەۋرلىرىنى ھەمدە تۆمۈر قورال-لار ئاساسىدىكى ئۇرۇش ۋاستىلىرىنىڭ تۇرلىرىنى تاللىۋال-دۇق. مەركىزىي ئاسىيا تېررىتورىيىسىدە تۆمۈر قوراللار گەرچە سىكىف دەۋرىدىلا (تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 - مىڭ يىلنىڭ ئوتتۇرىدا) بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ھۇنلار بۇ خىل قوراللارنى مىلادىيىدىن سەل ئاۋۋالقى ئەسىرلەردە ئاندىن كۆپلەپ ئىشلىتىشكە باشلىغان. شۇ ۋاقىتلاردا ھۇنلاردا سۆڭەك بىلەن قاپلانغان ئوقيا كەشپ قىلىنغان (قاتتىقلىق پەللىسى ئۇچ ۋە ئەۋرىشىملىك پەللىسى ئىككى). بۇ خىل ئوقيالار كۆچمەنلەر

دۇنياسىدىكى ئارىلىق ساقلاپ جەڭ قىلىش تاكتىكىسىنىڭ كې-
يىنكى تەرەققىياتىنى بەلگىلىگەن. يەنە يېقىن ئارىلىقتا جەڭ
قىلىشتا ئىشلىتىدىغان قوراللاردىكى مۇھىم ئۆزگىرىشلەرنىمۇ
كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىم. بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر كۆچمەنلەرنىڭ
ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى تارىخىدىكى تۇنجى قوراللار دەۋرى بىلەن
تۆمۈر قوراللار دەۋرى ئوتتۇرىسىدىكى بۇرۇلۇش نۇقتىسىنى كۆر-
سىتىپ بېرىدۇ. تۇنجى قوراللار دەۋرىدىكى ئۇرۇش ۋاستىلىرى-
نىڭ خاس ئالاھىدىلىكى خېلى ئۆزگىچە بولۇپ، ئايرىم تەنقىق
قىلىنىشقا تېگىشلىك.

تارىخىي تەرەققىيات مەنتىقىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئوتتۇرا
قوراللارنىڭ ئوق ئاتىدىغان قوراللارغا ئالمىشىش دەۋرىنى مەز-
كۇر تېمىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى خرونولوگىيىلىك چېكى دېيىش
مۇمكىن، چۈنكى ئوق ئاتىدىغان قوراللار ئۇرۇش پائالىيەتلىرى-
نىڭ ھەممە تەرەپلىرىدىكى تەرەققىياتنى تۈپتىن ئۆزگەرتىۋەتتى
ۋە كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس يول
بىلەن بولىدىغان تەرەققىياتىنى ئاياغلاشتۇردى. بۇنداق قورال
مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - مىڭ يىلنىڭ ئوتتۇرىدا كەشپ قىلىن-
غاندى. لېكىن، كۆچمەنلەر جەمئىيىتىدە بۇنداق قوراللار بىر
قەدەر كېيىنرەك، يەنى ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى مەدەنىيەت - ئىگە-
لىك شەكلى يىمىرىلىشكە باشلىغان دەۋردە ئۆزلەشتۇرۇلگەن.
مەزكۇر ئەسەردە مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قەدىمكى
(مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىر — مىلادىيە 5 - ئەسىر)
ۋە ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىرلەر (مىلادىيە 6—7 - ئەسىرلەر)
دىكى قوراللىرى تەھلىل قىلىنىدۇ. كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر
دەۋرىگە (11—14 ئەسىرلەر) ياتىدىغان قوراللار ئايرىم تەھلىل
قىلىنىدىغان بولۇپ، بىز بۇ تېمىنى كېيىن ئىشلەپ چىقىشنى
ئۈمىد قىلىمىز.

ھەربىي ئىشلار تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تەنقىد-

لىشتا زۆرۈر بولىدىغان يېتەرلىك ئوچۇرغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن تەتقىق قىلىنغۇچى ھادىسىنىڭ فۇنكسىيە ئالاھىدىلىكلىرىگە ئا-ئىت ماتېرىياللارنى رەتلەپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. قورال شە-كىللىرىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى ئومۇمىيۈزلۈك ئەھۋال بولغاچقا، قوراللىنىش ھەققىدىكى بايانلاردا شۇ قوراللارنىڭ كونكرېت قاي-سى مىللەت ياكى قايسى مەدەنىيەتكە تەئەللۇق بولغانلىقى مەسىلە-سى كۆپ ھاللاردا ھېسابقا ئېلىنماي كەلدى. تەتقىقاتتا بۇنداق يول تۇتۇلغاندا، ئايرىم جايلاردىكى ھەربىي ئىشلارنىڭ كونكرېت ئالاھىدىلىكلىرى ئېنىقلانماي قالىدۇ. قوشنا تېررىتورىيەلەردىكى ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىلىرىنى سېلىش-تۇرغىلى بولماي قالىدۇ، ئۇ ياكى بۇ ئېتنىك تۇركۈملەرنىڭ تۆھپىلىرىگە باھا بېرىش تەسلىشىپ كېتىدۇ ۋە ئاخىرقى ھېسابتا رېئال تارىخىي جەريان تولۇق ئىپادىلەنمەي ئاددىيلىشىپ قالىدۇ. شۇڭا، بىز شۇنداق ھېسابلايمىزكى، قوراللار ۋە ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىگە دائىرى ماتېرىياللارنى تارىختا مەلۇم بولغان ھەر قايسى تائىپىلەرگە ياكى مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرە-ياللىرىدا ئىپادىلەنگەن مەدەنىيەتلەرگە تەتبىقلاش كېرەك. ئار-خېئولوگىيىلىك قېزىلمىلىرى ھازىرچە تېپىلمىغان ئېتنىك تۇر-كۈملەر بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى تارىخىغا قوشقان تۆھپىسىنى ھازىرچە ئەينەن كۆرسەتـ-كىلى بولمايدۇ. كونكرېت قورال تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئايرىم مەدەنىيەتلەردىكى قوللىنىلىش ئەھۋالىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن-دەك يول بىلەن تەتقىق قىلغاندا، بەلگىلىك تېررىتورىيەدىكى كۆچمەنلەرنىڭ ئۇ ياكى بۇ دەۋردىكى تەرەققىيات سەۋىيىسىنى مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ. ئۇلارنى ۋاقىت تەرتىپى بويىچە سىلىش-تۇرغاندا كۆچمەنلەر دۇنياسىنىڭ شۇ تارىخىي مەدەنىيەت رايونـ-دىكى ھەربىي ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى ئېنىقلـ-غىلى بولىدۇ. قورال ـ ياراغلار ۋە ئۇلارنى ئىشلىتىش مۇمكىنـ-

چىلىكلىرى ئۇستىدىكى تەنقىدات — ھۇجۇم (يىراقتىن ۋە يېقىن-دىن بولىدىغان جەڭ) ۋە مۇداپىئە ۋاستىلىرىنى تەنقىد قىلىش دېگەنلىكتۇر. بۇنداق جەڭ ۋاستىلىرى ئۇرۇش پائالىيىتىدىكى قارشىلىشىش فۇنكسىيىلىرى ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان ئاساسلىق دىئالېكتىك قارىمۇقارشىلىقىنى تەشكىل قىلىدۇ. مۇشۇنداق قار-شىلىشىشنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى خۇسۇسىيەتلەر بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىشى قورال - يارىغ تەرەققىياتىدىكى ئاساسلىق قانۇ-نىيەت بولىدۇ. ⑥

ھەرقايسى كونكرېت تائىپە ياكى مەدەنىيەتنىڭ ھەربىي ئىش-لىرىغا دائىر ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈش تۆۋەندىكىدەك ئاساسلىق تارماقلار بويىچە ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك: قورال - يارىغلار (يىراق ۋە يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋە مۇداپىئەلىنىش قورال-لىرى) قۇرۇلمىسى ۋە ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى، بۇ خىل ئۇ-سۇل قىرغىنچىلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تەنقىد قىلىشتا قوللا-نىلغان ۋە نەتىجىسى ياخشى بولغان ⑦. مەزكۇر ئەسەردە بىز بۇ ھەقتىكى پاكىتلارنىڭ كۆپلۈكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇرۇش تارىخىدىكى ۋەقەلەرنى تەپسىلىي تەسۋىرلەش يولى بىلەن تەنقىدات نەتىجىلىرىنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنمايمىز. تارىخىي جەھەتتىن دەۋر-داش، ۋاقىت جەھەتتىن ئۆزئارا يېقىن بولغان ئايرىم تۇرلەردىكى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئالاقىدار بولۇشى تەنقىدات ئاساسىدىكى دەلىل - ئىسپاتلارنىڭ چىنلىق ئۆلچىمى ھېسابلىنى-دۇ. ھەر بىر تۇردىكى ئورتاق خۇسۇسىيەتلەر مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تارىخىنى دەۋرلەر-گە بۆلۈشتىكى ئاساس بولۇپ قالىدۇ. شۇنداق بولغاندا، قو-رال - يارىغلاردىن ئىبارەت ماددىي مەنبەلەر ئاساسىدىكى تارىخىي ئۇچۇر ئەمەلىيلىشىدۇ ⑧. قورال - يارىغ ۋە ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنى تەھلىل قىلغاندا، كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ ھەرقاي-سى تەرەققىيات باسقۇچىدىكى تۇرمۇشىدا ئۇرۇش پائالىيەتلىرى-

نىڭ ئويۇنغان رولى ⑩ ھەمدە تارىخىي تەرەققىياتنىڭ بەلگىلىك دەۋرىدىكى ئۇرۇشتىن ئىبارەت ئىجتىمائىي ھادىسىنىڭ ئالاھىدە-لىكلىرىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ ⑪.

مەزكۇر ئەسەردە مېتودولوگىيە، تەتقىقات ئۇسۇلى، خرونو-لوگىيە ۋە كونكرېت قورال تۈرلىرىنىڭ ئېتنىك مەدەنىيەت تەۋە-لىكى ھەققىدىكى بىر قىسىم مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى. بۇ مەسىلىلەر بىزنىڭ ئىلگىرىكى ئەسەرلىرىمىزدە قىسمەن مۇھا-كىمە قىلىنغانىدى. بۇ كىتابقا يەنە تەكشۈرۈلىدىغان دەۋردىكى ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىدا ماھىيەتلىك رول ئويناپغان بىر قىسىم قوشۇمچە قوراللار ۋە ئەسلىھەلەر (خەنجەر، چۈماق، قوغدىنىش ئەسۋابلىرى قاتارلىقلار) ھەققىدىكى مەلۇماتلارمۇ كىرگۈزۈلمىدى. لېكىن، بۇنداق مەلۇماتلار ھەر قايسى كۆچمەن مەدەنىيەتلەرنىڭ قورال تۈرلىرى ھەققىدىكى بۆلەكلەردە تىلغا ئېلىنىدى ۋە مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلار تەرەققىياتىدىكى قانۇنىيەتلەرنى ئېچىپ بېرىدىغان راۋاجلىنىش يوللىرىنى بايان قىلغاندا ھېسابقا ئېلىنىدى.

ئەسەرلەر ۋە مەنبەلەر ھەققىدە

ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبى-رىيە كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى، ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ رايونلار بويىچە ۋە ۋاقىت تەرتىپى بويىچە تەتقىق قىلىنىش دەرىجىسى تەكشى ئەمەس. مىنۇسىن ئويمانلىقى ①، ئالتاي ②، غەربىي سىبىرىيە ③ ۋە يىراق شەرقتىن ④ يىغىلغان ماتېرىياللار ئاساسە-دا ئاخىرقى بىر نەچچە ئون يىلدىن بۇيان بىر نەچچە مەخسۇس ئەسەر يېزىلدى. بىراق قەدەر كەڭ دائىرىلىك مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەسەرلەرنىڭ قورال ـ ئەسلىھەلەر قىسىملىرىدا

بۇ ھەقتىكى ياۋروپا ⑤ كۆچمەنلىرىگە ۋە قەدىمكى رۇسىيىگە «ئائىت ماتېرىياللار ئاساسىدىكى قورال تەتقىقاتى مەسىلىلىرىنىڭ ھەل قىلىنغانلىقىمۇ بىز تۇتقان بۇ تېمىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇندىلىشىغا شارائىت يارىتىپ بەردى ھەمدە مۇشۇ مەنبەلەر تۇرلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىش مۇمكىنلىكىنى كۆرسەتىپ بەردى. ئىلگىرى تارىخىي مەنبەلەرنىڭ يالغۇز بىر تۈرىدىنلا پايدىلىنىپ ئېلىپ بېرىلغان ئىلمىي تەكشۈرۈش تەجرىبىلىرىمۇ بولغانىدى. ئالايلۇق، چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغان دەۋرىدىكى موڭغۇللارنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى ئىلگىرى يالغۇز يازما مەلۇماتلارغا تايىنىپلا ئېلىپ بېرىلغانىدى ⑦. يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بۇيان بۇ مەسىلىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ئارخېئولوگىيىلىك ۋە تەۋرىنىي ماتېرىياللار ھېسابقا ئېلىنمىدىغان بولدى ⑧.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، قېزىپ تېپىلغان ھەممە قورال ـ ئەسلىھەلەرنى، مۇزېيلاردا ساقلىنىۋاتقان ئەۋرىشكىلەرنى، مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا ئائىت تەسۋىرىي ۋە يازما مەنبەلەرنىڭ ئىلىم ساھەسىدە قوللىنىلىشىنى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇپ چىقىشنىڭ ھاجىتى يوق، چۈنكى ئۇنداق قىلغاندا، بايان كېلەڭسىزلىشىپ، كېيىنكى تەتقىقاتلار ئۈچۈن ئانچە پايدىسى بولمايدۇ.

بىز شۇنداق ھېسابلايمىزكى، تەتقىقات جەريانىنى زور دەرىجىدە بېيىتقان يېڭى مەنبە تۇرلىرى، ئۇلارنىڭ سىستېمىلاشتۇرۇلۇشى، تۇرلەرگە ئايرىلىشى ۋە ئومۇملاشتۇرۇلۇشى، ھەربىي تۈزۈلمە ۋە جەڭ تاكتىكىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدىكى ئىزدىنىشلەر — قورال ۋە ئۇرۇش سەنئىتىنى تەتقىق قىلىش تارىخىنىڭ پاكىتلىرى بولالايدۇ.

مەركىزىي ئاسىيا رايونىغا دائىر مۇشۇ خىلدىكى تەتقىقاتلار ھازىرچە كۆپ ئەمەس. 18 ـ ئەسىردىكى ئاكادېمىيە ئېكسپېدىتسىيىسىنى تەشكىللىگەن ئالىملار جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ ئوتتۇرا

ئەسىر يادىكارلىقلىرىدىن ئايرىم ساندىكى قوراللارنى تاپقان بولۇ-
سىمۇ، بۇلارغا يېتەرلىك دەرىجىدە ئەھمىيەت بەرمىگەن ⑨. ئۇ
چاغدا پەقەت كۆچمەنلەر ھەققىدىكى يازما مەنبەلەردىكى مەلۇمات-
لارلا ئېتىبارغا ئېلىنغان. 19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى
ۋ. رادلوۋ ئالتاي ۋە ئوتتۇرا يېنىسەيدە ئېلىپ بارغان قىدىرىش
نەتىجىسىدە تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرا ئەسىر قوراللىرىغا دائىر كۆپ
ۋە خىلمۇخىل ماتېرىياللارغا ئىگە بولغان ⑩. ئۇ بىر يۈرۈش
قوراللارنى تۇرگە ئايرىپ، ئۇچ خىل قىلىچ، نەيزە ۋە بەش خىل
ئوق باشقىنى ھەم ساۋۇتلارنى تونۇشتۇرغان. قارىغاندا، رادلوۋ
تۇرگە ئايرىشتا تېغىنىڭ كەڭلىكى، تىغ ئۇچى ياكى تۇۋىنىڭ
شەكلى، ئوق قۇيرۇقىنىڭ كېسىلىشى ياكى ئۇنىڭغا قىستۇرۇل-
غان پەينىڭ شەكلى قاتارلىق بەلگىلەرنىڭ پەرقلىرىنى ھېسابقا
ئالمىغان. رادلوۋ بىرىنچى بولۇپ بايقىغان ئوتتۇرا ئەسىر قورال-
لىرى يازما مەنبەلەردە مەلۇم بولغان تۈرك، ئۇيغۇر، قىرغىزلار-
غا تەئەللۇق ئىكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ تەھلىللىرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن
تەسۋىرىي مەنبەلەرنى كۆرسەتكەن، تۈرلۈك ئوق شەكىللىرىنىڭ
فۇنكسىيىلىك ۋەزىپىسىنى ئېنىقلاشقا تىرىشقان ⑪. ئۇنىڭ ئەم-
گەكلىرىنىڭ نەتىجىسى جەنۇبىي سىبىرىيە كۆچمەنلىرىنىڭ ھەر-
بىي ئىشلىرىنى تەتقىق قىلىشقا ئاساس سېلىپ بەردى. ن. بىچۇ-
رىن، ۋ. شوت قاتارلىقلارنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن
كەڭ دائىرىلىك يازما مەنبەلەر ئىلىم ساھەسىگە ئېلىپ
كىرىلدى ⑫.

19 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئارخېئولوگىيىلىك
قىدىرىش، قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارلىقلىرىنى ئىزدەش
ئىشلىرى ئالاھىدە جانلاندى. ئارخېئولوگىيە ئورۇنلىرى بىلەن
بىرلىكتە ئېلىپ بېرىلغان شۇ خىزمەتلەر نەتىجىسىدە تېپىلغان
قورال - ئەسلىھەلەر موسكۋا، پېتېربورگ، تومسك، مىنۇسىن
مۇزېيلىرىغا قويۇلدى. سىبىرىيە مۇزېيلىرىدا ساقلىنىۋاتقان،

يىغىلىشۇانقان قورال - جابدۇقلارنى دەسلەپكى قەدەمدە تۇرگە ئايرىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. د. كلىمېنتسىنىڭ ئەسىرى بۇ جەھەتتىكى تۇنجى ئەمگەكلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ مىنۇسىن مۇزىيىدىكى تېپىلمىلارنىڭ كاتالوگىنى تۇزۇپ، «تۆمۇر، پولاتتىن ياسالغان ئەگرى ۋە تۇز قىلىچلارنى»، نەيزە باشلىرىنى، تۆمۇر ۋە زەنجىر ساۋۇتلارنى تەسۋىرلىگەن ⑬. لېكىن ئۇ ماتېرىياللارنى تۇرگە ئايرىشتا زۆرۈر بولغان خاس بەلگىلەرنى كۆرسەتمىگەن. تۆمۇر ئوق ئۇچلىرى (تېپىلمىلار ئىچىدىكى ئەڭ كۆپ كاتېگورىيە) باشاقنىڭ شەكلىگە ئاساسەن تۆت گۇرۇپپىغا ئايرىلغان. يەنى ياپىلاق، ئۈچ يۈزلۈك، ئۈچ قىرلىق، تۆت قىرلىق دېگەندەك. بۇ گۇرۇپپىلاردا جەمئىي 36 ئوق شەكلى كۆرسىتىلگەن. ھالبۇكى، بۇنداق ئايرىشقا ئاساس بولغان بەلگىلەر (ئوق ئۇچىنىڭ شەكلى، باشاقنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، زىننەتلەش شەكىللىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى) پەرقلەندۈرۈلمىگەن ⑭. كلىمېنتسىنىڭ تۇرگە ئايرىشنىڭ بۇگۈنكى كۈندە گەرچە ۋاقتى ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇز ۋاقتىدا قوراللارنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ئىلگىرىلەش بولغانىدى. بۇ ئارخېئولوگىنىڭ ئەڭ چوڭ مۇۋەپپەقىيىتى تۇرلۇك بەلگىلەرنى كۆرسەتكەنلىكىدە، جۇملىدىن ئوق ئۇچلىرىنىڭ كېسىلىشى ۋە باشاقنىڭ شەكلىدىكى ئىزچىللىقىنى ئېنىقلىغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ.

19 - ئەسىرنىڭ 80—90 - يىللىرىغا كەلگەندە س. كۇزنېتسوۋ تومى دەريا‌سى بويىدىن ⑮، ئا. ئانورىئانوۋ مىنۇسىن ئويمانلىقىدىن ⑯، يۇ. تالكو - گرىنسېۋىچ بايقال كۆلى ئەتراپىدىن ⑰ دىققەتكە سازاۋەر بولغۇدەك ئوتتۇرا ئەسىر قورال - جابدۇقلىرىنى تاپتى. ئى. ئاسپېلىننىڭ ئېكسپېدىتسىيىسى جەنۇبىي سىبىرىيە ئوتتۇرا ئەسىر تەسۋىرىي سەنئىتى ۋە چوڭ ھەيكەل يادىكارلىقلىرىنى ھەممىدىن كۆپ توپلىغانىدى ⑱. ن. يادرىنتسېۋ، ۋ. رادلوۋ، د. كلىمېنىس، گ. رامستېد، ئى. گرل

نى ⑲ قاتارلىقلار ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلەر-
رىنىڭ تۇرالغۇ جاي ۋە قورال - ياراغ ساقلاش ئورۇنلىرىنىڭ
قۇرۇلمىسىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى. ئارخېئولوگ-
يىلىك قېزىشلارنىڭ جەددىي ئېلىپ بېرىلىشى نەتىجىسىدە 20
- ئەسىرنىڭ بېشىغا كەلگەندە كەڭ كۆلەملىك ۋە كۆپ خىل
ماتېرىياللار ئىلمىي خىزمەتلەر جەريانىغا كىرگۈزۈلدى. بۇ ماتې-
رىياللار يازما مەنبەلەردىكى مەلۇماتلار ئاساسىدا تەھلىل قىلى-
نىپ، دەسلەپكى قەدەمدە شەرھلەندى. موڭغۇلىيە ۋە جەنۇبىي
سىبىرىيەدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك - رۇنىك يېزىقنىڭ ئو-
قۇلۇشى بىلەن بىر قىسىم يادىكارلىقلارنىڭ تۈرك ۋە قىرغىزلار-
دىن ئىبارەت ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ ئېتنىك تۈركۈملە-
رىگە تەئەللۇق ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. يۇ. تالكو -
گرىنسېۋېچ ئوتتۇرىغا قويغان بايقال يادىكارلىقلىرىنىڭ ھۇنلارغا
تەئەللۇق ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى پەرەز ئىسپاتلاندى. 20 -
ئەسىرنىڭ ئالدىنقى ئون يىللىرى ئىچىدە بايقال ئەتراپىدىن تېپىل-
غان ھۇن يادىكارلىقلىرى ئۇستىدىكى تەتقىقاتلار داۋاملاشتى.
تومى ۋە چۇلىم ۋادىلىرىدا كۆپلىگەن قورال - جابدۇقلارنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان ئۆزگىچە «قورال ئامبارلىرى» تېپىلدى. س.
مىنسلوۋ بىلەن ئا. ئادرىئانوۋ تۇۋانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارلىق-
لىرىنى تەكشۈرۈشكە كىرىشتى ⑳. ن. گۇلياېۋ ئوب دەرياسى-
نىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن بىر تۈركۈم يادىكارلىقلارنى تاپتى ㉑.
شۇ دەۋردە ئا. تالگېرىنىڭ بىر قىسىم ئوتتۇرا ئەسىر قوراللىرى
توغرىسىدىكى ئەسەرلىرى ئېلان قىلىندى ㉒.

ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبى-
رىيە كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تەتقىق قىلىش تارىخ-
دىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن بۇرۇنقى دەۋر يازما، تەسۋىرىي
قۇرۇلما ۋە ماددىي مەنبەلەرنىڭ يېغىلىشى بىلەن خاراكتېرلىنە-
دۇ. ھازىرغىچە مەلۇم بولغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ كۆپ قىسى-

مى ئىلمىي خىزمەتلەردە قوللىنىلدى. يادىكارلىقلارنى دەۋرلەرگە ئايرىش ئىشى تۈتۈلدى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قايسى ئېتنىك تۈركۈملىرىگە تەئەللۇق بولغانلىقىنى ئېنىقلاشقا قارىتىلغان خىزمەتلەر ئىشلەندى. قوراللارنى تۈرگە ئايرىش تەجرىبىسى ھەربىي ئىشلارنى تەتقىق قىلىشتىكى ئالغا تاشلانغان مۇھىم بىر قەدەم بولدى. تەتقىقاتچىلار مەركىزىي ئاسىيادىكى «جەڭگىۋار كۆچمەن قەبىلىلەر» نىڭ ھاياتىدا قورال ۋە ھەربىي ئىشلارنىڭ مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى بىرەك تەكىتلىدى. لېكىن بۇ دەۋردە بۇ تېما تېخى ئىلمىي ئىزدىنىشلەردىكى مۇستەقىل يۆنىلىش بولۇپ شەكىللەنمىگەنىدى. بارلىق ئوتتۇرا ئەسىر ماتېرىياللىرى «قەدىمكى تۈمۈر قوراللار دەۋرى» ئىچىگە كىرگۈزۈلۈپ ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن ۋە تۈركىي قەبىلىلەرگە ئورتاق دەپ قارالغانىدى.

20 ـ يىللاردا موڭغۇلىيە ۋە تۈۋادىكى خەلق ئىنقىلابلىرىنىڭ غەلبىسى ۋە مىللىي دۆلەت قۇرۇلۇشىنىڭ باشلىنىشى بىلەن مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرىنىڭ ئۆتمۈش تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئىشلىرى تېخىمۇ چىڭ تۈتۈلدى. شۇ يىللاردا ئالتايدا س. رۇدېنكو، ئا. گلۇخوۋ، م. گېرىازنوۋ، مىنۇسىن ئويمانلىقىدا گ. سوسنوۋسكىي، س. تېپلوخوۋ، م. گېرىازنوۋ، س. كىسىلىيوۋ، تۈۋادا س. تېپلوخوۋ، موڭغۇلىيىدە پ. كوزلوۋ، س. تېپلوخوۋ، ئا. بوروۋكا، ۋ. كازاكېۋىچ، بايقال-دا گ. سوسنوۋسكىي، گ. دېبېتسلار ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارلىقلىرىنى قېدىرىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى ㉓. ھاسىل قىلىنغان نەتىجىلەر ئاساسىدا تېپلوخوۋ بىلەن گېرىازنوۋ مىنۇسىن ئويمانلىقى ۋە ئالتايدىن تېپىلغان مېتال دەۋرىگە ئائىت (ئوتتۇرا ئەسىرلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى دەۋرلەرگە ئايرىدى ㉔. تېپلوخوۋنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈشى ئاساسىدا مىنۇسىن ئويمانلىقىدىن تېپىلغان ئوتتۇرا ئەسىر ماتېرىياللىرى

رىنىڭ خرونولوگىيىلىك ۋە ئېتنىك مۇناسىۋەتلىرى ئېنىق ئايرىلىدى. شۇنىڭ بىلەن، كۆرسىتىلگەن تۈرلەردىكى قوراللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈرلۈك قېزىلمىلارنى پىلانلىق سىستېمىلاشتۇرۇشقا ئىمكانىيەت يارىتىلدى. موڭغۇلىيەدىكى نويىن ئۇلا قورغانلىرىدىن تېپىلغان ھۇن دەۋرى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر قېزىلمىلىرى ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتنىڭ مەزكۇر تېمىنى ئىشلەشتە مۇھىم ئەھمىيىتى بار ⑮. مۇشۇ دەۋردە ن. كوزمىن، گ. گرۇم ـ گرژىمايلو، ۋ. بارتولدلارنىڭ مەركىزىي ئاسىيا ۋە ئايرىم كۆچمەن تائىپىلەرنىڭ تارىخلىرىغا دائىر ئومۇمىي بايان تۇسىدىكى ئەسەرلىرى ئېلان قىلىندى. ⑯ بۇ ئەسەرلەردە مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەر خىل تىللاردىكى يازما مەنبەلەردىن ئېلىنغان ھەربىي ۋە سىياسىي تارىخىغا دائىر مەلۇماتلىرى سىستېمىلاشتۇرۇلدى، سىلىشتۇرۇلدى ۋە ئومۇملاشتۇرۇلۇپ يەكۈنلەندى.

ۋ. كۇزارتسوۋنىڭ كراسنويارسكى مۇزېيدىكى قېزىلمىلار كاتالوگىنى تۈزۈشتە قوللانغان قورال ـ جابدۇقلارنى تۈرگە ئايرىش تەجرىبىسى ئالاھىدە ئەھمىيەتلىك ⑰. ئۇ تۆمۈر ئوق باشاقلىرىنى ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلگەن (ئۇچ يۈزلۈك ۋە ياپىلاق)، بۇ ئىككى گۇرۇپپىدىكىلەرنى يەنە تۆت ۋە توققۇز خىلغا ئايرىغان. ئۇ كونكرېت تۈرلەرنى ئىپادىلەشتىكى ئاتالغۇ قىيىنچىلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرىنى لاتىن يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى بىلەن ئىپادىلىگەن. لېكىن، كۇزارتسوۋنىڭ تۈرلەرگە ئايرىشى ۋە ئۇلارنى ئىپادىلىشى ئانچە ئىزچىل بولمىغان. مەسىلەن، ئۇنىڭ ئايرىشىدىكى ياپىلاق باشاقلار ئىچىدە «دولقۇنسىمان ياپىلاقلىرىمۇ»، «تۆمۈر تاختىدىن كېسىپ چىقىرىلغانلىرىمۇ» بار، سۆڭەك باشاقلار گۇرۇپپىلارغىمۇ ھەم تۈرلەرگىمۇ ئايرىلمىغان. كۇزارتسوۋنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىسى ئارقىلىق باشقى يۇزىگە تۆشۈك ئېچىلغان ئوق ئۇچقاندا ئاۋاز چىقىراتتى دېگەن پەرەزنىڭ

توغرا بولمىغانلىقى ئىسپاتلاندى. ئۇ يەنە ئاچسن ـ مارئىن ئويماندىلىقى ۋە كراسنويارسكى رايونىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر ۋە تاشتىق[1] دەۋرلىرىنىڭ شەھەر خارابىلىرىنى تەكشۈرۈپ چىققان ﴿۲۹﴾. ب. پېترى بىلەن پ. مىخنو بايقال ئەتراپىدىن كەم ئۇچرايدىغان قەزىلمىنى، يەنى دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىرگە ياتىدىغان تۇچ چەۋەندىداز ھەيكىلىنى تاپقان ﴿۳۰﴾. ئۇتكەن ئون يىللاردا تېپىلغان ماتېرىياللار ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنىڭ يېتىشمەسلىكى سەۋەبلىك ۋ. زاخاروۋ ۋ. رادلوۋنىڭ ئالتايدىن تاپقان قەزىلمىلىرىنى قايتا نەشر قىلدۇردى. بۇ قەزىلمىلار ئىچىدە ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلەرنىڭ بىر قىسىم قوراللىرىمۇ بار ﴿۳۱﴾.

ئومۇمەن، 20 ـ يىللاردا جەنۇبىي سىبىرىيەنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرىنى پىلانلىق تەكشۈرۈشكە ئاساس سېلىندى. تارىخىي ماتېرىياللار ۋە ماددىي بۇيۇملارنىڭ جۇغلىنىشى ھەر خىل مەنبە تۇرلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ تەكشۈرۈشكە ئىمكانىيەت ياراتتى. قورال ـ جابدۇقلارنى تۇرگە ئايرىش ئىشلىرى كۆرۈلگەن بولسىمۇ، ئۇلار ئايرىم ئەھۋاللاردىن بولۇپ، مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ئۇستىدىكى تەكشۈرۈش ئىلمىي تەتقىقاتتىكى مەخسۇس تېما بولالمىدى.

30 — 40 ـ يىللاردا مۇتەخەسسىسلەرنىڭ دىققىتى جەنۇبىي سىبىرىيە كۆچمەنلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ماتېرىياللىرىغا مەركەزلەشتى. كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي ـ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنى تارىخىي ماتېرىيالىزم مېتودولوگىيىسى ئاساسىدا تەكشۈرۈش تەجرىبىسى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىغا ئائىت مەلۇماتلار كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلدى، ئۇرۇشلارنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرى، كۆچمەنلەر دۆلەتلىرىنىڭ تىكلىنىش ئاساسلىرى دەسلەپ-

---

① تاشتىق — مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 5 ـ ئەسىرگىچە بولغان دەۋرنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ئاتىلىشى.

كى قەدەمدە تەھلىل قىلىنىشقا باشلىدى. شۇ يىللاردا س. كىسىل-يېۋ، ل. يېۋتيۇخوۋا، ژ. لېۋاشوۋا، م. گرياز نوۋ، ئا. لىپىس-كىيلەر جەنۇبىي سىبىرىيىدە ناھايىتى ئۇنۇملۇك قىدىرىشلارنى ئېلىپ باردى [18].

كىسىلىيوۋ قولغا كەلتۈرگەن ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە جەنۇبىي سىبىرىيە كۆچمەنلىرىنىڭ ھۇن دەۋرى ۋە دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرلىرىدىكى جەمئىيەت تەرەققىياتى ھەققىدىكى ئىلمىي پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويدى [19]. كىسىلىيوۋنىڭ ئېتنىك نەسەبلىك مۇناسىۋەتلەر ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىمۇ ئوتتۇرا ئەسىر ماتېرىياللىرىنىڭ كېيىنكى تەكشۈرۈلۈشلىرىگە خېلى تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ئەمگەكلىرى قورالشۇناسلىق مەسىلىلىرىگىمۇ بەلگىلىك تۆھپە قوشتى [20]. ئۇ كۆپ خىل قورال ـ جابدۇقلارنى، جۈملىدىن بىر نەچچە تۈرلۈك ئوقلارنى تونۇشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيە ئوقلىرى ھەققىدىكى خرونولوگىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ تەسەۋۋۇرى بويىچە ئېيتقاندا، 6 — 8 ـ ئەسىرلەردە ئالتايدا «ئوچ يانلىق» ۋە ئوچ قىرلىق، يەنسەيدە ئوچ يانلىق ئوق باشاقلىرى كۆپ، ياپىلاق ئوق باشاقلىرى ئاز ساندا بولغان 9 — 10 ـ ئەسىرلەردە ئالتايدا ئوچ قىرلىق ۋە ياپىلاق، يەنسەيدە ياپىلاق باشاقلار كۆپ، ئوچ يانلىق-لىرى ئاز بولغان [21]. كىسىلىيوۋ يەنە باشقا تۈردىكى قورال ـ ياراغلاردىن ئوقيا، نەيزە، ساۋۇت، دۇبۇلغىلارنىمۇ تونۇشتۇر-غان. ئۇ ئەگرى قىلىچ جەنۇبىي سىبىرىيە تېررىتورىيىسىدە كې-لىپ چىققان دېگەن كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان [22]. كىسىل-يېۋ چىققان نەلەر جەمئىيىتىدە ئۇرۇشلار سىنىپلارنىڭ پەيدا بو-لۇش ۋە دۆلەت تۈزۈلمىسىنىڭ تىكلىنىش جەريانىنى ئىلگىرى سۈرگەن دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ پىكرىچە، ئولجا ئېلىشقا ئىنتىلىش ئۇرۇشنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى بولمىغان. ئۇرۇشنىڭ ھەل قىل-غۇچ رولى «ھۆكۈمرانلار بىلەن خەلقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددى-

يەتتى پەسەيتىشتىن ئىبارەت بولغان» (۶۷). بۇ ئارخېئولوگ تاش-
تىق ماتېرىياللىرىنى تەھلىل قىلىپ، سۆڭەك باشاقلىق ئوقلار
ئۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلمىگەن، كۆچمەنلەر قورالنى گۈرگە كۆ-
مۈشتىن قورقاتتى دېگەن پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان (۶۸). كې-
سىلىۋۈنىڭ قورالشۇناسلىققا ئائىت پىكىرلىرىنىڭ تولىسى جەنۇ-
بىي سىبىرىيە تارىخىدىكى بىر قەدەر كەڭ دائىرىلىك مەسىلىلەر-
نى ئېنىقلاش جەريانىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ھازىر ئۇنىڭ كۆز
قاراشلىرى كۆپ جەھەتلەردە كونىراپ قالدى ۋە تۈزىتىلدى.

شۇ يىللاردا ل. يېۋتيۇخوۋامۇ جەنۇبىي سىبىرىيىدە س.
كىسىلىيوۋ بىلەن بىللە خىزمەت قىلغان. ئۇ يېنىسەي قىرغىزلىرى-
غا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدى
ۋە ئۈزىنىڭ ۋە باشقا تەتقىقاتچىلارنىڭ قېدىرىش نەتىجىلىرىنى
ئىلىم ساھەسىگە ئېلىپ كىردى (۶۹). ئۇ بىر قىسىم يازما مەنبە
مەلۇماتلىرىنى ۋە جەڭچىلەرنىڭ رەسىملىرىنى تېپىپ چىققان.
كېيىن مەلۇم بولۇشچە، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى تاشتىق يادىكار-
لىقلىرى، بەزىلىرى يالغان رەسىملەر بولۇپ چىقتى. بۇ تەتقىقا-
تىنىڭ تاپقان ماتېرىياللىرى بەك سۈپەتسىز بولغاچقا، ئەسىرىمۇ
بەك يۈزە بولۇپ، ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىنى تولۇق ھەل
قىلالمايدۇ. شۇنداقتىمۇ، ئۇنىڭ ئەمگىكى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرى-
دىكى جەنۇبىي سىبىرىيە تۈركىي تىللىق كۆچمەن خەلقلىرىدىن
بىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى مەخسۇس تەكشۈرۈشكە قارىتىلغان
بىرىنچى تەجرىبە بولۇش سۈپىتى بىلەن ئاھمىيەتلىك. يېۋتيۇخو-
ۋا مۇھىم مەنبە تۈرى بولغان قەدىمكى تۈرك تاش ھەيكەللىرىنى
خېلى كۆپ يىغقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىدە قورال شە-
كىللىرى بار (۷۰).

ۋ. لېۋاشوۋا يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا دا-
ئىر ئايرىم مەسىلىلەرنى تەكشۈرگەن (۷۱). ئۇ ئۆزى 7 — 8 -
ئەسىرلەرگە تەئەللۇق دەپ قارىغان قورال جابدۇقلارنى تونۇشتۇر-

غان. ئۇ تەكشۈرگەن ماتېرىياللار ئىچىدە بىر قەدەر كېيىنكى دەۋرلەرنىڭ قېزىلمىلىرىمۇ بار. بۇ تەتقىقاتچى باشاق يۈزىدە تۆ-شۈكى بولغان ئوقلارنىڭ «شاۋقۇن چىقىرىش ئۇنۇمى» بولغانلىقى ۋە قىرغىزلاردا «قېلىن تېرىدىن ياسالغان مېتال قاداقلىق» قال-قانلارنىڭ بولغانلىقى ھەققىدىكى پەرەزلەرگە ماددىي ئىسپات كەل-تۈرۈلمىگەن. بۇ ئىلمىي ئەسەرلەر ئېلان قىلىنىشتىن ئون يىل ئىلگىرى ۋ. كارتسوۋ ئەملىي تەجرىبىلەر ئارقىلىق يۇقىرىدىكى بىرىنچى پەرەزنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. لېۋاشوۋانىڭ تونجى ئۇ-تۇقلۇق تەجرىبىسى شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدىكى، ئۇ بىر قاتار ئويما رەسىملەر ئىچىدىن تاشتىق مەدەنىيىتىگە ياتىدىغان جەڭچى-لەرنىڭ سۈرەتلىرىنى ئايرىپ چىققان ⑪. ئۇ يەنە قورال - جابدۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قاپچال قەبىلىلىرىگە ئائىت ماتې-رىياللارنىمۇ ئېلان قىلدۇرغان ⑫.

م. گرىيازنوۋ 1940 - يىلى ياكونۇر قەبرىستانلىقىنىڭ قې-زىلما ماتېرىياللىرىنى ئېلان قىلدى. بۇ قېزىلمىلار ئىچىدە تۆر-لۈك قورال - جابدۇقلارمۇ بار. ئۇ يەنە مىنۇسىندىن تېپىلغان تاش ھەيكەللەرنى قايتىدىن تەكشۈرۈپ چىقتى ⑬.

ئا. ۋېرنىشتام قەدىمكى تۈركلەر ۋە يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ ئۇرۇش تارىخى ھەم ھەربىي قوشۇنلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىغا ئائىت بىر قاتار مەسىلىلەرنى كەڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئاساسىدا تەكشۈرۈپ چىققان ⑭. يا. ئاپېلگرېن — كىۋالو ئىلمىي تەتقىقاتا-ئى. ئاسپېلىن ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ ماتېرىياللىرىنى ئې-لىپ كىردى ⑮.

ئومۇمەن 30 — 40 - يىللار ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرى-نىڭ قورال - ياراغ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىنى ئېنىقلاش يولىدە-كى مۇھىم بىر باسقۇچ بولۇپ قالدى. تارىخ ۋە ئارخېئولوگىيىگە ئائىت ئەسەرلەردە ھەربىي ئىشلارنىڭ مەخسۇس تارماقلارغا ئاي-رىپ تونۇشتۇرۇلغانلىقى ھەم خېلى كۆپ ساندىكى قورال -

جابدۇق قولغا كەلتۈرۈلگەن ئەڭ زور ئۇتۇق بولۇپ قالدى.

40 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا، تۇڭا، موڭغۇلىيە ۋە بايقال زېمىنلىرىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىش ئىشلىرى قايتىدىن قانات يايدۇرۇلدى. بۇ خىزمەتلەرگە س. كىسىلىيوۋ، ل. يېۋتيۇخوۋا، ئا. ئوكلادنىكوۋ، ۋ. شىلوۋ، ئا. داۋىدوۋا، س. دورجسۈرەن، خ. پەرلە قاتارلىقلار ئىشتىراك قىلدى ⑯. بۇ كەڭ كۆلەمدىكى خىزمەتلەرنىڭ نەتىجىلىرى 50 — 60 - يىللاردا نەشر قىلىنىشقا باشلىدى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى بىر نەچچە ئون يىل ئىچىدە دالىدىكى قېدىرىشلار دائىرىسىنى كېڭەيتىش بىلەن بىللە يېڭى ماتېرىياللارنى قايتىدىن تەكشۈرۈش ۋە تەھلىل قىلىش ئىشلىرىمۇ جىددىي ئېلىپ بېرىلدى. يازما مەنبەلەرنى قايتا نەشر قىلىش ۋە تەكشۈرۈپ چىقىش زۆرۈرىيىتى كېلىپ چىقتى. 50 - يىللارنىڭ بېشىدا ن. بىچۇرىن تەرجىمە قىلغان جۇڭگو يىلنامىلىرى قايتا نەشر قىلىندى. ن. كيۇنېر، گ. سۇپرۇنېنكو، ي. كىچالوۋ، ئا. ماليا ۋكىن قاتارلىقلارنىڭ بۇ ھەقتىكى تېكستلەرگە قارىتىلغان تولۇقلاش ۋە چۈشەندۈرۈشلىرى ئېلان قىلىندى ⑰. ليۇ ماۋچەي تەرىپىدىن يېغىپ رەتلەنگەن قەدىمكى تۈرك تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى ⑱. ل. خېتاگۇروۋ، ئو. سىمىرنوۋا، ئا. ئارېندىس، يۇ. ۋېرخوسكىي، ئۇ. كارايېۋ قاتارلىقلار ئەرەبچە، پارسچە مەنبەلەرنى تەرجىمە قىلدى ⑲. س. مالوۋ، س. كلياشتورنىي ۋە باشقىلار يېغىپ، رەتلەپ تەرجىمە قىلغان قەدىمكى تۈرك - رۇنىك يېزىقىدىكى تېكستلەر نەشر قىلىندى. موڭغۇل تارىخىغا دائىر مەنبەلەر ب. پانكراتوۋ قاتارلىقلار تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىندى ⑳. كەڭ مۇتەخەسسىسلەر مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرى ھەققىدىكى نۇرغۇنلىغان يازما مەلۇماتلارنىڭ ئاساسلىق توپلانمىسىدىن پايدىلىنالايدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن، كۆپلىگەن يېڭى ۋە كەم ئۇچرايدىغان مەنبەلەردىكى مەلۇماتلار كۆچمەنلەر تارىخىغا

ئائىت ئەسەرلەردە قوللىنىلدى.

50 - يىللارنىڭ بېشىدا ئا. بېرنىشتامنىڭ ئەسەرلىرى بارلىققا كەلدى. بۇ ئەسەرلەردە ئۇ ھۇن ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كەڭ كارتىنىسىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق بايقال، مەركىزىي ئاسىيا، جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ماتېرىياللىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ خۇلاسىلەشكە تىرىشقان. يەنە س. كلياشتورنىينىڭ قەدىمكى تۈرك تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرگە قارىتىلغان تەتقىقاتلىرى ئېلان قىلىندى [1]. ل. گۇمىلىيېۋنىڭ ئەسەرلىرىدە ھۇن، قەدىمكى تۈرك ۋە موڭغۇللارنىڭ تارىخلىرىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر، جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ تارىخى يورۇتۇپ بېرىلدى [2]. چەت ئەللىك ئاپتورلاردىن ف. ئالتخايم، ئو. مەنچەن - خالفېن قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنمۇ تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ [3]. كۆچمەن خەلقلەرنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش كەڭ دائىرەلىك مەسىلىلەرگە چېتىلغان، تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتى، كۆچۈشلەرنىڭ سەۋەبلىرى، قوشنا خەلقلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەر، مەنبە مەلۇماتلىرىنىڭ يېتىشمەسلىكى سەۋەبلىك ھەربىي ئىشلارغا، جۈملىدىن قوراللىنىش ۋە ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىلىرىغا ئانچە كۆپ ئورۇن ئاجرىتىلماي كەلدى.

50 — 60 - يىللاردا ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرى ھەققىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. تۇڭا ئارخېئولوگىيىسى ئۆز ۋاقتىدا تەتقىقاتقا كىرىشتۈرگەن قېزىلمىلار بېيىتىلدى. بۇ دەۋردە ئا. گراچ، س. ۋاينىشتەين، ۋ. دياكونوۋا، ل. نېچايېۋا، ل. كىزلاسوۋ، د. سالۋنوۋ، يۇ. تىرفونوۋ، ئا. ماندېلشتام، م. ماننايى - ئول ۋە باشقىلار كۆچمەنلەرنىڭ ئوخشاشمىغان دەۋرلەرگە ياتىدىغان يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش بىلەن شۇغۇللاندى [4]. ئەنە شۇ تەتقىقاتلار ئاساسىدا ئالىملار تۇڭا تېررىتورىيىسىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ مەدەنىيەتلىرىنى دەۋرلەرگە بۆلدى. ھەر خىل قوراللار

تۇرلىرىنىڭ، جۈملىدىن ئوقۇلارنىڭ قوللىنىلىش خرونولوگىيە-
سىگە بىر قاتار ماھىيەتلىك تولۇقلىمىلارنى كىرگۈزدى، ھەربىي
ئىستىھكام قۇرۇلمىلىرىنى تەكشۈردى، ماددىي، تەسۈرىي ۋە
ئابىدە مەنبەلىرى توپلانمىسىنى زور دەرىجىدە تولۇقلىدى.

م. گرىازنوۋ، ل. كىزلاسوۋ، ر. نىكولايېۋ، ل. زيانبلىق،
ئا. گاۋرىلوۋا، ئا. ۋادېتسكايا قاتارلىقلارنىڭ مىنۇسىن ئويمانلا-
قىدا ئېلىپ بارغان ئەمگەكلىرى نەتىجىسىدە تاشتىق ۋە قىرغىز
مەدەنىيەتلىرىگە تەئەللۇق بولغان ماددىي ۋە تەسۈرىي ماتېرىياللا-
رىنىڭ دائىرىسى يەنمۇ كېڭەيدى ㊽. ھەربىي ئىستىھكام قۇرۇلا-
مىلىرىنى تەھلىل قىلىش تەجرىبىلىرى ئىشلەندى. شۇ دەۋردە
تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ دەۋلەرگە بۆلۈنۈشى ئىككى قېتىم توغرا-
لاندى. م. گرىازنوۋ يەنسەي ئۇششاق رەسىملىرىنى تاپقاندىن كې-
يىن تاشتىق رەسىملىرىنى پەرقلەندۈرۈشكە ئىمكانىيەت يارىتىل-
دى ㊽. ل. كىزلاسوۋنىڭ 11 — 12 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق
بولغان يادىكارلىقلارنى مىنۇسىن ۋە تاشتىق ماتېرىياللىرىغا ئاي-
رىغانلىقى قىرغىز مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىكى زور ئۇتۇق
بولۇپ قالدى ㊾. ئا. لىپسكىي ئوتتۇرا ئەسىر قوراللىرىنىڭ كەم
ئۇچرايدىغان ئەۋرىشكىلىرىنى تېپىپ چىقتى ㊽. قېزىپ تېپىلغان
قىرغىز يادىكارلىقلىرى ئۇلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ يەكۈنلەشكە ئا-
ساس بولغۇچى ماتېرىيال بولۇپ قالدى.

50—60 ـ يىللاردا ئا. گاۋرىلوۋا، ئا. ئۇمانسكىي، ف.
ئارسلانوۋا، م. گرىازنوۋ، م. كوماروۋا، ۋ. ماتيۇشېنكو، ل.
چىندىنا، ل. پلېتنېۋا، ت. ترويتسكايا ۋە باشقىلار ئالتاي، ئوب
ۋادىسى ۋە شەرقىي قازاقستاندا قىدىرىش ئىشلىرىنى ئېلىپ
باردى ㊽. شۇ چاغدا دالا ماتېرىياللىرى ئاساسىدا ئالتاي ۋە ئوب
ۋادىسىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيەتلىرى دەۋرلەرگە ئايرىلدى.
قورال ـ جابدۇقلار تونۇشتۇرۇلدى. ئا. گاۋرىلوۋانىڭ ئەسىرىدە
ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تاغلىق ئالتاي كۆچمەنلىرىنىڭ مۇرەككەپ

تەركىبلىك ئوقيالىرىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات مەسىلىسى ئەكس ئەتتۈرۈلدى ⑪. ئاپتور ئوقيالارنىڭ ھۈن دەۋرىدىن موڭغۇل دەۋرىگىچە بولغان تەرەققىيات سخېمىسىنى كۆرسەتتى. گاۋرىلو-ۋانىڭ پىكرىچە، ئوقيا تۈرلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى — ئۇلچىمىنى كىچىكلىتىش ۋە ياغا ئورنىتىلىدىغان سۆڭەك قاداقلارنى ئازايتىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان. ئۇنىڭ بۇ خۇلاسىسى خۇددى بۇرۇنقى خرونولوگىيىلىك يەكۈنلىرىگە ئوخشاشلا جەنۇبىي سىبىرىيە ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارلىقلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان باشقا تەتقىقاتچىلارنىڭ خىزمەتلىرىگە گەۋدىلىك تەسىر كۆرسەتتى. شۇنداقتىمۇ، بۇگۈنكى كۈندە گاۋرىلوۋانىڭ ئوقيا تەرەققىياتى ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىنى ۋاقتى ئۆتكەن دېيىش لازىم. كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى تەتقىقاتچىلار ئېلىپ بارغان قىدىرىشلار داۋامىدا تېپىلغان جەنۇبىي سىبىرىيە ئوقياسىنىڭ سۆڭەك دېتاللىرى گاۋرىلوۋا ئوتتۇرا قويغان سخېمىنى ئىنكار قىلىشقا ئاساس بولالايدۇ.

يەنە شۇ دەۋردە ئا. ئوكلادنىكوۋ، س. كىسېلىيوۋ، ئا. داۋىدوۋا، ب. كونوۋالوۋ، ي. خامزىنا، ي. سىدياكىنا ۋە باشقىلار بايقال ئەتراپىدىكى ھۈن ۋە ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارلىقلىرىنى قىدىرىش بىلەن شۇغۇللاندى ⑩. نەتىجىدە، ھۈن مەدەنىيىتى، تۈركىي تىللىق ۋە موڭغۇل تىللىق كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ يادىكارلىقلىرىغا دائىر مەنبەشۇناسلىق بازىسى زور دەرىجىدە كېڭەيتىلدى. ئا. داۋىدوۋا بايقال يېنىدىكى ئۇۋولگن شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان ھۈن ئوقيالىرىنىڭ سۆڭەك باشاقلىرىنى تۈرگە ئايرىپ چىققان ⑫. بۇ ئايرىلغان تۈرلەردىن قارىغاندا، ئاپتور ئوق باشاقلىرىنىڭ كېسىلىشى، يۈزىنىڭ شەكلى، باشاقنى ئورنىتىش ئۇسۇلى قاتارلىق ھەممە بۆلەكلەرنى ھېسابقا ئالمىغان.

ئا. ئوكلادنىكوۋ تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرا ئەسىرگە ياتىدىغان قىياتاش رەسىملىرىنى كەڭ تارىخىي مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى

ئاساسىدا تونۇشتۇرغان. بۇ رەسىملەر ئىچىدە چەۋەندار جەڭچى-لەرنىڭ سۈرەتلىرىمۇ بار ⑯. 50—60 - يىللىرى موڭغۇلىيىدە موڭغۇل، سوۋېت، چىن، ۋېنگرىيە ئارخېئولوگلىرى ئىشلىدى. ئۇلار ھۈن، تۈرك ۋە موڭغۇللارنىڭ نۇرغۇنلىغان قەبرىلىرى، خاتىرە تاشلىرى ۋە تەسۋىرىي سۈرەتلىرىنى تەكشۈردى. س. كىسىلىيوۋ ھەمكارلاشقۇچى ل. يېۋتيۇخوۋا، ن. مېرپېرت قاتار-لىقلار بىلەن بىرلىكتە بايقال ۋە موڭغۇلىيىدىكى ئۇيغۇر ۋە موڭ-غۇل دەۋرلىرىگە ئائىت ھەربىي ئىستېھكام قۇرۇلمىلىرى ۋە شەھەرلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى ئىلمىي تەتقىقاتقا كىر-گۈزدى ⑰. تۈرلۈك ئەۋرىشكىلەر قاتارىدا موڭغۇل دۆلىتىنىڭ پايتەختى قاراقۇرۇمدىن تېپىلغان قورال - جابدۇقلار سىستېمە-لاشتۇرۇلدى. بۇ تېپىلمىلار چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە-كى موڭغۇل جەڭچىلىرىنىڭ قوراللىنىش ئەھۋالىنى كۆز ئالدى-مىزغا كەلتۈرۈشكە ئىمكان بەردى. موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرى-يىتى تېررىتورىيىسىدىكى ھۈن، ئۇيغۇر، قىتان ۋە موڭغۇل دەۋرلىرىگە ئائىت شەھەر ۋە قەلئە قۇرۇلمىلىرى خ. پەرلە تەرە-پىدىن تەكشۈرۈلدى ⑱. بۇ خىزمەتلەر نەتىجىسىدىن قىتان يادە-كارلىقلىرى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرنى ئۇتتۇرىغا قويۇشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. ن. سەر - ئوجاۋ، ل. يىسىل، ل. يېۋتيۇ-خوۋالار موڭغۇلىيىدىكى تۈرك يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈردى ⑲. ئۇلار تاپقان بۈيۈملار ئىچىدە قورال - جابدۇقلارمۇ خېلى-كۆپ. س. دورجسۈرەن، ئى. ئېرەدەلى، ل. فېرىنسى ۋە باشقىلار ھۈن قەبرىلىرىنى تەكشۈرۈش بىلەن شۇغۇللاندى ⑳. 60 - يىللاردا س. رۇدېنكونىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن پ. كوزلوۋنىڭ نويىن - ئۇلادىن تاپقان ئەۋرىشكىلىرى قايتا نەشر قىلىندى ㉑. رۇدېنكونىڭ ئەسىرىدە قورال جابدۇقلار تەپسىلىي تونۇشتۇ-رۇلغان، ساۋۈت، گۈرزە، «تۆمۈر مۇشت» بىر قەدەر ئېنىقلا-غان. ئاپتور ئۆزىنىڭ مۇلاھىزىلىرىنى يازما مەنبەلەردىكى مەلۇ-

ماتلار بىلەن دەلىللىگەن ⑩.

50 — 60 - يىللاردا تارىخ - فىلولوگىيە پەنلىرىنىڭ ھەر قايسى تارماقلىرىدىكى كۆپلىگەن مۇتەخەسسىسلەرنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرىغا دائىر مەنبەلەر بازىسى زور دەرىجىدە كېڭەيتىلدى، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار خېلى كۆپەيدى، تەسۋىرىي مەنبەلەرنىڭ سانى ئاشتى، ئۇرۇش تارىخىدىكى يېراق ئۆتمۈشتە بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر شاھىدلىرىنىڭ يازما گۇۋاھلىقى لىرىدىن پايدىلىنىش ئاسانلاشتى. شۇ دەۋردە ئوب ۋادىسى، تۇۋا ۋە ئالتايدىن تېپىلغان ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارلىقلىرىنى دەۋرلەرگە ئايرىش، چېگرىداش تېررىتورىيەلەر ماتېرىياللىرىنى جەنۇبىي سىبىرىيە مەدەنىيەتلىرىنىڭ خرونولوگىيىلىك بۆلۈنۈشى بىلەن تەققاسلاپ تەكشۈرۈش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلدى. يېڭىدىن تېپىلغان ۋە بۇرۇندىن مەلۇم بولغان نۇرغۇن ئەۋرىشكىلەرنىڭ ئېتنىك مەدەنىيەت تەۋەلىكىنى ئېنىقلاش ئىشى ئوڭۇشلۇق ئىشلەندى. كەڭ دائىرىلىك تارىخىي ئارخېئولوگىيىلىك ئەسەرلەرگە ئەنئەنە گە ئايلانغان ئۇسۇل بويىچە كۆچمەن ئېتنىك تۈركۈملەرنىڭ قورال - ياراغ ۋە ھەربىي ئىشلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار كىرگۈزۈلدى. قوراللارنىڭ ئايرىم تۈرلىرىنى، جۈملىدىن ئالتايدىكى تۈركىي تىللىق كۆچمەنلەرنىڭ ئوقيالىرىنى سىستېمىلاشتۇرۇش ۋە ئەمەلىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ ۋاقىت بويىچە راۋاجلىنىش سەۋەبلىرىنى ئېنىقلاش تەجرىبىلىرى ئىشلەندى.

70 - يىللارنىڭ بېشىغىچە توپلانغان ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - جابدۇقلىرى ۋە ھەربىي ئىشلىرىغا دائىر خىلمۇخىل ماتېرىياللار مۇشۇ خىلدىكى مەنبەلەرنى قورالشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىشقا ئىمكانىيەت ياراتتى. سىبىرىيە ئارخېئولوگىيە ئىلمىنىڭ مۇشۇ ساھەدىكى تەتقىقاتلارنىڭ مۇستەقىل تارمىقى بولۇپ ئايرىلىشى ئۇچۇن شەرقىي ياۋروپانىڭ قەدىمكى ۋە

ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارلىقلىرىنىڭ ئوبدان تەتقىق قىلىنغانلىقى ھىر قوشۇمچە ئۇلگە بولۇپ بەردى [71]. ئا. مىلىۋكوۋا بىلەن ي. چېر-نېنكو سكىفلارنىڭ قوراللىرىنى، ك. سمىرنوۋ بىلەن ئا. خازانوۋ سارماتلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى، ئا. مىدۋېدېۋ بىلەن ئا. كىر-پىچنىكوۋ قەدىمكى رۇسىيە قوراللىرىنى تەتقىق قىلدى، يۇقىرى-دىكى ئالىملارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى سىبىرىيە قوراللىرىنىڭ تەقىنىڭ تەكلىنىشى ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. لې-كىن يەنە شۇنىمۇ قەيت قىلىش زۆرۈركى، جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شەرقىي ياۋروپا ماتېرىياللىرىدىكى شۇنىڭغا ئوخ-شاش مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھىر قىسىم پەرقلەر مەۋجۇت، سىكىف - سارمات كۆچمەنلىرى ۋە قەدىمكى رۇسىيە ئاھالىسىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تەتقىق قىلىشتا (ھەر-بىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى، ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى، ئۇرۇش جەريانىدىكى تاكتىكىلىق ئىمكانىيەتلەرنىڭ ئەمەلىيلىشى قاتارلىق مەسىلىلەر) نۇرغۇنلىغان يازما مەنبەلەردىكى مەلۇماتلار ھەل قىل-غۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە. يېتەرلىك دەرىجىدىكى مول ۋە ئىشەنچلىك تەسۋىرىي سەنئەت ماتېرىياللىرى قورال - ياراغ تۈرلىرىنى ئەس-لىگە كەلتۈرۈشتە مۇھىم مەنبە بولالايدۇ. شۇڭا، ماددىي مەنبە-لەرنىڭ رولى مەلۇم بولغان تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ مەزمۇنىغا ۋە ھەربىي - تارىخىي تەھلىل نەتىجىسىگە ئارخېئولوگىيىلىك قو-شۇمچە بولۇشتىن ئىبارەت. ماتېرىياللارنى سىستېمىلاشتۇرۇپ، تەسۋىرلەنگۈچى قوراللارنى ئەڭ زور دەرىجىدە ئۇششاق تۈرلەرگە ئايرىش، قېزىش ئەھۋالىنى تەپسىلىي تەسۋىرلەش، تېپىلمىلار-نىڭ ساقلىنىۋاتقان ئورۇنلىرى ۋە نەشر قىلىنىش ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇش قاتارلىق ئىشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ. تەكشۈرۈلگەن ماتېرىياللارنى سىنتېز-لاش مەسىلىلىرى ئۇ ياكى بۇ قورال تۈرىنىڭ كېلىپ چىقىش

ۋە قوللىنىلىش ۋاقتى، ياسىلىش تېخنىكىسى مەسىلىلىرى بىلەن چەكلەنگەن. قورالنىڭ جەڭدە ئىشلىتىلىشى، ئايرىم تۈرلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى فۇنكسىيە ئىزچىللىقى قاتارلىق مەسىلىلەر ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ئاساسىدا ئەمەس، بەلكى تارىخ ماتېرىياللىرىغا تايىنىپ تەھلىل قىلىنغان ياكى بۇنداق مەسىلىلەر ئومۇمەن ئېتىبارغا ئېلىنمىغان.

جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا ماتېرىياللىرى بويىچە قورالشۇناسلىق مەسىلىلىرىنى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ھەر قايسى مەنبە تۈرلىرىنىڭ سېلىشتۇرمىسى تۈپتىن ئوخشاشمايدىغان خاراكتېرگە ئىگە. كۆچمەنلەرنىڭ ئايرىم ئېتنىك گۇرۇپپىلىرىغا تەئەللۇق يازما مەنبەلەر پۈتۈنلەي يوق دېيەرلىك، بار بولغانلىرىمۇ بەك قىسقا، ئۇزۇندە تەرتىسىدە ئۇچرايدۇ. تەسۋىرىي سەنئەت ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىمۇ چەكلىك. مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن كۆپىنچە ھاللاردا ماددىي بۇيۇملار ئاساسلىق مەنبە ھېسابلىنىدۇ. بۇ ماتېرىياللاردىن قورال ۋە ھەربىي ئىشلار تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشقا ئىمكان بېرىدىغان ئۇلگىلىك ئۈچۈرغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئەڭ ئالدى بىلەن بۇ ماتېرىياللارنى تۈرگە ئايرىشنىڭ فۇنكسىيە ئەھمىيىتىگە ئىگە بولغان بىرلىكلىرىنى تېپىپ چىقىش پرىنسىپى بويىچە سىستېمىلاشتۇرۇش لازىم. تەجرىبە ۋە پاكىتلارغا ئاساسلانمىغان ئۈچۈرلارنى فۇنكسىيىلىك ۋەزىپىلىرى بويىچە تۈرلەرگە ئايرىش ئىشى پەقەت جەڭ ۋاستىلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلىش ۋە قوغدىنىشتىن ئىبارەت قارىمۇقارشى فۇنكسىيىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تولۇق جۇغلانمىسى دائىرىسىدىلا مۇمكىن بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، مەركىزىي ئاسىيا، جەنۇبىي سىبىرىيە قوراللىرىنىڭ تەتقىقاتى ماتېرىياللارنى يېغىش، سىستېمىلاشتۇرۇش ۋە تۈرلەرگە ئايرىش بىلەنلا (جۈملىدىن يېقىن ۋە يىراق ئارىلىقتىن جەڭ قىلىش ۋە

قوغدىنىش قوراللىرى) چەكلەنمەستىن، بەلكى يەنە تۇرلەرگە ئايرىلغان بىرلىكلەرنى فۇنكسىيە جەھەتتىن ئەقىلگە مۇۋاپىق دە- لىللەش ۋە شۇ ئاساستا ھەر خىل قوراللارنىڭ ھەرقايسى تەرەققى- يات باسقۇچلىرىدىكى ئۆزئارا ئالاقىدار تۇرلىرىنى ئايرىپ چىقىش لازىم. قولغا كەلتۈرۈلگەن ئۇچۇرلار ۋە ھەربىي قوشۇنلارنىڭ قۇرۇلمىسى بىر پۈتۈن ھەربىي سىستېمىغا ئىگە بولغان مۇئەييەن تارىخىي دەۋردىكى كونكرېت ئېتنىك گەۋدىنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە ئا- ساس بولالايدۇ.

شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن 70 - يىللارنىڭ بېشىدا سىبىرد- يە ئارخېئولوگلىرى جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى قورال تېپىلمىلىرى مول بولغان ئايرىم مەدەنىيەتلەرنىڭ قورال تۇرلىرىنى تەكشۈ- رۈشكە كىرىشكەن. ئا. كۇلېمزىن بۇ تېما ئۈستىدە ئالاھىدە ئەھ- مىيەتلىك تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ ماتېرىياللىرى گەرچە بىزنىڭ ئەمگەكمىزنىڭ خرونولوگىيىلىك چېكىدىن ھال- قىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ماقالىلىرىدىكى بەزى نۇقتىلار ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈش ئارتۇقچە بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلە- رىدە ھەر خىل قوراللار تېپولوگىيىلىك تۇرلەرگە ئايرىلغان ۋە ئايرىم تۇرلەر قوللىنىلغان ۋاقىتلارنىڭ تەرەققىيات تەرتىپى تۇر- غۇزۇلغان ⑰. ئۇنىڭ قورال - جابدۇقلىرىدىكى ئايرىم دېتاللارنىڭ مېخانىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەجرىبىسى ۋە قەبرىلەردىن تېپىلغان قورال - جابدۇقلارنىڭ تارقىلىش ئەھ- ۋالىغا قاراپ جەڭچىلەرنى ئىككى تۈركۈمگە ئايرىشقا تىرىشقانلىقى دىققەتكە سازاۋەردۇر ⑱. بۇ خىل تەتقىقاتلار تاگار مەدەنىيىتىدىكى ھەربىي ئىشلارنى تەكشۈرۈش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن سە- بىرىيە قورالشۇناسلىقى ئۈچۈنمۇ مۇھىم.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، تەتقىقات پروگراممىسىدا فۇنكسىيىسى پەرقلىق بولغان تاگار قوراللىرىنىڭ ئايرىم تۇرلىرى ئۈستىدىكى

ئۆزئارا ئالاقىدار تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى يوق بولغانلىقتىن ۋە شۇ قورال تۈرلىرىنىڭ جەڭدە قوللىنىلىش ئۈسۈلىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش تەجرىبىسى ئىشلەنمىگەنلىكتىن قوراللارنىڭ ۋاقىتقا ئەگىشىپ ئۆزگىرىش سەۋەبلىرىنى ئېنىقلاشقا مۇمكىن بولمىغان. خەنجەر دەستىسىنىڭ توسۇقى قارشى تەرەپ زەربىسىنى توسۇش ئۈچۈن ئورنىتىلغان، ئۇ تەدرىجىي تەرەققىياتقا ئاساس بولغان دەپ تەھلىل قىلىنغان ⑬. بۇنداق پىكىرگە قوشۇلۇش تەس، چۈنكى خەنجەر سانجىغۇچى قورال بولۇپ، ئۇنىڭ توسۇقىنىڭ ئاساسلىق فۇنكسىيىسى دەستىنى ئالىقان بىلەن چىڭ تۇتۇشقا ۋە تىغ ئۇچى قاتتىق جىسىمغا ئۇرۇلغاندا قول پەسكە سىيرىلىپ كېسىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئىمكانىيەت يارىتىشتىن ئىبارەت. يەنى توسۇقنىڭ قاتتىقلىقىغا بولغان قارشىلىقى كەسكۈچى - سانجىغۇچى قوراللاردىكىدەك (توز، ئەگرى ۋە قىسقا قىلىچلار) تىغقا چۈشمەستىن، بەلكى دەستىگە چۈشىدۇ. ئاپتور تۈر بىرلىكلىرىنى ئايرىش پرىنسىپلىرىغا تولۇق ئەمەل قىلمىغان. مەسىلەن، سۆڭەك باشاقلارنىڭ تۈرلىرى بەزىدە كېسىلىشىگە قاراپ، بەزىدە شەكلىگە قاراپ ئايرىلغان، بەزىدە يۈزىنىڭ شەكلىگە بەزىدە ئورنىتىلىش شەكلىگە قاراپ، بەزىدە يۈزىنىڭ كېسىلىشىگە قاراپ ئايرىلغان ⑭. ئومۇمەن ئالغاندا، كۆلىمىزىنىڭ ئەڭگەكلىرى، شۇبھىسىزكى، سىبىرىيە قوراللىرىنىڭ تەكلىنىشىدە ئىجابىي رول ئوينىدى.

شۇ يىللاردا بىزمۇ 6 — 12 - ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قورال - جابدۇقلىرىنى تەكشۈرۈش ئىشىنى باشلىدۇق. بۇ تەتقىقاتلىرىمىزنىڭ نەتىجىلىرى بىر يۈرۈش ئىلمىي ماقالىلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلدى ۋە بىر مەخسۇس ئەسەردە ئومۇملاشتۇرۇپ تونۇشتۇرۇلدى ⑮. ئۆزىمىزنىڭ ئەمگىكىمىزگە باھا بېرىشىمىز ئەپسىز بولغاچقا، ئوقۇرمەنلەرنى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغان تەقرىزلەرنى كۆرۈپ بېقىشقا تەۋسىيە قىلىمىز ⑯.

شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، بىز ئىنتىلۇرا ئەسىر ياۋروپا - ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرىغا دائىر كەڭ كۆلەملىك مەنبەلەر بىلەن تونۇشقانلىقىمىز ئۈچۈن مۇشۇ تېمىنى تاللىدۇق ۋە تۆۋەندىكىدەك نۇقتىئىنەزەرلەرنى چىقىش قىلدۇق: (1) يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قورال تۇرلىرى قورال - ياراغلارنىڭ ھەممە ئاساسلىق تۇرلىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ (گەرچە ھەر قايسى تۇرلەر ئوخشاشمىغان دەرىجىدە بولسىمۇ)، ئۇلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئىمكانىيەت بار؛ (2) يېنىسەي قىرغىزلىرىغا تەئەللۇق بولغان قوراللىق ھەيكەللەرنىڭ تولىسى جەنۇبىي سىبىرىيە تېررىتورىيىسىگە مەركەزلەشكەن؛ (3) بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ئېتنىك تەۋەلىكىنى يازما مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن دەپنە مۇراسىملىرىدىكى جەسەت كۆيدۈرۈش قائىدىسىگە ئاساسلىنىپ ئىشەنچلىك بېكىتكىلى بولىدۇ. يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ تارىخىي ئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرى ئاساسىدا بۇ مەسىلىلەرنىڭ تەنقىق قىلىنىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىدەك خىزمەت تەرتىپىنى تۈرغۇزۇشقا ئىمكانىيەت ياراتتى: قوراللارغا ئائىت ماتېرىياللارنى سىستېمىلاشتۇرۇش، قوراللارنىڭ ئايرىم تۇرلىرىنى تىپولوگىيىلىك تۈرلەرگە ئايرىش، بۇ تۈرلەرنى ئۈرۈش ۋاستىلىرىنىڭ بىر پۈتۈن توپلىمىغا يېغىنچاقلاش ۋە مۇشۇ توپلام بىلەن ھەربىي قوشۇنلار ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى بىرلەشتۈرۈپ قىرغىزلارنىڭ ئۈرۈش قىلىش سەنئىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش. ھاسىل قىلىنغان نەتىجىلەر ئۈرۈش تارىخىدىكى ۋەقەلەر بىلەن سېلىشتۇرۇلۇپ قايتا تەكشۈرۈلۈشى لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بىز قىرغىزلارنىڭ ئۈرۈش قىلىش سەنئىتىنى ئايرىم ھادىسە ئەمەس، بەلكى ياۋروپا - ئاسىيا كۆچمەنلىرى ھەربىي ئىشلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمى دەپ قارايمىز. تەجرىبىلەر شۇنى كۆرسەتتىكى، بىزنىڭ پروگراممىمىزنى باشقا كۆچمەنلەر مەدەنىيەتلىرىدىكى شۇنىڭغا ئوخشاش مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتىمۇ قوللىنىشقا

بـولىدۇ (77). بىز يەنە قوراللارنى تۈركە ئايرىشتىكى نەزەرىيە مەسىلىلىرى، تۈركە ئايرىش بىرلىكلىرىنىڭ بەلگىلىرى ۋە تەرتىپىنى بەلگىلەش، فورمال لوگىكا ئاساسىدا تۈركە ئايرىشنىڭ توغرا ياكى خاتا بولغانلىقىنى قايتا تەكشۈرۈش قاتارلىق مەسىلىلەرگىمۇ ئەھمىيەت بەردۇق (78).

ئۆتكەنكى يىللاردا سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قوراللىرى ناسلىقى تېما، خرونولوگىيە ۋە تېررىتورىيە جەھەتلەردە زور دەرىجىدە كېڭەيدى. ھازىر قوراللىرىنىڭ تېمىسىدىكى ماقالىلەردە ۋە شۇ تېمىدىكى مەخسۇس ئەسەرلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك قىسىملىرىدا مىنوسىن ئويمانلىقى، تۆۋا، موڭغۇلىيە، بايقال ئەتراپى ۋە يىراق شەرق زېمىنلىرىدىكى تاش، مىس، دەسلەپكى تۆمۈر قوراللار دەۋرلىرىگە، ئوتتۇرا ئەسىرلەرگە ياتىدىغان مەدەنىيەتلەر تەتقىق قىلىنماقتا. مۇھىمى، قوراللىرىنىڭ مەسىلىلىرى، جۈملىدىن سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ماتېرىياللىرى ئاساسىدىكى تەتقىقاتلار مۇتەخەسىسلەر كوللېكتىپلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلماقتا. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ ساھەدە ئەجىر سىڭدۈرۈۋاتقان تۆۋەندىكى تەتقىقاتچىلارنى تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك: ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى يىراق شەرق ئاھالىسىنىڭ قوراللىرى ساھەسىدە — ي. دېرېۋيانكو، ۋ. مېدۋېدېۋ، ل. سېمېنچېنكو، ئو. گالاكتىئونوۋ، يۇ. ۋاسىلېۋ، ۋ. خورېۋ، ۋ. شاۋكۇنوۋ (79)؛ بايقال ئەتراپىدىكى ھۇنلارنىڭ قوراللىرى ساھەسىدە — پ. كونوۋالوۋ (80)؛ بايقال ئەتراپىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ساھەسىدە — ي. كوۋېچېۋ، ۋ. نېمېدوۋ، د. كرىلوۋ، يۇ. خۇدياكوۋ (81)؛ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تۆۋا كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ساھەسىدە — ب. ئوۋچىننىكوۋا، يۇ. خۇدياكوۋ (82)؛ ئالتاي ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ساھەسىدە — د. ساۋىنوۋ، س. نېستېروۋ، يۇ. خۇدياكوۋ (83)؛ غەربىي

سىبىرىيە ئاھالىسىنىڭ قوراللىرى ساھەسىدە — ل. چىندىنا، ئا. سولوۋيوۋ، ۋ. مولودىن، ب. كونىكوۋ، يۇ. پلوتنىكوۋ ۋە يۇ. خوديا كوۋ ⑰؛ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى شەرقىي قازاقىستان كۆچ-مەنلىرىنىڭ قوراللىرى ساھەسىدە — يۇ. پلوتنىكوۋ ⑱؛ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى موڭغۇلىيە كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ساھە-سىدە — م. گورېلىكا، يۇ. خوديا كوۋ ⑲؛ مىنۇسىن ساھەسىدە — يۇ. خوديا كوۋ ⑳. مۇھىم ئىجابىي پاكىت سۇپىتىدە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، سىبىرىيىدە 70 ـ يىللارنىڭ بېشى-دىن باشلاپ قوراللىشىۋاتقان ئىلمى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى-نىڭ ئىلمىي خىزمەتلىرىدىكى دائىمىي تېمىغا ئايلاندى ㉑. مۇ-شۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇ خىل يۇزلىنىشنىڭ شىمالىي ئاسىيا ماتېرىياللىرى ئاساسىدا داۋاملىق راۋاجلىنىدىغانلىقىدىن ئۈمىد كۈتۈشكە بولىدۇ. 80 ـ يىللارنىڭ بېشىدا سىبىرىيە ۋە مەركە-زىي ئاسىياغا دائىر تۇنجى قوراللىشىۋاتقان ئەسەرلىرى توپلىمى يۇرۇقلۇقتا چىقتى ㉒.

ئاخىرقى ئون يىلدىن بۇيانقى تەتقىق قىلىنىدىغان رايوندىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ ماتېرىياللىرىغا دائىر قوراللىشى-ناسلىق ئەسەرلىرىنىڭ تولىسى قېزىلمىلار ۋە مۇزېي ئەۋرىشكىلە-رى ماتېرىياللىرىنى سىستېمىلاشتۇرۇش ۋە تۇرگە ئايرىشقا بې-غىشلانغان. ئاپتورلارنىڭ كۆپىنچىسى تۇرگە ئايرىش بىرلىكلە-رىنىڭ بەلگىلىرىنى ئۇلارنىڭ تارقىلىش دەرىجىسى بويىچە تاللاش-تىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئۇسۇلغا ئەمەل قىلماقتا. بۇ ئۇسۇل بويىچە تاللىنىدىغان بەلگىلەر مۇنداق: قورال ياسالغان ماتېرە-يال، تۇتاشتۇرۇلغۇچى قىسمىنىڭ شەكلى (ئورنىتىش ئۇ-سۇلى)، ئىش قىسمىنىڭ كېسىلىشى، ئىش قىسمىنىڭ شەك-لى. شۇڭا، بۇلارنىڭ پەرقلىرى پەقەت تۇرگە ئايرىش بىرلىكلە-رىنىڭ ئاتالغۇلىرىدىلا ئىپادىلىنىدۇ. قىسمەن هاللاردا مەلۇم بىر رايون ياكى ئايرىم مەدەنىيەت دائىرىسىدىكى ئايرىم قورال تۇرلە-

رىنىڭ تەرەققىياتىنى ئېنىقلاشقا بولغان ئۇرۇنۇشلار كۆرۈلىدۇ. سىبىرىيەدىكى ئوتتۇرا ئەسىر قوراللىرىنىڭ تەتقىقات تەجرىبە-سىدىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، كونكرېت قورال تۈرىنىڭ تەرەققىيا-تىنى تەھلىل قىلىشتا شۇ مەدەنىيەتكە ياتىدىغان بارلىق قوراللار-نىڭ تەرەققىياتىنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك. جەنۇبىي سىبىرىيە دائىرىسىدىكى قورال - جابدۇقلارنىڭ ئېتنىك مەدەنىيەت ئالاھە-دىلىكلىرىنى ئېنىقلاشقا قارىتىلغان ئۇرۇنۇشلار قىزغىنلىق بول-غان، بۇ جەھەتتە د. ساۋىنوۋنىڭ ئەسىرى دىققەتكە سازاۋەردۇر. بۇ ئەسەردە جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى ھۇن، قەدىمكى تۈرك ۋە موڭغۇل دەۋرلىرىگە تەئەللۇق مۇزەككەپ تەركىبلىك ئوقيالارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى تەھلىل قىلىنغان ⑩. بۇنىڭدا يەنە سايان ئالتاي تېررىتورىيەسىدىكى تۈرلۈك ئېتنىك تۈركۈملەرنىڭ قە-دىمكى تۈرك دەۋرىدىكى قول بىلەن ئاتىدىغان قوراللىرى مىلادىيە 1 - مىڭ يىل مەدەنىيىتى رامكىسى ئىچىدە مەخسۇس تەتقىق قىلىنغان. ئاپتور ھەر خىل ئوق ۋە يا تۈرلىرىنىڭ ئېتنىك ئالاھىدىلىكلىرى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئايرىم بىر رايون دائىرىسىدىكى مۇستەقىل تەرەققىياتىنى تونۇشتۇرغان.

ئى. بېرخ، س. دنېپروۋ، س. مىنىيايېۋ، ن. زىنىياكوۋلار بايقال ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى قورال - جابدۇقلار ئۈستىدە مېتاللوگرافىيىلىك ۋە خىمىيىلىك تەكشۈ-رۈش تەجرىبىسىنى ئىشلىدى. ئۇلارنىڭ تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى تۈرلۈك تارىخىي دەۋرلەردىكى مۇشۇ تېررىتورىيىلەرنىڭ قورال ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى سە-لىشتۇرۇشقا ئىمكانىيەت ياراتتى ⑪.

م. گورېلىك ئۇزاقتىن بۇيان قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر جەڭچىلىرىنىڭ تاشقى قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىشى بە-لەن شۇغۇللانماقتا. ئاخىرقى يىللاردىن بېرى ئۇ مەركىزىي ئا-سىيا كۆچمەنلىرىنىڭ تەسۋىرىي سەنئىتى ماتېرىياللىرىنى ماددىي

مەنبەلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلماقتا. قەدىمكى تۈرك، قىتتان ۋە موڭغۇل جەڭچىلىرىنىڭ ئىلمىي، بەدىئىي ئۇسۇل بە- لەن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن تاشقى قىياپەتلىرى زور ئىلمىي ئەھ- مىيەتكە ئىگە ⑰.

تەبىئەتشۇناسلىق ۋە تېخنىكا ئۇسۇللىرىنى قوللىنىش ئارقە- لىق قورال - جابدۇقلارنىڭ فۇنكسىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى تەتقىق قىلىش ھازىرقى سىبىرىيە قورالشۇناسلىقىدىكى ئالاھىدە بىر تېما بولۇپ قالدى. ھەر خىل قورال تۈرلىرىنىڭ فۇنكسىيە- لىك ئېقتىدارلىرىنىڭ ئېنىقلىنىشى كەلگۈسىدە قوراللارنىڭ ئە- قىلگە مۇۋاپىق رەۋىشتە تۈرگە ئايرىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىش بىلەنلا قالماي، بەلكى تەتقىق قىلىنىدىغان ۋاقىت ۋە ئورۇندىكى جەڭ ۋاستىلىرى تەرەققىياتىنىڭ سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاشقىمۇ شارائىت ھازىرلايدۇ. بۇنداق تەكشۈرۈشلەرنىڭ نە- تىجىسى ھازىرقى زاماندىكى نۇر ۋە ئېلېكتر دولقۇنىنى ئۆتكۈزۈش ۋاستىلىرىنى تەتقىق قىلىشقىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ ⑱.

قورالشۇناسلىقنىڭ سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى ئېچىدىكى مۇستەقىل ئىلمىي يۆنىلىش بولۇپ ئايرىلىپ چىققانلىقى قورال - ياراغ ماتېرىياللىرىنى يېغىش ۋە تەھلىل قىلىشتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى شەكىلنى ئۆزگەرتمىدى، گەرچە ئۇلارغا بىر قىسىم تولۇقلاشلارنى ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، يېقىنقى ئون يىلدىن بۇيان تەكشۈرۈلىدىغان تېررىتورىيىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ بۇرۇندىن مەلۇم بولغان ۋە يېڭىدىن ئېنىقلانغان مەدەنىيەتلىرىگە تەئەللۇق قورال - جابدۇق ئۆرنەكلىرىنى تولۇق- لاش ئىشى داۋاملاشتى. ئى. ئاسىيېۋ ⑲ بايقال ئەتراپىدىكى، ي. خامزىنا ⑳ غەربىي بايقالدىكى، ئى. كىرىلوۋ، ي. كوۋىچېۋ، ۋ. نېمىروۋلار ㉑ شەرقىي بايقالدىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرى- نىڭ، پ. كونوۋالوۋ ㉒ قەدىمكى ھۇنلارنىڭ ماتېرىياللىرىنى توپ- لىدى. ئاندىن بۇ ماتېرىياللار سىستېمىلاشتۇرۇلدى. ئوتتۇرا

يېنسەي ئارخېئولوگىيىسىدە موڭغۇل دەۋرىدىكى قىرغىز مەدەنـ
يىتىنىڭ مەۋجۇت بولغان ۋاقتىنى ئېنىقلاشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلـ
دى (98). غەربىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسىدە يۇقىرى ئوب
مەدەنىيىتىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشى تولۇقلاندى. ئوتتۇرا ئوبقا
تەئەللۇق بولغان ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارلىقلىرى ئايرىم رېلكىن
مەدەنىيىتى قىلىپ ئايرىلدى (99). ئالتاي دالالىرى ۋە شەرقىي
قازاقىستان يادىكارلىقلىرىنىڭ ئېتنىك تەۋەلىكى قايتىدىن شەرھـ
لەندى (100). سايان — ئالتايغا تەئەللۇق ئوتتۇرا ئەسىر يادىكار-
لىقلىرىنىڭ ئېتنىك مەدەنىيەت رايونلىرىغا بۆلۈنۈش مەسىلىرى
جىددىي ئىشلەندى (101)، ئالتاي ۋە تۇۋادىكى قەدىمكى تۈرك
يادىكارلىقلىرى تەتقىق قىلىندى (102). موڭغۇلىيەدىكى بىر قاتار
ھۇن، ئوتتۇرا ئەسىر يادىكارلىقلىرىمۇ تەكشۈرۈلدى (103). ئوتتۇ-
را ئەسىردىكى مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرى يادىكارلىقلىرىنىڭ
خرونولوگىيە ۋە ئېتنىك مەدەنىيەت تەۋەلىكىگە مۇناسىۋەتلىك
مەسىلىلەرنى ئېنىقلاشتا گەرچە زور مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەل-
تۈرۈلگەن بولسىمۇ، بۇ ساھەدىكى يەنە بىر مۇنچە مەسىلىلەرنى
داۋاملىق ئايدىڭلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

بايان قىلىنىدىغان دەۋردە تەسۋىرىي سەنئەت مەنبەلىرىنىڭ
دائىرىسى زور دەرىجىدە كېڭەيدى. بايقال ئەتراپى، تۇۋا، موڭغۇ-
لىيە، ئالتاي، مىنۇسىن ئويمانلىقىدىن يېڭىدىن تېپىلغان ئوتتۇ-
را ئەسىر قىيا تاش سۈرەتلىرى ئىلمىي تەتقىقاتقا كىرگۈزۈلدى
ۋە تەكشۈرۈلدى (104). مەركىزىي ئاسىيا تارىخىغا ئائىت جۇڭگو،
ئەرەب ـ پارس ۋە تۈرك مەنبەلىرىنىڭ تەرجىمىلىرى قايتىدىن
تۈزىتىلىپ نەشر قىلىندى (105). ھۇن، ئۇيغۇر، موڭغۇل ۋە
مۇشۇ رايوندىكى باشقا خەلقلەرنىڭ تارىخلىرىغا دائىر ئىلمىي
ئەسەرلەر ئېلان قىلىندى. بۇ ئەسەرلەردە ئۇرۇش تارىخىغا مۇنا-
سىۋەتلىك مەسىلىلەرمۇ يورۇتۇلدى (106).

شۇنداق قىلىپ، ئاخىرقى يىللاردىن بېرى ئوتتۇرا ئەسىر

كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا ئائىت مەنبەلەر دائىرىسى زور دەرىجىدە كېڭەيدى. مۇتەخەسسىسلەر مەركىزىي ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋە ئېتنىك تارىخىغا قارىتا بۇرۇن شەكىللەنگەن كۆز قاراش-لارنى تولۇقلىدى ۋە تۈزەتتى. جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە قوشنا رايون-لارنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ئۇرنەكلىرىنىڭ خرونولوگىيىسى ۋە تۈرلەرگە ئايرىلىشى تۈزىتىلدى. قوراللار ۋە ھەربىي ئىشلارنى تەكشۈرۈش مېتودىكىسى ئىشلەپ چىقىلدى ۋە بۇ جەھەتتىكى تەجرىبىلەر كۆپەيدى. بۇ ئۇتۇقلار مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئوتسىز تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە ئائىت يېغىلغان مەلۇماتلارنى ئومۇملاش-تۇرۇشقا ئىمكانىيەت ياراتتى. ھەربىر كونكرېت كۆچمەنلەر مەدە-نىيىتىنىڭ رامكىسى ئىچىدىكى بۇ خىل خىزمەتنىڭ ۋەزىپىسى قوراللارغا ئائىت يېغىلغان ماتېرىياللارنى سىستېمىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ، تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئايرىم قورال تۈرلىرىنىڭ تىپولوگىيىلىك تۈرلەرگە ئايرىلىشى، ئۇرۇش ۋاستىلىرىنىڭ ئۆرنەكلىرىنى ئېنىقلاش، ھەربىي تەش-كىلاتلارنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئېنىقلاش، شۇ ئاساستا ئۇرۇش قە-لىش سەنئىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، تاللاپ ئېلىنغان ۋاقىت ئىچىدىكى ئايرىم مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى تەھلىل قىلىش ۋە ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرىدىكى تەرەق-قىيات باسقۇچلىرىنى ئېنىقلاش ئارقىلىق مەركىزىي ئاسىيا كۆچ-مەنلىرىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېنىقلاش، مەلۇم رايون دائىرىسىدىكى ھەربىي ئىشلاردا ماكان ۋە زامانغا قاراپ يۈز بەرگەن يېڭىچە ئۆزگىرىش مېخانىزمىنى تېپىپ چىقىش لازىم.

بۇ مەسىلەرنىڭ ھەل قىلىنىشى كەڭ دائىرىلىك مەنبەلەر-گە ئاساسلىنىدۇ. بىز جۇڭگو، ئەرەب، پارس، قەدىمكى تۈرك، ئۇيغۇر، قىرغىزلارنىڭ رۇنىك يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ رۇس، نېمىس ۋە فرانسۇزچە تەرجىمىلىرىدىن، ھەر خىل تەسۋىرىي

مەنبەلەردىن (رەسىملەر، تام سۈرەتلىرى، ھەيكەللەر) پايدىلاندۇق. مەزكۇر ئەسەرگە كىرگۈزۈلگەن ئاساسلىق مەنبەلەر كاتېگورىيىسى بىز قىدىرىش جەريانىدا تاپقان ۋە مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئىچىدىكى قورال - جاب-دۇقلاردىن ئىبارەت، شۇنداقلا بىز پايدىلانغان تېپىلمىلار تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا ساقلانماقتا: دۆلەتلىك گۈزەل سەنئەت مۇزېيى، دۆلەتلىك تارىخ مۇزېيى، ئومسكي ئوبلاستلىق تەزكىرە مۇزېيى، تومسكي دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتى ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە مۇزېيى، نوۋوسىبىرسك ئوبلاستلىق تەزكىرە مۇزېيى، س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى سىبىرىيە ۋە يىراق شەرق خەلقلىرى-نىڭ تارىخ مەدەنىيەت مۇزېيى، قىرغىزستان جۇمھۇرىيەت مۇزېيى، ئالتاي رايونلۇق مۇزېيى، تاغلىق ئالتاي ئوبلاستلىق مۇزېيى، ۋ. بىئانكى نامىدىكى بىي مۇزېيى، كراسنويارسك ئۆلكىلىك مۇزېيى، خاكاس ئوبلاستلىق تەزكىرە مۇزېيى، ن. مارتيانوۋ نامىدىكى مىنۇسىن مۇزېيى، ئالدان نامىدىكى قىزىل مۇزېيى، ئىركۇتسك ئوبلاستلىق تەزكىرە مۇزېيى، بۇرىيات ئوبلاستلىق تەزكىرە مۇزېيى، كەختىن تەزكىرە مۇزېيى، چىتا ئوبلاستلىق تەزكىرە مۇزېيى، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى دۆلەتلىك مەركىزىي مۇزېيى، مۇرەن شەھەرلىك تەزكىرە مۇزېيى. ئەسەرنى يېزىش جەريانىدا تۆۋەندىكى ئىلمىي تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ فوندلىرىدىن پايدىلاندۇق: س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە ئىنستىتۇتى س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى، قىرغىزستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ ئىنستىتۇتى قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ ئىنستىتۇتى ئارخېئولوگىيە تەجرىبخانىلىرى، ئارخېئولوگىيە تەجرىبخانىلىرى، كېم دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتى ئارخېئولوگىيە كافېدراسى، ئىركۇتسكي دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتى ئارخېئولوگىيە تەجرىبخانىلىرى، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ ئىنستىتۇتى ЧГПИ ئارخېئولوگىيە تەجرىبخانىلىرى، س

س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە ئىنستىتۇتى، س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە ئىنستىتۇتى، س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى، قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى، قىرغىزستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ ئىنستىتۇتى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ئارخېپلىرى.

بىز مەزكۇر كىتابتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرگە پىكىر قاتناشتۇرغان ۋ. بۇتانايېۋ، ئې. ۋادېتسكايا، ئا. گراچ، ئى. كو-جومبېردىيېۋ، ئا. لىپسكي، س. نېستېروۋ، يۇ. پلوتنىكوۋ، خ. پەرلە، د. چەۋەندورجولاغا ۋە مۇزېيلارنىڭ، ئىلمىي تەتقىقات ئورۇنلىرىدىكى فوندلارنىڭ، ئارخېپلارنىڭ ماتېرىياللىرىنى يە-غىشقا ياردەم بەرگەن، قېزىلمىلار ئېچىدىكى تېخى ئاشكارىلانمە-غان ماتېرىياللارنى بىزنىڭ پايدىلىنىشىمىزغا بەرگەن بارلىق خا-دىملارغا مىننەتدارلىق بىلدۈرىمىز. بىز يەنە ئۇستازلىرىمىز — ئاكادېمىك ئا. ئوكلادنىكوۋقا ۋە س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسە-نىڭ مۇخبىر ئەزاسى ئا. دېربۇيانكوغا، شۇنداقلا س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ - فىلولوگىيە ۋە پەلسەپە ئىنستىتۇتە-دىكى ئىناق ئارخېئولوگلار كوللېكتىپىغا ئالاھىدە تەشەككۇر ئېيتىمىز.

مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرىغا ئائىت ماتېرىياللارنى سىناقتىن ئۆت-كەن ئۇسۇللار ئاساسىدا ئومۇملاشتۇرۇش، سىستېمىلاشتۇرۇش ۋە تەھلىل قىلىش تەجرىبىسى پۈتۈن ياۋروپا - ئاسىيا داللىرىدە-كى ئۇرۇش سەنئىتى تارىخىنىڭ بىز قاراپ چىقىۋاتقان دەۋرىنى تەتقىق قىلىشقا پايدىلىق بولۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

بىرىنچى قىسىم

كېيىنكى قەدىمكى زامان دەۋرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى

(مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىر — مىلادىيە 5 ـ ئەسىر)

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدا كۆچمەنلەر دۇنياسىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. ياۋروپا ـ ئاسىيا هايات‌لىقىدا هېچقانچە كۆرۈنەرلىك رول ئوينىمىغان قەبىلىلەر دۇنيا تارىخىـ نىڭ سەھنىسىدە پەيدا بولدى: قارا دېڭىز بويلىرىدا سارماتلار، يېقىن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا پارفيانلار ۋە توخارلار، مەركىزىي ئاسىيادا هۇنلار باش كۆتۈردى. تەنقىقاتچىلارنىڭ بۇ ۋەقەلەر ياۋـ روپا ـ ئاسىيا دالىلىرىغا خاس بولۇپ، جايلاردىكى كۆچمەنلەر مەدەنىيەتلىرىنى ئۆزگەرتىۋەتكەن هادىسىلەرنىڭ بىر قىسمى دەپ هېسابلىغانلىقى بىكار ئەمەس. يايلاقلاردا ئاسىيا كۆچمەنلىرى كۆپەيدى. ئۇ جايلارنىڭ ئىلگىرىكى ئاهالىلىرى تەدرىجىي هالدا كۆچمەنلەر دۇنياسىنىڭ چەت ـ ياقا يەرلىرىگە سىقىپ چىقىرىلـ دى، ئاسسىمىلياتسىيە قىلىندى ياكى ئۆزلىرى ئىشغال قىلغان دېهقانچىلىق مەملىكەتلىرىدە ئولتۇراقلاشتى.

ۋەقەلەرنىڭ بۇنداق راۋاجلىنىشىدا تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە خىل سەۋەبلەر بار: دېهقانچىلىق مەدەنىيىتى ئەللىرىدە قۇلدارلىق سىستېمىسى كىرىزىسقا دۇچ كەلدى، شەرق ئەللىرىدىكى يۇنان دۆلەتلىرى ئاجىزلاشتى، سىكىف دۆلىتى يىمىرىلدى، سارماتلار

ربم ئىمپېرىيىسى تەۋەسىگە ئىچكىرىلەپ كىردى. بۇنىڭ بىلەن، ياۋروپا - ئاسىيا يايلاقلىرىنىڭ غەربىي رايونلىرىدىكى بىر قىسىم ئاھالە كۆچۈپ كېتىپ، ئارقا سەپ ئاجىزلاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىدىن بولغان ھۇنلار سەددىچىن سېپىلىدا قاتتىق قارشىلىققا ئۇچراپ، خەن ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنلىرىنى بېسىۋالالمىدى، لېكىن ئۇلار شۇ ئۇرۇشلار داۋامىدا بىرلىككە كەلگەن ھەربىي - مەمۇرىي تۈزۈمدىكى دۆلىتىنى قۇردى. بۇ دۆلەت يات كۆچمەن ئاھالىلەر ياشايدىغان كەڭ يايلاقلارنى بويسۇندۇردى. مەركىزىي ئاسىيانىڭ بىر مۇنچە جايلىرىدا ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى قورال - يارىغ ھۇنەرۋەنلىكىدە مىسىنىڭ ئورنىنى پۈتۈنلەي تۆمۈر ئىگىلىگەن دەۋرگە توغرا كەلدى. گەرچە يايلاق دائىرىسىنىڭ غەربىي رايونلىرىدا بۇ جەريان خېلى بۇرۇنلا باشلانغان بولسىمۇ، قورال ئىشلەپچىقىرىشتىكى تېخنىكىلىق ئۆزگىرىش جايلاردىكى مېتالچىلىق ۋە مېتال پىشۇرۇش ئىشلەش ھۇنىرى ئاساسىدا ۋۇجۇدقا چىققان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شەرقىي ئاسىيادىن ئېسىل قورالالارنىڭ ئىمپورت قىلىنغانلىقى، جەڭدە قورال - جابدۇقلارنىڭ ئولجا ئېلىنغانلىقى، ھۇجۇم ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىنىڭ سېلىق ھېسابىدا يىغىلغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلارمۇ خاتىرىلەنگەن.

ھەربىي - تېخنىكا ساھەسىدىكى مۇھىم ئۆزگىرىشلەر شەرقىي كۆچمەنلەرنىڭ تاكى كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ماھىيەتلىك تەسىر كۆرسەتتى. ئەڭ ئالدى بىلەن، يېڭىچە مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيانىڭ ئىجاد قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ خىل يانىڭ ئۇزۇن ھەم سالماقلىقى ئوقنىڭ خېلى يىراقتا ئېتىلىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى. ئۇچ يانلىق تۆمۈر ئوق ئۇچلىرى كەڭ تارقالدى. ئوقلارنىڭ ياغاچ دەستىسىگە كۆپ ھاللاردا ئىسقىرتقۇچى سۆڭەك شارىكلار بېكىتىپ قويۇلاتتى.

مۇرەككەپ تەركىبلىك يا ۋە ئوقنىڭ قوللىنىلىشى كۆچمەنلەرنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى يېراق ئارىلىقتىن ھۇجۇم قىلىدىغان تارقاق سەپ تاكتىكىسىنىڭ ئۇنۇمىنى ئۆستۈردى.

مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ھۇنلار رەھبەرلىكىدىكى بىرلىككە كەلگەن مەملىكەتتە ئۇيۇشقاندىن كېيىن ھەربىي تەشكىلىي ئىشلاردا زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. تەڭرىقۇت رەھبەرلىكىدىكى مۇكەممەل ھەربىي - مەمۇرىيەت سىستېمىسىنىڭ قۇرۇلۇشى شۇ خىل ئۆزگىرىشلەرنىڭ مۇھىم ئالامىتى بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، «ھاكىممۇتلەقلىق» ئىدى. يېسى كۆچمەنلەر دۇنياسىدا يايلاق دۆلەت تەشكىلاتلىرىدىكى رەھبەرلەرنىڭ ئاساسلىق سىياسىي مۇددىئالىرىدىن بىرىگە ئايلاندى.

بىرىنچى باب ھۇنلاردا يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرىنىڭ يېڭى تۈرلىرىنىڭ شەكىللىنىشى

ھۇنلارنىڭ ھەربىي ـ سىياسىي تارىخى، ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى، قورال ـ ياراغلىرى ۋە ئۇرۇش سەنئىتىگە دائىر ماتېرىياللار مەركىزىي ئاسىيانىڭ تارىخى ۋە ئارخېئولوگىيىسى بىلەن شۇغۇللانغۇچى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ دىققىتىنى كۆپ قېتىم جەلپ قىلدى. شۇ مۇتەخەسسىسلەر بىر يۇرۇش يازما مەنبەلەرنى (بۇلارنىڭ ئىچىدە تولىسى شەرقىي ئاسىياغا تەئەللۇق) ئىلمىي تەتقىقاتقا كىرگۈزدى ۋە تەتقىق قىلدى ①. بايقال، تۇۋا، ئالتاي، موڭغۇلىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ يەنمۇ جەنۇبتىكى رايونلىرىدىن تېپىلغان ھۇن مەدەنىيىتىنىڭ يادىكارلىقلىرى يىغىلدى، توپلاندى، ۋە جىددىي تەكشۈرۈلدى ②. بايقال ③ ۋە موڭغۇلىيىدىن ④ تېپىلغان ھۇن قوراللىرى تەھلىل قىلىندى. ھازىرغا قەدەر ھۇن قوراللىرىغا دائىر كۆپلىگەن يېڭى ماتېرىياللار تېپىلدى. ھۇن مەدەنىيىتى تارقالغان ھەممە تېررىتورىيىلەرنىڭ مەلۇماتلىرىنى تولۇق تەكشۈرۈپ چىقىش زۆرۈر. ھالبۇكى، بىر قاتار ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلارنىڭ ھۇن مەدەنىيىتىگە تەۋە بولۇش ـ بولماسلىق مەسىلىسىدە ئالىملارنىڭ كۆز قاراشلىرى بىردەك ئەمەس. بىر قىسىم ئالىملار ھازىرقى جەنۇبىي سىبىرىيە ماتېرىياللىرىنىمۇ ھۇنلارغا تەۋە دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ھۇن قوراللىرىنىڭ تۈرلىرى ناھايىتى خىلمۇخىل، ھۇنلارنىڭ يىراق ئارىلىقتىن جەڭ قىلىش قوراللىرى خېلى كۆپ، لېكىن يېقىن ئارىلىقتىن جەڭ قىلىش قوراللىرى ۋە قوغدىنىش ۋاستە-

لىرىگە ياتىدىغان تېپىلمىلار ناھايىتى ئاز، بۇنداق مەلۇماتلارنى يازما يادىكارلىقلار ۋە تەسۋىرىي سەنئەت ماتېرىياللىرى بىلەن قىسمەن تولۇقلاشقا بولىدۇ.

ھازىرقى تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ قارىشىچە، شەھەر خارابىلىرى، ئولتۇراق جايلار، «بەگلەرنىڭ» قەلئەلىرى، «پۇقرالارنىڭ» قەبرىلىرى، قىيا تاش رەسىملىرى ھۇن يادىكارلىقلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار ئازدۇر - كۆپتۇر ھۇنلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنىڭ ئۇچۇرلىرى بولالايدۇ. بۇ يادىكارلىقلار ھۇن دۆلىتىنىڭ راسا گۈللەنگەن دەۋرىدىكى زېمىنلىرىدىن بولغان بايقال، موڭغۇلىيە، ئىچكى موڭغۇل، تۇۋا ۋە ئالتايدىن تېپىلغان. بىر مەزگىل ھۇنلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولغان شەرقىي تۈركىستاندا بۇنداق يادىكارلىقلار تېپىلمىدى.

تەتقىقات ئىشلىرىمىزدا لېنىنگراد، نوۋوسىبىرسىك، ئۇلان ئۇدە، كەختە، ئۇلان باتۇردىكى ئارخېئولوگىيىلىك مۇزېيلار، ئىلمىي ئىنستىتۇتلار ۋە مەكتەپلەردە ساقلىنىۋاتقان ماتېرىياللاردىن پايدىلاندۇق. بىر قىسىم ماتېرىياللارنى ئاشكارا ئېلان قىلىنغان كىتاب - ژۇرناللاردىن تاپتۇق.

ھۇن جەڭچىلىرىنىڭ قوراللىرى يېراق ۋە يېقىن ئارىلىقتىن جەڭ قىلىش ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىدىن ئىبارەت بولغان. نۇرغۇنلىغان ھۇن يادىكارلىقلىرى يېراق ئارىلىقتىن جەڭ قىلىش قوراللىرى (يا ۋە ئوقلارنىڭ قالدۇقلىرى) ۋە كىيىملەرنى (ساۋۇتلارنىڭ قالدۇقلىرىنى) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئوقيالار

ئوقيالارنىڭ تۈرى بىر خىللا بولۇپ، ھەممىسى مۈرەككەپ تەركىبلىك. ئۇلارنى تارقىلىش ئورنى ۋە سانىغا قاراپ بىر نەچچە تىپقا ئايرىشقا بولىدۇ ⑤.

1 ـ تىپ، يانىڭ ئۇچى ۋە ئوتتۇرىسىدىكى يان قاپلىغۇچىلار. جەمئىي 11 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: شۇمۇرت جىلغىسى (بايقال)، 14 ـ، 49 ـ، 50 ـ، 60 ـ قەبرىلەر؛ ئىل جىلغىسى (بايقال)، 45 ـ، 47 ـ، 50 ـ، 53 ـ قەبرىلەر؛ ئىۋولگىن خارابىسى (بايقال) ⑧؛ تەبىش ئۇل (موڭغۇلىيە)، 7 ـ قەبرە ⑦. يانىڭ ئەسلىدىكى چوڭ ـ كىچىكلىكىنى ئېنىقلاشقا مۇمكىن بولمىدى. يانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يان قاپلىغۇچىلار ئۇزۇن، كەڭ، سوقىچاق شەكىلدە. يانىڭ ئۇچىدىكى قاپلىغۇچىلار ئۇزۇن، تار، سەل ئىگىلگەن، كىرىچنى باغلاش ئۇچۇن ئېرىقچە شەكىلدە كېسىپ قويۇلغان. قاپلىغۇچىلارنىڭ سىرتقى يۈزى سىلىقلانغان، ئىچكى يۈزى ياغاچ ياغا چىڭ بېكىتىش ئۇچۇن قىيپاش ياكى تور شەكىلدىكى كېسەك چىلەر بىلەن قاپلانغان ⑧.

2 ـ تىپ، يانىڭ ئۇچلىرىدىكى، ئوتتۇرىسىدىكى يان قاپلىغۇچىلار ۋە ئوتتۇرىدىكى ئۇتۇشمە قاپلىغۇچىلار. جەمئىي ئۇچ نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىل جىلغىسى، 48 ـ قەبرە؛ شۇمۇرت جىلغىسى، 58 ـ قەبرە ⑨؛ چاندىمان ئۇل (موڭغۇلىيە)، 29 ـ قەبرە ⑩. گ. سوسنوۋسكي ۋە د. چەۋەندورجىنىڭ مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، يانىڭ ئۇزۇنلۇقى 4.1 مېتىر ⑪. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچىلار ئۇزۇن، كەڭ، سوزۇنچاق شەكىلدە، ئوتتۇرىدىكى ئۇتۇشمە قاپلىغۇچ تار، سەل ئىگىلگەن، كىرىچنى بېكىتىش ئۇچۇن ئېرىقچە شەكىلدە كېسىپ قويۇلغان.

3 ـ تىپ، يانىڭ ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچىلار، مۇرەككەپ يان قاپلىغۇچىلار ۋە يانىڭ ئۇچلىرىدىكى قاپلىغۇچىلار. جەمئىي تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىل جىلغىسى، 51 ـ قەبرە؛ شۇمۇرت جىلغىسى، 61 ـ قەبرە ⑫؛ تەبىش ئۇل، 1 ـ قەبرە؛ سۇل تولغوي (موڭغۇلىيە)، 1 ـ قەبرە

⑭. پ. كونوژالوژنىڭ مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، يانىڭ ئۇزۇنلۇ-
قى 1.6 مېتىر ⑮. يانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يان قاپلىغۇچلار ئۇ-
زۇن، كەڭ ياكى تار، سوزۇنچاق شەكىلدە. مۇرەككەپ يان
قاپلىغۇچلار قىسقا، كەڭ ياكى تار، سەل ئىگىلگەن. يا ئۇچلىرى-
دىن بىرىنىڭ سىرتقى يۈزى يانتۇ كېسىلگەن. يا ئۇچلىرىنىڭ
قاپلىغۇچلىرى ئۇزۇن، تار، بەزىلىرى سەل، بەزىلىرى بەكرەك
ئىگىلگەن. ھەر بىر قاپلىغۇچنىڭ ئۇچى كىرىچ بېكىتىش ئۇچۇن
ئىرىقچە شەكىلدە كېسىپ قويۇلغان.

4 ـ تىپ. يانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يان قاپلىغۇچلار، ئوتتۇرى-
سىدىكى ئۆتۈشمە قاپلىغۇچلار، مۇرەككەپ يان قاپلىغۇچلار ۋە
يانىڭ ئۇچلىرىدىكى قاپلىغۇچلار. جەمئىي ئالتە نۇسخا بولۇپ،
تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىل جىلغىسى 52 ـ قەبە-
رە؛ شۇمۇرت جىلغىسى 51 ـ قەبرە ⑯؛ تەبىش ئۈل 2 ـ،
3 ـ، 16 ـ قەبرە؛ نايما تولغوي (موڭغۇلىيە)، 6 ـ قەبرە
⑰. يانىڭ ئۇزۇنلۇقى ئېنىقلانمىدى. د. چەۋەندورجىنىڭ پەرىزى-
چە، يانىڭ ئەسلىدىكى ئۇزۇنلۇقى 1.4 ـ 1.6 مېتىر بولغان
بولۇشى مۇمكىن ⑱. يانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يان قاپلىغۇچلار ئۇ-
زۇن، كەڭ، سوزۇنچاق ياكى ئەگمە شەكىللىك بولغان. يانىڭ
ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتۈشمە قاپلىغۇچ تار بولۇپ، ئىككى ئۇچى كاناي
شەكىلدە كېڭەيتىلگەن. بىر ئۇچىنىڭ سىرتقى يۈزى يانتۇ كې-
سىلگەن. يا ئۇچى قاپلىغۇچلىرى ئۇزۇن، تار، سەل ئىگىل-
گەن، ھەر بىر قاپلىغۇچنىڭ ئۇچى كىرىچ بېكىتىش ئۇچۇن
ئىرىقچە شەكىلدە كېسىلگەن.

ھۇنلاردا شۇ خىل قورالنىڭ كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغانلىقى
شۇ دەۋرنىڭ يازما ۋە تەسۋىرىي يادىكارلىقلىرىدا ئەكس ئەتتۇرۇل-
گەن. «تارىخىي خاتىرىلەر» دە مۇنداق خاتىرىلىنىدۇ، «ئوقيا
ئىشلىتىشنى بىلىدىغان ھۇنلار ئاتلىق قوشۇنغا قاتنىشىدۇ» ⑲.
شۇ ئەسەردە يەنە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇلارنىڭ ئۇزۇن قورالىرى

یا بىلەن ئوق، قىسقا قوراللىرى قىلىچ ۋە نەيزە» ⑲. سالنامىچە-لار ھۇنلارنى «ئوقياچىلار» ⑳، «ئوقيا ئاتىدىغان چەۋەندار-لار» ㉑ دەپ ئاتاشقان. خانىن خاد تېغىدىكى يامانى ئۈس غاربىدا (موڭغۇلىيە) ㉒، جۇڭگونىڭ بەزى رەسىم ۋە ھەيكەللىرىدە ㉓ ھۇنلارنىڭ ئاتنى چاپتۇرۇپ كېتىۋاتقان ئوقيا ئېتىۋاتقان ياكى ساداقتا سېلىنغان ئوقيانى دۇمبىسىگە ئېسىۋېلىپ ئاتلىق كېتە-ۋاتقان قىياپەتلىرى تەسۋىرلەنگەن. كۆپىنچە تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرىچە، ھۇنلار پەقەت بىر خىل تىپتىكى ئوقيالارنىلا ئىشلە-تكەن. ئەسەرلەردە ئوقيانىڭ كونكرېت شەكلى، قاپلىغۇچلارنىڭ سانى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، يانىڭ چوڭ - كىچىكلىكى توغرە-سىدىكى مەلۇماتلار ناھايىتى خىلمۇخىل، ئالايلۇق، ئا. ئالفېلدى ۋە ئى. ۋېرنېر خەلقەرنىڭ چوڭ كۆچۈشى دەۋرىدىكى يادىكارلىقە-لارنى ۋە بايقال ئەتراپىدىن تېپىلغان ھۇن يادىكارلىقلىرىنى تەھ-لىل قىلىپ، ياۋروپا - ئاسىيا يايلاقلىرىدىن تېپىلغان سۆڭەك قاپلىغۇچلۇق ئوقيالارنىڭ تولىسى ھۇنلارنىڭ دەپ ھېسابلىغان ㉔. ئالفېلدنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈشى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ خىل ئوقيانىڭ يەتتە قاپلىغۇچى بولغان، يەنى يانىڭ ئوتتۇرا يان قاپلە-غۇچلىرى، يانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتۈشمە قاپلىغۇچلىرى ۋە ھەر خىل ئۇزۇنلۇقتىكى ئىككى جۈپ يا ئۈچى قاپلىغۇچلىرى دېگەن-دەك، يانىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1.5 مېتىر بولغان. يانىڭ ئەگمىلىرى سىممېترىيىلىك بولغان ㉕. گ. سوسنوۋسكىيىنىڭ پىكرىچە، ھۇن ئوقياسى «يەتتە دانە سۆڭەك قاپلىغۇچتىن (تۆتى يا ئۈچى، ئۈچى يا ئوتتۇرىسى) تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇزۇنلۇ-قى 1.4 مېتىر بولغان» ㉖. ئۇنىڭ ئەسىرىدە يانىڭ ئەگمىلىرى سىممېترىيىلىك بولغانلىقى كۆرسىتىلمىگەن. ئېلىمىز تەتقىقات-چىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى سوسنوۋسكىيىنىڭ ھۇن ئوقياسى يەتتە قاپلىغۇچتىن تەركىب تاپقان دېگەن پىكرىگە قوشۇلىدۇ ㉗. پ. كونوۋالوۋنىڭ ھۇن ئوقياسىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىنى تونۇشتۇرۇ-

شى باشقىچە. ئۇ ئىل ۋە شۇمۇرت جىلغىلىرىدىن تېپىلغان قېزىل-مىلارنى تەھلىل قىلىپ، مۇنداق دەيدۇ: «ھۇن ئوقياسى 10 قاپلىغۇچتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇلارنىڭ تۆتى يا ئۈچىدا، تۆتى ئارىلىقتىكى ئورۇنلاردا، ئىككىسى ئوتتۇرىدا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى جۇپ - جۇپتىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان» ⑯. د. چەۋەندور-جىنىڭ موڭغۇلىيەدىكى ھۇن يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەڭ يېڭى قېزىلمىلرى ئاساسىدىكى ماتېرىياللىرىدا كۆرسىتىلىشىچە، «ھۇن ئوقياسى 11 قاپلىغۇچتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلار-نىڭ تۆتى يا ئۈچىدا، تۆتى ئارىلىقتىكى ئورۇنلاردا، ئىككىسى ئوتتۇرىدا، بىرى يانىڭ مەركىزىي قىسمىدا» ⑰. تونۇشتۇرۇش-لاردىكى بۇ خىل پەرقلەر شۇنىڭدىن كېلىپ چىققانكى، قەبرىلەر-نىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىغان، سۆڭەك قاپلىغۇچلار ئەسلىدىكى ئورۇنلىرىدىن يۆتكىۋېتىلگەن ياكى ئاز بىر قىسمىلا ساقلىنىپ قالغان. ئاخىرقى 15 يىلدىن بۇيانقى ھۆججەتلەشتۇرۇلگەن قېزىلمىلار ماتېرىياللىرىدىن قارىغاندا، پە-قەت ئىككى ئورۇندىكى سۆڭەك قاپلىغۇچلارلا ئەسلىدىكى ھالەتلە-رىنى ساقلاپ قالغان (شۇمۇرت جىلغىسى، 51 - قەبرە؛ چاڭ-دىمان ئۆل، 29 - قەبرە). بۇ ئىككى قەبرىدە يەتتە قاپلىغۇچ-لۇق ئوقيا ساقلىنىپ قالغان (2 - تىپ)، باشقا يادىكارلىقلاردا قاپلىغۇچلار ئەسلىدىكى ھالەتلىرىنى ساقلاپ قالالمىغان، ساقلا-نىپ قالغانلىرىمۇ تولۇق ئەمەس. ھالبۇكى، تەتقىقاتچىلار ئوتتۇ-رىغا قويغان ئوقيا تېپىلىرىغا ماس كېلىدىغان تېپىلمىلارمۇ بار. ھۇن ئوقيالىرىنىڭ مۇكەممەللەشكەن شەكىللىرى ۋە تېپولوگى-يىلىك پەرقلىرى بولغانلىقتىن، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، تەكشۈرۈلگەن دەۋرده بۇ قورال تۈرى جىددىي يېڭىلىنىش باسقۇ-چىدا تۇرغان. بىر قىسىم تەتقىقاتچىلارنىڭ ھەقلىق ھالدا كۆرسە-تىپ ئۆتكىنىدەك، مۇرەككەپ تەركىبكە ئىگە سۆڭەك قاپلىغۇچ-لۇق ئوقيالار ھۇن دەۋرىگە يېتىپ كەلگىچە كۆچمەنلىك مۇھىتتا

ئۇزاق مۇددەتلىك تەدرىجىي تەرەققىيات يولىنى بېسىپ ئۆتكەن. ھالبۇكى، بۇ خىل ئوقيانى «سىكىش» ئوقياسىنىڭ ئادەتتىكى تەقلىدىي نۇسخىسى دېسەك توغرا بولمايدۇ [1]. ئوقيالارنىڭ كېيىنكى يېڭىچە شەكىللىرىدە ئۇنىڭ ئەۋرىشىملىكى، يىراقتا ئېتىشى ۋە دەللىكىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە قارىتىلغان بىر قاتار پرىنسىپال تېخنىكىلىق يېڭىلاشلار كۆرۈلىدۇ. شۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن يانىڭ ئۆلچىمى چوڭايتىلغان. يانىڭ ئەۋرىشىملەكىنى تەلەپ قىلىدىغان جايلىرى كېڭەيتىلگەن ۋە قاتتىقلىقنى تەلەپ قىلىدىغان جايلىرى مۇقىملاشتۇرۇلغان. ئالدىنقى ئىككى تېپتىكى ئوقيالاردا قاتتىقلىق ئورۇنلىرى يانىڭ ئوتتۇرىسى ۋە ئۈچلىرىدا، ئەۋرىشىملىك ئورۇنلىرى يانىڭ ئىككى يېنىدا بولغان. ئاخىرقى ئىككى تېپتىكى ئوقيالاردا بولسا، قاتتىقلىق ئورۇنلىرى بىر ئاز يان تەرەپلەرگە كېڭەيگەن. يان قاپلىغۇچلارنىڭ مۇشۇنداق قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق زادى قانداق ئۇنۇمگە ئېرىشىش مەقسەت قىلىنغانلىقى ھەققىدە بىر نېمە دېيىش تەس.

ھۇن يادىكارلىقلىرىنىڭ خرونولوگىيىسى تېخى ئىشلەنمىگەنلىكى ئۈچۈن ھۇن مەدەنىيىتى تارىخىدىكى كونكرېت دەۋرلەرگە تەئەللۇق ئوقيا تۇرلىرىنى باشقا قوشۇمچە بۇيۇملار بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەكشۈرۈشكە ھازىرچە ئىمكانىيەت يوق. شۇنداقتىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، ھۇن ئوقيالىرىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى جەريانىدىكى ئالدىنقى ئىككى تىپى كەڭ تارقالغان. بۇ خىل قۇرۇلمىغا ئگە ئوقيالار تاكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر قوللىنىلغان. بۇنداق ئوقيالار ھۇنلار ئىشلەتكەن مۇرەككەپ يان قاپلىغۇچلۇق ئوقيالارغا نىسبەتەن بىر قەدەر مۇكەممەل ئىدى. پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، 3 ـ ۋە 4 ـ تېپتىكى ئوقيالار باشقىلىرىدىن بۇرۇن بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، بەلگىلىك دەۋر جەريانىدا 1 ـ ۋە 2 ـ تېپتىكى ئوقيالار

بىلەن بىر قاتاردا ئىشلىتىلگەن. بىز خاس ھۇن ئوقيالىرىغا دائىر ئېنىق مەلۇماتلارغا ئىگە ئەمەسمىز. ھۇنلارنىڭ غەربكە قارىتا ئۇزلۇكسىز كېڭەيمىچىلىك قىلىشى بىلەن ئۆتكەن كېيىنكى دەۋرده ياۋروپا ـ ئاسىيا چۆللىرىنىڭ غەربىي رايونلىرىدىكى ئوق-يالار سىممېترىيىلىك بولغان. خاس ھۇنلارنىڭ ئوقيالىرىمۇ شۇنداق بولغانمۇ، دېگەن مەسىلىگە ئېنىق جاۋاب بېرەلمەيمىز.

ھۇنلارنىڭ مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيالىرى شۇنىڭدىن كې-يىنكى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىگە خاس بولغان قول بىلەن ئاتقۇچى قوراللارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتىغا ئاساس سېلىپ بەردى.

يا ئوقلىرىنىڭ باشاقلىرى

يا ئوقلىرى ھۇن يادىكارلىقلىرىدا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان قورال تۈرىدىن ئىبارەت. ئۇلارنى ئۇچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. تۆمۇر، مىس ۋە سۆڭەك ئوقلار بىر خىللا بولۇپ، ھەممىسىنىڭ ساپىقى بار. ساپاقلىق تۆمۇر باشاقلار ئوق ئۇچىنىڭ كېسىلىشى جەھەتتە بەش گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ. ھەر بىر گۇرۇپپا ئوق ئۇچى-نىڭ شەكلىگە قاراپ تېپلارغا بۆلۈنىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، بەش تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىيىلىك رومبا شەكلىده، جەم-ئىي توققۇز نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىۋولگىن خارابىسى، بۇردۇن (بايقال)؛ سۇل تولغۇي، 1 ـ قەبرە؛ نۇختىسىن ئام، 23 ـ قەبرە؛ تەبىش ئۇل، 2 ـ قەبرە؛ نايىنتە سۇمە (موڭغۇلىيە) ㉛. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 3 س م، ساپىقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاقلارنىڭ ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىده، يانلىرى كەڭ، تۆۋ قاناتچىلىرى تىك چۈشكەن. بەزى نۇسخىلاردا سۆڭەك ئىسقىرت-قۇچلار ئورنىتىلغان.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە، جەمئىي سەككىز نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىل جىلغىسى، 52 ـ، 53 ـ قەبرىلەر؛ شۇمۇرت جىلغىسى، 49 ـ قەبرە ㊾؛ نويىن ئۇلا، تەبىش ئۇل، 2 ـ قەبرە ㊿. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە سوزۇلغان، بەزىلىرىنىڭ يانلىرى كەڭ، بەزىلىرىنىڭ تار، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. قاتلاملىق، جەمئىي 11 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىل جىلغىسى، 50 ـ، 52 ـ، 53 ـ قەبرىلەر؛ شۇمۇرت جىلغىسى، بۇردۇن ㊶. سۇل تولغوي، 1 ـ قەبرە؛ نايما تولغوي، 6 ـ قەبرە ㊷. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 4 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 6 س م. باشاقلارنىڭ ئايرىم چىقىرىلغان تار ئۇچى بار، قاناتچىلىرى كەڭ يېيىلغان، قاناتچىلىرىنىڭ ئۇچلىرى يۇمۇلاقلاشقان. بەزى نۇسخىلارنىڭ يۇزىدە تۆشۈكچىلىرى بار.

4 ـ تىپ. چىشلىق، جەمئىي ئىككى نۇسخا بولۇپ، دەرەسىتوي قولتۇق (بايقال) يادىكارلىقىدا كۆرۈلىدۇ، 28 ـ قەبرە ㊸. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى تار، قاناتچىلىرى ئارقىغا قايرىلغان بولۇپ، تىكەنسىماق چىشلىرى بار.

5 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە، جەمئىي 12 نۇسخا بولۇپ، سۇل تولغوي يادىكارلىقىدا كۆرۈلىدۇ، 1 ـ قەبرە ㊹. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچلىرى سوزۇنچاق تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى تار، قاناتچىلىرى تۇز.

2 ـ گۇرۇپپا. تۆت يانلىق باشاقلار، يالغۇز بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇق، يالغۇز بىر نۇسخا بولۇپ، دەرەستۇي قولتۇق يادىكارلىقىدا كۆرۈلىدۇ، 14 ـ قەبرە ⑭. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى تار، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىق باشاقلار، يالغۇز بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە، جەمئىي يەتتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: نويىن ئۇلا، 2 ـ قەبرە، غول مود (موڭغۇلىيە)، 14 ـ قەبرە ⑭. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 0.8 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5.5 س م. باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، زەربە بەرگۈچى باش قىسمى ياپىلاق، قاناتچىلىرى تۈز.

4 ـ گۇرۇپپا. تۆت قىرلىق باشاقلار، يالغۇز بىر تىپ.

1 ـ تىپ. سول تولغۇي يادىكارلىقى 1 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑩. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى ئۆتكۈر بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى تار، قاناتچىلىرى يانتۇ.

5 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق باشاقلار، تۆت تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىيىلىك رومبا شەكلىدە، سول تولغوي يادىكارلىقى 1 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 2.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م، باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى كەڭ، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە، جەمئىي 10 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئۈولگىن خارابىسى، ئىل جىلغىسى، دەرەستۇي قولتۇق، شۇمۇرت جىلغىسى، 49ـقەبرە؛ تەبىش ئۇل، 16ـقەبرە ⑪. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س

م. باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇك شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. چىشلىق، ئىۋولگىن خارابىسىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑫. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 5. 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە ۋە چىشلىق.

4 ـ تىپ. ياي شەكىللىك، شۇمۇرت جىلغىسى يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑬. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5. 2 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاقنىڭ ئوق گەۋدىسى ياي شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

مىس باشاقلار ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ: ساپاقسىزلار ۋە ساپاقلىقلار. ئۇلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە تۆت گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ. ھەربىر گۇرۇپپا ئوق گەۋدىسىنىڭ شەكلى بويىچە تىپلارغا ئايرىلىدۇ. ساپاقسىز باشاقلار ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئىككى يانلىق باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە، چىشلىق. سۇل تولغوي يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا، 1 ـ قەبرە ⑭. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م، باشاق تۆشۈكى 1 س م. باشاقنىڭ بىر يېنى چىشلىق، تۆشۈك ھالقىسى بۆرتۇپ چىققان.

2 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، بەش تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە، موڭغۇلىيىدىن تاسادىپىي تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑮. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇك شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۆشۈكى ھالقىلىق.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق. سۇل تولغوي يادىكارلىقى 1 ـ قەبرىدىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑯. ئوق گەۋدىسى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م. باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇك شەكلىدە،

قىرلىرى پاراللېل، چىشلىق، تۆشۈكى ھالقىلىق.

3 ـ تىپ. ئۈزۈنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇق. دەرەستۇي قولتۇق يادىكارلىقى 14 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑰. ئوق گەۋدىسى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قىرلىرى ئەگمە، چىشلىق، تۆشۈكى ھالقىلىق.

4 ـ تىپ. ئۈزۈنچاق ئۈچبۇلۇڭ شەكلىدە. بور يادىكارلىقى 1 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى س م، كەڭلىكى 2 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى ئەگمە، چىشلىق، تۆشۈكى ھالقىلىق.

5 ـ تىپ. قاتلاملىق، جەمئىي ئىككى نۇسخا بولۇپ، بىرى ئۇۋولگىن خارابىسىدىن ⑲، يەنە بىرى موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م. باشاق ئۈچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى بۆرتۈپ چىققان، قاناتچىلىرى يۇمۇلاق، چىشلىق، تۆشۈكى ھالقىلىق.

ساپاقلىق باشاقلار ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۈچ يانلىق باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئۈزۈنچاق رومبا شەكلىدە، بور يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑳. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۈزۈنلۇقى 1 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، مىس ساپاقلىق.

2 ـ گۇرۇپپا. ئۈچ قىرلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئۈزۈنچاق ئۈچبۇلۇڭ شەكلىدە، جەمئىي تۆت نۇسخا بولۇپ، ئۇۋولگىن خارابىسى، سۇل تولغوي 1 ـ قەبرىدىن تېپىلغان ㉑. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۈزۈنلۇقى 1.5 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۆز بولۇپ، تۆشۈك ئورنى بۆرتۈپ چىققان ۋە ئۇنىڭغا تۆمۈر ساپاق بېكىتىلگەن.

2 ـ تىپ. ئۈزۈنچاق رومبا شەكىللىك، بايقال ئەتراپىدىن

تاساددىپىي تېپىلغان بىر نۇسخا. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە قاناتچىلىرى تىك، بەلدەمچىسى بار، كۆرۈنمەس تۆشۈكى ئىچىگە تۆمۈر ساپاق بېكىتىلگەن.

سۆڭەك باشاقلار ئۇچ تارماققا ئايرىلىدۇ. ساپاقسىز باشاقلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە بىر گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇلار ئوق گەۋدىسىنىڭ شەكلى بويىچە تېپىلارغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. رومبا شەكلىدىكى باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە، ئىۋولگىن خارابىسىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑫. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۆشۈكى كۆرۈنمەيدۇ.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىۋولگىن خارابىسىدىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑬. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 س م، كەڭلىكى 2 س م، باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۆز، تۆشۈكى كۆرۈنمەيدۇ.

ساپاقلىق باشاقلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە ئۇچ گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇلار ئوق گەۋدىسىنىڭ شەكلى بويىچە تېپىلارغا بۆلۈنىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. رومبا شەكلىدىكى باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچبۇلۇڭ شەكلىدە، ئىل جىلغىسى يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑭. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، ساپىقى سوقمىچاق.

2 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە، تەبىش ئۇل يادىكار-

لىقىدىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، ساپاقلىرى يۇمىلاق ياكى ياپىلاقراق ⑰.

3 ـ گۇرۇپپا. يۇمىلاق باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە، ئۈزۈلگەن خارابىسى يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 . 1 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م، ساپاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۇز.

باشاق ئۇچى ئوتتۇرىدىن تىلىنغان باشاقلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى جەھەتتىن بەش گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ، بۆلار يەنە تېپلارغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە. سۇل تولغوي يادىكارلىقىدىكى 1 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑲. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، تىلىنغان تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. سۇل تولغوي يادىكارلىقىدىكى 1 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑳. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 0 . 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە بولۇپ، تىلىنغان قىسمىدا قاپارتمىلىرى بار.

2 ـ گۇرۇپپا. رومبا شەكلىدىكى باشاقلار، تۆت تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىيىلىك رومبا شەكلىدە. ئۈزۈلگەن خارابىسىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉑. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، تىلىنغان قىسمىنىڭ

ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، يانتۇ قاناتچىلىرىنىڭ ئۇچىلىرى ئىككىگە ئايرىلغان.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە، جەمئىي تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئۇۋولگىن خارابەسى (61)، سۇل تولغوي 1 ـ قەبرە (62). ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 س م، كەڭلىكى 2 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانتۇ قاناتچىلىرىنىڭ ئۇچلىرى ئىككىگە ئايرىلغان.

3 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە، ئۇۋولگىن خارابىسىدىن تېپىلغان تۆت نۇسخا (63). ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۆز، تىلىنغان ئورنى چىڭ (زىچ) بولۇپ، چەتلىرى ئىككىگە ئايرىلغان.

4 ـ تىپ. سوزۇنچاق بەشبۇلۇڭ شەكلىدە. جەمئىي ئۇچ نۇسخا بولۇپ، ئۇۋولگىن خارابىسى ۋە سۇل تولغوي 1 ـ قەبرىدىن تېپىلغان (64). ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قىرلىرى پاراللېل، تىلىنغان قىسمىنىڭ ئۇچلىرى ئىككىگە ئايرىلغان.

3 ـ گۇرۇپپا. ئالتە قىرلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئىل جىلغىسى يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا (65). ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 3 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى كەڭ، قاناتچىلىرى يانتۇ بولۇپ، بۇرمىسىمان تۆشۈك ئارقىلىق ئىككى يانغا ئايرىلغان. تۆشۈكى كەڭ بولۇپ، ئوق گەۋدىسىگە ئىچكىرىلەپ كىرگەن.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭ شەكلىدە. ئىل جىلغىسى

51 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 1.5 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە بولۇپ، يانلىرى پارالليل، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۆشۈكى چاڭ ئايلاغ تەرىپى ئىككىگە ئايرىلغان.

4 ـ گۇرۇپپا. لىنزا شەكلىدىكى باشاقلار، ئۇچ تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىيىلىك رومبا شەكلىدە. ئۇزۇلگەن خارابىسىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑲. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈكى 1 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بولۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۆشۈكىنىڭ ئىككى يېنى تىلىنغان.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئۇزۇلگەن خارابىسىدىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑳. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈكى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۆشۈكىنىڭ ئىككى يېنى تىلىنغان.

3 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچبولۇڭ شەكلىدە. چاندىمان ئۇل يادىكارلىقلىرىدىكى 29 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉑. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، تۆشۈكى 4 س م. باشاق ئۇچلىرى تار بولۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۈز، تۆشۈكىنىڭ يانلىرى تىلىنغان.

5 ـ گۇرۇپپا. ئىككى يانلىق باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچبولۇڭ شەكلىدە. ئۇزۇلگەن خارابىسىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉒. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 س م، كەڭلىكى 2 س م، تۆشۈكى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۈز، تۆشۈكىنىڭ يانلىرى تىلىنغان.

ساپاقلىق تۆمۈر ئوق باشاقلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى

ئىسقىرتقۇچى كاۋاك سۆڭەك شارچىلار بولۇپ [71]، بۇنداق ئىس-قىرتقۇچىلار ئىل جىلغىسى، دەرەستۇي قولتۇق، ئىۋولگىن خىل رايىسى [72] ۋە سۇل تولغويدىن [73] تېپىلغان. ساپاقسىز مىس ئوق باشاقلىرىغا قوشۇلغان ئىسقىرتقۇچىلار ناھايىتى ئاز [74].

يازما مەنبەلەردە ھۇن قوراللىرى سىستېمىسىدىكى يا ۋە ئوقنىڭ مۇھىملىقى تەكىتلىنىدۇ. ھۇنلار بالىلىق دەۋرى-لىرىدىن باشلاپلا ئوقيا ئېتىشنى ئۆگەنگەن. «ئوغۇللار قويغا مىنگىدەك بولغاندا ئوقيا بىلەن قۇشقاچ ۋە ئۇششاق ھايۋانلارنى ئېتىپ ئۆيىنايدۇ، سەل چوڭ بولغاندىن كېيىن توشقان ۋە تۈلكە-لەرنى ئېتىپ ئوزۇق قىلىدۇ» [75]. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئىس-قىرتقۇچىلارنى باتۇر تەڭرىقۇت ئىجاد قىلغان، بۇنداق ئوقلار ئىسقىرتىپ ئۇچۇش بىلەن دۇشمەن ئاتلىرىنى ئۇركۈتەتتى [76].

مەخسۇس ئەسەرلەردە ھۇنلارنىڭ ئوق باشاقلىرى توغرىسىدا يېزىلغان مەلۇماتلار قىسقا ھەم تولۇق ئەمەس. گ. سوسنوۋسكىي ئوق باشاقلىرىنىڭ بىر تۈرىنى تونۇشتۇرغان: «ئىل جىلغىسىدىن تېپىلغان تۆمۈر ئوق باشاقلىرى ئۇچ يانلىق بولۇپ، ئۇچى ئۇچ-لۇق ۋە بىر ئاز چوڭراق» [77]. ئا. داۋىدوۋا بىلەن س. رۇدېنكو ئىۋولگىن خارابىسىدىن تېپىلغان سۆڭەك ئوق باشاقلىرىنى تۈر-لەرگە ئايرىغان [78]. پ. كونوۋالوۋ بايقال ۋە موڭغۇلىيىدىن ئىبا-رەت كەڭ تېررىتورىيىدىن يىغىلغان ھۇن ئوقلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ، ئوق باشاقلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تۈرگە ئايرىش تەجرىبىسىنى ئىشلىدى. ئۇ تۆمۈر ئوق باشاقلىرىنىڭ بەش، مىس باشاقلارنىڭ تۆت، سۆڭەك باشاقلارنىڭ بەش تېپىنى ئايرىپ كۆرسەتكەن [79]. د. چەۋەندورجى موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان ئەڭ يېڭى قېزىلما ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، تۆمۈر ئوق باشاق-لىرىنىڭ ئىككى، سۆڭەك باشاقلارنىڭ بىر تېپىنى ئايرىپ كۆر-سەتكەن [80]. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ھۇن ئوقلىرى-نى تۈرگە ئايرىغان تەتقىقاتچىلارنىڭ تولىسى ماتېرىياللارنى تو-

نۇشتۇرۇش يۇزىسىدىنلا بۇ مەسىلىنى ئانچە - مۇنچە تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن بولۇپ، تۇرگە ئايرىش بىرلىكلىرىنىڭ بەلگىلىرىنى ھې- سابقا ئالمىغان. شۇڭا، پ. كونوۋالوۋ ئۆزىنىڭ ئىزدىنىشلىرى نەتىجىسىدە ئادەمنى قايمۇقتۇرىدىغان خۇلاسە چىقىرىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئومۇمەن، شۇنى ئېتىراپ قىلىشىمىز لازىمكى، ئوق باشاقلىرىنىڭ تىپولوگىيىسى تېخى ئىشلىنىپ پۈتمىدى. كۆرگە- نىمىزدەك، ھۇنلاردا ھەم ياپىلاق، ھەم ئۇچ يانلىق باشاقلار بولغان. ئۇ ياكى بۇ تىپنىڭ پەيدا بولۇش ئىزچىللىقىنىڭ خرونو- لوگىيىسىنى تۇرغۇزۇش ئىشى قىيىن مەسىلە» [8].

نۆۋەتتە، ھۇن ئوقلىرىنىڭ ھەر خىل تىپلىرى ھەققىدە ئەھمىيەتلىك يېڭى مەلۇماتلار تېپىلغانلىقى ۋە قورال - جابدۇقلا- رنى تۇرگە ئايرىشتا زامانىۋى ئۇسۇل قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇنۇملۇك نەتىجىگە ئېرىشىشتىن ئۈمىد كۈتۈشكە بولىدۇ. سۇل تولغوي قەبرىسىدىن قېزىۋېلىنغان تېپىلمىدىكى بىر ساداقتا ھەر خىل تىپلارغا ياتىدىغان ئوقلار، يەنى تۆمۇر ساپاقلىق ئۇچ يانلىق ۋە ياپىلاق ئوقلار، ساپاقسىز ئۇچ يانلىق ۋە ئۇچ قىرلىق ئوقلار، ئۇچ قىرلىق ۋە تۆت قىرلىق ئوق باشاقلىرى قاچىلانغان (ئەسلە- دىكى جايلىشىش ئورنى بۇزۇلمىغان ھالەتتە). بۇنىڭدىن بۇ تېپىلمىلار كاتېگورىيىلىرىنى خرونولوگىيىلىك تەرتىپ بويىچە بۆلۈشكە بولمايدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ [9]. ئومۇمەن ئالغان- دا، مىس باشاقلار گەرچە تۆمۇر باشاقلاردىن قەدىمىيرەك بولسە- مۇ، ھۇنلار بۇ ئىككى خىل ئوق باشاقلىرىنى بىرلا ۋاقىتتا تەڭ ئىشلەتكەن. ھۇن مۇھىتىدىكى قورال ھۇنەرۋەنچىلىكىدە مىسنىڭ ئورنىنى تۆمۇر ئىگىلەش جەريانى تېخى ئاياغلاشمىغان. بۇنىڭغا ئاساسەن، ھۇنلار ئىشلەتكەن ئوق باشاقلىرىنىڭ ھەممە تۈرلىرىنى بىر يۈرۈش توپلانما دېيىشكە بولىدۇ. بۇ توپلانما ئىچىدىكى نەر- سىلەرنىڭ ھەر بىر تۈرى رېئال فۇنكسىيىگە مۇۋاپىقلاشقان. ئۇچ يانلىق تۆمۇر ئوق باشاقلىرىدا ئۇچ يانلىق مىس باشاقلارنىڭ

ئەنئەنۋى شەكىللىرى ساقلىنىپ قالغان، لېكىن يېڭى تېخنىكا قوللىنىلغان بولغاچقا، ئۆلچىمى ۋە ئوق دەستىسىنى تۆشۈككە ئورنىتىش ئۈسۈلىدا ئۆزگىرىش بولغان. بۇنى ئۇزۇنچاق ئوچ بۇلۇڭ، ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى ۋە ئىلمەكلىك ئوق تېپىلىر. دىن كۆرگىلى بولىدۇ. غەيرىي سىمېترىك ۋە قاتلاملىق باشقالاردىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكلىنى پۈتۈنلەي يېڭى تېپىلار دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. باشاقلارنىڭ يان يۈزلىرىنىڭ چوڭايتىلىشى ۋە ئۇچىنىڭ كېڭەيتىلىشى بىلەن ئوقلارنىڭ ئۇچۇش ئالاھىدىلىكى ۋە زەربە بېرىش سۈپىتى ئاشۇرۇلغان، يەنى ئۇچۇش سىجىللىقى مۇقىملاشقان، نىشانغا ئېچكىرىلەپ كىرىش ئىقتىدارى ۋە زەخىملەندۈرۈش نىسبىتى ئۆسكەن. باشاق ئۇچىنىڭ تار ۋە ئۇزۇن سوزۇلغان ئايرىم بىر بۆلەك قىلىنغانلىقى نىشانىنى تېشىپ كىرىش چوڭقۇرلۇقىغا كاپالەتلىك قىلغان. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئوق باشاقلىرىنىڭ تېپىلىرى ساۋۇت كىيىمگەن دۇشمەنگە زەربە بېرىشكە مۆلچەرلەنگەن. يېڭىچە شەكىلدىكى ئۇچ يانلىق ئوق باشاقلىرى ناھايىتى ئۈنۈملۈك بولۇپ، پۈتۈن مەركىزىي ئاسىياغا تېز تارقالغان. ئۇلار خۇسۇسەن ھۇن مەدەنىيىتىدىن خېلى كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ يەنىلا قوللىنىلغان. تۆت يانلىق باشاقلارنىڭ ياسىلىشىدىكى رېئال ئېھتىياج ھەققىدە بىز بىر نېمە دېيەلمەيمىز. پۈتۈن تۆمۈر قوراللار دەۋرىدە بۇ خىل باشاقلار جايلاردا بەزىدە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ۋاقىت ۋە ماكاندا ئۆزگىرىپ باغلاشمايدۇ. تۆت يانلىق باشاقلارنى ئۇچ يانلىق باشاقلارنىڭ ئىزدىنىش ۋارىيانتى دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن. ئالتە بۇلۇڭلۇق ئوق گەۋدىسىنىڭ شەكلى ئوتتۇرا ئەسىرلەر دەۋرىدىمۇ داۋاملىق راۋاجلاندى. لېكىن ئۇلار يەنىلا ئۇچ يانلىق باشاقلار ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنغان. ئۇچىنچى گۇرۇپپىدىكىلەر ياپىلاق باشاقلاردىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ مىس ئوقلار ئىچىدىكى بىۋاستە باغلىنىدىغان ئۇلگىلىرى يوق. ئىككى يانلىق مىس باشاقلار ئۇ-

لارغا بىر ئاز ئوخشاپ قالىدۇ، لېكىن قۇرۇلمىسى جەھەتتە ماھىيەتلىك پەرقلىرى بار. ئۇلارنىڭ شەكىللىرىنى ئەسلىدىكى تاش ئوقلاردىن كەلگەن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ، ھەر ھالدا ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى ۋە ئىلمەكلىك (قاپارتمىلىق) باشاق تىپلىرى شۇنداق بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىلدىكى باشاقلارنىڭ پروتوتىپلىرى شىمالىي ئاسىيادا تېپىلغان تاش ئوقلار ئىچىدە كۆرۈلىدۇ. بۇنداق تاش ئوقلار يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىن باشلاپ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئىشلىتىلگەن. تاش ئوقلار ھۇن دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى سىبىرىيە ئورمانلىرىدا بىر قەدەر كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ ئىشلىتىلگەن. غەيرىي سىممېترىك ۋە پار-چىلىنىدىغان ياپىلاق شەكىللىك تۆمۈر باشاقلارنىڭ تاش پروتو-تىپلىرى يوق. ئېھتىمال، بۇنداق باشاقلارنى ھۇنلار ياپىلاق تۆ-مۈر ئوقلار ئاساسىدا ئىجاد قىلغان بولسا كېرەك. بۇنداق باشاقلار مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىدە پۈتۈن ئوتتۇرا ئەسىرلەر داۋامىدا مەۋجۇت بولدى ۋە موڭغۇل دەۋرىدە كەڭ تارقىلىپ، پۈتۈن ياۋروپا ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئوقلار-دىن بولۇپ قالدى.

ھۇن ئوقياچىلىرى ئىشلەتكەن ساۋۇت تېشىر تۆمۈر ئوق باشاقلىرى ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ. بىرىنچى تىپ — ئۇچ قىر-لىق، ئۇزۇنچاق، ئۇچبولۇڭ شەكلىدە بولۇپ، ئۇلار ئەسلىدىكى تۆمۈر ساپاق ئورنىتىلغان (ئارىلاشما مېتاللىق) مىس باشاقلارغا تەقلىد قىلىپ ياسالغان. بۇنداق ئوقلارنى ھۇنلار ئۆزلىرى ئىش-لەتكەن. بۇ خىلدىكى ئوقلار ناھايىتى ئاز تېپىلغانلىقى ئۈچۈن ھۇن جەڭچىلىرىنىڭ ساۋۇت تېشىر ئوقلارغا قانچىلىك ئېھتىياج-لىق بولغانلىقى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈش تەس. بۇنداق ئوقلار-نىڭ تىپلارغا ئايرىغىلى بولغۇدەك ھەر خىل تۈرلىرىمۇ يوق. يەنە بىر يېڭى تىپ تۆت قىرلىق ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدىن ئىبارەت. ساۋۇت تېشىر ئوقلارنىڭ ئانچە كۆپ بولماسلىقىدىكى سەۋەب،

ئېھتىمال، ھۇنلارنىڭ قوغدىنىش قورالىلىرىدا ئالدىنقى دەۋرىدىكى گە قارىغاندا ئالاھىدە ئۆزگىرىش بولمىغان بولسا كېرەك. يېڭى ھۇنەر تېخنىكىسىغا ئۆتۈش شارائىتىدا مەخسۇس قوغدىنىش تو- سۇقلىرىنى بۇزۇش ئېھتىياجى تۇپەيلىدىن تۇمۇر باشاقلار بۇرۇن- قى مىس باشاق ئۆرنەكلىرى بويىچە ياسىلىدىغان بولغان (8 - رەسىم).

ھۇنلار ئىشلەتكەن مىس ئوق باشاقلىرىنىڭ سانى نىسبەتەن ئازراق بولسىمۇ، تۇرى خېلى كۆپ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر تىپ ئىككى يانلىق، ئالتە تىپ ئۈچ يانلىق، ئىككى تىپ ئۈچ قىرلىق. شۇنىسى مەلۇمكى، كۆرسىتىلگەن تېپىلمىلارنىڭ ھېچقايسىنى خاس ھۇنلارنىڭ دېيىشكە بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى سىكىف دەۋرىدىلا بولغان. شۇبھىسىزكى، بۇ باشاقلار ئەنئەنە بويىچە قو- بۇل قىلىنغان بولۇپ، يېڭى تېخنىكا تۇرغۇزۇلمۇاتقان دەسلەپكى مەزگىللەرگىچە ساقلانغان. ئۇلار تۇمۇر باشاقلار بىلەن بىر ۋا- قىتتا مەۋجۇت بولغان ۋە ئىككى خىل تېخنىكا بىرلەشتۇرۇلۇپ، ئارىلاشما مېتاللىق ئۆرنەكلەرمۇ ئىشلەپ چىقىرىلغان. بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ھۇنلار تۇمۇر قوراللار دەۋرى- نىڭ راۋاجلانغان مەدەنىيىتىگە ئىگە بولغان بولۇپ، تۇمۇردىن نۇرغۇنلىغان بۇيۇملارنى ياسىغان. ئۇنىڭ ئىشلىتىلىدىغان بىر قاتار بۇيۇملا- رىنىڭ ئالامەتلىرى ئۇرۇشتا ئىشلىتىلىدىغان بىر قاتار بۇيۇملا- ردا ساقلىنىپ قالغان. مۇقەررەر ئەۋزەللىككە ئىگە بولغان يېڭى تېخنىكا تېخىمۇ ساپاقلىق بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىشقا يېتىشەل- مىگەن شارائىتتا، يۇقىرىقىدە ھادىسىلەر باشقا جەمئىيەتلەردىمۇ كۆرۈلگەن. مىس قۇيمىچىلىقى ئاسان ۋە قولايلىق بولغانلىقى ئۈچۈن مىس ئوقلارنىڭ ئىلگىرىكى شەكىللىرى داۋاملىق ساقلا- نىپ تۇرغان. ئومۇمەن، ھۇن مەدەنىيىتى تۇمۇر قوراللار دەۋرى- نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى يېڭى تېخنىكا ئەنئەنىۋى تېخنىكىنى تېخى تولۇق سىقىپ چىقىرىپ بولالمىغان دەرگە خاس ئالاھىدە

ئۇلگە ھېسابلىنىدۇ.

مىس ئوقلارنىڭ تولىسى ساۋۇت كىيىمىگەن دۈشمەنگە زەربە ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن. بۇلاردىن پەقەت ئۇچ قىرلىق ئوق باشقىلىرىلا ساۋۇتنى تېشىش مەقسىتىدە ياسالغان. سۇل تولغۇيدىن قېزىۋېلىنغان تېپىلمىدىن قارىغاندا، مىس باشقىلار مېتال توسۇققا ئۇرۇلغاندا خېلى زور دەرىجىدە شەكلى ئۆزگەرگەن.

ھۇنلاردا سۆڭەك ئوق باشقىلىرى نىسبەتەن ئاز بولسىمۇ، تۇرى خېلى كۆپ بولغان. ئۇلارنى ئۇچ تارماق، توققۇز گۇرۇپپا، 17 تىپقا ئايرىش مۇمكىن. ھەر قايسى تىپلارغا ياتىدىغان باشقىلار كۆپ ئەمەس. ھەر قايسى جايلار ۋە ھەر خىل كاتېگورىيىدىكى يادىكارلىقلارغا مەنسۇپ بولغان بۇ خىل باشقىلارنىڭ تولىسىنىڭ ئۆزئارا ئالاقىدارلىقى يوق. قولىمىزدىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ھۇنلار ئىشلەتكەن سۆڭەك ئوق باشقىلىرى ناھايىتى خىلمۇ-خىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى يېتەكچى شەكىللەرنى ئايرىپ چىقىش تەس. بىر مۇنچە تىپلارغا تەئەللۇق بولغان باشقىلار باشقا دەۋرلەردىمۇ جاي - جايلاردا كەڭ تارقالغانىدى. تۆشۈكى ئىككى يانغا تىلىنغان باشقىلار ھۇن مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ دەپ ھېسابلاندا. ماقتا. بۇ خىل باشقىلار كۆپ بولۇپ، ئايرىم بىر تارماقنى تەشكىل قىلىدۇ. ھالبۇكى، بۇنداق باشقىلار سىبىرىيىدىمۇ مىس قورال دەۋرىدىن باشلاپ ئىشلىتىلگەن. مۇشۇنداق باشقىلارنىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى دەۋرنىڭ ئاخىرقى ئەسىرىدە جەنۇبىي سىبىرىيىدە تارقالغانلىقى ھۇنلارنىڭ كېڭەيمىچىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

سۆڭەك ئوق باشقىلىرى باشقا ئېتىش ۋاستىلىرى ئىچىدە كۆپرەك نىسبەتنى تەشكىل قىلغان. بۇنىڭدىن ھۇن ئوقياچىلىرىدا مېتال باشقىلار كەمچىل بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ ھۇن سۆڭەك ئوق باشقىلىرىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى بولسا كەرەك. بۇ ئالاھىدىلىك ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىگە كەلگەندە كۆچمەن-

لەر دۇنياسىنىڭ شىمالىي چېگرىلىرىدىكى سىبىرىيە ئورمانلىرى-
غا تۇتۇشىدىغان جايلاردىمۇ ئىپادىلەنگەن. يەنە بىر ئالاھىدىلىك
— تېپلارنىڭ خىلمۇخىللىقى ۋە يېتەكچى شەكىللەرنىڭ مەۋجۇد
بولمىغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. بۇنداق ئالاھىدىلىكنى شۇنداق دەپ
چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇكى، ھەر بىر ئوقياچى سۆڭەك باشاقلارنى
ئۆز ئالدىغا، ئومۇملاشقان ئۇسۇل بويىچە باشاق ئۇچىنى تار
بۇلۇڭ نۇسخىسىدا قىلىپ، ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى، قانات-
چىلىرى ۋە تۆشۈكىنى ئۆزىنىڭ قولىدىكى ماتېرىيالىنىڭ كونك-
رېت شەكلىگە قاراپ، ئۆزىنىڭ خاھىشى بويىچە ھەر خىل شە-
كىلدە ياسىغان بولۇشى مۇمكىن. ھۇن سۆڭەك ئوق باشاقلىرى-
نىڭ تولىسى ئۇچلانغان پۈتۈن ئوق گەۋدىسىگە ئىگە بولۇپ،
ساۋۇت كىيىمىگەن دۇشمەننى ئېتىشقا تامامەن يارايدۇ. ئەينى
دەۋردە جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە ۋولگا ئەتراپلىرىدا جەڭچىلەرگە
سۆڭەك باشاقلىق ئوقلار بىلەن زەربە بېرىلگەنلىكى ھەققىدىكى
كونكرېت ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن. شۇ خاتىرىلەردىن قارىغاندا،
بۇنداق ئوقلار ئۇرۇش مەقسەتلىرى ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلگەنلىكىدە
شەك يوق.

ھۇنلارنىڭ ئىسقىرتقۇچى سۆڭەك شارچىلىرىنىڭ ۋەزىپىسى
ھەققىدە تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرى بىردەك بولۇپ، بۇ شارچىلار
ئۇچقاندا ئىسقىرتىش بىلەن قورقۇنچلۇق ئاۋاز پەيدا قىلىش
ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. بۇ خىل پىكىر ئېنىق يېزىلغان ئەنئەنىۋى
سالنامىگە ئاساسلىنىدۇ. تەسۋىرلىنىشچە، ئىسقىرتقۇچ ئوقلار
ئېتىلىش يۆنىلىشىنى كۆرسىتىدىغان سىگنال ئوقى سۈپىتىدىمۇ
پايدىلىنىلغان ⊗. قارىغاندا، ئىسقىرتقۇچلار ئوق دەستىسىنىڭ
تىلىنغان قىسمىنى يېرىلىشتىن ساقلاش ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلگەن
بولسا كېرەك. ئۇلارنىڭ كۆپىنچە ھاللاردا باشاقلارنىڭ تۆمۈر
ساپاقلىرى بىلەن بىللە قوللىنىلغانلىقى بىكار ئەمەس.

ئوقلارنىڭ ياغاچ دەستىلىرى يادىكارلىقلاردا ئومۇميۈزلۈك ساقلىنىپ قالمىغان. س. رۇدىنكونىڭ يېزىشىچە، «ئوق دەستىلىرى قەيسىن ياغىچىدىن ياسىلاتتى ۋە بۇركۇتنىڭ قانتى ياكى قۇيرۇقىنىڭ پېيى قىستۇرۇلاتتى» [8]. ئوق دەستىسىنىڭ پېيى نويسن ئۇلا قورغىنىدىن تېپىلغان [9]. بايقال يادىكارلىقلىرىدا بىر نەچچە ئوق دەستىسىنىڭ قالدۇقلىرى تېپىلغان بولۇپ، تۆمۈر باشاقلارنىڭ ساپاقلىرى چىڭ باغلانغان.

ھۇنلار ئوقلارنى مەخسۇس قاپلارغا، يەنى ساداقلارغا سېلىپ ساقلايتتى. ئەپسۇسكى، ھۇن ساداقلىرىنىڭ شەكلى، ماتېرىيالى ۋە ېكىتىش ئۇسۇلى ھەققىدە بىر نېمە دېمەك تەس. دەپنە بۇيۇملىرى ئىچىدە ساداققا ئىشلىتىلگەن نەرسىلەر تېخى تېپىلمىدى. ئۇنداق نەرسىلەر ھەتتا ئوقلار ئۆز جايىدىن قوزغىتىلمىغان ھالەتتە يانتاق يەرلەردىمۇ ئۇچرىمىدى. ھۇنلارنىڭ چەۋەندىز ئوقياچىلىرى سىزىلغان بىر مۇنچە جۇڭگو رەسىملىرىدىمۇ ساداقلار يوق. پەقەت خانىن خاد تېغىدىكى بىر رەسىمدىلا ئوق سېلىنغان ساداقنى دۇمبىسىگە ئارتىۋالغان چەۋەندىز ئىپادىلەنگەن. بۇ مۇشۇ خىل رەسىملەرنىڭ بىردىنبىر مىسالى بولسا كېرەك [10]. بۇ رەسىمگە قارىغاندا، ھۇنلار ساداقنى دۇمبىسىگە ئېسىپ، ئۇنىڭ تۆۋەنكى ئۇچىنى كەمەرگە قىستۇرغان، يۇقىرىقى ئۇچىنى تاسما بىلەن مۇرىسىگە بېكىتىلگەن. ساداقنى بۇنداق ئۇسۇلدا كۆتۈرۈپ يۈرگەندە ئۇنى يەنە قوشۇمچە ئىلمەكلىك تاسما بىلەن كەمەرگە بېكىتىشنىڭ ھاجىتى قالمايدۇ. ھالبۇكى، ئەينى زامانىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە ساداقلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىلمەكلەر ئەڭ تېپىك خاراكتېرلىك دېتال ئىدى. ساداققا مۇناسىۋەتلىك باشقا دېتاللار ھازىرچە تېخى ئېنىقلانمىدى.

ھۇن يادىكارلىقلىرىدا يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى ئانچە كۆپ ئەمەس.

توز قىلىچلار

هۇن يادىكارلىقلىرىدا قىلىچلار ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. توز قىلىچلار تىغىنىڭ كېسىلىشى جەھەتتە بىر گۇرۇپپا ۋە بىر تىپقا مەنسۇپ بولۇپ، ھەممىسى ئۇچ قىرلىق، توسۇقى يوق. سۇل تولغوي يادىكارلىقى، 1 - قەبرىدىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑰. بۇ تېپىلمىلار تولۇق ئەمەس. شۇڭا، ھەممە ئۆلچەملىرىنى، بولۇپمۇ تىغ ئۇزۇنلۇقىنى ئېنىقلاشقا مۇمكىن بولمىدى. تىغىنىڭ كەڭلىكى 5 . 2 س م، دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12 س م. تىغلار يەككە بىسلىق، توز، توسۇقى يوق، دەستىسىمۇ توز، بۇ قىلىچ نۇسخىلىرىدىن بىرىنىڭ دەستىسىنىڭ ئاياغ قىسمى بىنسى تەرەپكە سەل ئېگىلگەن.

هۇن يادىكارلىقلىرىدا كەسكۇچى — سانجىغۇچى قوراللار ناھايىتى كەم كۆرۈلىدۇ. شۇنىسى جەزمەنكى، بۇنداق قوراللار يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىشتا مۇھىم رول ئوينىغان. بۇنى يازما ۋە تەسۋىرىي مەنبەلەردىن كۆرگىلى بولىدۇ. ئالايلۇق، خەن سۇلالىسىنىڭ سالنامىچىلىرى «ھۇنلارنىڭ قىلىچ ۋە نەيزىدىن ئىبارەت قىسقا قوراللىرى (يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى — يۇ . خ) بار» دەپ يازغان ⑱. رەسىملەردىن بىرىدە يەككە بىسلىق ئۇزۇن قىلىچنى ئوڭ قولىدا تۇتقان ھۇن چەۋەندازنىڭ ئىپادىلەنگەن بولۇپ، قىلىچنىڭ ئارقا تەرىپى ئوڭ مۇرىگە قويۇلغان، خۇددى «قىلىچلار يالىڭاچلانسۇن» دەپ بۇيرۇق بېرىلگەنگە ئوخشاش ⑲. نىسبەتلەشتۈرۈپ قارىغاندا، ھۇن قىلىچلىرى خېلى ئۇزۇن بولۇپ، چەۋەندازنىڭ قولىدىنمۇ ئۇزۇن.

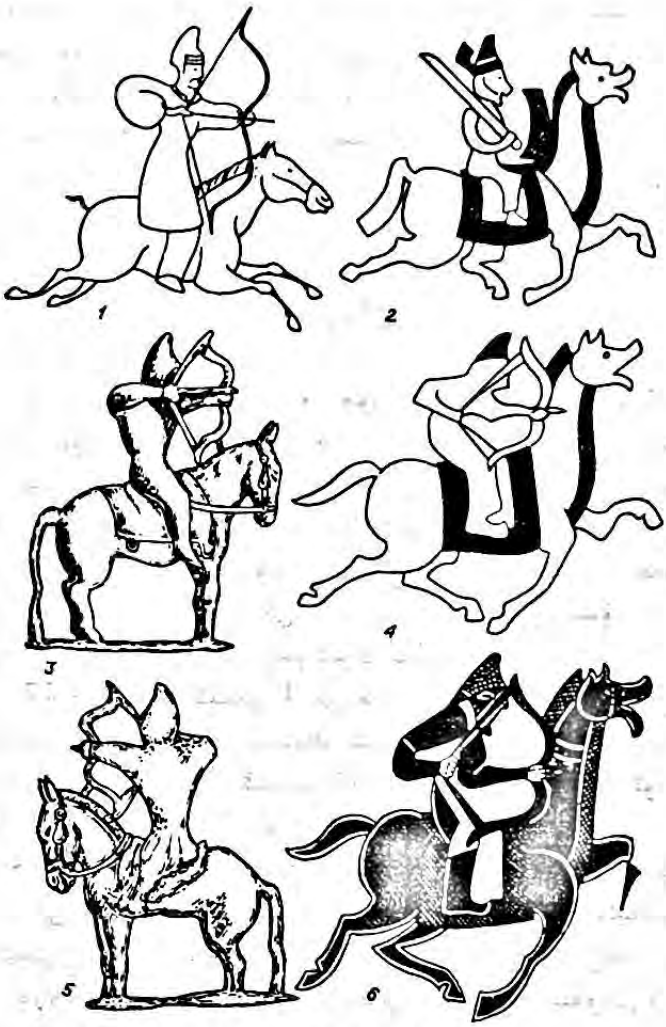
تېخى يېقىنقى ۋاقىتلارغىچە ھۇن يادىكارلىرى ئىچىدە كەسكۇچى — سانجىغۇچى قوراللار تېپىلمىغان بولغاچقا، مەخسۇس

ئەسەرلەردە ھۇن جەڭچىلىرىنىڭ بۇ خىل قوراللىرى تىلغا ئېلىنىدۇ. مىسغان. ۋەھالەنكى، قولىمىزدىكى مەلۇماتلار ئاز بولسىمۇ، ئىنتايىن مۇھىم بۇ مەلۇماتلار ھۇنلاردا يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىنىڭ بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ، شۇنداقلا ھۇن ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ تاكتىكىلىق ئىمكانىيەت دائىرىسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

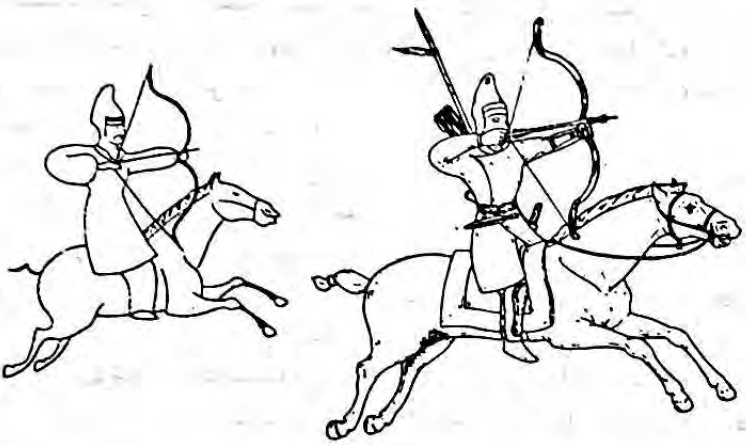
نەيزىلەر

ئۇزاق ۋاقىتلاردىن بېرى ھۇن يادىكارلىقلىرى تەركىبىدە نەيزىلەر يوق بولۇپ، ئۇلار دەسلەپتە موڭغۇلىيىدە تېپىلدى. ھۇن نەيزىلىرىنىڭ باشاقلىرى نەشتەر گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە بىر گۇرۇپپىغا ۋە بىر تېپقا مەنسۇپ بولۇپ، ھەممىسى يۇمىلاق. 1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق، ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. جەمئىي 2 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: تەبىش ئۇل، چاندىمان ئۇل ⑩. تۆشۈكلۈك نەشتەر گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 17 س م، كەڭلىكى 4 س م. باشاق ئۇچلىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، نەشتەر گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى يۇمىلاق، تۆشۈكىنىڭ سىرتقى تەرىپى كېڭىيىپ كەلگەن بولۇپ، كونۇس تۈسىنى ئالغان. بىر نۇسخىنىڭ ئۇچى سۇنۇپ كەتكەن.

ھۇنلاردا نەيزىلەر يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى بولغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن. بۇنى يازما مەنبەلەردىن كۆرگىلى بولىدۇ ⑪. دېمەك، ھۇنلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى زىچ سەپ تۈزۈپ ھۇجۇمغا ئۆتكەن ۋە ياغاچ ساپلىق سانجىغۇچى قوراللارنى ئىشلەتكەن.

1 ـ رەسىم. ھۇن جەڭچىلىرىنىڭ تەسۋىرلىرى
(م. ئارتامونوۋ ۋە ئا. خازانوۋلار تەييارلىغان)

2 ـ رەسىم. يېنىك قوراللانغان ھۇن جەڭچىسىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن كۆرۈنۈشى

قورال ـ ياراغلار يېغىندىسى

ھۇن قوراللىرىنىڭ تۈرلىرى ۋە تېپولوگىيىلىك پەرقلىرى- دىن قارىغاندا، بۇ قورال ـ ياراغلار يېغىندىسىنىڭ كۆپ تۈرلۈك بولغانلىقىنى ۋە مەخسۇسلاشقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئارخې- ئولوگىيىلىك يادىكارلىقلاردىكى قورال ـ جابدۇقلار، جەڭچىلەر- نىڭ رەسىملىرى ۋە يازما مەلۇماتلارغا ئاساسەن كۆرسىتىلگەن قورال تۈرلىرىنى يېنىك قوراللانغان ئاتلىق جەڭچىنىڭ بىر پۈ- تۈن جەڭ ۋاستىلىرى مۇجەسسەملەشكەن يېغىندىسى دېيىشكە بولىدۇ. ھۇن جەڭچىسىنىڭ قورال ـ جابدۇقلىرى راۋاجلانغان مىس قورال دەۋرىدىكى، ئالدىنقى تۆمۈر قورال دەۋرىدىكى ۋە كېيىنكى دەۋردىكى جەڭ ۋاستىلىرىنىڭ خاس ئامىللىرىنى مۇ-

جەسسەملىگەن. باشقىچە ئېيتقاندا، بۇ قورال - ياراغلار يېغىندىسى ئالدىنقى تۆمۈر قوراللار دەۋرى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى ئۆتكۈنچى دەۋردىكى ھەربىي ئىشلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى.

ھۇن چەۋەندازلىرى مۇرەككەپ تەركىبلىك يا، تۆمۈر، مىس ۋە سۆڭەك باشاقلىق ئوقلار بىلەن قوراللانغانىدى. ئوقلار ساداق- قا، يالار ئايرىم قاپقا سېلىناتتى. ئىسقىرتقۇچى سۆڭەك شارچىلار ھۇن ئوقلىرىنىڭ خاس ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن. ھۇن جەڭچىلىرى يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە يەككە بىسلىق تۈز قىلىچ- لارنى، يۆمىلاق كېسىلگەن ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدىكى باشاقلىرى بولغان نەيزىلەرنى، گۈرزىلەرنى ئىشلەتكەن؛ قۇچاق- لاشما جەڭدە بولسا، تىغى ئۇچ قىرلىق، يەككە بىسلىق تۈز خەنجەردىن پايدىلانغان. ئادەتتە يۇڭ ياكى تېرە كىيىم بىلەن نىقابلانغان. قىسمەن ھاللاردا بۇنداق كىيىملەرگە يەنە تۆمۈر ۋە سۆڭەك قاداقلار ئورنىتىلغان. يەنە بەلباغ، مىستىن ياسالغان بىلەك قاپلىغۇچلىرى ۋە ئىچىگە كىگىز تۇتۇلغان تۆمۈر پاقالچەك قاپلىغۇچلىرى قوشۇمچە قىلىناتتى. شۇنداقلا، تېرە ياكى يۇڭ جابدۇقلار ۋە ياغاچ قالقانلارمۇ ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا شەكىللەنگەن مۇشۇنداق قورال - ياراغ يېغىندىسى ھۇنلارنى مەركىزي ئاسىيا، جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە شەرقىي تۈركىستاندىكى كۆچمەنلەر بىلەن بولغان جەڭلەردە مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۈردى (ئاساسەن ئوقيا- نىڭ دەل تېگىش ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش بىلەن ئۇستۇنلۇككە ئېرىشكەن). ئەمما ھۇنلارنىڭ جەڭ تاكتىكىسى خەن ئىمپېرىيە- سى بىلەن بولغان جەڭلەردە ئانچە ئۇنۇملۇك بولمىدى.

ئىھتىمال، ھۇن ھەربىي دۆلىتى مەۋجۇت بولغان جەريانىدا بۇ خىل قورال يېغىندىسى جىددىي جەڭ ئەھلىيىتى داۋاملىدا مۇكەممەللىشىپ بارغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، ھۇن مەدەنى-

يىتىنىڭ خرونولوگىيىسى تېخى ئىشلەنمىگەنلىكى ئۈچۈن ھۆنلا-
رنىڭ جەڭ ۋاستىلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ھازىرچە بايان قىل-
غىلى بولمايدۇ. شۇڭا، مەزكۇر قوراللار بىر پۈتۈن ھۆن مەدەنە-
يىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇش داۋامىدىكى ۋاقىت ۋە ماكاندىكى پۈتۈن-
لۈك دەپ قارىلىدۇ ⑫.

ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى

ھۆن قوشۇنلىرىنىڭ تەشكىللىنىش قۇرۇلمىسى ۋە سانى توغرىسىدىكى يازما مەلۇماتلار بەك قىسقا ۋە بىر - بىرىگە زىت. بۇ مەلۇماتلارنىڭ توغرا - خاتالىقى ھەققىدە مۇتەخەسسىسلەر ئوخشاشمايدىغان كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويماقتا. ل. گۇمى-لىيېۋ خەن تارىخچىلىرىنىڭ مەلۇماتلىرى مۇبالىغىلەشتۈ-رۈۋېتىلگەن دەپ ھېسابلايدۇ ⑬. ۋ. تاسكىن ھۆن قوشۇنلىرىنىڭ سانى ھەققىدىكى يازما مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن ئەڭ يۇقىرى سان رېئاللىققا ئۇيغۇن، دەپ قارايدۇ ⑭. سى ماچيەننىڭ زىكىر قىلىشچە، ھۆنلارنىڭ 24 سەركەردىسى بولغان، ئۇلارنىڭ ئىچە-دىكى «كۈچلۈكلىرىنىڭ قول ئاستىدا 10 مىڭدىن، ئاجىزلىرى-نىڭ قول ئاستىدا بىر نەچچە مىڭدىن ئاتلىق ئەسكىرى بولغان» . جيايى ئىسىملىك يەنە بىر تارىخچى مۇنداق دەيدۇ: «ھۆنلاردا ئوقيا ئاتىدىغان تەخمىنەن 60 مىڭ چەۋەنداز بار. ھەر بەش جاندىن بىر ئەسكەر ئېلىنىدىغان بولغاچقا، ئاھالە 300 مىڭ بولۇشى مۇمكىن» . سى ماچيەن ۋە بەن گۇنىڭ ھېسابلىشىچە، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ قوشۇنىدا 300 — 400 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر، روشات تەڭرىقۇتنىڭ قوشۇنىدا 140 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بولغان ⑮. بۇ مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ھۆن قوشۇنى 10 مىڭ كىشىلىك ئەترەتلەردىن تەركىب تاپقان، لېكىن بۇ ئەترەتلەرنىڭ ئەسكەر سانى تۇراقلىق بولمىغان، ئۇ كونكرېت سەركەردىنىڭ «كۈچىگە»

(هوقۇقىغا) باغلىق بولغان. ھۇن قوشۇنىدا تۇمەن بېشى ئۇنۋانى بىلەن ئاتىلىپ، 10 مىڭ كىشىلىك ئەترەتكە قوماندانلىق قىلىدى. غان سەركەردىلەردىن جەمئىي 24ى بار ئىدى. سى ماچيەننىڭ مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، يەنە «سول قول ۋە ئوڭ قول بىلىك خان، سول قول ۋە ئوڭ قول لەۋخان، سول قول ۋە ئوڭ قول ئۇلۇغ سانغۇن، سول قول ۋە ئوڭ قول ئۇلۇغ كاھبەگ، سول قول ۋە ئوڭ قول ئۇلۇغ ياساقبەگ، سول قول ۋە ئوڭ قول قۇتىقۇلار تەيىنلىنەتتى» ⑯. بۇلار ھەممىسى مىراس مەنسەپلىرى ئىدى. بۇ مەنسەپ ئىگىلىرى قويان، لان ۋە كېيىنرەك پەيدا بولغان شۇبۇلاردىن ئىبارەت ھۇنلارنىڭ ئۇچ ئاتاقلىق ئۇرۇقىنىڭ ۋەكىللىرى ئىدى. سول قول بىلىك خان ھۇن زېمىنلىرىنىڭ شەرقىي قىسمىنى، ئوڭ قول بىلىك خان غەربىي قىسمىنى باشقۇراتتى. «24 سەركەردىنىڭ ھەربىرى يەنە ئۆز ئالدىغا مىڭ بېشى، يۈز بېشى، ئون بېشىلارنى، كىچىك بەگلەرنى، مۇشا-ۋۇرلارنى، كاھبەگ، ياساقبەگى، جورچىلارنى تەيىنلەيتتى» ⑰. بۇ مەلۇماتلار يەنە فەن يېنىڭ يازغانلىرى بىلەن تولۇقلىنىدۇ: «چوڭ ئەمەلدارلار ئىچىدە ھەممىدىن مەشھۇرلىرى سول قول بىلىك خان، ئۇنىڭدىن قالسا سول قول لەۋخان، ئوڭ قول بىلىك خان ۋە ئوڭ قول لەۋخان بولۇپ، بۇلار «تۆت مۇڭگۇز» دەپ ئاتىلاتتى. بۇلاردىن قالسا، سول ۋە ئوڭ قول باتىسخانلار، سول ۋە ئوڭ قول ئونئوت خانلار، سول ۋە ئوڭ قول نازىرخانلار بولۇپ، بۇلار «ئالتە مۇڭگۇز» دەپ ئاتىلاتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى تەڭرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرى ياكى ئىنىلىرى بولۇپ كېيىن يېشى ئەڭ چوڭلىرى تەڭرىقۇت بولاتتى.

تەڭرىقۇت ئۇرۇقىغا مەنسۇپ بولمىغان چوڭ ئەمەلدارلار ئىچىدە سول ۋە ئوڭ قول قۇنتۇ، ئۇلاردىن قالسا سول ۋە ئوڭ قول باتىسخان، جورچى ۋە ياساقبەگلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنى تەسىر دەرىجىسى ۋە قول ئاستىدىكى ئادەملىرىنىڭ سانى بىلەن

بەلگىلىنەتتى» (16). ھۆلاردىن باشقا، «دانىشمەن تۇچمۇ بار ئىدى» . (17). ھۇ ھەربىي مەمۇرىي تۈزۈلمىنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى تەڭرىقۇت ئىدى. تەڭرىقۇتنىڭ قارارگاھى سول قول ۋە ئوڭ قول بىلىك خانلارنىڭ تۇرالغۇلىرىدىن ئايرىم تۇراتتى. يازما مەنبەلەر- دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسەن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ھۇن قوشۇنى ئاسىياچە ئونلۇق سىستېمىسى بويىچە تۈزۈلەتتى، يەنى تۇمەن، مىڭ، يۈز، ئون قاتارلىقلاردىن تۈزۈلگەن ئون مىڭ كىشىلىك ئەترەتلەرگە ئايرىلاتتى. قۇرامىغا يەتكەن، قورال تۇتا- لايدىغان بارلىق ئەرلەر مۇشۇنداق ئەترەتلەرگە قاتنىشاتتى. پۈتۈن قوشۇن سول ۋە ئوڭ قاناتلاردىن ئىبارەت ئىككى سەپكە ئايرىلاتتى ۋە بۆلارنىڭ ھەر بىرى يەنە ئۆز نۆۋىتىدە تۇمەنلەرگە ۋە ئۇنىڭدىن- مۇ كىچىكرەك بىرلىكلەرگە بۆلۈنەتتى. مەنبەلەرگە قارىغاندا، قوشۇننىڭ ئونلۇق پرىنسىپى بويىچە بۆلۈنۈشى ھەمىشە ئىزچىل بولۇۋەرمىگەن، بەلكى قوماندانلىق ئورنىدا تۇرغان كونكرېت شەخسنىڭ نام - ئاتىقى ۋە تەسىر دائىرىسى بىلەن بەلگىلەنگەن. فەن يې تۇمەن بېشىلارنى ئۆچ تۈركۈمگە ئايرىغان (سى ماچيەننىڭ ھېسابىدا ئۆلار 24 ئىدى) . ئۆلار تەڭرىقۇتنىڭ يېقىن قانداشلىق مۇناسىۋىتىدىكى تۇغقانلىرىدىن تەۋە مۇڭگۇز (بىلىك خانلار ۋە لەۋخانلار، تەخت ۋارىسى تۇچ خان شۆلارنىڭ ئىچىدە) ؛ تەڭ- رىقۇت تۇغقانلىرىدىن ئالتە مۇڭگۇز (باتىسخانلار، ئونىئوت خان- لار، نازىرخانلار) ؛ تەڭرىقۇتنىڭ تۇغقانلىرى ئەمەس، لېكىن ھۆنلارنىڭ باشقا ئاتاقلىق ئۇرۇقلىرىدىن بولغانلار (قۇتقۇ، باتىس- خان، جورچى، ياساقبەگلەر) دۇر. ھۆنلار جەنۇبقا يىراق يۇرۇش- كە ئاتلانغاندا ئۆلاردا ئاتلارنىڭ رەڭگى بويىچە ئايرىلغان تۇت ئاتلىق قوشۇن بولغان. بىر قىسىم ھەربىي ئەمەلدارلار، مەسە- لەن، قۇتقۇلار بىۋاستە تەڭرىقۇتنىڭ يېنىدا بولۇپ، «ئۇنىڭ باشقۇرۇش ئىشلىرىغا يارەملىشەتتى» . قارىغاندا، تەڭرىقۇت قا- رارگاھى ئوبدان قوغدالغان. تەڭرىقۇتنىڭ بۆرى دەپ ئاتالغان

شەخسىي قورۇقچىلىرىنىڭ بولغانلىقىمۇ مەلۇم. ئەپسۇسكى، ھۇنلارنىڭ ياساۋۇل قىسىملىرى بىلەن باشقا قىسىملىرىنىڭ قورال - ياراغلىرىدا پەرق بولغان - بولمىغانلىقى ئېنىق ئەمەس.

ھۇن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ تەركىبىدە ساپ ھۇنلاردىن تەشكىللەنگەن قىسىملاردىن باشقا يەنە بويسۇندۇرۇلغان قەبىلىلەردىن تۇزۇلگەن ئەترەتلەرمۇ بار ئىدى (باتۇر تەڭرىقۇت توڭغۇس، ياۋچى، ھۇنگىر، چۇشۇر، تۇرا، قىرغىز، شرۇي قاتارلىق كۆچمەن قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرغان)(10).

تەڭرىقۇت شەخسەن ئۆزى ھۇن قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى ئىدى. ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن تەركىب تاپقان مەسلىھەتچىلىرى بولسىمۇ، يەنىلا ئۇرۇش ئېلان قىلىشنى، نەگە يۈرۈش قىلىشنى، كونكرېت جەڭ ۋەزىپىلىرىنى، سۇلھى تۈزۈش ۋە باشقا ئىشلارنى شەخسەن ئۆزى بىر تەرەپ قىلاتتى. چوڭ ئۇرۇشلاردا ھۇن قوشۇنلىرىغا تەڭرىقۇت ئۆزى قوماندانلىق قىلاتتى، ئايرىم يۈرۈشلەر ۋە تېز بېرىپ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىش ھەرىكەتلىرىدە تەڭرىقۇتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە سەركەردىلەر باشچىلىق قىلاتتى. ئالايلى، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 176 - يىلى ئوڭ قول بىلىك خان «جازالىنىپ»، غەربتىكى ياۋچىلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتىلگەن(10). كۆپ ھاللاردا ھۇنلار كىچىكرەك ئىتتىرەتلەر بىلەن بىر نەچچە يۈنلىشتە ئۇرۇش قىلاتتى.

ھۇن دۆلىتى يىمىرىلىپ پارچىلانغاندىن كېيىن ھەربىي مەمۇرىي باشقۇرۇش سىستېمىسىدا ھېچقانچە ئۆزگىرىش بولمىدى. لېكىن، تەخت تالاشقۇچىلارنىڭ ئىچكى ئۇرۇشلىرى ھەربىي تۈزۈلمىنى ئاجىزلاشتۇردى. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى ئايرىم بەگلىكلەر ۋە قەبىلىلەر مەركىزىي ھۆكۈمەتكە بويسۇنمايدىغان بولىۋالدى. جەنۇبىي ھۇنلار ئاستا - ئاستا خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇن باشقۇرۇش سىستېمىسىنى ئۆزىگە ئۆزلەشتۇردى. شىمالىي ھۇنلار بىر قاتار ئۇرۇشلاردىكى مەغلۇبىيەتلەردىن كېيىن پارچىلاندى. ئۇلار-

نىڭ بىر قىسمى مەركىزىي ئاسىيادىن غەربكە سىقىپ چىقىرىلىدى، قالغانلىرى سىيانىپلارغا بويسۇندى.

ئۇرۇش سەنئىتى

ھۇنلارنىڭ جەڭ قىلىش تاكتىكىسى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلار ئاساسىدا ئۇلارنىڭ قورال تۈرلىرى ۋە ھەربىي قوشۇن قۇرۇلمىسىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز. يازما مەنبەلەردە ئېيتىلىشىچە، ھۇن قوشۇنى ئاتلىق ئەسكەرلەردە ئەترەتلىرىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئاساسىي جەھەتتىن ئوقيالار بىلەن قوراللانغان. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق تاكتىكىسى سەپنى كەڭ يېيىپ، يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىشتىن ئىبارەت بولغان. ھۇنلارنىڭ يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ ھەربىكەتلىرى «كېيىنكى خەننامە»دە تەسۋىرلەنگەن: «ئۇلار دۈشمەن ئالدىغا خىللانغان چەۋەندازلارنى چىقىرىپ، يامغۇردەك ئوق ياغدۇرۇپ غەلىبە قازىناتتى» (10). مىڭلىغان ئوقياچىلار ئۇچۇن ئەركىن ھەربىكەت قىلىشقا بولىدىغان كەڭ مەيدان لازىم بولاتتى. جەڭ داۋامىدا ھۇن جەڭچىلىرى دۈشمەننى ئوچۇق دالىغا ئالداپ چىقىرىپ، ئىككى ياندىن قورشۇپلىشقا تىرىشاتتى. سالنامچىلار ئۇلار توغرىسىدا مۇنداق يازغان: «ئۇلار دۈشمەننى قورشۇپلىش ئۇچۇن ئۇلارنى ئۇستىلىق بىلەن ئالدايدۇ، دۈشمەننى كۆرگەندىن كېيىن ئولجا ئېلىش ئۇچۇن ئالدىرىغان قۇشلاردەك ئېتىلىدۇ» (10). ھۇنلار يالغاندىن قېچىش ئۇسۇلىنى كۆپ قوللىناتتى. «دۈشمەن ئۇستۇن كۇچىكە ئىگە بولغان شارائىتتا ئۇلار يالغاندىن مەغلۇپ بولغان قىياپەتكە كىرىۋالىدۇ ۋە چېكىنىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنى قوغلاپ كېلىۋاتقان دۈشمەن قوشۇنىنى ئالدايدۇ» (10).

ھۇنلارنىڭ جەڭ قىلىش تاكتىكىسى ئۇلارنىڭ ئوقيالىرىنىڭ يىراقتا ئېتىش ئۇستۇنلۇكىدىن پايدىلىنىشقا ئاساسلانغان: ئۇلار

سەپلىرىنى كەڭ يېيىپ، ئوق يېتىپ بارالايدىغان ئارىلىققا كەل-
گەندە ئوقيالىرىنى ئاتاتتى. مۇشۇنداق ئۇنۇمۇلۈك ئوق ئېتىش
بىلەن ئوقياچىلار دۇشمەنگە يىراق ئارىلىقتىن زەربە بېرىپ،
ئۆزلىرى زىيان - زەخمەتسىز قالاتتى - دە، جەڭ ئۇلارنىڭ
پايدىسىغا ئاياغلىشاتتى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ھۇنلارنىڭ
يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرى يېتەر-
لىك دەرىجىدە راۋاجلىنالماي قالغان بولسا كېرەك. ئۇنىڭدىن
سىرت، ھۇنلارنىڭ پەقەت ئوقياغىلا تايانغانلىقى ئۇلارنىڭ ئاجىز-
لىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان: ئەگەر دۇشمەن تەرەپ قەيسەرلىكە-
نى ئىپادىلەپ، سەپلىرىنى بۇزمىغان ھالدا ھۇجۇمغا ئۆتسە،
ھۇنلار ئالدى - ئارقىغا قارىماي قاچاتتى. مەنبەلەردە مۇنداق
دېيىلىدۇ: «ئۇلار يەڭسە ئىلگىرىلەيدۇ، يېڭىلسە چېكىنىدۇ.
قېچىشنى ئۇلار نومۇس ھېسابلىمايدۇ» (109). «ھۇنلار مەغلۇپ
بولغاندا خۇددى يۇلتۇزدەك چېچىلىپ كېتىدۇ، خۇددى بۇلۇتلار-
دەك تارقىلىپ كېتىدۇ» (110). ھۇنلاردا يېقىن ئارىلىقتا جەڭ
قىلىش ۋاستىلىرى يېتەرلىك بولمىغاچقا، باتۇر تەڭرىقۇت
مىلادىيە 200 - يىلى پېڭچىڭدا خەن ئىمپېراتورى گاۋزۇنىڭ
قوشۇنىنى قورشۇۋېلىپ، ئۇدا يەتتە كۈنگىچە مۇھاسىرىگە ئالغان
ۋە ئادەم سانى جەھەتتە زور ئۈستۈنلۈكتە تۇرغان بولسىمۇ غەلبە
قىلالمىغان (ئەمەلىيەتتە خانىشىنىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن خەن قوشۇن-
لىرىنىڭ قېچىپ كېتىشىگە مۇھاسىرىدىن يوچۇق ئېچىپ بەر-
گەن).

مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ھۇنلاردا يېقىن ئارىلىقتا
دۇشمەنگە زەربە بېرىشكە ئىشلىتىلىدىغان قىلىچ، نەيزە، گۇرزە،
ئۇمۇتلارمۇ بولغان. قول ۋە پۇت قاپلىغۇچىلىرى ھۇن جەڭچىسى-
نىڭ تېنىنى دۇشمەن قورالىنىڭ زەربىسىدىن ساقلايتتى. بۇنىڭ-
دىن قارىغاندا، ھۇنلار قۇچاقلاشما جەڭلەرگىمۇ كىرگەن. ئېھتى-
مال، ئۇلار دۇشمەن بەرداشلىق بېرەلمەي سەپلىرىنى بۇزۇپ

چېكىنگەندە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلىشقا ئادەتلەنگەن بولسا كېرەك. ئەنە شۇنداق پەيتلەردە ھۇن جەڭچىلىرى شىددەتلىك ھۇجۇمغا ئۆتۈش بىلەن غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپ، دۈشمەنگە ئەجەللىك زەربە بېرەتتى.

مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشچە، باتۇر تەڭرىقۇت بېكىتكەن قاتتىق ھەربىي ئىنتىزام بويىچە جەڭچىلەر باشلىقلىرىغا شەرتسىز بويسۇناتتى. ئىنتىزامنى بۇزغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى(10). ھۇنلارنىڭ بۇيرۇقىغا نەقەدەر بويسۇنىدىغانلىقىغا مۇنداق بىر مىسال بار: باتۇرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە بارلىق جەڭچىلەر ئوقيانى تىرىك نىشانلارغا ئېتىشنى مەشىق قىلغان، يەنى باشتا باتۇرنىڭ سۆيۈملۈك ئايالىغا، ئاندىن ئۇنىڭ ئاتىسىغا قارىتىپ ئاتقان(10).

ھۇن قوشۇنلىرى يېراق جايلارغا يۈرۈش قىلىپ، كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارغان، شۇنداقلا كىچىك دائىرىدىكى ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، دۈشمەن تەرەپنىڭ چېگرا رايونلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان.

ھۇنلار دالىدا ئۇرۇش قىلىشتىن سىرت، قەلئە ئۇرۇشىدىمۇ خەۋەردار بولغان. موڭغۇلىيە ۋە بايقال ئەتراپىدىكى جايلاردا ھۇنلارنىڭ خېلى كۆپ مۇداپىئە ئىستېھكاملىرى تېپىلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە كۆادرات شەكلىدىكى قەلئەلەر بولۇپ، مۇستەھكەم سېپىللار بىلەن قورشالغان ۋە ئەتراپىغا خەندەكلەر كولانغان(10). بۇ قەلئەلەردە مەدەنىيەت قاتلاملىرىنىڭ ئىزلىرى يوق بولغاچقا، ئۇلارنى نوقۇل ئەسكىرىي قىسىملار تۇرغان ھەربىي ئىستېھكام دېيىش مۇمكىن. بايقال يېنىدا ئولتۇراق ئۆيلىرى بار بىر كەنت بايقالغان. بۇ كەنتنىڭ ئوچ تەرىپىگە مۇداپىئە سىستېمىسى سۇپىتىدىكى تۆت قاتار يار ۋە خەندەكلەر كولانغان(11). مەنبەلەردە «ھۇنلار شەھەرلەرنى مۇداپىئە قىلىشنى بىلمەيدۇ» دېيىلگەن(11). شۇڭا، بىر قىسىم ئالىملار،

بۇنداق كەنتلەردە ئۇرۇش ئەسىرلىرى ۋە خەن زېمىنىدىن كەلگەن قاچقۇنلار ھەربىي كۆچمەن تەرىقىسىدە تۇرغان، دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ھۇنلارنىڭ ئۇرۇش ئىستراتېگىيىسىنىڭ مۇھىم ئالاھىدە-لىكلىرى ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىش، دۇشمەن زېمىنلىرىنى ۋەيران قىلىش، دۇشمەن قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا سەپلىرىگە ئىچكە-رىلەپ كىرىشتىن ئىبارەت بولغان. ھۇنلار ھەمىشە ئۇرۇش ھە-رىكەتلىرىنى ئۇشتۇمتۇت باشلاپ، كۆپرەك ئولجىنى قولغا چۈشۈ-رۈپ، ئىمكانقەدەر تالاپەت تارتماي چېكىنىپ كېتىشكە تىرىشات-تى. بۇنداق ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇملار ئاساسەن ئولجا ئېلىشنى مەقسەت قىلاتتى. «... ئولجىنى كۆرۈپ قالسلا ئەدەپ - ئەخلاق، ئادالەت دېگەنلەرنى بىلمەيتتى» (11). ھۇنلارنىڭ ئۇرۇپ - ئادەتتى بويىچە «كىم بىر دۇشمەننىڭ كاللىسىنى ئالسا، ئۇنىڭغا بىر كومزەك مەي مۇكاپات بېرىلەتتى، قولغا چۈشكەن ئولجىمۇ شۇنىڭغا قالاتتى»، ئەگەر «كىم جەڭدە ئۆلگەن ئادەمنى ئېلىپ كەلسە، ئۆلگۈچىنىڭ بارلىق مال - مۈلكى شۇنىڭغا قالاتتى. قولغا چۈشكەن ئەرلەرمۇ، ئاياللارمۇ قۇل قىلىناتتى. شۇڭا، جەڭدە ھەر بىر ئادەم ئولجا ئېلىش ئىستىكى بىلەن باتۇرلىشىپ كېتەتتى» (11). ھۇنلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىدىكى ئاساسلىق ئىستراتېگىيىلىك مەقسىتى — مەركىزي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە كۆچمەن قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇش، شەرقىي تۈر-كىستاندىن ئۆتىدىغان يىپەك يولىنى كونترول قىلىش، خەن ئىمپېرىيىسىنى سىلىق تۆلەتكۈزۈش («تىنچلىق ۋە قۇدا - باجە-لىق» كېلىشىمىگە ئاساسەن) ئىدى.

بۆلگۈنچىلىك خاھىشلىرىنىڭ بارغانسېرى كۆچىيىشى بىلەن مىلادىيە 1 - ئەسىرنىڭ بېشىغا كەلگەندە ھۇن دۆلىتى ئاخىر پارچىلاندى. شىمالىي ھۇنلار سىيانىپلارغا بويسۇندى. بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە ھۇنلار ئۆزلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىق سۈپىتىنى زور دەرە-

جىدە يوقاتقان بولۇشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى ئىستراتېگىيىلىك مەقسەتلەرگە يېتىش ئىمكانىيەتلىرى ئازلاپ كەتتى، ھەربىي ھەربىكەتلىرىنىڭ دائىرىسى ۋە مۇساپىسى كىچىكلىدى. ئەمما، ھۇن قوشۇنلىرىنىڭ قورال - ياراغ سەۋىيىسى ۋە سەپنى كەڭ يېيىپ جەڭ قىلىش تاكتىكىسىدا ماھىيەتلىك ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلمىگەن بولسا كېرەك.

ھۇنلار مۇستەقىللىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن ئۇرۇش تارىخى سەھنىسىدىن تېزلا غايىب بولدى. ئۇلار سىياسىپلارغا تولۇق ئاساسلىياتسىيە بولۇپ كېتىشتىن ئىلگىرىكى 2 — 3 ـ ئەسىرلەردە ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قالغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق.

ئىككىنچى باب تېپ قەبىلىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قورال تۈرلىرى

مەخسۇس ئەسەرلەردە ئوتتۇرا يېنىسىي ئاھالىسىنىڭ ھەر-
بىي - سىياسىي تارىخىدىكى بەزى ۋەقەلەر مەلۇم دەرىجىدە يورۇ-
تۇپ بېرىلگەن. بۇ ۋەقەلەر مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1 — 2 -
ئەسىرلەردە جەنۇبىي سىبىرىيىدە ھۇنلار ئېلىپ بارغان ئۇرۇش
ھەرىكەتلىرىگە باغلىنىدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ تولىسى سالنامىچىلا-
رنىڭ بايانلىرىدىكى ھۇنلارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىش ۋەقەلىرى-
نى، جۈملىدىن قىرغىز، تۈرالارنىڭ بويسۇندۇرۇلۇشىنى مىنۇ-
سىن ئويمانلىقىدا بولغان دەپ قارايدۇ ①. ھۇنلارنىڭ بېسىپ
كىرىشى نەتىجىسىدە تاغار مەدەنىيىتىنىڭ ئىگىلىرى بولغان تۈرا-
لارنىڭ ھەربىي كۈچى يىمىرىلدى ۋە يېنىسەيدە مەركىزىي ئاسىيا-
دىن چېقىقان قىرغىز قەبىلىلىرى پەيدا بولدى ②. بۇ مۇرەككەپ
ئېتنىك جەريانلارنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى بىلەن مىنۇسىن ۋە
ئاچىن - مارىن ئويمانلىقلىرىدىن تېپىلغان شۇ ۋاقىتلاردىكى
ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلارنىڭ كۆپ قاتلاملىق ئىكەنلىكى ئې-
تىراپ قىلىندى. بۇ قېزىلمىلار مەخسۇس ئەسەرلەردە
تۈرلۈك ناملار بىلەن ئاتالدى «تاغار مەدەنىيىتى»، «تاغار -
تاشتىق ئۆتكۈنچى دەۋرى»، «تېپ دەۋرى» ياكى «تېپ مەدەنە-
يىتى») ③. ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بۇيان تېپ - شېستاكوۋ
تېپىلمىلىرى دائىرىسىدىكى ئايرىم يادىكارلىقلارنى تەكشۈرۈشكە
كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، گۈمبەز قوپۇ-
رۇلغان گۆرلۈكلەر تاغار مەدەنىيىتىنىڭ ئىگىلىرىگە، گۈمبەز-
سىز ۋە قەبرىسىز گۆرلەر كېيىن كەلگەن ئاھالىگە تەئەللۇق،

دەپ قارالدى ①. ھۇن دەۋرىدىن بۇرۇنقى گۈمبەزلەرنىڭ ئىچى سەنئەتلىك مىس بۇيۇملار بىلەن بېزەلگەن ⑤. تەكشۈرۈلگەن يادىكارلىقلارنىڭ خرونولوگىيىلىك تەۋەلىكى مەسىلىسىدە مۇتەخەسسىسلەرنىڭ پىكىرلىرى ئوخشاش. كۆپچىلىكنىڭ قارىشىچە، بۇ يادىكارلىقلار يېنىسەيدە ھۇنلار ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرگە، يەنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 — 2 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

تېخى يادىكارلىقلىرىدىكى قورال ـ جابدۇقلارنىڭ سانى كۆپ ئەمەس ۋە ئالاھىدە ئۆزگىچىلىكلىرىمۇ يوق. بۇ تېپىلمىلارنى ئايرىم ـ ئايرىم تەكشۈرگەندە بىر پۈتۈن ئۇرۇش ۋاستىلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشىنى ئەينەن تەسەۋۋۇر قىلىش تەس. ھالبۇكى، سېلىشتۇرما تارىخىي تەتقىقات ئۇسۇلىنى قوللانغاندا، بۇ ماتېرىياللار جەنۇبىي سىبىرىيەنىڭ ھۇن دۆلىتى تەركىبىگە قوشۇلغان دەۋرىدىكى ھەربىي ئىشلىرىنىڭ ئومۇمىي مەنزىرىسىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ. ھۇن دەۋرىدىكى يېنىسەيگە تەئەللۇق بولغان جەڭچىلەرنىڭ سۈرەتلىرى بۇ مەلۇماتلارنى تولۇقلايدۇ ⑥.

تەكشۈرۈلگەن دەۋر يادىكارلىقلىرىدىكى قورال ـ جابدۇقلار ھازىر موسكۋا، لېنىنگراد، نوۋوسىبىرىسكىي، تومىسك، كېمېرىۋو، ئاچىن، ئاباقان، مىنۇسىن مۇزېيلىرى ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىنستىتۇتلىرىنىڭ فوندلىرىدا ساقلانماقتا. بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئېلان قىلىندى. بىز مۇزېيلاردا ساقلىنىۋاتقان نەرسىلەردىن ۋە ئۇلار ھەققىدە ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللاردىن پايدىلاندۇق.

يېنىسەيدىكى تېخى دەۋرنىڭ جەڭچىلىرى ئىشلەتكەن قوراللار يېراق ئارىلىقتا، يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىر قىسىم ئەسەرلەردە ئوقيالارنىڭ سوڭەك قاپلىغۇچلىرى تىلغا ئېلىنىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ شەكلى ۋە يا ئۇستىدىكى ئورنى كۆرسىتىلمىگەن ⑦. شۇڭا، تېخى

قەبىللىرى ئىشلەتكەن ئوقيانىڭ شەكلىنى ئاساسەن قىيا تاش سۇرەتلىرىگە قاراپ تەسەۋۋۇر قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چوڭ بويار دېگەن يەردىن تېپىلغان سۇرەتتە يوغان مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيانى تۈتۈپ تۇرغان جەڭچى ئىپادىلەنگەن. ئوقيانىڭ ئىككى ئۇچى ئوقنىڭ ئۇچۇش يۆنىلىشى بويىچە ئىگىلىگەن⑧. تاشتىق مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرىدىمۇ شەكلى شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئوقيالارنىڭ بولغانلىقى مەلۇم⑨.

ئوق باشاقلىرى

تېس دەۋرىنىڭ بىر قاتار يادىكارلىقلىرىدا تۆمۈر ۋە سۆڭەك ئوق باشاقلىرى تېپىلغان. تۆمۈر باشاقلارنىڭ ھەممىسى ساپاقلىق. ئۇلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ. ئوق گەۋدىسىنىڭ شەكلى بويىچە ھەر بىر گۇرۇپپا يەنە تىپلارغا بۆلۈنىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئىلمەك شەكىلدە. جەمئىي بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردىن تېپىلغان: بارسۇچىغا 1 ـ نومۇر (مىنۇسىن ئويمانلىقى)، 2 ـ نومۇر، 14a ـ قەبرە⑩. ئايداش غارى (ئاچىن ـ مارىن ئويمانلىقى)⑪. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۆلۈك شەكلىدە، ئىلمىكى بار، ئوق قاناتچىلىرى ئىگىلگەن. ئايداش غارىدىن تېپىلغان بەزى نۇسخىلار كاۋاك بولۇپ، ئۇزۇنچاق كۇنۇس شەكلىدە، دەستىگە ئورنىتىلىدىغان تۆۋەنكى قىسمى ئىككىگە ئايرىلغان. بۇنداق ئوقلارنىڭ تۆشۈكى يوق بولۇپ، ئۇچقاندا ئاۋاز چىقىرالمايتتى. ئاياغ تەرەپتىكى تۆشۈكى دەستە ئورنىتىلغان ساپاقنى چىڭراق بېكىتىش ئۈچۈن تېشىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. قالا (ترويالك) (مىنۇسىن ئويمانلىقى) قەبرىسىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑫. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۈزۈنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە ۋە قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ گۇرۇپپا. ياپلاق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئېللىپىس شەكلىدە. تېپىسى 8 ـ نومۇر (مىنۇسىن ئويمانلىقى)، 7 ـ نومۇر، 2 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑬. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يۇمىلاق.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. تامبار يادىكارلىقىدىن (ئاچىن ـ مارىن ئويمانلىقى) تېپىلغان بىر نۇسخا ⑪. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

سوڭەك ئوق باشاقلىرى ساپاقلىقلار ۋە توشوكى تىلىنغانلار دەپ ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ. ساپاقلىق باشاقلار ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. توت قىرلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئۈزۈنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. تېپىسى، 30 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑮. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 9 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۈزۈنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پارالىل، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. سوزۇق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. تېپىسى يادىكارلىقى، 50 ـ قەبرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پارالىل، ساپىقى سۇنۇپ كەتكەن.

2 ـ گۇرۇپپا. تىك بۇلۇڭلۇق باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. تېپىسى يادىكارلىقىدىن تېپىلغان

بىر نۇسخا ⑰. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6.5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1.5 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئىگىلىگەن. ساپىقى ۋە ئىلمەكلىرىنىڭ ئۇچلىرى سۇنغان.

تۆشۈكى تىلىنغان باشاقلار سەككىز گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىق باشاقلار، ئۇچ تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بولۇڭ شەكلىدە. ئايداش غاردىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۆز.

2 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. ئايداش غاردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑲. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئىگىلىگەن.

3 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئايداش غاردىن تېپىلغان تۆت نۇسخا ⑳. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىق ـ ئۇچ يانلىق باشاقلار، بىر تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بولۇڭ شەكلىدە. جەمئىي ئۇچ نۇسخا بولۇپ، قالا (تىرىياك) قەبرىستانلىقىدىن ۋە مىنۇسىن ئويمانلىقىدىن تاسادىپىي تېپىلغان ㉑. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۆز.

3 ـ گۇرۇپپا. تۆت قىرلىق باشاقلار، تۆت تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بولۇڭ شەكلىدە. جەمئىي سەككىز نۇسخا بولۇپ، قالا (تىرىياك) قەبرىستانلىقىدىن ۋە مىنۇسىن ئويمانلىقىدىن تاسادىپىي تېپىلغان ㉒. ئوق گەۋدىسىنىڭ

ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۈز.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي 79 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلار كۆرۈلىدۇ: كامېنكا يادىكارلىقى، 12 ـ، 20 ـ قەبرىلەر، مىنۇسىن ئويمانلىقى ⑭، ئايداش غارى ⑮. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 2 س م، ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. سوزۇنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. جەمئىي 35 نۇسخا بولۇپ، كامېنكا يادىكارلىقى، 12 ـ، 20 ـ قەبرىلەردىن، ئايداش غارىدىن تېپىلغان، بىر قىسمى مىنۇسىن ئويمانلىقىدىن تاسادىپىي ئۇچراپ قالغان ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يوق.

4 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. مىنۇسىن ئويمانلىقىدا تاسادىپىي تېپىلىپ قالغان بىر نۇسخا ⑰. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىلمەكى بار، قاناتچىلىرى ئىگىلىگەن.

4 ـ گۇرۇپپا. تىلىنغان باشاقلار، بىر تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ياغۇن (ئاچىن ـ مارن ئويمانلىقى) يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

5 ـ گۇرۇپپا. ئىككى يانلىق باشاقلار، بىر تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. ئايداش غارىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑲. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە،

قاناتچىلىرى تۇز.

6 ـ گۇرۇپپا. ئالتە قىرلىق باشاقلار، بىر تىپ. ئىلمەكـ
لىك، ئايداش غاردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉘. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پاراللېل، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئىگىلمىگەن.

7 ـ گۇرۇپپا. سەككىز قىرلىق باشاقلار، بىر تىپ، سوـ
زۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئايداش غاردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉙. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

8 ـ گۇرۇپپا. يۇمىلاق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. ئاچىن ـ ماريـن ئويمانلىقىدىن تېپىلغان ئۇچ نۇسخا ㉚. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنـ لۇقى 8 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يوق.

2 ـ تىپ. باشاق ئۇچى ئايرىم ئورنىتىلغان. ئايداش غارـ
دىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉛. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 9 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئايرىم ئۇچلۇق بېشى ۋە ئۇزۇن ساپىقى بار.

تېپ دەۋرىدىكى يېنىسەيدە مىس باشاقلارنىڭمۇ ئىشلىتىلگەنـ
لىكى ئېھتىمالغا يېقىن. لېكىن، يىغىلغان ماتېرىياللاردا مىس ئوقلار خاتىرىلەنمىگەن (شۇڭا، بىز تاسادىپىي تېپىلغان بۇيۇملار ئىچىدىكى مىس ئوقلارنى مۇشۇ دەۋرنىڭ دەپ ئېيتالمايمىز). ئومۇمەن، تېپ دەۋرى يادىكارلىقلىرىدىن تېپىلغان ئوق تۇرلىرـ
نى بىر يۇرۇش ئوقلار دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. پەقەت ئايرىم ساندىكى تۆمۇر ۋە ساپاقلىق سۆڭەك ئوقلارلا تېپىلغان. ئۇلارنىڭ

ئىچىدىكى بەزىلىرى ھۇن ئوقلىرى بىلەن ئوخشاش. ئايرىم تېپىلارغا ياتىدىغان باشاقلار يېنىسىيدە سەل كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى تاشتىق دەۋرىدىمۇ ساقلانغان. ئايرىم نۇسخىلار ئېھتىمال، سەل بۇرۇنقى تاغار دەۋردىن قالغان بولسا كېرەك.

يېنىسىيدە تېپىلغان تۆشۈكى تىلىنغان سۆڭەك ئوقلار كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەن. ئۇلارنىڭ تۈركۈملۈك ۋە تېپولوگىيىلىك پەرقلىرى خېلى چوڭ، سانىمۇ خېلى كۆپ. بىراق، بۇ تېپىلىمىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئايداش غاردىن چىققان بولۇپ، بەزى تەنقىداتچىلار بۇ غاردىن تېپىلغان ماتېرىياللارنى كۆلاي مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ ئوق تۈرلىرىنى ھۇن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ ئىشغالىيەتچىلىك يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە جەنۇبىي سىبىرىيىگە سېلىپ كىرگەن ھۇن مەدەنىيىتىنىڭ ئامىللىرى دەپ ھېسابلايدۇ ⑱. سۆڭەك ئوقلارنىڭ مەدەنىيەت تەۋەلىكى ھەققىدىكى بۇ خىل كۆز قاراش شۇنىڭدىن كېيىنكى چىققانكى، ئالدىنقى تاغار دەۋردىمۇ ۋە كېيىنكى تاشتىق دەۋردىمۇ بۇنداق ئوقلار خاتىرىلەنمىگەن، لېكىن ئۇلار دەۋرداش ھۇن يادىكارلىقلىرىدا كۆپ ئۇچرايدۇ (بولۇپمۇ سوزۇنچاق رومبا، ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭ ۋە ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكىللىرىدىكىلەر. بۇلار ئۇچ قىرلىق، تۆت قىرلىق ۋە ئىككى يانلىقلار گۇرۇپپىلىرىغا تەۋە). ئۇچ قىرلىق - ئۇچ يانلىق، باشاق ئۇچى ئايرىم ئورنىتىلغان، سەككىز قىرلىق گۇرۇپپىلىرىدىكى، شۇنداقلا ئىلمەكلىك ۋە تىلىنغان باشاقلار تېپىلىرىدىكى ئوقلار ھۇن نۇسخىلىرى ئاساسىدا قايتىدىن ئىشلەنگەن بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇ خىل شەكىللەردىكى سۆڭەك ئوقلار تاغار ۋە كۆلاي دەۋرلىرىدىكى ئوقلارغا ئوخشايدۇ.

ئوتتۇرا يېنىسەي رايونىدا، گەرچە ھۇنلارغا مۇناسىۋەتسىز بولسىمۇ، ئوخشاشلا تۆشۈكى تىلىنغان سۆڭەك ئوق باشاقلىرى كۆپ ئىشلىتىلگەن تېپ دەۋرىنىڭ بىردىنبىر يادىكارلىقى كان

دەريا‌سى بويىدىكى گۆرلۈكتىن ئىبارەت (ﻫ. شۇنداقتىمۇ، شۇ گۆرلۈكتىن تېپىلغان نەرسىلەر ئىچىدە ھۇن مەدەنىيىتىنىڭ بۇ- يۇملىرىمۇ ئاز ئەمەس. جۇملىدىن سۆڭەك قاداقلارمۇ بولۇپ، كەمەر توقۇلىرىغا ئوخشايدۇ، لېكىن ئۇلار كىيىمنىڭ مۇرە ئور- نىغا بېكىتىلەتتى (قوغدىنىش يوپۇقى ئورنىدا ئىشلىتىلگەن). بۇ يادىكارلىقنى ھۇنلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان سىبىرىيە ئورماڭ- لىرى ئاھالىسىگە تەئەللۇق دېيىش لازىم.

شۇنداق قىلىپ، تېپ يادىكارلىقلىرىدىكى ئوقلار ئىچىدە يەرلىك ئامىللار (ئەسلىدىكى شەكىللەر) بىلەن ھۇنلارنىڭ يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەنلىرىمۇ كۆرۈلىدۇ. ھۇنچە نۇسخىلارنىڭ قوبۇل قىلىنىشى - ئوتتۇرا يېنىسىي قەبىلىلىرى ھۇن دۆلىتىنىڭ ھەربىي ۋە سىياسىي ھۆ- كۈمرانلىقىغا بويسۇنۇشى نەتىجىسىدە ئەمەلىيلەشكەن.

ساداقلار

تېپ دەۋرىدىكى جەڭچىلەر ئوقلارنى ساداقلارغا سېلىپ ساقلايتتى. شېپستاكوۋ قەبرىستانلىقىدا (2 - قورغان، 2 - قەبرە) سىلىندىر شەكىلدىكى ساداقنىڭ قالدۇقلىرى تېپىلغان (ئۇزۇنلۇقى 36 س م، كەڭلىكى 12 س م). ساداقنىڭ تۈۋى سەل كەڭرەك. بېرىش گۈمبىزىدە ساداقنىڭ يۇمىلاق سىرتماق سېلىنغان ئىلمىكى تېپىلغان ﴿. قارىغاندا، ئوقلار ساداققا باشاق- لىرى تۆۋەن، پەيلىك دەستىسى يۇقىرىغا قىلىپ سېلىنغان بولسا كېرەك.

تېپ يادىكارلىقلىرىدا يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللا- رى يېتەرلىك ئەمەس.

قورال تۈرلىرى

تېس ۋە شېستاكوۋ يادىكارلىقلىرىدىكى قورال تۈرلىرى بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلمايدۇ. ئۇنىڭ تەركىبىدە ئىككى تۈر ئايرىلىپ تۇرىدۇ. ئەگەر ئايداش غارىدىن تېپىلغان ماتېرىياللارنى كۆلاي مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق دەيدىغان پىكىرنى ھېسابقا ئالساق، بۇ قوراللار ئايرىم - ئايرىم ئۇچ تۈرگە ئايرىلغان بولىدۇ. ئۇچىنچى تۈر توغرىسىدا پىكىر يۈرگۈزۈشكە ھازىرچە تولۇق دەلىل يوق.

بىرىنچى تۈردىكى قوراللار ئالدىنقى دەۋردىكى تاغار ئاھالىسىنىڭ ئەۋلادلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن چوڭ قورغانلاردىكى بۇيۇملارغا چېتىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۆمۈر ۋە مىس خەنجەرلەر، مىس پالتىلار ۋە تىغلار بار. بۇنداق قورال تۈرلىرى ئالدىنقى دەۋردىكى تاغار مەدەنىيىتىنىڭ جەڭ ۋاستىلىرىگە پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئوخشايدۇ ۋە شۇلارغا بىۋاستە باغلىنىدۇ.

ئىككىنچى تۈردىكى قوراللار تۈز يەردىكى گۈمبەزسىز تېس قەبرىلىرىدىن تېپىلغان. بۇلار ئوقلارنىڭ ئۇچ يانلىق ۋە ياپىلاق تۆمۈر باشاقلىرى، ساپاقلىق تۆت قىرلىق ۋە تىك بۇلۇڭلۇق، تۆت قىرلىق ۋە تۆشۈكى تىلىنغان سۆڭەك باشاقلىرى؛ تۆت قىرلىق، تىك بۇلۇڭلۇق ۋە ئۇچ قىرلىق تۆمۈر خەنجەرلەر؛ بوغقۇچلۇق ۋە قاداقلىق قوغدىنىش كىيىملىرىدۇر. ئومۇمەن، بۇ تۈرلەر يېغىندىسىدا مەركىزىي ئاسىياغا خاس خۇسۇسىيەتلەر كۆرۈلىدۇ: ئۇچ يانلىق ۋە ياپىلاق تۆمۈر ئوقلار، تۆشۈكى تىلىنغان سۆڭەك ئوقلار، قوغدىنىش كىيىملىرى. يەرلىك تاغار قىيافىتىدىكى نەرسىلەرمۇ بار: ساپاقلىق سۆڭەك ئوقلار، تۆت ۋە ئۇچ قىرلىق تۈز بىسلىق تۆمۈر خەنجەرلەر. شۇنداقلا، خەنجەرلەر ئىچىدە نۇسخىلىرى ئوخشاش بولمىغان ئۆزگىچە تۈرلەرمۇ بار. ئىھتىمال، تېس مەدەنىيىتىنىڭ ئىگىلىرى ھۇنلارنىڭ بىسىمى

ئاستىدا ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى يۈرت - ماكانلىرىنى تاشلاپ، مىنۇسىنغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنمۇ قوراللىرىدا ئەسلىدىكى مەركىزىي ئاسىياچە مەدەنىيەت قىياپىتى ساقلىنىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

بىرىنچى تۈردىكى قوراللارنىڭ تەھلىلىدىن قارىغاندا، يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى ئانچە كۆپ ئىشلىتىلمىگەن. يېقىن ئارىلىقتا بولىدىغان جەڭلەردە ئاساسەن پالتا، قۇچاقلاشما جەڭ قىلغاندا خەنجەر ئىشلىتىلگەن. ئىككىنچى تۈردىكى قوراللار تولۇق ئەمەس. بۇلارنىڭ ئىچىدە كۆپرەكى قول بىلەن ئاتىدىغان قوراللاردىن ئىبارەت. قۇچاقلاشما جەڭلەردە لازىم بولىدىغان سانجىچى قوراللار پەقەت پىيادىلەر سەپلىرى تۈزۈلگەندە ياكى يارىدارلارنى ئۇجۇقتۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى

ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى مىنۇسىن ئاھالىسىنىڭ ھەربىي قوشۇن قۇرۇلمىسى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ رايوندىكى خەلقلەر بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن ھۇن قوشۇنىنىڭ غەربىي قىسىم تەركىبىگە قوشۇلۇپ، ئۇلار قول بىلىك خانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. مىنۇسىندا ھۇنلارنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي ھاكىمىيىتى تەسىس قىلىنغان - قىلىنمىغانلىقى ھەققىدە بىر نېمە دېمەك تەس. ھەر ھالدا، «نائىب» لەۋخان بۇ يەردە بولمىغان. ھالبۇكى، مىلادىيە 1 - ئەسىرنىڭ بېشىدا مىنۇسىندا ئۇلار قول قۇتقۇنىڭ قارارگاھى بولغان دېيىشكە بولىدۇ [99] (ئاباقاندىكى «ئوردا» شۇنىڭ بولۇشى مۇمكىن). باشقا ۋاقىتلاردا، ئىشغال قىلىنغان يەرلەرنى ھۇنلار-غا بېقىندى بولغان قىرغىز قەبىلىلىرى باشقۇرغان بولۇشى مۇ-

كىن. تەتقىقاتچىلار تېس دەۋرىدىكى قەبرىسىز گۆرلۈكلەرنى ئەنە شۇ قىرغىزلارنىڭ دەپ قارايدۇ ☆.

يەرلىك قەبىلىلەردە ۋە كېيىن كەلگەنلەردە ھەربىي قوشۇنلارنىڭ تۈزۈلۈشى ئۇرۇق - قەبىلە ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان بولۇشى مۇمكىن: قورال تۇتالايدىغان ھەربىر ئەركەك جەڭچى بولغان، ھەربىر ئۇرۇق ياكى قەبىلە ئۆزلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى قۇرغان. ئەنە شۇنداق تارماق قوشۇنلار بىر پۈتۈن چوڭ قوشۇننى تەشكىل قىلغان. ئۇ چاغلاردا قىرغىزلارنىڭ ئوقياچى چەۋەندازلىرى چوڭ قوشۇننىڭ يادرو قىسمى ئىدى، يەرلىك قەبىلىلەرنىڭ ۋەكىللىرى يارەمچى ئەترەتلەرنى تەشكىل قىلاتتى.

ئۇرۇش سەنئىتى

تۈرلۈك بېقىندى قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھۈن - قىرغىز قوشۇنىنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى، ئېھتىمال، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇرۇش قىلىش ئۇسۇللىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇشى مۇمكىن. شۇنداقتىمۇ، جەڭ تاكتىكىسى ھۈنلارچە ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ قائىدىلىرى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق ئۇرۇش سەنئىتى مەركىزىي ئاسىيانىڭ غەربىگە ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىگە قارىتىلغان تاجاۋۇزچىلىق يۈرۈشلىرىدە شەكىللەنگەن. شۇڭا، پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، تېس دەۋرىدە يېنسەي ئاھالىسىدىن تەشكىللەنگەن قوشۇنلار كۆپ ھاللاردا يايما سەپ تۈزۈپ ھۇجۇم قىلغان. شۇ دەۋرنىڭ قىيا تاش رەسىملىرىدىن قارىغاندا، قوشۇندا ئوقياچى چەۋەندازلار كۆپ بولغان. شۇلار بىلەن بىللە يەنە پىيادىلەر قىسىملىرىمۇ بولۇپ، ئۇلار ئوقيا، نەيزە، پالتا، خەنجەرلەر بىلەن قوراللانغان. بۇنداق قوشۇن يىراق ئارىلىقتىكى جەڭدە ئۆزئۆشلۇق ھەرىكەتلىنىپ، ئوق يېتىپ بارالمىغۇدەك يەردىن دۈشمەنگە ئوق ياغدۇراتتى، لې-

كىن يېقىن ئارىلىقتا ئاتلىق جەڭ قىلىشتا كېرەك بولىدىغان قوراللىرى يېتەرلىك بولمىغاچقا، پەقەت پىيادە سەپ تۈزگەن ھالەتتىلا قۇچاقلاشما جەڭگە كىرەلەيتتى. شۇنداق بولغاچقا، تېس قوشۇننىڭ ئۇرۇش قىلىش ئىقتىدارى ئۇلارغا زامانداش بولغان ھۇن ۋە سارمات چەۋەندازلىرىنىڭ ئىقتىدارىدىن تۆۋەن بولغان.

تېسلىقلار، خۇددى تاغارلىقلارغا ئوخشاشلا قىش پەسلىدە يۇرۇشكە ئاتلانغاندا چاڭغا ياكى ئات قوشۇلغان چانىلاردىن پايدىلانغان ⑭. ئۇلار مۇداپىئە ئىستېھكاملىرىنى قۇرغان. ھازىرغىچە مىنۇسىن ۋە ئاچىن - مارىن ئويمانلىقلىرىدا ئەنە شۇنداق مۇرەكەپ قۇرۇلمىلىق ئىستېھكاملارغا ئىگە بولغان ئونەك شەھەر ۋە قەلئەلەر بايقالدى ⑮. ئىستېھكاملار تۆپىلىكلەردە، دەريا بويلىرىدىكى ئېگىز يەرلەردە قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەتراپلىرىغا يار ۋە خەندەكلەر كولانغان، تۈز ياكى سىرتقا يانتۇ قىلىنغان گىرەلەشمە قوزۇقلار ئورنىتىلغان. بۇ ئىستېھكاملارنىڭ كۆپ قىسمىنى تېس دەۋرىدە يېنىسەيدە ياشىغان تاغار قەبىلىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى ياسىغان. كېيىن كەلگەن قىرغىزلارنىڭ بۇ ئىستېھكاملارنى ئىشلەتكەن - ئىشلەتمىگەنلىكى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق.

تېسلىقلارنىڭ ئىستېھكام قۇرۇلمىلىرى يىرىك ئەسكىرىي قىسىملاردىن ئۇزاققىچە مۇداپىئەلىنىشكە ماسلاشتۇرۇلمىغان. قارىغاندا، بۇ يەردىكى ئۇرۇشلار تار دائىرىلىك بولۇپ، مىنۇسىن ۋە ئاچىن - مارىن ئويمانلىقلىرىدىن ھالقىپ كەتمىگەن. شۇ دەۋردىكى قىرغىزلارنىڭ ئىستراتېگىيىلىك مۇددىئاسى ئىشغال قىلىنغان زېمىنلاردا ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەش ۋە يەرلىك تاغار قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇشتىن ئىبارەت بولغان. قىرغىزلار ھۇنلارنىڭ قوراللىق بېسىمىغا تۇرۇكرەك قارشىلىق كۆرسىتەلمىگەچكە، بېقىندىلىق رولىنى ئويناغان.

تاغار مەدەنىيىتى ئىگىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى شۇ ۋاقىتلاردا ھۇنلار ۋە قىرغىزلارغا قارام بولۇپ قالغان. ئۇلار يەنە شىمال تەرەپتىن كۆلاي قەبىلىلىرىنىڭ بېسىمىغا ئۇچرىغان. مۇشۇنداق شارائىتتا تاغارلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە تۈزكۈملىرى ئۆزلىرىنىڭ بىرلىكىنى يوقاتقان ۋە مۇستەقىل ئۇرۇش سىياسىتى يۈرگۈزەلمەگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار ھۇن ۋە قىرغىز قوشۇنلىرىنىڭ تەركىبىدە تۇرۇپ ئۇرۇشلارغا قاتناشقان.

ئۇچىنچى باب كۆكەل قەبىلىلىرىنىڭ قوراللىرى

تۇڭا تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا شۇ تېررىتورىيىدىكى كىيىنكى ھۇن دەۋرىگە ياتىدىغان قورال ـ جابدۇقلار ۋە تەسۋىرىي ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىلدى. بۇ مەسىلىگە ئائىت يازما مەنبەلەر ناھايىتى كەمچىل ①. شۇڭا، ھۇن دەۋرىدىكى تۇڭا تارىخىنى مۇھاكىمە قىلىشتا خۇسۇسەن ھۇن مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارمۇ قاراپ چىقىلدى ②. ئاخىرقى ئون يىللاردىن بۇيان شۇ دەۋرلەرنىڭ قەبرە ۋە خاتىرە يادىكارلىقلىرى ئىلمىي تەتقىقاتقا كىرگۈزۈلدى ③، بىر قىسىم قىيا تاش سۈرەتلىرى سېلىشتۇرۇلدى ④. تۇڭا تېررىتورىيىسىدىن تېپىلغان كىيىنكى ھۇن دەۋرىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرى ئىلمىي ئەسەرلەردە سىن چۈرەك مەدەنىيىتى ياكى شۇرماق مەدەنىيىتى ۋە ياكى كۆكەل مەدەنىيىتى دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن قورال ئۆرنەكلىرى بار ⑤. مۇتەخەسسىسلەر بۇ قوراللارنى تۈرلەرگە ئايرىش بىلەن شۇغۇللاندى ⑥.

بۇ نەرسىلەر رېئال بۇيۇملارنىڭ كىچىكلىتىلگەن كوپىيىسىدىن ئىبارەت، لېكىن ئۇلارنىڭ رېئال پروتوتىپلارغا ماس كېلىدىغانلىقىدا شەك يوق. قولىمىزدا بار بولغان بارلىق ماتېرىياللارنى تەھلىل قىلىش يولى بىلەن ئىجابىي نەتىجىلەرگە ئېرىشىشتىن ئۈمىد بار. ئەنە شۇ نەتىجىلەرگە ئاساسلىنىپ، تەكشۈرۈلىدىغان كۆچمەنلەر تۈركۈمىنىڭ مەلۇم خرونولوگىيىلىك دەۋر ئىچىدىكى ھەربىي ئىشلىرىنى شەرھلەشكە بولىدۇ. بۇلار ئەسلى گۈرلەرگە كۆمۈلگەن بۇيۇملار بولغاچقا، ئۇلارنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى

ھەققىدىكى مەلۇماتلار بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە. تەكشۈرۈلگەن مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنىڭ خرونولوگىيىسى ھەققىدە مۇتەخەسسىسلەرنىڭ كۆز قاراشلىرى كەسكىن پەرقلىنىدىغان بولغاچقا، بۇ مەسىلىدە ئاز - تولا قىيىنچىلىق كۆرۈلىدۇ.

ھەرقايسى قورال تۈرلىرىنىڭ ۋەكىللىك تۈسى ئوخشاش ئەمەس. بولۇپمۇ، نۆۋەتتە قوغدىنىش قوراللىرىنى تەكشۈرۈلگەن بۇيۇملار يىغىندىسى رامكىسى ئىچىدە چۈشەندۈرۈش تەس بولماقتا. كۆپىنچە تەنتىقاتچىلارنىڭ پىكرىچە، مەزكۇر مەدەنىيەت بۇيۇملىرى يىغىندىسىغا ھەر تۈرلۈك قەبرە يادىكارلىقلىرى كىرىدۇ: قورغان قەبرىستانلىقلىرى، يۇمىلاق تاش قورغانلار، جەسەت سېلىنغان ياغاچ ساندۇقلار ياكى تەڭنىلەر كۆمۈلگەن تۈزەردىكى گۆرلۈكلەر. بەزى مۇتەخەسسىسلەر يېتەرلىك دەلىل كۆرسەتمەيلا يۇمىلاق تاش قورغانلار تېگىدىكى جەسەت كۆيدۈرۈلگەن جايلارنىمۇ ئالاھىدە بىر تۈرلۈك قەبرە يادىكارلىقلىرى دەپ ھېسابلايدۇ ⑦. بۇنداق ئوبيېكتلارنى خاتىرە قۇرۇلمىلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈش لازىم. خاتىرە قۇرۇلمىلىرى دېگىنىمىز، يۇمىلاق ياكى سوزۇنچاقراق تىندۇرما تۆپلىكلەردىن ئىبارەت بولۇپ، كۈل ئىزلىرى، قاچا - قۇچىلار ۋە تۆمۈر بۇيۇملار ساقلانغان. شۇ بۇيۇملار تىزىلغان تەكشىلىكتىن ھەر تەرەپلەرگە تاش تۆۋرۈكچىلەر ئورنىتىلغان ⑧.

قوراللىق چەۋەندازلار خاتىرىلەنگەن بىر قىسىم قىيا تاش سۈرەتلىرى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، شۇ ماتېرىياللارغا ئاساسلانىپ، ھۇن دەۋرىدىكى تۆۋا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز.

ھازىر تۆۋا يايلاقلىرىنىڭ ھەممە يېرلىرىدە كۆكەل مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى تەكشۈرۈلمەكتە. بۇ تېررىتورىيىنىڭ سىرتىدا بۇنداق يادىكارلىقلار تېپىلمايدۇ. بىر قىسىم تەنتىقاتچىلارنىڭ پەرەزلىرىنىڭ ئەكسىچە، سايانىنىڭ شىمالىدىكى يەرلەردە بۇنداق

يادىكارلىقلار بايقالمىدى ⑨.

تەكشۈرۈلگەن يادىكارلىقلار قېزىلمىلىرى ئىچىدىكى قورال - جابدۇقلار لېنىنگراد، نوۋوسىبىرسىك، تومسك، قەزىل شەھەرلىرىدىكى مۇزېيلار ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىنستىتۇتلىرىنىڭ فوندىلىرىدا ساقلانماقتا. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئېلان قىلىندى. تەتقىقاتىمىزدا مۇزېيلاردىكى ئەۋرىشكىلەر ۋە باسما ماتېرىياللاردىن پايدىلاندۇق.

كېيىنكى ھۇن دەۋرىدىكى تۈۋا كۆچمەن جەڭچىسىنىڭ قورال تۇرلىرى يېراق ۋە يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

يېراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى (يا ۋە ئوق ئۆرنەكلىرى) ۋە جابدۇقلار (ساداقلارنىڭ پارچىلىرى) نۇرغۇن يادىكارلىقلاردىن تېپىلىدۇ.

ئوقيالار

تەكشۈرۈلىدىغان تۇركۈمدىكى ئوقيالار بىر گۇرۇپپىغىلا تەۋە بولۇپ، ھەممىسى مۇرەككەپ تەركىبلىك. ئۇلار سۆڭەك قاپلىغۇچىلىرىنىڭ بار - يوقلۇقى، ئۇلارنىڭ سانى ۋە بېكىتىلگەن ئورۇنلىرىغا قاراپ بىر نەچچە تىپلارغا ئايرىلىدۇ.

1 - تىپ. يانىڭ ئۇچلىرىدا ۋە ئىككى يېنىدا قاپلىغۇچىلىرى بولغانلار. جەمئىي 15 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كۆكەل، 4 - قورغان؛ 11 - قورغان، 2-، 27-، 46 - قەبرىلەر، 1 - گۆر؛ 12-قورغان، 3-قەبرە؛ 26 - قورغان، 3 - قەبرە؛ 37 - قورغان، 23 - قەبرە؛ 39 - قورغان، 29 - قەبرە؛ 133 - قورغان؛ ⑪ س. ۋاينىشتېين ۋە ۋ. دياكونوۋانىڭ مەلۇماتلىرى بويىچە ئالغاندا، يالارنىڭ ئۆلچەملىرى 110 - 150 س م. يانىڭ ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلار

ئۇزۇن، كەڭ، ئىككى ئۇچى سەل - پەل ئىگىلىگەن. يانىڭ ئىككى ئۇچىدىكى قاپلىغۇچلار ئۇزۇن، تار، توز، بىر چېتى ئىگىلىگەن بولۇپ، كىرىچ باغلاش ئۇچۇن ئېرىقچە شەكىلدە كېسىپ قويۇلغان. قاپلىغۇچلاردىن بىرى يانىڭ ئىچ تەرىپىگە قارشى يۇنىلىشتە سەل - پەل ئېگىلگەن.

2 - تىپ. يانىڭ ئىككى ئۇچىدا، ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى ۋە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بولغانلار. جەمئىي 8 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كۆكەل، 11 - قورغان، 4 -، 97 - قەبرىلەر؛ 26 - قورغان، 10 -، 26 - قەبرىلەر؛ 170 - قورغان؛ 174 - قورغان، 1 -، 2 - قەبرىلەر؛ چېرچارىق، 47 - قورغان ⑫. س. ۋاينىشتېيىننىڭ مەلۇماتى بويىچە ئالغاندا، يانىڭ ئۆلچىمى 90—160 س م⑬. يانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى يان قاپلىغۇچلار ئۇزۇن، كەڭ، ئۇچلىرى سەل - پەل ئېگىلگەن. يانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچ تار، ئۇزۇن، ئىككى بېشى سەل كېڭەيتىلگەن. يانىڭ ئۇچلىرىدىكى قاپلىغۇچلار ئۇزۇن تار، توز، بىر بېشى ئېگىلگەن.

3 - تىپ. يانىڭ ئىككى بېشىدا، ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى، كاۋاك قاپلىغۇچلىرى ۋە ئارىلىقلىرىدا قاپلىغۇچلىرى بولغانلار. جەمئىي 2 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كۆكەل، 11 - قورغان، 46 - قەبرە، 2 - گۆر؛ 26 - قورغان، 8-قەبرە ⑪. س. ۋاينىشتېن ۋە ۋ. دياكونوۋانىڭ مەلۇماتلىرى بويىچە يانىڭ ئۆلچىمى 90—130 س م ⑮. يانىڭ ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلار ئۇزۇن، كەڭ، قىزىل رەڭلىك باشلىرى سەل - پەل ئېگىلگەن. يانىڭ ئوتتۇرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچلار ئۇزۇن، تار، ئىككى بېشى كېڭەيتىلگەن بولۇپ، بۇلارمۇ قىزىل رەڭلىك. يانىڭ ئۇچلىرىدىكى قاپلىغۇچلار ئۇزۇن، تار، توز، ئۇچلىرى سەل - پەل ئېگىلگەن. بۇلارغا يول - يول تار قىزىل سىزىقچىلار چۇشۇرۇلگەن.

4 ـ تىپ. سۆزلەك قاپلىغۇچلىرى يوقلار. چەمئىي 20 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كۆكەل، 11ـقورغان، 5 ـ، 7 ـ، 12 ـ 19 ـ، 40 ـ، 106 ـ قەبرىلەر؛ 26 ـ قورغان، 13ـ، 16ـ، 24ـ، 37ـ، 39ـ قەبرىلەر؛ 39 ـ قورغان، 2 ـ، 35 ـ، 41 ـ قەبرىلەر؛ 102 ～ 175 ـ قورغانلار؛ قاراداش 1 ـ قورغان، 1 ـ قەبرە ⑯. ۋ. دياكونوۋانىڭ مەلۇماتى بويىچە يالارنىڭ ئۆلچىمى 60 ـ 96 س م ⑰.

ئوقيالارنىڭ ھەممە نۇسخىلىرىدا يالارنىڭ شەكلى ئوخشاش. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا قىسمى (تۇنقىسى) كەڭ، تراپېتسىيە شەكلىدە بولۇپ، يانىڭ غولى ئوقنىڭ ئۇچۇش يۆنىلىشىگە قاراپ پاراللېل ھالەتتە ئېگىلگەن؛ ياپىلاق ۋە كەڭ بېشى يا غولى ئارقىلىق ئىككى يانغا كېرىلىپ، ئوقنىڭ ئۇچۇش يۆنىلىشىگە كۆپتۈرۈلگەن؛ يانىڭ ئىككى ئۇچى ئۇزۇن ۋە تار بولۇپ، ئوقنىڭ ئۇچۇش يۆنىلىشىگە يۆزلەنگەن. شۇڭا، قاراداشتىن تېپىلغان ئوقيانىڭ ل. كىزلاسوۋ تەرىپىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن كۆرۈنۈشىنى ئۇتۇقلۇق چىققان دېگىلى بولمايدۇ ⑱. ئاپتور ئوبدان ئويلاشماستىلا يانىڭ ئىككى بېشىنى سۈنۈپ كەتكەن ئورنىدىنلا بىرلەشتۈرۈپ قويغان ۋە ئوتتۇرا قىسمى يوق، پۈتۈنلەي خاتا ھالەتتىكى «ئوقيا مودېلىنىڭ سخېمىسىنى» سىزىپ چىققان ⑲. كىزلاسوۋنىڭ قىياسچە، ئوقيانىڭ ئوتتۇرا قىسمى ياپىلاق ۋە كەڭ بولغان ⑳. ۋەھالەنكى، ئۇنداق بولغاندا بۇ ئوقيانى قولدا تۇتۇش مۇمكىن بولمايدۇ، چۈنكى كىرىچ تارتىلغاندىكى ئاساسلىق كۈچ-بىنىش دەل ئاشۇ ئوتتۇرا قىسمىغا مەركەزلىشىدۇ㉑. بىر قىسىم ئوقيالارنىڭ يالىرى بىر پۈتۈن ياغاچتىن ياسالغان بولسىمۇ، بىر نەچچە تەركىبىي قىسىملارغا ئايرىلغان (ئوتتۇرا قىسمى، مۇرە شەكلىدىكى ئەگمەچ قىسمى، باش قىسمى) ㉒. كۆكەل ئوقيالىرىنىڭ يا شەكلى ئىنتايىن مۇكەممەل كۆرۈنۈشكە ئىگە. ئۇلار

قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ھۇن ئوقيالىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ ⑭. چوڭ ساغلىن سۆرەتلىرىدە كۆكەل ئوقيالىرىغا ئوخشايدىغان ئوق-يالار سىزىلغان.

سۆڭەك قاپلىغۇچلۇق كۆكەل ئوقيالىرىنىڭ شەكىللىرى ھۇنلارنىڭ بەزى ئانتۇچى قوراللىرىغا ئوخشاپ قالىدۇ ⑮. بۇ كۆكەللىكلەرنىڭ ھۇن مەدەنىيىتى ئامىللىرىنى بىۋاستە قوبۇل قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە، كۆكەل كۆچ-مەنلىرى ئانتۇچى قوراللار قۇرۇلمىسىغا بىر قاتار تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزدى. ئالايلۇق، بەزى ئوقيالاردا يانىڭ ئوتتۇرا قىسمى ئوقنىڭ ئۇچۇش يۆنىلىشىگە قارشى تەرىپىگە سەل ئېگىلگەن، ئىككى بېشى ئۇزۇن، مۇرە شەكلىدىكى قىسىملىرى كەڭ ۋە ياپىلاق. كۆكەل ئوقيالىرىنىڭ ئاساسلىق قۇرۇلما قىسىملىرى ۋە سۆڭەك دېتاللىرى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئۆز ئەھمىيىتىنى ساقلاپ قالدى.

كۆكەل ئوقيالىرىدا ساقلىنىپ قالغان يا نۇسخىلىرىدىن قا-رىغاندا، ئۇلار ناھايىتى توغرا سىممېترىك ھالەتتە بولغان. يەنە ئوقيانى ساداقا سېلىۋالغان چەۋەندازلارنىڭ رەسىملىرى بار.

ئوق باشاقلىرى

كۆكەل يادىكارلىقلىرىدىكى قورال ـ جابدۇقلار ئىچىدە ئوق باشاقلىرى ئەڭ كۆپ. ياسالغان ماتېرىياللىرى بويىچە ئۇلار تۆت تۈرگە ئۆلۈنىدۇ: تۆمۈر، مىس، سۆڭەك، ياغاچ باشاقلار. بىز بۇلارنىڭ كېيىنكىلىرى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزمەيمىز، چۈنكى ئۇلار پەقەت ئۇششاق ھايۋانلارنى ئوۋلاشقىلا ئىشلىتىل-گەن. تۆمۈر ئوق باشاقلىرى بىر خىللا بولۇپ، ھەممىسى ساپاق-لىق، ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە گۈرۈپپىلارغا، ئوق گەۋدىسىنىڭ شەكلى بويىچە تىپلارغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۆرۈپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، يەتتە تىپ.
1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. جەمئىي 102 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: بايداغ، 86 ـ قورغان؛ قاراداش، 1 ـ قورغان، 1 ـ قەبرە، خاراداغ باجى، 1 ـ، 2 ـ گۆرلەر؛ كۆكەل، 7ـ، 8ـ، 11ـ، 26 ـ، 34 ـ، 37 ـ، 39 ـ، 40 ـ، 65 ـ، 68ـ، 69ـ، 124ـ قورغانلار؛ 2 ـ گۆر㉕. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ. بەزى نۇسخىلارنىڭ سۆڭەك ياكى ياغاچ ئىستۇنتۇچلىرى بار.
2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي 80 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: قاراداش، 1 ـ قورغان، سىن چۆرەك، 1 ـ قورغان؛ خاراداغ باجى، 1 ـ گۆر؛ چېرچارىق، 47 ـ قورغان؛ ئۈيۇق تارلىق، 58 ـ قورغان؛ شۇرمەك تەي، 1 ـ قورغان؛ كۆكەل، 4ـ، 7ـ، 8ـ، 11 ـ، 12 ـ، 26 ـ، 34 ـ، 37 ـ، 39ـ، 40ـ، 57ـ، 69 ـ، 170 ـ قورغانلار؛ 2 ـ گۆر㉖. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ. بەزى نۇسخىلارنىڭ سۆڭەك ئىستىرتقۇچلىرى بار.
3 ـ تىپ. قاتلاملىق. جەمئىي 49 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: خاراداغ باجى، 1 ـ گۆر؛ چېرچارىق، 47 ـ قورغان؛ كۆكەل، 7 ـ، 8 ـ، 11 ـ، 26 ـ، 28 ـ، 37 ـ، 39 ـ، 65 ـ، 68 ـ قورغانلار㉗. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق ئۇچى ئايرىم ئورنىتىلغان، قاناتچىلىرى بۆرتۇپ چىققان بولۇپ، يانتۇ ياكى يۇمىلاق شەكىلدە. بەزى نۇسخىلاردا ئوق ئۇچى قاناتچىلار-

دىن ئۇچ بۇلۇڭ ياكى تراپېتسىيە شەكلىدىكى كېسىكچىلەر بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. ئايرىم ساندىكىلىرىنىڭ سۆڭەك ئىسقىرتقۇچ-لىرى بار.

4 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭ شەكلىدە. كۆكەل يادىكارلىقى 4 ـ، 7 ـ، 34 ـ، 65 ـ قورغانلاردىن تېپىلغان تۆت نۇسخا ㉘. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پاراللېل، قاناتچىلىرى يانتۇ. بىر قىسىم نۇسخىلارنىڭ يانلىرىدا دۇگلەك تۆشۈكچىلىرى بار.

5 ـ تىپ. ئوق گەۋدىسى ئايرىم ئورنىتىلغانلار. كۆكەل يادىكارلىقى، 11 ـ، 37 ـ، 39 ـ، 65 ـ قورغانلاردىن تېپىلغان 22 نۇسخا ㉙. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق بېشى ئايرىم ئورنىتىلغان، ئايا‌غ قىسمى ئۇزۇنراق. بەزى نۇسخىلارنىڭ سۆڭەك ئىسقىرتقۇچلىرى بار.

6 ـ تىپ. ئېللىپس شەكلىدە. جەمئىي تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: بايداغ، 7 ـ قورغان؛ كۆكەل، 26 ـ، 65 ـ قورغانلار ㉚. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يۇمىلاق كەلگەن.

7 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. كۆكەل يادىكارلىقى 26 ـ، 27 ـ قورغاندىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ㉛. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۆز.

2 ـ گۇرۇپپا. تۆت قىرلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. كۆكەل يادىكار-

لىقى 26 ـ قورغاندىن تېپىلغان ئۇچ نۇسخا ㉜. ئوق گەۋدىسى-
نىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇ-
قى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قىرلىرى پارال-
لېل، قاناتچىلىرى توز.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. كۆكەل، 11 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉝. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ گۇرۇپپا. دۇگىلەك باشاقلار، بىر تىپ. قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉞. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

4 ـ گۇرۇپپا. لىنزا شەكلىدىكى باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. تومتاقلار. جەمئىي سەككىز نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: خاراداغ باجى، 1 ـ، 2 ـ گۇرلەر؛ كۆكەل 11 ـ، 26 ـ، 39 ـ قورغانلار ㉟. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تومتاق، قىرلىرى پارالىل، يانتۇ، قاناتچىلىرى توز.

2 ـ تىپ. ئوق ئۇچى ئايرىم ئورنىتىلغانلار. ئايرىلغ يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㊱. ئوق گەۋدىسى ئۇزۇنلۇ-
قى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، سەپلەنمە بېشى ئايرىلىپ تۇرە-
دۇ، ئاياغ قىسمى سوزۇلغان.

5 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق باشاقلار، ئۇچ تىپ.

1 ـ تىپ. تومتاقلار. جەمئىي توققۇز نۇسخا بولۇپ، تۆۋەن-
دىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: قاراداش، 1 ـ قورغان، 1 ـ قەبرە؛ ئۈيۈق، 160 ـ قورغان؛ خاراداغ باجى، 1 ـ گۇر؛

كۆكەل، 26 ـ 37 ـ قورغانلار ⑰. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تومتاق، يانلىرى يانتۇ، قاناتچىلىرى تۆز.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. كۆكەل يادىكارلىقى 64 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م.

3 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. كۆكەل يادىكارلىقى 12 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑲. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

مىس ئوق باشاقلىرى ساپاقسىز ۋە ساپاقلىق دەپ ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ، ساپاقسىز باشاقلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە بىر گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئىككى يانلىق باشاقلار، بىر تىپ. ئۇزۇنچاق ئېللىپسسىمان. كۆكەل يادىكارلىقى 11 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑩. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى سىلىق ئەگرى، تۆشۈك ئورنى بۆرتۈپ چىققان بولۇپ، چەتلىرى ھەرە چىشى شەكلىدە كېسىلگەن.

ساپاقلىق باشاقلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە بىر گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، تۆت تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. قارا چوغا يادىكارلىقى 1 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑪. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى سىلىق ئەگىم، يانلىرى پارال-

لىبل، قاناتچىلىرى تۈز.

2 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. كۆكەل يادىكارلىقى 11 ـ قورغاندىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑫. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدە. كۆكەل يادىكارلىقى 26 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑬. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى ئۇزۇنچاق تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

4 ـ تىپ. قاتلاملىقلار. كۆكەل يادىكارلىقى 26 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑭. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق ئۇچى ئايرىم ئورنىتىلغان، گىرۋەكلىرى بۆرتۈپ چىققان، قاناتچىلىرى يانتۇ.

سۆڭەك ئوق باشاقلىرى بىر تۈرلۈك، يەنى ھەممىسى ساپاقلىق بولۇپ، بىر گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. رومبا شەكلىدىكى باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. كۆكەل يادىكارلىقى، 11 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑮. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي 12 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: سىن چۆرەك، 24 ـ قورغان؛ كۆكەل، 8 ـ، 11 ـ، 26 ـ، 34 ـ، 39 ـ قەبرىلەر ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى

1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ. بەزى نۇسخىلارنىڭ يۇزىدە كرېستسىمان بەلگىلەر چېكىلگەن.

مۇتەخەسسىسلەر كۆكەل ئوق باشاقلىرىنى تۇرلەرگە ئايرىش بىلەن شۇغۇللانغان. 1962 ـ يىلى س. ۋاينشتېين كۆكەل قەبرىستانلىقىنى قېزىشتا تېپىلغان ئوق باشاقلىرىنى سىستېمىلاشتۇرغان ⑰. ئۇ مىستىن ياسالغان ئوق باشاقلىرىنى ئىككى تىپقا، تۆمۇردىن ياسالغانلىرىنى تۆت تىپقا، سۆڭەكتىن ياسالغانلىرىنى بىر تىپقا ئايرىغان. تەبىئىيكى، بۇنداق تۇرگە ئايرىش مۇكەممەل ئەمەس. ل. كىزلاسوۋمۇ شۇ خىل خىزمەت بىلەن شۇغۇللاندى ⑱. ھالبۇكى، ئۇ ئۆزىدىن بۇرۇنقىلارنىڭ تەجرىبە ـ ساۋاقلىرى بىلەن ھېسابلاشماي، ئىزدىنىش جەريانىدا خاتا يولغا كىرىپ قالدى. كىزلاسوۋ ئوق دەستىسىدىكى ھەرقايسى قىسىملارنىڭ ۋەزىپىلىرىنى توغرا چۈشەنمىگەنلىكتىن، بۇرۇندىن مەلۇم بولغان مىس، تۆمۇر ۋە سۆڭەك ئوق تىپلىرى بىلەن بىر قاتاردا ئاتالمىش تۆمشۇقسىمان ياكى كۆزسىمان ئوقلارنى ئايرىپ كۆرسەتكەن ⑲.

ھازىرغىچە مەلۇم بولغان بارلىق ماتېرىياللارنى ھېسابقا ئېلىش ۋە ئوق باشاقلىرىنى تۇرگە ئايرىشتىكى زامانىۋى ئۇسۇللارنى قوللىنىش ئارقىلىق بۇ قوراللارنىڭ تەرەققىياتىدىكى قانۇنىيەتلەرنى ئېنىقلاشقا ئىمكانىيەت يارىتىلدى. كۆكەل كۆچمەنلىرىنىڭ يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى ئىچىدە مىس ئوق باشاقلىرى بەك ئاز. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بىر قىسىم ساپاقلىق باشاق تىپلىرىنىڭ (ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق، غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكىللىك، سوزۇنچاق رومبا شەكىللىك، قاتلامىلىق) ئالدىنقى دەۋر يادىكارلىقلىرىدا بىۋاستە تەڭداشلىرى تېپىلمايدۇ. ساپاقسىز ئىككى يانلىق ئۇزۇنچاق ئېللىپسسىمان باشاق ئۆزگىچە بولۇپ، ئۇنى تۆۋا تېررىتورىيىسىدىكى ساك

مەدەنىيەتى بىلەن چېتىشلىقى بار دېگىلى بولمايدۇ. مىس ئوقلار-
نىڭ بۇنداق تىپلىرى ھۇنلاردىمۇ بولمىغان. مىس ئوقلارنىڭ بەزى
شەكىللىرى (غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكىللىرى، سوزۇنچاق
رومبا شەكىللىرى، قاتلاملىقلار) ئەسلىدە پەقەت تۆمۈر ئوقلاردە-
لا كۆرۈلەتتى. بۇ خىل نۇسخىلار تۆمۈر پروتوتىپلارغا ئاساسلە-
نىپ ياسالغان، دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويساق يېنىكلىك قىل-
غان بولمايمىز. ئۇنىڭدىن سىرت، ئەينى دەۋردىكى مىس ئوقلار
كۆپ ھاللاردا زىننەت بۇيۇمى تەرىقىسىدە ساقلانغان بولۇشى مۇم-
كىن. شۇنداقتىمۇ، ئېھتىمالغا يېقىنراق بولغىنى شۇكى، بۇ
خىل ئەھۋالدا مىس ئوقلار تۆمۈر ئوقلار تەرىپىدىن سىقىپ چىقە-
رىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى يەنە شەكىل جەھەتتە بۇ ئىككى
تۈرنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش جەريانى يۈز بەرگەن بولۇشىمۇ
مۇمكىن.

تۆمۈر ئوق باشاقلىرىنىڭ تىپولوگىيىلىك تۈرلىرى ۋە سانى
مىس باشاقلاردىن خېلى كۆپ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇچ يانلىقلار
يەتتە تىپ، تۆت قىرلىقلار ئىككى تىپ، دۇگىلەكلەر بىر تىپ،
لىنزا شەكىللىكلەر ئىككى تىپ، ياپىلاقلار ئۇچ تىپ. ساۋۇت
كىيىمىگەن دۇشمەنگە زەربە بېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان باشاق-
لارنىڭ ئومۇمىي سانىمۇ كۆپ (188 نىڭ ئىچىدە 174ى شۇن-
داق) ۋە تىپ سانىمۇ كۆپ (15 نىڭ ئىچىدە 10 ى شۇنداق)
ئۇچ يانلىق باشاقلارنىڭ كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان غەيـ-
رىي سىممېترىك رومبا شەكلىدىكى، سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە-
كى، قاتلاملىقلار، ئۇزۇنچاق - ئالتە بۇلۇڭلۇقلار ۋە ئوق بېشى
ئايرىم بولغان شەكىللەردىكى تىپلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا تۈركىلەر
ۋە باشقا ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرى ئىچىدە كەڭ تارقالغان.
باشقا تىپلاردىكى باشاقلار، جۈملىدىن كۆكەل قەبىلىلىرىگە خاس
بولغان ئېللىپسسىمانلار ئايرىم ساندىكى نۇسخىلاردا ئۇچرايدۇ.
كۆرسىتىلگەن تىپلار ئىچىدىكى ياپىلاق ئوقلار داۋاملىق ئىشلىتە-

لىپ، كېيىنچە راۋاجلانغان ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىمۇ، يەنى مىلا-
دىيە 2 - مىڭ يىلدىمۇ كەلگ تارقالغان. كۆكەل كۆچمەنلىرىنىڭ
توسۇقنى بۆسكۈچى ئوقلىرى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، تۇرلۇك
شەكىللىرى بار. شۇ خىل ئوقلارنىڭ تۆت قىرلىقلىرى مىلادىيە
1 - مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى يادىكارلىقلاردا، لىنزا شەكلىدىكى
ئوق بېشىنىڭ ئايرىملىرى تۆۋانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر لەخمە يادىكار-
لىقلىرىدا كۆرۈلىدۇ؛ لىنزا شەكلىدىكى ۋە دۇگىلەك سوزۇلما
رومبا شەكلىدىكىلىرى كۆكەل مەدەنىيىتىگە خاس. توسۇقنى
بۆسكۈچى ئوقلار ئىچىدە مۇنداقلىرى بار: ئىككى تېپتىكى باشاق-
لارنىڭ ھەربىرىنى ئۇنىۋېرسال بولۇپ، مېتال قاسىراقلىق ساۋۇت-
نى بۆسۈشكە مۆلچەرلەنگەن، ئىككى تىپ (تۆت قىرلىق سوزۇلما
رومبا شەكلىدىكى ۋە دۇگىلەك ئۇزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى)
ساۋۇت ھالقىلىرىنى ئايرىۋېتىشكە ۋە بىر تىپ (لىنزا شەكلىدىكى
تومتاقلار) ساۋۇت ھالقىلىرىنى ئۇزۇشكە ئىشلىتىلگەن.

كۆكەل كۆچمەنلىرىنىڭ سۆڭەك ئوقلىرى كۆپ ئەمەس ۋە
ھەممىسى بىر خىل. بەزى ھاللاردا ئۇلار دەپنە قىلىنغانلارنىڭ
سۆڭەكلىرى ئارىسىدىن تېپىلغان.

كۆكەل ئوقلىرىنىڭ تېپولوگىيە جەھەتتىكى تۈر دائىرىسى
ناھايىتى كەڭ. ئۇلارنى ھۇن ئوقلىرىنىڭ تۈرلىرى بىلەن سې-
لىشتۇرغاندا پەرقىنىڭ خېلى چوڭ ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولى-
دۇ. بۇ ئىككى تۈردىكى مىس ئوقلار كەسكىن پەرقلىنىدۇ.
تۆمۈر ئوقلار ئىچىدە ئۈچ يانلىقلاردىن تۆت تىپ، تۆت قىرلىقلار-
دىن بىر تىپ، ياپىلاقلاردىن ئىككى تىپ ئورتاقلىققا ئىگە. باشقا-
لىرى ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت خاسلىقىنى ساقلىغان. سۆڭەك
ئوقلار تېپولوگىيىلىك تەركىبى جەھەتتىمۇ، ۋەكىللىك خاراكتې-
رى جەھەتتىمۇ تۆپتىن پەرقلىنىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، ھۇن
ئوقلىرىغا قارىغاندا كۆكەل ئوقلىرى خېلى ئىلغار كۆرۈنىدۇ:
كۆكەل ئوقلىرىنىڭ تىپلىرى كۆپ بولۇپ، كېيىنكى دەۋرىدىمۇ

داۋاملىق ئىشلىتىلگەن. ئېھتىمال، بۇنداق پەرقلەر ۋاقىت تەرتىپىگە مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. كۆكەل ئوقلىرى ھۇن ئوقلىرىدىن خېلى كېيىنكى دەۋرگە مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياسالغان. بۇنداق يەكۈن يەر قاتلاملىرى ئىلمى تەرىپىدىن ئىسپاتلاندى.

تېشىپ قويۇلغان كاۋاك سۆڭەك شارچىلار، يەنى ئىسقىرتقۇچلار كۆكەل ئوقلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبى ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق ئىسقىرتقۇچلار كۆپىنچە ئۇچ يانلىق تۆمۈر ئوقلاردا ۋە قىسمەن مىس ئوق باشاقلىرىدا كۆرۈلىدۇ. ئوق نۇسخىلىرىدا ئىسقىرتقۇچلار پۈتۈن كېسىلگەن بولۇپ، ياغاچ دەستىسى بار؛ تۆشۈكچىلىرى ۋە چەتلىرى بويالغان. ئىسقىرتقۇچلار ئۇچقاندا ئاۋاز چىقىرىپ، دۈشمەننى قورقۇتۇش ۋە دەستىنىڭ تىلىنغان قىسمىنى چىگىتىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيتتى. شۇڭا، ل. كىزلاسوۋنىڭ ئىسقىرتقۇچلارنى ئاتالمىش سىگنال ئوقلارنىڭ «كۆزلىرى» دەپ چۈشەندۈرۈشنى قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ ⑩ ئۇنىڭ سايان ـ ئالتايدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدىن كەلتۈرگەن مىساللىرى تولىمۇ يۈزەكى چارىكتېرگە ئىگە ⑪.

كۆكەل مەدەنىيىتىنىڭ بىر مۇنچە يادىكارلىقلىرىدا ئوقلارنىڭ دەستىلىرى ساقلىنىپ قالغان. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ياغاچتىن (قېيىن ياكى تال ياغىچىدىن) ياسالغان بولۇپ، كېسىلىشى يۇمىلاق، ئاياغ تەرىپى كىرىچ ئۇچۇن ئېرىقچە شەكىلدە كېسىپ قويۇلغان. بەزى نۇسخىلاردا دەستىنىڭ باشاق بېكىتىلىدىغان ئۇچىغا يېقىن جايىغا ۋە ئاياغ تەرىپىگە رەڭلىك سىزىقچىلار سىزىپ قويۇلغان. بۇلارنىڭ تولىسى كەڭ يول ـ يول سىزىقلار بولۇپ، دەستىنىڭ ئىككىسى بېشىدىكىسى ئوخشاش ئورۇنلارغا سىزىلغان ⑫. ئاز بىر قىسمىغا رەڭلىرى نۆۋەتلەشتۈرۈپ سىزىلغان تار سىزىقلار چۇشۇرۇلگەن. ئايرىم ساندىكى دەستىلەر پۈتۈن بويال-

غان بولۇپ، سىزىقچىلىرى باشقا رەڭدە سىزىلغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، سىزىقلارنىڭ مەلۇم فۇنكسىيىلىك ۋەزىپىسى بولغاندەك تۇرىدۇ. ئەگەر ئوقلار ساداقتا باشاقلىرى تۆۋەن قىلىپ سىلىنغان بولسا، سىزىقلارغا قاراپ ئوق تۇرلىرىنى ئايرىۋالغىلى بولاتتى.

كۆكەل ئوقلىرىنىڭ ئىچىدە يۇڭلۇق ھايۋانلارنى ئۇۋلاشقا ئىشلىتىدىغان ئۇيۇل ياغاچ باشاقلارمۇ بار. شۇنداقتىمۇ، مېتال باشاق بولمىغانلىقىغا قاراپلا بۇلارنى ئۇۋچىلىق ئوقلىرى دەپ مۇتلەقلەشتۇرۇشكە بولمايدۇ. ل. كىزلاسوۋنىڭ «سۇ قۇشلىرى» ⑬، كۆزى بار تۆمشۇقلۇق ئوقلار بولغان دېگەن پىكرىگە تېخىمۇ قوشۇلۇشقا بولمايدۇ. بۇ پۈتۈنلەي خاتا پەرەز. «قۇش بېشى» دېگىنى ئەمەلىيەتتە تۆشۈكچىلىرى ۋە چەتلىرى بويالغان قويۇلغان ئىسقىرتقۇچتىن ئىبارەت، «تۆمشۇق» دېگىنى بولسا، دەستىنىڭ ساپاقسىز مىس باشاقتا كىرگۈزۈلىدىغان ئۇچلانغان بېشىدىن ئىبارەت ⑭. كۆكەلدە بۇ خىل ئوق نۇسخىلىرىنىڭ سۆڭەك ئىسقىرتقۇچلىرى بار. دېمەك، بۇنداق نۇسخىلارنى ئۇۋدا ئىشلەتكىلى بولمايدۇ ⑮.

ئۇلارنىڭ دەستىلىرىنىڭ پەيلىرى ساقلىنىپ قالمىغان. قانداق شەكىلدە بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس.

ساداقلار

كۆكەل كۆچمەنلىرى ئوقلىرىنى ساداقلارغا سېلىپ يۈرەتتى. گۇرلەردە ساداقلارنىڭ دۇگىلەك ياكى ئېللىپس شەكلىدىكى تۇۋى ۋە تۆمۈر ئىلمەكلىرىلا ساقلىنىپ قالغان. تۇۋ قارىغاندا، كۆكەل ساداقلىرى سىلىندىرسىمان بولۇپ، قېيىن پوستىدىن ياسالغان. ئاستىنقى قىسمى ياغاچ تۇۋگە بېكىتىلگەن ⑯. كۆكەل ساداقلىرىنىڭ قاپقىقى بولغان ـ بولمىغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئىچكى

قىسمىنىڭ شەكلى قانداق بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس. ساداقلارغا ئوقلار باشقى تۆۋەنگە قىلىپ سېلىنغان بولۇشى مۇمكىن، باشاق-لارنىڭ فۇنكسىيىلىك ۋەزىپىلىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن دەس-تىلىرىگە رەڭلىك بالداقلار سىزىپ قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ساداقلار كەمەرگە قىيپاش هالەتتە ئېسىل-غان بولسا كېرەك. ئۇلار كەمەرگە تاسما ۋە ئىلمەكلەر بىلەن بېكىتىلگەن. ئىلمەكلەرنىڭ ئىككى ئۇچى جۇپلەشتۇرۇلگەن ياكى ئايرىلىپ تۇرغان سىرتماقلىرى بار ئىدى ⑰.

كۆكەل يادىكارلىقلىرىدا يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قورال-لىرىنىڭ تۈرلىرى خېلى كۆپ.

تۇز قىلىچلار

كۆكەل يادىكارلىقلىرىدا ئۇزۇن تۇز قىلىچلارنىڭ كىچىكلەپ كەتكەن تۈمۇر نۇسخىلىرى ساقلىنىپ قالغان. بەزىلىرىنىڭ ياغاچ دەستىسى ۋە قىنلىرىمۇ ساقلانغان. كۆكەل قىلىچلىرىنىڭ نۇس-خىلىرى تىغنىڭ كېسىلىشى بويىچە بىر گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلىدۇ، ھەممىسى ئۇچ قىرلىق، ئۇچ تىپقا ئايرىلىدۇ.

1 ـ تىپ. دەستە توسۇقى يوقلار. جەمئىي بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: خاراداغ باجى، 1 ـ گۇر؛ شۇرمەك تەپە، 1 ـ قورغان؛ كۆكەل، 11 ـ، 12 ـ، 32 ـ قورغانلار⑱. تىغ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 20 س م، كەڭلى-كى 2 س م، دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 5 س م. بۇ خىل قىلىچ نۇسخىلىرىنىڭ تىغى تۇز ۋە يەككە بىسلىق، دەستە-سىمۇ تۇز، توسۇقى يوق، باش قىسمى هالقا شەكلىدە.

2 ـ تىپ. تۇز بالداقسىمان توسۇقى بارلار. كۆكەل يادىكار-لىقى 32 ـ قورغاندىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا⑲. تىغ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 10 س م، كەڭلىكى 2 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى تەخمە-

نەن 12س‌م. بۇ قىلىچ نۇسخىلىرىنىڭ تىغى تۇز، يەككە بىر-لىق، تۇز بالداقسىمان توسۇقى بار، دەستىسى قوۋۇرغىسىمان ياغاچ، باش قىسمى يېرىم يۇمىلاق ياغاچ. توسۇق، دەستە ۋە دەستە بېشى بىر پۈتۈن ياغاچتىن ياسالغان.

3 ـ تىپ. تۇز بەش بۇلۇڭ شەكلىدىكى توسۇقى بار. كۆكەل يادىكارلىقى 7 ـ، 145 ـ، 175 ـ قورغانلاردىن تېپىل-غان ئالتە نۇسخا (60). تىغ ئۇزۇنلۇقى 9 س م، كەڭلىكى 2 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 9 س م. بۇ قىلىچ نۇسخىلىرىنىڭ تىغى تۇز، يەككە بىسلىق، دەستىسى ياغاچ، توسۇقى تۇز، باش قىسمى ئۇچلۇقراق. بەزى نۇسخىلارنىڭ دەستە يۈزى قوۋۇرغىسىمان. توسۇق، دەستە ۋە دەستە بېشى بىر پۈتۈن ياغاچتىن ياسالغان.

چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قورال نۇسخىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى تولۇق ساقلانمىغان. شۇڭا، ئۇلارنى تۇرلەرگە ئايرىشقا ئىمكانىيەت يوق.

كۆكەل تۇز قىلىچلىرى بەزىدە خاتا ھالدا ئەگرى قىلىچ دەپ ئاتىلىپ، مەخسۇس ئەسەرلەردە تەكرار تىلغا ئېلىنىدۇ (61). ھال-بۇكى، كۆكەل جەڭچىلىرىنىڭ جەڭ ۋاستىلىرى ئىچىدىكى بۇ قورال تۇرۇنىڭ تېپولوگىيە ۋە تېخنىكىلىق ئىقتىدارلىرى ھەققى-دىكى مەسىلىلەر تېخىچە ئېنىقلانماي تۇرماقتا. تەبىئىيكى، تو-لۇقسىز ئەۋرىشكىلەر بويىچە قىلىچۋازلىق ئۇسۇللىرىنىڭ ئەمەل-دىكى ئىمكانىيەت دائىرىسىنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئاسان ئەمەس. كۆكەل تۇز قىلىچلىرى ئاساسەن سانجىش ئۇچۇن، بەلكىم چې-پىش ئۇچۇنمۇ ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار يېقىن ئارە-لىقتىكى ۋە قوچاقلاشما جەڭلەر شارائىتىدا ئاتلىقلار ۋە پىيادىلەر سەپلىرىدە ئوخشاشلا ئىشلىتىلگەن. چېپىش زەربىسىنى قايتۇ-رۇشقا مۆلچەرلەنمىگەن توسۇقلار ۋە قوۋۇرغىسىمان دەستىلەرنىڭ بولغىنىدىن قارىغاندا، بۇ تۇز قىلىچلار سانجىپ زەربە بېرىشكە تولاراق ماسلاشقان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، دەستە بېشىنىڭ يوغاد-

راق بولۇپ ئايرىلىپ تۇرۇشى، بولۇپمۇ ھالقا شەكلىدە بولۇشى چېچىپ زەربە بەرگەندە قولنىڭ سىيرىلىپ كېتىشىنى توسىدۇ. شۇنىڭدىن قارىغاندا، كۆكەل جەڭچىلىرىنىڭ قىلىچ‌ۇزالىقىنىڭ بۇ خىل ئۇسۇلىدىنمۇ پايدىلانغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بىزەك دېتاللىرى ھەر خىل بولسىمۇ، تىغلارنىڭ بىر خىل بولغانلىقىدىن قارىغاندا، بۇ قورال تۇرىنى نىسبەتەن مۇقىملاشقان دېيىشكە بولىدۇ. يۇرۇشلەردە تىغلارنى سېلىشقا لازىم بولىدىغان غىلاپلار چاپقۇچى - سانجىغۇچى قورال نۇسخىلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبى بولغان. كۆپىنچە قىلىچ قىنىلىرىنىڭ سىرتقى يۈزى مۇرەككەپ بولۇپ، قاپارتما نەقىشلەر، ھەر خىل بىزەك دېتاللىرى، تۇرلۇك گىئومېتىرىك نەقىشلەر بىلەن قاپلانغان. تاسما ئۆتكۈزۈلىدىغان يېرىق ۋە تۆشۈكلەرنىڭ بولغىنىدىن قارىغاندا، قىلىچلار يەلكە تاسمىلىرىغا ئېسىلىپ، كەمەرگە بېكىتىلگەن. ئۇزاقتا يۇرۇش قىلغاندا، قىلىچ تىك ئېسىلغان بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى ئوتتۇرا قىسىمدا ھالقا يوق. بەزى قىنىلارنىڭ تۆۋەندىكى قىسمى كەڭرەك بولۇپ، تۆشۈكى بار. قارىغاندا، ئۇلار خۇددى سكىف (ساك) ۋە سارمات كۆچمەنلىرىگە ئوخشاش بوغقۇچ بىلەن كەمەرگە باغلاپ قويۇلىدىغان بولسا كېرەك. روشەنكى، كۆكەل قىلىچلىرى ساددا جىش ھەرىكىتىگە ماسلاشتۇرۇلغان قىسقىراق تىغلاردىن ئىبارەت.

نەقىش ۋە بىزەكلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن قارىغاندا، تىغلىق قوراللارنى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى كۆرسىتىدىغان بەلگىلەردىن بىرى بولغان دېيىش مۇمكىن. دەپنە ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردىنمۇ شۇنى كۆرگىلى بولىدۇ. كۆكەل «قىلىچ‌ۇزالىرى» ئەڭ ياخشى قوراللانغان ۋە توقۇزى تەل جەڭچىلەر ئىدى (ئۇلاردا يېقىن ۋە يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى تولۇق ئىدى). ئۇلار كۆكەل جەمئىيىتىنىڭ خىللانغان ئەسكىرىي قىسىملىرى ئىدى. ئۇلاردا ھۇجۇم قوراللىرىنىڭ

ھەممە تۈرلىرى تولۇق بولغان: ئوقيا، ئوق ۋە ساداق، تۈز قىلىچ، خەنجەر، ئۈزۈن ۋە قىسقا نەيزىلەر دېگەندەك.

ل. كىزلاسوۋ قىلىچ ۋە خەنجەر ھەرقانداق ۋاقىتتا ئىشلەتكىلى بولىدىغان ياخشى قورال. ئۇ ئاسان ياسىلىدۇ ⑫. بۇنى پۈتۈنلەي توغرا دېگىلى بولمايدۇ. ئالايلۇق، كۆكەل قەبرىستانلىقى قورغانلىرىدىكى بىر گۆردىن قىلىچ ۋە خەنجەر ياكى يالغۇز قىلىچ ياكى ئىككى قىلىچ ۋە بىر خەنجەر تېپىلغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ خىل پەرقلەر قورال ئىشلەتكۈچىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە مۇناسىۋەتسىز بولۇپ، بەلكى دەپنە ئۇدۇمىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۈزۈن ۋە قىسقا نەيزىلەر

ئۈزۈن ۋە قىسقا نەيزە باشاقلىرى كۆكەل يادىكارلىقلىرىدا خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ. ئىشلىتىلگەن ماتېرىيالى جەھەتتە ئۇلار بىر تۈرگە مەنسۇپ بولۇپ، ھەممىسى تۆمۈر، ساپلىنىش شەكلى جەھەتتە بىر تىپقا مەنسۇپ بولۇپ، ھەممىسى ساپاقسىز. نەشتەرىنىڭ كېسىلىشى بويىچە ئۇلار ئىككى گۈرۈپپىغا، نەشتەر شەكلى بويىچە تىپلارغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۈرۈپپا. يۇمىلاق باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئۈزۈنچاق ئوچ بۇلۇڭ شەكلىدە. جەمئىي 13 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: قاراداش، 1 ـ قورغان، 1 ـ قەبرە؛ سىن چۈرەك، 24 ـ قورغان؛ كۆكەل، 26 ـ، 37 ـ، 40 ـ قەبرىلەر ⑬. نەشتەر ئۈزۈنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈكى 5 س م. باشاق نەشتىرى تار بۇلۇڭ شەكلىدە (ئۈزۈنچاق ئوچ بۇلۇڭ)، كونۇس شەكلىدىكى تۆشۈككە تۇتۇشۇپ كېتىدۇ. بىر مۇنچە نۇسخىلارنىڭ ئۇچلىرى سۇنۇپ كەتكەن.

2 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق باشاقلار، تۆت تىپ.

1 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي 10 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: شۇرمەك تەي، 1 ـ قورغان؛ خاراداغ باجى، 2 ـ گۇر؛ كۆكەل، 4ـ، 8ـ، 12ـ، 26ـ، 37ـ، 68ـ قورغانلار [15]. نەشتەر ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈكى 5.7 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۆشۈكى كونۇسسىمان. بىر مۇنچە نۇسخىلارنىڭ ئۇچلىرى سۇنۇپ كەتكەن.

2 ـ تىپ. ئېللىپسسىمانلار، كۆكەل، 11 ـ، 37 ـ قورغانلاردىن تېپىلغان ئالتە نۇسخا [16]. نەشتەر ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈكى 9 س م. باشاق ئۇچى ياپىڭ، نەشتىرى قىسقا، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۆشۈكى كونۇسسىمان.

3 ـ تىپ. قوش قاتلاملىقلار. كۆكەل، 7 ـ، 11 ـ قورغانلاردىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا [17]. نەشتەر ئۇزۇنلۇقى 5.7 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈكى 4.5 س م. باشاق ئۇچى ياپىڭ، نەشتىرى سوزۇنچاق ۋە قوش قاتلاملىق بولۇپ، ئۇچى ياپىڭ، قاناتچىلىرى ئەگرى، تۆشۈكى كونۇسسىمان.

4 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق. كۆكەل، 11 ـ، 26 ـ، 37 ـ قورغانلاردىن تېپىلغان ئالتە نۇسخا [67]. نەشتەر ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈكى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پارالىل بولۇپ، سىلىندىر شەكلىدىكى تۆشۈككە تۇتىشىدۇ.

ئىلمىي ئەسەرلەردە كۆكەل نەيزىرىلىرى تەكرار تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، مۇتەخەسسىسلەر ئۇلارنى تەكشۈرۈش ۋە سىستېمىلاشتۇرۇشقا تۇتۇش قىلمىدى [68]. ھالبۇكى، تېپىلمىلار سانىنىڭ كۆپلۈكى ۋە تېپولوگىيىلىك پەرقلىرىنىڭ چوڭلۇقىدىن قارىغاندا، ياغاچ ساپلىق سانجىغۇچى قوراللار كۆكەل جەڭچىلىرىنىڭ ئاساسلىق ھۇجۇم ۋاستىلىرىدىن بىرى بولغان، دەپ قە-

یاس قىلىش مۇمكىن. شۇ ئارقىلىق كۆكەل چەۋەندازلىرى ئۆز-لىرىنىڭ قوشۇنلىرى ۋە زاماناداشلىرىدىن، جۈملىدىن ھۇنلار ۋە تاشتىقلاردىن خېلى پەرقلىنىپ تۇرغان. كۆكەل ياغاچ ساپلىق قوراللىرى ئىچىدە توسۇق يارغۇچى تىپىدىكىلەر شۇنداقلا توسۇق-سىز دۇشمەنگە زەربە بېرىشكە ئىشلىتىلىدىغانلىرىمۇ بار. قىيا تاش رەسىملىرىدىن قارىغاندا، كۆكەل چەۋەندازلىرى نەيزىنى سانجىش قورالى سۈپىتىدە ئىشلەتكەن ۋە ئۇنى ئوڭ قولىنىڭ جەينىكى بىلەن بېقىنغا قىسىپ، گورىزونتال ھالەتتە تۇتقان.

گۆرلەردە نەيزىلەر بىلەن بىللە تولاراق ۋە ئوقلار، قىسمەن ھاللاردا قىلىچلار تېپىلغان. بۇ قوراللارنى يېنىك قوراللانغان چەۋەندازلار ئىشلەتكەن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. تېپىلمىلار ئىچىدە ئوقلارنىڭ ياغاچ دەستىلىرىمۇ ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ ھەم-مىسىنىڭ كېسىلىشى يۇمىلاق، ئەڭ چوڭىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.5 سانتىمېتىرغا يېتىدۇ. رەسىملەردىن قارىغاندا، خېلى ئۇزۇن ساپلارمۇ بولغان. بەزىلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى جەڭچىنىڭ بويىدىن ئىككى ھەسسە ئارتۇق ⑭. ئاز بىر قىسىملىرىدا ساپلارنىڭ باش تەرەپلىرى يۆگىمەچ شەكلىدە نەقىش چېقىرىپ بويالغان.

ھەممە نەيزىلەر كىچىكلىتىلگەن نۇسخىلىرى بويىچە تونۇش-تۇرۇلغان. شۇڭا، ئۇلارنىڭ نېمىگە ئىشلىتىلگەنلىكى ھەققىدە توغرا كۆز قاراشقا كېلىش تەس. سانجىيدىغان نەيزىلەر بىلەن بىر قاتاردا قول بىلەن ئاتىدىغان نەيزىلەرمۇ ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. گۆرلەردە يوغانراق نەيزىلەر بىلەن بىللە قويۇلغان كىچىك نەيزىلەر ئەنە شۇنداق قول بىلەن ئېتىشقا ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

قوغدىنىش قوراللىرى

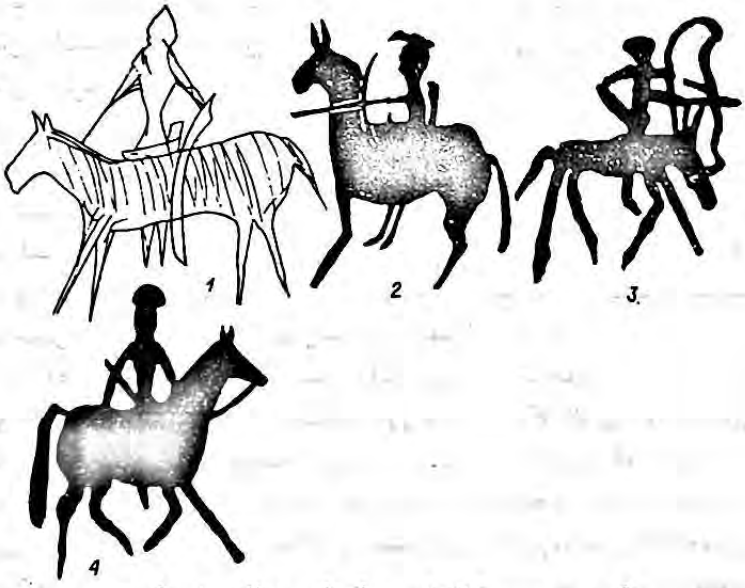
كۆكەل كۆچمەنلىرىنىڭ قوغدىنىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەت-

كەنلىكى ھەققىدە پەقەت ئۇزۇندە قىسقا مەلۇماتلار مەۋجۇت. مەخسۇس ئەسەرلەردە مۇنداق بايانلار بار: سىن - چۇرەك قەبرىسىتانلىقىدا (34 - قورغان، A گۇر) «سۆڭەكلەرنى تازىلىغاندا ھەر خىل تۆمۇر بۇيۇملار، جۇملىدىن پىچاق، ئوقلار، بىگىزلەر ۋە قاداقلار تېپىلغان. قاداقلار بەلكىم ساۋۇتلارنىڭ قاداقلىرى بولۇشى مۇمكىن» ⑦⓪. ئەپسۇسكى، ساۋۇتنىڭ شەكلى، قاداقلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە ئۇلارنىڭ بىكىتىلىشى ھەققىدە بىر نېمە دېيەلمەيمىز. بىر گۇردىن تۆمۇر تاۋاقچىنىڭ تېپىلغانلىقى ھەققىدىمۇ مۇنداق يېزىلغان: بۇ تاۋاقچە «تېرىدىن تىكىلگەن قوغدىنىش كىيىمىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ئورنىتىلغان بولۇشى مۇمكىن» ⑦①. ل. كىزلاسوۋنىڭ ئەسىرىدە 5 — 59 — 6T قورغاندىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك ساۋۇتىدىن قالغان ئالتە دانە تۆمۇر قاداق خاتا ھالدا مەزكۇر دەۋرگە تەۋە دەپ كۆرسىتىلگەن ⑦②. بۇ مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ، كۆكەل كۆچمەنلىرىنىڭ قوغدىنىش كىيىملىرى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈش خېلى تەسكە توختايدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇلار ھۇجۇم قوراللىرى راۋاجلانغان شارائىتتا زۆرۈر بولمىغان غەيرىي مېتال قوغدىنىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ دەۋرگە كەلگەندە مېتال قاداقلىق قوغدىنىش بەلباغلىرىنى ئىشلىتىش ئەنئەنىسى ئومۇميۈزلۈك ئەمەلدىن قالغان. ئايمىرلىغ قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ئايرىم سانلاردىكى بۇنداق بۇيۇملار پەقەت بېزەك سۈپىتىدىلا لازىم قىلىنغان.

قورال تۈرلىرى

كۆكەل جەڭچىلىرىنىڭ قوراللىرى تۈرى ۋە تىپلىرىنىڭ كۆپ خىللىقى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار ۋە جەڭچىلەرنىڭ سۈرەتلىرىدىن قارىغاندا، بۇ قورال

تۇرلىرىنىڭ يۇرۇشلەشكەنلىكىنى ۋە يېنىك قوراللانغان ئاتلىق جەڭچىلەرگە خاس ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ قوراللار يېغىندىسى تۇرلۇك شەكىللەردىكى مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيالار، مەس، تۆمۇر ۋە سۆڭەك ئوقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوقلار قېيىن پوستىدىن ياسالغان سىلىندىر شەكلىدىكى ساداقلارغا سېلىنغان. ئوقلارنىڭ تولىسىغا سۆڭەك ئىسقىرتقۇچلار بېكىتىلگەن. جەڭچىلەر يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭلەردە قول بىلەن ئاتىدىغان ۋە ئۇرۇپ سانجىيدىغان نەيزىلەرنى، تۆز قىلىچلارنى، قۇچاقلاشما جەڭلەردە خەنجەرلەرنى ئىشقا سالغان. جەڭچىلەر ئۆز بەدەنلىرىنى غەيرىي مېتال ساۋۇتلار بىلەن قوغدىغان بولسا كېرەك. بەزى قوال تۇرلىرى ئاتلىق جەڭچىلەرنىڭ سۈرەتلىرىدە بايقىلىدۇ.

3 ـ رەسىم كۆكەل جەڭچىلىرىنىڭ سۈرەتلىرى

مەزكۇر قورال تۇرلىرى ھۇن ۋە باشقا تائىپە قوراللىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ھەربىي ئىشلاردىكى ئاساسلىق مۇۋەپپەقىيەتلەر تەرەققىياتنىڭ نەتىجىسىدىن ئىبارەت.

ئەڭ ئالدى بىلەن يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى مۇكەممەللەشتۇرۇلگەن. خۇسۇسەن، ئوقيالار بۇرۇنقى ھۇنچە شەكىللەردىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ، ئەمما تۆمۇر ئوقلارنىڭ تۇرلىرى خېلى كۆپەيگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ھۇن قوراللىرىغا قارىغاندا كۆكەل قورال تۇرلىرىدە تۆمۇر ۋە سۆڭەك ئوقلارنىڭ سان سېلىشتۇرمىسىدا ماھىيەتلىك ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن. شۇبھىسىزكى، كۆكەلنىڭ يىراق ئارىلىقتىن زەربە بېرىش ۋاستىلىرى ھۇنلارنىڭكىدىن ئۇنۇملۇكرەك بولغان.

يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىنىڭ تۇرلىرىدىمۇ مۇھىم ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن. قىسقا ئارىلىقتا قول بىلەن ئاتىدىغان نەيزىلەر ۋە يېقىن ئارىلىقتىكى ئۇرۇپ سانجىدىغان نەيزىلەرنىڭ تارقىلىشىدىن يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قوشۇنىنىڭ يۈزمۇيۈز توقۇنۇشتىكى زەربە بېرىش كۈچىنىڭ خېلى ئۆسكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. كۆكەل چەۋەندازلىرىنىڭ يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ ۋە قۇچاقلاشما جەڭدە ئىشلىتىدىغان قورال تۇرلىرى يېتەرلىك ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھۇن دەۋرىدىكى بەزى قورال تۇرلىرى (گۈرزە، پۇت قاپلىغۇچلار، بىلەك قاپلىغۇچلار، قوغدىنىش كەمەرلىرى) ئەمەلدىن قالغان.

دەپنە قىلىنغانلار ئىچىدە چاپقۇچى، سانجىغۇچى، قولدا ئاتقۇچى قوراللار بىلەن زەخمىلەندۈرۈلگەنلەرنىڭ كۆپ بولۇشىدىن قارىغاندا، كۆكەل كۆچمەنلىرى ئۇرۇش ئەمەلىيىتىگە كۆپ قاتناشقان. دائىملىق ئۇرۇشلار جەريانىدا كۆكەلچە جەڭ ۋاستىلىرى يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ ۋاستىلىرىنىڭ رولىنى كۈچەيتىش ۋە زەربە بەرگۈچى قوراللارنىڭ ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش مەقسىتى بويىچە مۇكەممەللىشىپ بارغان. بۇ قورال تۈرلىرى مىلادىيە

1 – 3 ـ ئەسىرلەردە مۇكەممەل ھالەتكە كەلگەن. ئەپسۇسكى، بىر پۈتۈن كۆكەل مەدەنىيەتى ۋە ئايرىم يادىكارلىقلارنىڭ خرونو-لوگىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن مەسىلىلەر تېخىچە مۇنازىرە ئۇستىدە تۇرماقتا[٥٨]. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، كۆكەل قو-رال تۇرلىرى ئىشلىتىلىشكە باشلىغان ۋاقىت شىمالىي ھۇن مەدە-نىيىتىنىڭ ئاخىرقى ئەسىرىگە، يەنى مىلادىيە 1 ـ ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ. شۇنداقتىمۇ، كۆكەل قورال تۇرلىرى كېيىنكى ۋاقىت-لاردىمۇ، بەلكىم مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تولۇق شەكىللىنىپ، مەۋجۇتلۇقىنى داۋاملاشتۇرغان ۋە شۇ ئار-قىلىق مەركىزي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلار تەرەققى-ياتىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىنى توختىتىپ قويغان بولۇشى مۇم-كىن.

ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى

كۆكەل قەبىلىلىرىنىڭ تارىختا مەلۇم بولغان بىرەر ئېتنىك تۇركۈم بىلەن چېتىشلىقى بارلىقى تېخى ئېنىقلانمىدى. شۇڭا، شۇ دەۋردىكى كۆچمەن تۇۋا ئاھالىسىنىڭ ھەربىي قوشۇن قۇرۇل-مىسى ھەققىدە بىرەرمۇ بىۋاستە مەلۇمات يوق. ئەھۋالدىن قارا-غاندا، كۆكەل قەبىلىلىرى شىمالىي ھۇن دۆلىتى يىمىرىلگەنگە قەدەر شۇلارنىڭ تەركىبىدە بولغان. كېيىنچە مۇستەقىللىققە ئې-رىشكەن بولسا كېرەك، چۈنكى تۇۋادىكى كۆكەل مەدەنىيىتى مەۋجۇتلۇقىنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلىرىغا دائىر ھېچقانداق يات مەدە-نىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلمىدى.

دەپنە ئادەتلىرىنىڭ ئىزلىرىدىن قارىغاندا، دەپنە قىلىنغان ئەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قوراللىرى بىلەن بىللە كۆمۈل-گەن. دېمەك، ئۇلار جەڭچى بولغان. يەنە كېلىپ ھېچقانداق مۇلكىي ۋە ئىجتىمائىي پەرقلىرى كۆرۈلمەيدۇ. شۇڭا، بۇ يەر-

لەرگە ئادەتتىكى جەڭچىلەر كۆمۇلگەن دەپ ئويلاش مۇمكىن. ئۇلارنىڭ قوراللىرى ھەر خىل: بەزىلىرىنىڭ ئوقياسىلا بار، بەزىلىرىنىڭ ئوق، قولدا ئاتىدىغان ۋە سانجىيدىغان نەيزىلىرى، يەنە بەزىلىرىنىڭ، جۈملىدىن «خىللانغان» جەڭچىلەرنىڭ ئوقيا، نەيزە، قىلىچ، خەنجەرلىرى بار. قارىغاندا، كۆكەل قوشۇنى بىر خىللا بولۇپ، ھەممىسى يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قىسىملار بولغان، لېكىن ئايرىم ئەترەتلەر «خىللانغان» ۋە ئادەتتىكى جەڭ-چىلەردىن تەركىب تاپقان. شۇنىسى قىزىقارلىقكى، ئاياللار كۆ-مۇلگەن بەزى گۆرلەردىمۇ ئوقلار ئۇچرايدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۇنداقلار كۆپ ئەمەس، لېكىن بۇنىڭغا ئاساسەن كۆكەل ئاياللىرى-مۇ ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىگە قاتناشقان، دېيىش مۇمكىن.

كۆكەل قوشۇنلىرىنىڭ تەشكىللىنىش پرىنسىپلىرى تازا ئې-نىق ئەمەس. قوشۇنلار ئۇرۇق - قەبىلە ئاساسىدا قۇرۇلغان بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى ھەرقايسى گۇرۇپپا ياكى قورغانلاردىكى قەبرىستانلىق تەركىبى ۋە جەڭچىلەر سانى ئوخشاش ئەمەس. كۆكەللىكلەر ھۇن قوشۇنلىرىنىڭ تۈزۈلمە سىستېمىسى ۋە تەش-كىللىنىشى بىلەن تونۇشلۇق بولغاچقا، يەنە كېلىپ بىر مەزگىل ھۇنلارنىڭ تەركىبىدە تۇرغاچقا، ئۇلارنىڭ ھەربىي قوشۇنلار تۈ-زۈلمىسىدىكى مەلۇم پرىنسىپلارنى قوبۇل قىلغان بولۇشى مۇم-كىن. يازما مەنبە مەلۇماتلىرى يوق بولغاچقا، كۆكەل قەبىلىلە-رى ھەربىي قوشۇنلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ھەققىدە بۇنىڭدىن ئار-تۇق تەسەۋۋۇرنى ئوتتۇرىغا قويغىلى بولمايدۇ.

ئۇرۇش سەنئىتى

كۆكەل كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي تۈزۈلمىسى ھەققىدىكى مە-لۇماتلارنىڭ تولۇق بولماسلىقى تەبىئىيكى، ئۇلارنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىدىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش

مەسلىسىنى قىينىلاشتۇرىدۇ. بىز كۆكەللىكلەرنىڭ ئۆز مەۋ-
جۇتلۇقى داۋامىدا كىملەر بىلەن قانداق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بار-
غانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق پاكىتقا ئىگە ئەمەسمىز. شۇ سەۋەب-
تىن، كۆكەل كۆچمەنلىرىنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ ئەسلىگە
كەلتۈرۈلۈشى تەخمىنلىك خاراكتېرگە ئىگە. كۆكەللىكلەردە يې-
نىك قوراللانغان ئاتلىق قوشۇننىڭ بولغىنىدىن قارىغاندا، ئۇلار-
نىڭ جەڭ قىلىش تاكتىكىسىدا يايما سەپ تۈزۈش ئۆسۈلى ئاساس-
لىق رول ئوينىغان. كۆكەل چەۋەندازلىرى دۈشمەن قوشۇننى
ئىككى ياندىن قورشۇۋلىشقا تىرىشىپ، ئەڭ زور دەرىجىدە يېيى-
لىپ سەپ تۈزگەن ۋە ئوق يەتكۈدەك ئارىلىققا كەلگەندە ئوق
ياغدۇرغان. ئايرىم ئەترەتلەر دۈشمەنگە يېقىنلىشىپ كەلگەن
ھەمدە يالغاندىن چېكىنگەن بولۇپ كەينىگە يانغان ۋە شۇ ئارقىلىق
دۈشمەننى قۇلايسىز ئورۇنغا ئالداپ كەلگەن ياكى ئۇلارنىڭ سەپى-
لىرىنى بۇزغان.

يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىدىغان قورال تۈرلىرى بولغانلىقى
ئۈچۈن شۇنداق پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، كۆكەللىكلەر ئومۇمىي
سەپ بويىچە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، يېنىك نەيزىلەرنى ئاتقان، ئاندىن
ئاتلىق نەيزىۋازلار نەيزە ئېتىشقا باشلىغان. بۇنداق تاكتىكىلىق
ئۇسۇل كۆڭۈلدىكىدەك نەتىجە بەرمەي قالغاندا، نەيزە، قىلىچ ۋە
خەنجەرلەر بىلەن قوراللانغانلار يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭگە ياكى
قۇچاقلاشما جەڭگە كىرىشكەن.

قورال تۈرلىرىنىڭ كۆپ بولۇشى ۋە دەپنە قىلىنغانلارنىڭ
سۆڭەكلىرىدىكى قورال زەربىسىنىڭ ئىزلىرىدىن قارىغاندا، قو-
راللىق توقۇنۇشنىڭ ناھايىتى كەسكىن بولغانلىقىنى ۋە ھەرقايسى
قورال تۈرلىرىنىڭ ئۇنۇملۇك ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرگىلى بو-
لىدۇ. سۆڭەكلەر ئىچىدە ئوق باشاقلىرى تېپىلغان. باش سۆڭەك-
لىرى ۋە ئۇستىخانلاردا «ئەجەللىك زەربە ئىزلىرى بايقالغان
بولۇپ، ئۇلار جەزمەن قوراللىق توقۇنۇشلاردىن قالغان. باش ۋە

داس سۆڭەكلىرىدىكى تېشىلگەن جايلار مېتال ۋە سۆڭەكتىن ياسالغان ئۇچ يانلىق ياكى رومبا شەكىللىك ئوق باشاقلىرىغا دەلمۇدەل ماس كېلىدۇ. قىلىچ بىلەن چېپىلغان يۇز سۆڭەكلىرى- مۇ ئۇچرايدۇ. بەزى بويۇن ئومۇرتقىلىرى ئارقا تەرەپتىن تولۇق ياكى قىسمەن چېپىلغان» [7]. بۇنىڭدىن دۇشمەنلەرگە ئىنتايىن رەھىمسىزلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىنغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئارقا تەرەپتىن زەربە بېرىلگەنلىكى ۋە سۆڭەكلەر ئىچىدە ئوق باشاقلىرىنىڭ بولغانلىقى شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، ئۇلار قېچىپ كېتىۋاتقانلارنى، قارشىلىق كۆرسىتىشنى توختاتقانلارنى ئاتقان، چاپقان ۋە ئۇلارغا نەيزە سانجىغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، كۆكەل- لىكلەرنىڭ ئۇرۇش قائىدىلىرى ناھايىتى قاتتىق بولغان. بىر مۇنچە گۆرلەردە ئەرلەر ۋە ئاياللارنىڭ باشسىز ئىسكىلىتلىرى ئۇچرايدۇ. روشەنكى، قۇرامىغا يەتكەن كىشىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۇرۇشلاردا ئۆلگەن.

يازما يادىكارلىقلاردا ئەينى دەۋردىكى (مىلادىيە 1 — 2 - ئەسىرلەردىكى) ھۇن، قىرغىز، تۇرا، سىيانپىلارنىڭ غەربىي مۇڭغۇلىيەدىكى پائالىيەتلىرى توغرىسىدا خاتىرىلەنگەن بايانلار بەك مۇجمەل. ئەگەر مىنۇسىن ئويمانلىقىنى تۇرالارنىڭ ماكانى بولغان دەپ ھېسابلىساق، يۇقىرىقى قەبىلىلەر ئىشتىراكىدىكى ئۇرۇش ۋەقەلىرىنىڭ مەلۇم بىر قىسمى كۆكەللىكلەرگە مۇناسە- ۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. ھالبۇكى، ئەينى دەۋردە مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ تۆۋادا بولغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق ئالا- مەت بايقالمىدى. كۆكەللىكلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تاشقى كېڭەيمە- چىلىكى ھەققىدىمۇ پاكىت يوق. لېكىن بۇنداق كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇش سىياسىتىنىڭ يۆنىلىشى تەرىقىسىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدە- غانلىقىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. ئېھتىمالغا يېقىن بولغىنى شۇكى، كۆكەل قەبىلىلىرى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن قوراللىق توقۇ- نۇشلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىچكى ئۇرۇش خاراكتېرىنى ئالغان

بولۇپ، بۇلاڭچىلىق ۋە قىساسكارلىققا ئوخشاش سەۋەبلەردىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. بۇنى شۇنىڭدىنمۇ كۆرۈشكە بولىدۇكى، كۆكەل يادىكارلىقلىرى بىر ئورۇن دائىرىسىگىلا مەركەزلەشكەن بولۇپ، ئۇلاردا يات مەدەنىيەتنىڭ نەرسىلىرى بەك ئاز كۆرۈلىدۇ. كېيىنكىلىرى ئاساسەن خەن زېمىنىنىڭ بۇيۇملىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، يىراقتا يۈرۈش قىلىش ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى سودىگەرلەرنىڭ ۋاستىچىلىكى ئارقىلىق ئۆزلەشتۈرۈلگەن. دەپنە قىلىنغانلارنىڭ يارا ئىزلىرىدىن قارىغاندا، كۆكەللىكلەرنىڭ ھۇجۇم قوراللىرىنى ئىشلەتكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بەزى تەتقىقاتچىلار سۆڭەك ئوق باشاقلىرىنى يات مەدەنىيەتنىڭ مەھسۇلى دەپ ھېسابلايدۇ. ۋەھالەنكى، بۇنداق يەكۈن قوراللىق توقۇنۇشلارنىڭ بىرەر تاشقى يۆنىلىشى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈشكە ئاساس بولالىغۇدەك دەرىجىدە ئىسپاتلانمىدى.

تۆۋا تېررىتورىيىسىدە ھۇن ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغان دەۋر-دىكى كۆكەل كۆچمەن قەبىلىلىرىنىڭ ئاساسلىق ئىستراتېگىيىلىك مەقسىتى مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قېلىش ۋە مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىگە تاقابىل تۇرۇشتىن ئىبارەت بولغان. كۆكەل-لىكلەر سايان تاغ تىزمىلىرىنى بويلاپ سوزۇلغان شىمالىي چېگرىلىرىنى قوغداشقا ئەھمىيەت بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەينى ۋاقىتتا شۇ جايلاردىن باشلاپ جەنۇبتىكى يېنسەي ئېقىنلىرىنى بويلاپ تاشتىق قەبىلىلىرى ئىلگىرىلەپ كەلمەكتە ئىدى.

كۆكەل قەبىلىلىرى ئۆزلىرى مۇستەقىللىق دەۋرىدە ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ ئۆزلىرىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلىغان. بۇ خىل خۇسۇسىيەتلەر كېيىنرەك، يەنى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يەرلىك قەبىلىلەر مەدەنىيەتىدە ئۆز ئىپادە-سىنى تاپقان.

تۆتىنچى باب تاشتىق قەبىلىلىرىنىڭ قورال تۈرلىرى

تاشتىق مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن مىنۇسىن ئۇيماڭلىقى ئاھالىسىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا دائىر ماتېرىياللار كۆپ قېتىم مەخسۇس تەكشۈرۈش ئوبيېكتى قىلىنغانىدى. بىر قاتار ئەسەرلەردە تاشتىق يادىكارلىقلىرىدىكى سانى كۆپ بولمىغان تېپىلمىلار قاراپ چىقىلغان، مول تەسۈرىي ماتېرىياللار ئىلمىي تەتقىقاتقا كىرگۈزۈلگەن ۋە سىلىشتۇرۇلغان، يازما يادىكارلىقلاردىكى مەلۇماتلار تەتقىق قىلىنغان ①.

مەخسۇس ئەسەرلەردە ئايرىم قورال تۈرلىرى تەسۋىرلىنىپ، كونكرېت تېپىلمىلارنى تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ ھەرقايسى تەرەققىياتى باسقۇچلىرىغا ئايرىش تەجرىبىلىرى ئىشلەندى ②. ئاخىرقى يىللاردىن بۇيانقى دالا قېدىرىش ئىشلىرى جەريانىدا قىزغىنلىق يېڭى ماتېرىياللار تېپىلدى. پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ئەۋرىشكىلەر ئىچىدە رېئال قورال ـ جابدۇقلار ۋە ئۇلارنىڭ كىچىكلىتىلگەن مودېللىرى بار. بۇلارنى بۇرۇنقى يىللاردا تېپىلغان بۇيۇملار، تەسۋىرىي ۋە يازما مەنبەلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلغاندا، تاشتىق مەدەنىيىتى ئاھالىسىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى بىر قەدەر تولۇق چۈشەنگىلى بولىدۇ. ھالبۇكى، ئىگە بولغىنىمىز رېئال بۇيۇملاردىن پەرقلىنىدىغان تەقلىدىي بۇيۇملار بولغىنى ئۈچۈن بەلگىلىك قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىمىز. تاشتىق مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرىنىڭ ئىچكى خرونولوگىيىسى ۋە دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشى ھەققىدىكى تالاش ـ تارتىشلارمۇ ئىشىمىزنى مۇرەككەپلەشتۈرۈپ تۇرماقتا ③. بارلىق تېپىلمىلار كاتېگورىيە-

لىرىدىكى بۇيۇملار تۈرلىرىمۇ ناھايىتى چەكلىك.

مۇتەخەسسىسلەرنىڭ بىرلىككە كەلگەن پىكرى شۇكى، مەزگۈر مەدەنىيەت يېغىندىسىغا تۈرلۈك قەبرە قۇرۇلمىلىرى كىرىدۇ: چوڭ ۋە كىچىك سۇنئىي تۆپىلىكلەردىكى قەبرىلەر؛ تۈز يەردىكى قەبرىلەر؛ بەلگە قۇرۇلۇشلىرى؛ ئانچە - مۇنچە مەدەنىيەت قالدۇقلىرى قالدۇرۇلمىغان قالغان تۈرالغۇ جايلار ۋە ئىستىھكاملار؛ چېكىپ ۋە ئويۇپ ئىشلەنگەن قىيا تاش سۈرەتلىرى. بۇ ئوبيېكتلارنىڭ ھەممىسىدە ئوخشىمىغان دەرىجىدە ھەربىي ئىشلار ئۇچۇرلىرى ساقلانغان.

تاشتىق مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى مىنۇسىن ئويمانلىقىدىكى يايلاق رايونلىرىنىڭ جاي - جايلىرىدا تەكشۈرۈلدى، ئاچىن - مارىن ئويمانلىقىدىمۇ بايقالدى ۋە ھازىر جىددىي تەكشۈرۈلمەكتە، كراسنويار رايونى ۋە يېنسەيىنىڭ سايان دائىرىسىدىكىلىرى تىزىمغا ئېلىنىدى ④.

تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ قورال - جابدۇقلىرى، قېزىلمىلار ۋە توپلاملاردىن ئېلىنغان رەسىملىك بۇيۇملار موسكۋا، لېنىنگراد، نوۋوسىبىرسىك، كراسنويارسىك، مىنۇسىن مۇزېيلىرى ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىنستىتۇتلىرىنىڭ فوندلىرىدا ساقلانماقتا. بۇ ماتېرىياللارنىڭ بىر قىسمى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىندى. تەتقىقاتچىلاردا مۇزېيى ئەۋرىشكىلىرى ۋە نەشر بۇيۇملىرىدىن پايدىلاندۇق.

تاشتىق جەڭچىلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرى يېراق ۋە يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى ۋە قوغدىنىش قوراللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بىر نەچچە يادىكارلىقتا يېراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى (ئوقيالار، ئوق باشاقلىرى نۇسخىلىرى) ۋە ئەسلىھەلەر (ساداقلارنىڭ بەزى قىسىملىرى) تېپىلدى.

ئوقيالار

تاشتىق يادىكارلىقلىرىدا ئوقيالارنىڭ سوڭىكى دېتاللىرى ۋە ياغاچ نۇسخىلىرى نىسبەتەن ئاز كۆرۈلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇرەككەپ تەركىبلىك بولۇپ، بىر گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلىدۇ. سوڭىكى قاپلىغۇچلىرىنىڭ بولۇش - بولماسلىقىغا قاراپ ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ.

1 - تىپ. سوڭىكى قاپلىغۇچلۇچى بارلار. مىخايلوۋسكىي يادىكارلىقى، 1 - قورغان، 2 - قورغاندىن تېپىلغان تۆت نۇسخا ⑤. يانىڭ ئۇلچىمى ئېنىقلانمىدى. تېپىلمىلار ئىچىدە ئاياغ تەرەپى كېڭەيتىلگەن ئۇزۇن يا قاپلىغۇچلىرى بولۇپ، ئۇچلىرى كىرىچ باغلاش ئۇچۇن كېسىپ قويۇلغان. دېمەك، بۇ قاپلىغۇچلار يانىڭ ئۇچى تەرىپىگە قاپلىنىدۇ. باشقا قاپلىغۇچلارنىڭ ئورنى ئېنىقلانمىدى. بۇ ئوقيانىڭ ئاياغ قاپلىغۇچلىرى، ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلىرى ۋە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بولغانلىقى ئېھتىمال، چۇنكى جەملەنگەن بىر نۇسخىدا بەش قاپلىغۇچ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىككىسى يانىڭ ئاياغ تەرىپىدە.

2 - تىپ. سوڭىكى قاپلىغۇچلىرى يوقلار. جەمئىي ئالتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئويبات I ، 1 - گۆر؛ سىرى، 1 - گۆر؛ ئوگلاختى، 1 - قەبرە؛ ئوگلاختى IV ، 4 - قەبرە ⑥. يانىڭ ئۇلچەملىرى 88 - 120 س م.

يا نۇسخىلىرىنىڭ ئىككى تۈرى بار: بىرى، ئىككى ئۇچى كىرىچ باغلاش ئۇچۇن ئېرىقچە شەكىلدە كېسىپ قويۇلغان ۋە ئوتتۇرا قىسمى چىڭىتىلغان، يەنە بىرى يا ئۇچلىرى رومبا شەكىلدە بۆرتۇپ چىققان ۋە ئىككى ئۇچىنىڭ ئىچكى تەرىپى كىرىچ باغلاش ئۇچۇن كېسىپ قويۇلغان، ئوتتۇرا قىسمىنىڭ ئىككى يېنىدىكى ئەگرى ئورۇنلىرى چىڭىتىلغان. ل. كىزلاسوۋ سىر-

چاتاس گۆرىدىن تېپىلغان يا نۆسخىسىدىكى ئاشۇنداق ئەگرى ئو-
رۇننى پۈتۈن يانىڭ تولۇق گەۋدىسى دەپ چۈشەندۈرىدۇ ⑦. ئەگەر
ئۇنىڭ پىكرىنى توغرا دېسەك، تاشتىق ئوقياسىنىڭ ئەگرى ئورۇ-
نى ئوقنىڭ ئۇچۇش يۆنىلىشىگە تەتۇر تەرەپكە ئىگىلگەن بولىدۇ.
ئەمەلىيەتكە ئويغۇن بولغىنى شۇكى، مەزكۇر تېپىلما ئۇزۇنلۇقى
120 سانتىمېتىردىن كەم بولمىغان يانىڭ پەقەت يېرىمىدىنلا
ئىبارەت. يا بېشىنىڭ ئۆزگىچە شەكىلدە بولۇشى بۇنداق ئوقيالار-
دا ئايرىم تەرەپ قاپلىغۇچلىرىنىڭ بولمىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئا-
لېكوك تونۇشتۇرغان ياپونىيەدىكى «موڭغۇل ئوقياسى»نىڭ قۇ-
رۇلما شەكلى مۇشۇ خىل ئوقياغا يېقىن ⑧.

تېپىسىي Ⅲ ، 1 ـ گۆردىكى ئوقياچىلارنىڭ سۈرەتلىرى
ئويۇلغان تاختىلار ۋە ئوشكول رەسىملىرى ھەم پودكامېننوي
ئامبىسىدىكى سۈرەتلىك شەكىللەر تاشتىق ئوقياسى ھەققىدىكى
قىزىلمىلار مەلۇماتلىرىنى تولۇقلايدۇ ⑨. ئۇ رەسىملەردە مۇرەك-
كەپ ۋە ئاددىي ئوقيالار سىزىلغان. كۆپىنچە سۈرەتلەردە مۇرەك-
كەپ ئوقيالارنىڭ يا شەكلى بىر سىزىق بىلەن، بەزىلىرى يانىڭ
تولۇق شەكلى بىلەن سىزىلغان، ئايرىملىرىدا يانىڭ ئىچكى يۈزى
سىزىقچىلار زىننەتلەنگەن. رەسىملەردە ئىككى بېشى سەل ئېگىل-
گەن دەستىسى كەڭ. يوغان سىممېتىرىك يالار بىلەن بىر قاتاردا
غەيرىي سىممېتىرىك بولۇپ، ئاستىنقى ئەگمىسى ئۇستۇنكىسىدىن
ئۇزۇنراق، ئىككى بېشى ئوقنىڭ ئۇچۇش يۆنىلىشىگە قارىتا كەس-
كىن ئىگىلگەن ئوقيالارمۇ سىزىلغان. بۇلارنىڭ ئالدىنقىلىرى
1 ـ تېپقا، كېيىنكىلىرى 2 ـ تېپقا توغرا كېلىشى مۇمكىن.
قىزىقارلىق بولغىنى، سۈرەتلەردە ئوقياچىلارنىڭ يا ئۇتۇشى
ھەر خىل: سىممېتىرىك ئوقيالارنى ئېتىشتا دەستىسى، غەيرىي
سىممېتىرىك ئوقيالارنى ئېتىشتا بولسا، ئاستىنقى ئەگمىسى تۇ-
تۇلغان. كېيىنكى ئېتىش ئۇسۇلى سۈرەتلەردە تەكرار كۆرسىتىل-
گەن. شۇڭا، ئۇنى تاسادىپىي سىزىلىپ قالغان ئەھۋال دېگىلى

بولمىسا كېرەك.

تېپىسىپي ئويما سۈرەتلىرىدە ئاددىي ئوقيالار قولۇاقلاردا تۇ-رۇپ تاشتىق كىشىلىرىگە ئوق ئۇزۇۋاتقان «يات قەبىلە» جەڭچى-لىرىنىڭ قولىدا تەسۋىرلەنگەن ⑩. شۇنىڭدىن قارىغاندا، تاشتىق كىشىلىرى ئاددىي ئوقيالارنى ئىشلەتمىگەن بولسا كېرەك.

ساپ ياغاچتىن ياسالغان غەيرىي سىممېترىك ھالەتتىكى ۋە باش قىسىملىرى ئىگىلىگەن ئوقيالار سكىف(ساك) ـ تاغار زا-مانلىرىدىكى پروتوتىپلاردىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن، سۆڭەك قاپلىغۇچلىرى بولغان سىممېترىك ھالەتتىكى يوغان ئوق-يالار بولسا، ھۇن تېپىدىكى ئوقيالارغا مەنسۇپ. بۇخىل ئوقيالار تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ شىمالدىكى تارقىلىش دائىرىسىدىكى ئاچا ـ مارىن ئويمانلىقىدىن تېپىلغان بولۇپ، تاشتىق مەدەنىيە-تىنىڭ ئەڭ كېيىنكى يادىكارلىقلىرىدا ساقلانغان. ئۇلار بىۋاستە ھۇنلاردىن ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ياشىغان كۆچمەنلەردىن قوبۇل قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

ئوقيا قېپى

بۇنداق قاپلار پەقەت رەسىملەردىلا كۆرۈلىدۇ، ھازىرغا قەدەر تاشتىق يادىكارلىقلىرىدا ئۇلارنىڭ بىرەر پارچە دېتالىمۇ تېپىلمە-دى. رەسىملەردە تار، ئۇزۇن قاپلار تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، كە-رىچى ئېلىۋېتىلگەن مۇرەككەپ يانىڭ شەكلى بويىچە ئېگىلگەن. ساداق بىلەن بىللە سول يانپاشقا كەلتۈرۈپ بەلباغقا ئېسىلغان، لېكىن بەزى رەسىملەردە ئوڭ تەرەپكە سىزىلغان ⑪.

ساداقلار

ساداقلار يا ۋە ئوقلارنى سېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئۈستى

كەلگە، ئاستى تاريپىپ كېلىدىغان ئۇستى ئوچۇق قاپلاردىن ئىبا-رەت بولۇپ، ئاساسەن رەسىملەردىلا كۆرۈلىدۇ. ئوگلاختا 4 ـ، 6 ـ گۆرنى قېزىشتا يا ۋە ئوقلار سېلىنغان بىردىنبىر ساداق تېپىلغان ⑫. رەسىملەردىن قارىغاندا، بۇ ساداقلار باشقا ئوقداد-لاردىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ: ئۇلارنىڭ تۈۋى تۈز بولۇپ، سىرتقى تەرىپىدىن چەمبەر ياكى نېپىز تاختا بىلەن ئورالغان. بەزىلىرى-نىڭ تۈۋىگە گېئومېتىرىك نەقىشلەر سىزىلغان، باش تەرىپى كېڭىيىپ كېلىدۇ. بەزىلىرىگە سىرتقى يۈزىگىمۇ گېئومېتىرىك نەقىشلەر بىلەن بېزىتىلگەن يالار سېلىنغان. رەسىملەردىكى سا-داقلارغا پەقەت 2 ـ تېپقا ياتىدىغان يالار سېلىنغان ⑬. تاشتىق چەۋەندازلىرى ساداقلارنى سول يانپاشقا كەلتۈرۈپ بەلباغقا ئاسقان.

ئوق باشاقلىرى

تاشتىق يادىكارلىقلىرىدا ئوق باشاقلىرىمۇ ئانچە كۆپ ئە-مەس. قېزىلمىلار ئىچىدىن چىقىپ قالغان ئاز سانىدىكى تاشتىق ئوقلىرىنى تېپولوگىيە جەھەتتىن ئوخشاش بولغان ۋە مۇزېيلاردا ساقلىنىۋاتقان تاسادىپىي تېپىلمىلار بىلەن تولۇقلاشقا بولىدۇ. تېپىسىپي سۈرەتلىرىدىنمۇ تاشتىق ئوقلىرىنىڭ شەكلىنى قىسمەن تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ.

تاشتىق ئوق باشاقلىرى ياسالغان ماتېرىياللىرى بويىچە تۆ-مۈر، سۆڭەك ۋە ياغاچ باشاقلار دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. كېيىنكىلىرى ئۇستىدە توختالمايمىز، چۈنكى ئۇلار جەڭ ئۈچۈن ئىشلىتىلمىگەن.

تۆمۈر ئوق باشاقلىرى بىر تۈرلۈك بولۇپ، ھەممىسى ساپاق-لىق، ئۇلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە گۈرۈپپىلارغا، شەكلى بويىچە تىپلارغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، تۆت تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. جەمئىي تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: مېخانىلوۋسكىي يادىكارلىقى، 1 ـ قورغان؛ سارتىكوۋ، كوركىنو ⑪. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: مېخانىلوۋسكىي يادىكارلىقى، 1 ـ قورغان؛ ئىزىخ، 1 ـ گۆر؛ ئاختاستار؛ شېستاكوۋو XI ⑮. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى ئۇزۇن سوزۇلغان، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. قاتلاملىقلار. جەمئىي 16 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئاباقان، 1 ـ قورغان؛ مېخانىلوۋسكىي يادىكارلىقى، 1 ـ قورغان؛ ئاق يار؛ تۆۋەنكى ئاباقان؛ ئۇتۇخ خايا كېسته ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى ئايرىم ئورنىتىلغان، ئوق قۇيرۇقى بۆرتۇپ چىققان، قاناتچىلىرى يانتۇ.

4 ـ تىپ. باشقى ئايرىم ئورنىتىلغانلار. جەمئىي ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: مېخانىلوۋسكىي يادىكارلىقى، 1 ـ قورغان؛ ئۇتۇخ خايا كېسته. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى ئايرىم ئورنىتىلغان، قىسقا بويۇنچىسى بار.

2 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق باشاقلار، تۆت تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. جېسوس

یادىكارلىقى 5 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑰. ئوق گەۋدە-سىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1.2 س م، ساپاق ئۈزۈنلۇقى 3 س م. باشاق ئۈچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچە-لىرى تىك.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. خىرخازا يادىكارلە-قىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 1.5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۈزۈنلۇقى 4 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. تومتاقلار. خىزىلار يادىكارلىقى، 3 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑲. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 1 س م، كەڭلىكى 1.3 س م، ساپاق ئۈزۈنلۇقى 3 س م. باشاق ئۈچى تومتاق، يانلىرى تىك، قاناتچىلىرى يانتۇ.

4 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. بازايىخا يادىكارلىقىدىن تېپىلغان ئالتە نۇسخا ⑳. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 2.5 س م، ساپاق ئۈزۈنلۇقى 1 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئىگىلىگەن.

سۆڭەك ئوق باشاقلىرى ساپاقسىزلار ۋە ساپاقلىقلار دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ساپاقسىز ئوق باشاقلىرى ئوق گەۋدىسە-نىڭ پېچىمى بويىچە بىر گۇرۇپپا، بىر تىپقا ئايرىلىدۇ. ئۈزۈن-چاق ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىدە. تاغار ئارىلى 6 ـ قورغىنىدىن تېپىل-غان ئۈچ نۇسخا ㉑. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1 س م، باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۈز، تۆشۈكى يوشۇرۇن.

ساپاقلىق ئوق باشاقلىرى ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بو-يىچە بەش گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۈچ قىرلىق باشاقلار، ئۈچ تىپ.

1 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. تاغار ئارىلى، 6 ـ قورغاندىن تېپىلغان ئۈچ نۇسخا ㉒. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 3 س

م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئىگىلىگەن.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. كېيىنكى ئاچقۇچ شەھرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1.8 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭ شەكلىدە. كېيىنكى ئاچقۇچ شەھرىدە تېپىلغان بىر نۇسخا. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6.5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار، بۇلۇڭ شەكلىدە، تەرەپلىرى پاراللېل، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ گۇرۇپپا. تۆت قىرلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي 13 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئۇيبات II ، 1 ـ قورغان؛ ئاخ تاستار؛ ئۇتۇخ خايا كىستە؛ شېستاكوۋو XI ؛ كېيىنكى ئاچقۇچ شەھرى ㉘. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇقلار. كېيىنكى ئاچقۇچ شەھرىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، تەرەپلىرى پاراللېل، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ گۇرۇپپا. رومبا شەكىللىك باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. تېپىسى III ، 1 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉙. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئىگىلىگەن.

4 ـ گۈرۈپپا. تراپېتسىيە شەكلىدىكى باشاقلار، بىر تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي 5 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئۈست سىدا، 1 ـ قورغان؛ ئاخ تاستار؛ شېستاكوۋۇ XI ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۈزۈنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

5 ـ گۈرۈپپا. يۇمىلاق باشاقلار، بىر تىپ. ئۈزۈنچاق بەش بۇلۇق شەكلىدە. كېيىنكى ئاچىن شەھىرىدىن تېپىلغان ئۈچ نۇسخا. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۈزۈنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، تەرەپلىرى پاراللېل، قاناتچىلىرى يوق.

تاشتىق ئويما سۈرەتلىرىدە ئوق باشاقلىرى شەكلى جەھەتتىن يادىكارلىقلاردىكى تېپىلمىلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئوشكۆل سۈرەتلىرىدە ۋە تېپسىي كىچىك رەسىملىرىدە سوزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى باشاقلار، ئوشكۆل سۈرەتلىرىدە، بودكامېنىنوي ئابىدىلىرىدە ۋە تېپسىي كىچىك رەسىملىرىدە يەنە سوزۇنچاق شەكلىدىكى باشاقلار، تېپسىي ئويما رەسىملىرىدە قاتلاملىق باشاقلار تەسۋىرلەنگەن. تېپسىي 1 ـ، 3 ـ ئابىدىسىدىكى ئويما رەسىملەرنىڭ بىرىدە ئالاھىدە بىر خىل شەكلىدىكى قوش قاتلاملىق باشاقلار كۆرسىتىلگەن بولۇپ، بۇلار تېخى تاشتىق يادىكارلىقلىرىدا بايقالمىدى ㉖. ئۇلارنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى تاشتىق قاتلاملىق باشاقلىرىغا ئوخشايدۇ.

مەخسۇس ئەسەرلەردە تاشتىق تۆمۈر ئوقلىرى توغرىسىدىكى بايانلار ئانچە كۆپ ئەمەس. ل. كىزلاسوۋ ئۆز ئەسىرىدە ئۈچ يانلىق باشاقلاردىن ئىككى تېپىنى ۋە ياپىلاق باشاقلاردىن بىر تېپىنى كۆرسەتكەن ㉗. بىزمۇ ئۈچ يانلىق باشاقلارنىڭ ئىككى تېپىنى ئۇتۇخ خايا كىستە يادىكارلىقى ماتېرىياللىرىدىكىگە تەڭلەشتۈردۇق ㉘. ئايرىم تېپىلمىلار باشقا ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرى

ىردە ئېلان قىلىندى.

يۇقىرىدا كەلتۇرۇلگەن بايان تاشتىق ئوق باشاقلىرىنىڭ تۈرلىرى ھەققىدىكى بۇرۇنقى مەلۇماتلارنى تولۇقلايدۇ.

تاشتىق تۆمۈر ئوق باشاقلىرى گەرچە سان جەھەتتە ئاز بولسىمۇ، تىپولوگىيىلىك تۈرلىرى جەھەتتە ھۇن دەۋرىدىكى مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قولدا ئاتىدىغان قوراللىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئالايلۇق، غەيرىي سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا شەكىللىرىدىكى ۋە قاتلاملىق باشاقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوچ يانلىق باشاقلارنىڭ تۆت تىپى ھۇن دەۋرىدىكى پۈتۈن كۆچمەنلەر دۇنياسىدا تارقالغان. تاشتىق تۆمۈر ئوقلىرى ئىچىدە خۇددى ھۇن ئوقلىرىغا ئوخشاش ئوچ يانلىق قاتلاملىق ئوقلارنىڭ سانى كۆپرەك. تاشتىق ئوچ يانلىق ئوق باشاقلىرى جەنۇبىي سىبىرىيە ئوقلىرىغا تەئەللۇق بولۇپ، ھۇن ئوقلىرىدىن بىر ئاز پەرقلىنىدۇ. ئۇلار كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ ئىشلىتىلگەن.

يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىدىن تاشتىق تۈرلىرىگە خاس بولغانلىرى ئوچ يانلىق ۋە ئوچى ئايرىم باشاقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئوچى ۋە بوينى ئوچ يانلىق قىلىپ كېسىلگەن. شۇ دەۋرلەردىكى قوشنا تېررىتورىيىلەردە ئىشلىتىلگەن بۇنداق ئوقلار ئوق بېشىنىڭ شەكلى ۋە بوينىنىڭ كېسىلىشى جەھەتتە ئاز - تولا پەرقلىنىدۇ.

تاشتىق تۆمۈر ئوق باشاقلىرى تېپىلمىلار ئىچىدە ئاز ساندا كۆرۈلىدۇ، شۇڭا ئۇلار يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى تۈرلىرى ئىچىدە كۆرۈنەرلىك ئورۇن تۇتمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە غەيرىي سىممېترىك رومبا ۋە سوزۇنچاق رومبا شەكىلدىكىلىرى بولۇپ، ئۇلارنى ھۇن دەۋرىدە خېلى كەڭ تارقالغان دېيىشكە بولىدۇ. باشقا تىپلاردىكى باشاقلارمۇ (تومتاقلار ۋە ئىلمەكلىكلەر) دەۋرداش مەدەنىيەتلەردە ئۇچرايدۇ. شۇڭا، ئۇلارمۇ تاشتىق مەدەنىيىتىگە خاس ئەمەس.

كېيىنكى قىرغىز دەۋرىدە تاشتىقلىقلارنىڭ ھەممە تىپلارىدىكى تۆمۈر باشاقلىرى ئۇلچىمى سەل ئۆزگەرگەن ھالەتتە داۋاملىق مەۋجۇت بولغان ۋە مەلۇم دەرىجىدە تارقالغان (ئۇچ يانلىقلار — مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، ياپىلاقلار — مىلادىيە 2 - مىڭ يىلنىڭ بېشىدىن باشلاپ تارقالغان) ⑭.

بىز كۆرۈپ ئۆتكەن تاشتىق ئوقلىرىنىڭ ھەممە تىپلىرى مېتال كېيىم بىلەن قوغدالمىغان دۈشمەنگە زەربە بېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. تاشتىق قوراللىرى ئىچىدە توسۇقنى بۆسكۈچى ئوقلار يوق ئىدى. بۇ ئوقلار ئۆزىدىن بۇرۇنقى ھۇن ئوقلىرىغىمۇ ھەم زامانداش جەنۇبىي سىبىرىيە ئوقلىرىغىمۇ ئوخشىمايدۇ. بۇ، بەلكىم تاشتىق يادىكارلىقلىرىنى يېتەرلىك دەرىجىدە تەكشۈرمىگەنلىكىمىزنىڭ نەتىجىسى بولۇشى مۇمكىن. ھالبۇكى، توسۇقنى بۆسكۈچى ئوقلارنىڭ مەۋجۇت بولماسلىقىنى تاشتىق كىشىلىرى قوغدىنىش ئۈچۈن غەيرىي مېتال كېيىملەرنى كىيگەن دەپ چۈشەندۈرۈشكىمۇ بولىدۇ. يەنە شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى، تاشتىق ئۇچ يانلىق قاتلاملىق ۋە بېشى ئايرىم تۆمۈر ئوق باشاقلىرىنىڭ ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكىلدە، ئايرىم بېشى ياكى ئوق بېشى ئۇزۇن سوزۇلغان بولۇپ، چوڭقۇر تېشىشكە مۆلچەرلەنگەن (38 - رەسىم).

بەزى تەتقىقاتچىلار تېپىلمىلارنىڭ مەۋجۇت بولماسلىقىغا قارىماستىن، تاشتىقلىقلاردا ساپاقسىز مىس ئوق باشاقلىرى بولغان دەپ قىياس قىلىدۇ. بۇ قىياسنىڭ دەلىلى شۇكى، ساقلىنىپ قالغان ئوق دەستىلىرىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىلىرىنىڭ شەكلى باشاق تۆشۈكىگە بېكىتىشكە مۇۋاپىقلاشتۇرۇلغان. مەلۇمكى، بۇ پاكىت تاشتىقلىقلاردا مىس ئوق باشاقلىرى تارقالغان دەپ ھۆكۈم قىلىشقا يېتەرلىك ئەمەس.

تاشتىق سۆڭەك ئوق باشاقلىرى دەستىنى بېكىتىش ئۈسۇلىرىنىڭ، ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى ۋە شەكىللىرىنىڭ كۆپ

خىل بولۇشى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تاشقى بەلگىلىرى خېلى قەدىمىي بولغان ساپاقسىز ئۈچ قىرلىق ئۈزۈندە چاق ئۈچ بۇلۇڭ شەكىلدىكىلىرى ۋە ساپاقلىق ئۈچ قىرلىق ئىلمەكلىك شەكىلدىكىلىرىمۇ بار. بۇلارنىڭ بىرىنچى خىلدىكىلىرى ھۇن ماتېرىياللىرىدا مەلۇم، ئىككىنچى خىلدىكىلىرى خەلى بۇرۇنقى سكىف (ساك) - تاغار دەۋرلىرىگە تەئەللۇق ⑩. تاشتىق ماتېرىياللىرىدا ئەڭ كۆپ كۆرۈلىدىغانلىرى ساپاقلىق، كېسىلىشى تۆت قىرلىق، ئۈزۈنچاق رومبا شەكىللىرىدىكى بىشاقلاردۇر. بۇلار ھەرقايسى دەۋرلەردىكى بىر مۇنچە مەدەنىيەتلەردە ناھايىتى كەڭ تارقالغان بولۇپ، مەزكۇر ماتېرىيال ئۈچۈن ئەڭ مۇۋاپىق شەكىللەر بولسا كېرەك. تاشتىق مەدەنىيىتىگە خاس بولغانلىرى ساپاقلىق، كېسىلىشى رومبا شەكلىدىكى، ئىلمەكلىك باشاقلاردۇر. ساپاقلىق، كېسىلىشى تراپېتسىيە شەكلىدىكى، سوزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى ئوق باشاقلىرى سكىف (ساك) دەۋردىكى جەنۇبىي سىبىرىيە يادىكارلىقلىرىدا مەلۇم. قىزىقارلىقى، بايقال ئەتراپلىرىدىكى تۆشۈكى تىلىنغان باشاقلار ھۇن كېڭەيمىچىلىكى دەۋرىدە جەنۇبىي سىبىرىيىدە تارقالغان بولۇپ، تېزلا ئىستېمالدىن قالغان. تاشتىق ماتېرىياللىرىدا بۇنداق باشاقلار يوق.

گۈرۈپپىلىق ۋە تىپولوگىيىلىك تۈرلىرىدىن قارىغاندا، سۆڭەك ئوق باشاقلىرى تاشتىقلارنىڭ يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن بولۇپ، ساۋۇت كىيىمگەن دۈشمەنگە زەربە بېرىشكە ئىشلىتىلگەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا قىرغىزلار بۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشلەتمەيدىغان بولغان. بۇنداق ئوقلار پەقەت قىرغىز مەدەنىيىتىنىڭ چەت جايلىرىدا، ئاساسەن قىرغىزلارغا بېقىندى بولغان ئورمان قەبىلىلىرى —— قىشتىملاردا ساقلانغان ⑪.

سۆڭەك باشاقلارنىڭ فۇنكسىيىلىك ۋەزىپىسى توغرىسىدا مۇ-

تەخەسسىلەر ئوخشاشمىغان پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بىزنىڭ قارىشىمىزچە س. كىسىلىيوۋئاساسسىز كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سۆڭەك باشاقلار «ھەربىي ئىشلاردىن خالىي» بولغا نوقۇل ئوۋچىلىق ئىشلىرى ئۈچۈنلا ئىشلىتىلگەن، دەيدۇ. ل. كىزلاسوۋمۇ ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلىدۇ ㉜. ئا. لىپىسكىي ھەقلىق ھالدا ئۇلارغا رەددىيە بەردى ㉝. زاماناداش كۆكەل يادىكارلىقلىرىدىكى بىر قىسىم دەپنە قىلىنغۇچىلارنىڭ ئۈستىخانلىرىدا سۆڭەك ئوقلارنىڭ زەربە ئىزلىرى بايقالغان. بۇنىڭدىن، بۇنداق ئوقلارنىڭ جەڭلەردىمۇ ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ ㉞.

ئۇتۇخ خايا كىستە يادىكارلىقىدىن بىرىدىنبىر سۆڭەك ئىستىرتقۇچ تېپىلغان ㉟. تاشتىق يادىكارلىقلىرىدىمۇ بىر نەچچە قېتىم ئوق دەستىلىرى تېپىلغان بولۇپ، تولىسى سۇنۇق ㊱، ياغاچ دەستىلەرنىڭ ئۈستۈنكى ئۇچى ئوق تۆشۈكىگە كىرگۈزۈش ئۈچۈن كونۇس شەكلىدە ئۇچلاپ قويۇلغان. دەستە ياغىچى يۇمىلاق، تۆۋەنكى ئۇچى كىرىچنى باغلاش ئۈچۈن ئېرىقچە قىلىپ كېسىلگەن. ياغاچ دەستىنىڭ تۆۋەنكى ئۇچىغا يېقىن جايىغا قەزىل رەڭدە ياكى يول - يول ئالتۇن ياپراق بىلەن بەلگە قويۇلغان ㊲. بۇنداق بەلگىلەر ئوقلار ساداققا ئۇچى تۆۋەن قىلىپ سېلىنغاندا ئۇلارنى تاللاپ ئېلىش ئۈچۈن لازىم بولاتتى. ئالتۇن ياپراقلىق بەلگە قويۇلغان ئوقلار قورال سۈپىتىدىلا ئىشلىتىلىش بىلەن چەكلىنىپ قالماسلىقى مۇمكىن. مەسىلەن، تۈركىلەر «ئالتۇن ياپراقلىق» ئوقنى بۇيرۇق بەلگىسى سۈپىتىدە قوللانغان ㊳.

تاشتىق ئوقياچىلىرىنىڭ رەسىملىرىدە ئوق پەيلىرىنىڭ شەكىللىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. رەسىملەردىن قارىغاندا، تاشتىقلىقلاردا ئوق پېيى ئىككى خىل شەكىلدە بولغان: ئۈچ بۇلۇڭۇ ئېللىپس شەكىللىرىدە ㊴. رەسىملەردىكى ئايرىم كۆرۈنۈشلەردە ئىپادىلىنىشچە، غەيرىي سىمىترىك رومبا شەكلىدىكى

ئوقلارغا ئوچ بۇلۇڭ شەكلىدىكى پەيلەر، قوش قاتلاملىق ئوقلارغا ئىللىپس شەكلىدىكى پەيلەر سەپلەنگەن. لېكىن، بۇنداق سەپلەنىشلەر قانۇنىيەتلىك بولغانمۇ دېگەن مەسىلىنى ھازىرچە ئېنىقلاش تەس.

ساداقلار

تاشتىق جەڭچىلىرى ئوقلىرىنى يا بىلەن ئوق تەڭ قاچىلىنىدىغان تېرە ساداقلارغا ۋە يالغۇز ئوقلا قاچىلىنىدىغان تېرە ۋە قېيىن پوستىدىن ياسالغان ساداقلارغا سالاتتى. يادىكارلىقلاردا ساداقلارنىڭ تۆمۈر ئىلمەكلىرى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەمەرگە بېكىتىلىدىغان بالداقلىرى بار. بۇ تاشتىق مەدەنىيىتىگە خاس ئالامەت. ھازىر بۇنداق ئوقلاردىن يېگىرمە سەككىزى بار بولۇپ، ئۇلار تاشتىقتىكى لەھەتلەر، گۆرلۈكلەر ۋە ئولتۇراق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردىن تېپىلغان: ئۈيبات I ، 2 ـ، 5 ـ، 6 ـ، 8 ـ، 11 ـ قورغانلار؛ ئىزنىخ، 1 ـ، 2 ـ قورغانلار؛ تاغار ئارىلى، 6 ـ قورغان؛ ئۇششاق تاش، 5 ـ قورغان؛ ئۈست تەس، 1 ـ قورغان؛ تېپىسىپي III ، 1 ـ قورغان؛ كىرىشۇنسكويې، 1 ـ، 3 ـ قورغانلار؛ ئۇتۇخ خايا كىستە ⑩. يەنە، باشقىچىرەك شەكىللەردىكى بىر نەچچە ئىلمەكمۇ تېپىلدى: ئۇچى يۇرەك شەكلىدە بولغان ياپىلاق ئىلمەكلەر (ئۈيبات I ، 2 ـ گۆر) ۋە ئۇچى ئادەتتىكىدەك بولغان ۋە كەمەرگە بېكىتىلىدىغان مونەكچىسى بار ئىلمەكلەر ⑪.

ساداقلارنىڭ شەكىللىرىنى تاشتىق رەسىملىرىدىن كۆرگىلى بولىدۇ. قارىغاندا، شۇ دەۋردىكى يېنسەيدە ئىككى خىل شەكىلدىكى ساداقلار بولغان. بىر خىلى ـ تەڭ بۇلۇڭلۇق، كېيىنكىسى سىلىندىر شەكلىدە، تولىسى مۇرەككەپ گېئومېتىرىك نەقىشلەر

بىلەن بېزەلگەن. ساداقلارنىڭ بىرىدە نەقىشتىكى چېكىتلەر ئوچ بۇلۇڭلار ئىچىگە ئىلىنغان. ساداقتىكى سۆڭەك نەقىشلىق قاداقلار شۇنداق ئورنىتىلغان بولسا كېرەك. شۇ خىلدىكى چەمبەر، يۆگىمەچ، دولقۇنسىمان نەقىشلىق قاداقلار مېخايلوۋسكىي قەبرىستانلىقى، 1 ـ، 2 ـ قورغانلاردا بايقالغان ⑫. ئىككىنچى خىلدىكى ساداقلارنىڭ باش تەرىپى ئوچ بۇلۇڭ شەكلىدە بۆرتۈپ چىققان، تۆۋى يۇمىلاق. بۇ ساداقلار تېرىدىن ياسىلىپ، گېئو-مېتىرىك نەقىشلەر بىلەن قاپلانغان. ھەر خىل شەكىللەردىكى ساداقلار سول يانپاشقا ئېسىلاتتى، لېكىن تىك بۇلۇڭلۇقلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كەمەرگە گورىزونتال ھالەتتە ئېسىلاتتى. بۇنداق ساداقلارنىڭ ئاز دېگەندىمۇ ئىككى تاسمىسى بولسا كېرەك. تۆۋى يۇمىلاق ۋە ئوستى ئوچ بۇلۇڭلۇق ساداقلار ئوستۇنكى قىسمىدىكى بىر تاسما بىلەن دۇمبىگە كەلتۈرۈلۈپ تىك ھالەتتە ئېسىلاتتى ⑬ سۈرەتلەردە ئوقلار ساداقتا ئوچى پەسكە، تۆۋى يۇقىرىغا قارىتىپ سېلىنغان. ئوق دەستىلىرىدىكى بەلگىلەرمۇ ئوقلارنىڭ ساداقتا شۇ خىل تەرىزدە سېلىنغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

تاشتىق يادىكارلىقلىرىدا يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قورال-لىرى كۆپ ئەمەس. بۇلار ئاساسەن رېئال بۇيۇملارنىڭ مودېللە-رىدىن ئىبارەت. تاشتىق مەدەنىيىتى تارقالغان دائىرىدە تاساد-پىي ئۇچراپ قالغان تېپىلمىلاردىكى تېپولوگىيىلىك بەلگىلەر بويىچە يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

قىلىچلار

قىلىچلار تاشتىق ماتېرىياللىرىدىكى ئاندا ـ ساندا ئۇچراپ قالىدىغان تېپىلمىلار تەرىقسىدە كۆرۈلىدۇ. تېغلىرىنىڭ كېسە-لمىشى بويىچە ئۇلار ئىككى گۇرۇپپىغا ـ رومبا ۋە لىنزا شەكلە-

ەكىلەرگە ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. رومبا شەكلىدىكى تىغلار، بىر تىپ. ياپىلاق توسۇقنى چىقىرىش ئۈچۈن تىغ تۈزى بوغۇلغان. پودىسىنىي يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑭. تىغ ئۇزۇنلۇقى 36 س م، كەڭلىكى 3 س م، دەستىسى 16 س م. تىغى ئىككى بىسلىق، ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، بىسلىرى پارالىلىل، توسۇقنىڭ ئۈچ-لىرى ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىدە. تىغ بىلەن دەستىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۈچ بۇلۇڭلۇق ئىككى مۇنەك بولۇپ، تۈتاش ياپىلاق توسۇقنى شەكىللەندۈرگەن. ئۈيبات I يادىكارلىقى 2 ـ گۈردە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش يۇمىلاق شەكىلدىكى ياپىلاق، سۆڭەك توسۇق بايقالغان ⑮. پودىسىنىي يادىكارلىقىدىن تېپىلغان قىلىچ دەستىسىنىڭ تۈتقۇچ قىسمى يۇمىلاق پىچىمغا ئىگە بولۇپ، باش قىسمى سۇنۇپ كەتكەن.

2 ـ گۇرۇپپا. لىنزا شەكلىدىكى تىغلار، بىر تىپ. توسۇقى يوق. مىنۇسىن ئويمانلىقىدا تاسادىپىي ئۇچراپ قالغان بىر نۇسخا. تىغ ئۇزۇنلۇقى 31 س م، كەڭلىكى 5.4 س م، دەستىسى 9 س م. تىغى تۈز ۋە ئىككى بىسلىق، ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە. دەستىنىڭ تۈتقۇچ قىسمى تۈز بولۇپ، باش تەرەپكە بارغانچە تارىيىدۇ. باش قىسمى ھالقا شەكلىدە ۋە تىغنىڭ كەڭلىكىگە تەڭ ھالەتتە بولۇپ، تۈتقۇچ بىلەن تۈتاش سوقۇلغان.

قىلىچ قىنلىرى

ئوگلاختىن قەبرىستانلىقىنىڭ تۆز يەردىكى گۇرلىرىدە (2 ـ، 7 ـ گۇر) قىلىچ قىنلىرىنىڭ ياغاچ مودىللىرى تېپىلغان ⑯. ئۇلارنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى توغرا سىزىق بويىچە كېسىلگەن، ئومۇمىي گەۋدىسى ئۇزۇنچاق ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىدە، تۈۋى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، بەلباغقا تاسما بىلەن بېكىتىش ئۈچۈن لازىم

بولىدىغان ياپىلاق سىرتىمىقى بار. بۇنداق تۇزۇلۇشكە ئىگە بولغان نۇسخىلار ئىككى بىسلىق قىلىچ ياكى خەنجەرلەرگە ھەمىدىن بەكرەك ماس كېلىدۇ. ھەر بىر گۈردە بايان قىلىنىۋاتقان بۇيۇملار بىلەن بىر قاتاردا ئۇلچەملىرى كىچىكرەك بولغان غىلاپلارنى قىلىچ قىنلىرىنىڭ كىچىكلىتىلگەن نۇسخىلىرى دېيىشكە بولىدۇ. ل. كىزلاسوۋنىڭ بۇ ھەقتىكى كۆز قاراشلىرىغا تۇزىتىش كىرگۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بۇ غىلاپقا سېلىنغان سارمات تېپىدىكى خەنجەرنىڭ ياغاچ مودېلىدىن ئىبارەت. بۇنداق يەكۈننى دەلىللەش ئۈچۈن مىلادىيە 1 ـ ئەسىرگە ياتىدىغان سارمات قەبرىستانلىقلىرىدىن تېپىلغان خەنجەر غىلاپلىرىدىكى سۆڭەك ياپراقلىق تاختىلارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشلا كۇپايە قىلىدۇ» ⑰. دەرۋەقە، شەكىل جەھەتتىن قىنلار سارمات ئەۋرىشكىلىرىگە يېقىن، لېكىن بۇنداق گەپ پەقەت قىنلار توغرىسىدىلا بولۇشى مۇمكىن. ئوگلاختىندىكى تۇزلەك گۆرلىرىدىن تېپىلغان خەنجەرلەرنىڭ ياغاچ مودېللىرىنى ل. كىزلاسوۋ قىسقا قىلىچلارنىڭ نۇسخىلىرى، دەپ تونۇشتۇرغان ⑱. ئۇ ئۆز ئەسىرلىرىنىڭ بىرىدە بۇ پىكرىنى بىرىنچى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى تەكىتلىگەن ⑲. ئەپسۇسكى، كىزلاسوۋ ئايرىم دېتاللارنىڭ ۋەزىپىسىنى توغرا چۈشەنمىگەن بولغاچقا، دەستە بېشىنى تېخنىك ئۇچى دەپ قالغان ھەمدە بۇ مودېللارنى پۈتىنى يۇقىرىغا قىلىپ سىزىپ قويغان. ۋ. كۇبارېۋ ئەنە شۇنىڭغا دىققەت قىلغان ⑳. تاغلىق ئالتايدىكى سكىف (ساك) قورغانلىرىدىن چىققان تېپىلمىلار (ئۇستۇنكى قىسمىدا يېرىم ياي شەكلىدىكى سىرتىمىقى بولغان خەنجەر غىلاپلىرى) ۋە تۇۋا قېزىلمىلىرى (يۇقىرىدا سۆزلەنگەن لەرگە ئوخشايدىغان كۆكەل تۇز قىلىچلىرىنىڭ دەستە بېشى) كۇبارېۋنىڭ كۆز قارىشىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ ㉑. كىزلاسوۋنىڭ مەزكۇر مودېللارنى قىلىچ دەپ چۈشەندۈرگەنلىكىگە قوشۇلغىلى بولمايدۇ، چۈنكى ئۇلاردىكى ئىككى جۈپ

سىرتماق دەل خەنجەر غىلاپلىرىدا بولۇشقا تېگىشلىك. ئوگلاخ-تىن گۆرلىرىدىن تېپىلغان مودېللارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقىنى سېلىشتۇرۇشمۇ توغرا ئەمەس، چۈنكى بىر يەردە غىلاپ بىلەن دەستىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ھېسابقا ئېلىنغان بولسا، يەنە بىر يەردە يالغۇز غىلاپنىڭ ئۇزۇنلۇقىلا سۆزلەنگەن. ئەمەلىيەتتە، دەستە ھېسابقا ئېلىنمىسا، خەنجەر غىلاپلىرى قىلىچ قىنلىرىغا نىسبەتەن قىسقا ھەم تارراق بولىدۇ㊷.

تۇز قىلىچلار

تاشتىق يادىكارلىقلىرىدا «سارمات تېپىدىكى قىلىچلار» نىڭ ئايرىم نۇسخىلىرى تېپىلغان. بۇلار دەستە بېشى ھالقا شەكلىدە بولغان يەككە بىسلىق تۇز قىلىچلاردىن ئىبارەت. تاسادىپىي تې-پىلغان مۇزېي ئەۋرىشكىلىرى ئىچىدىمۇ تېپولوگىيە جەھەتتە شۇ-لارغا يېقىن بولغان بۇيۇملار ساقلانماقتا.

1 ـ گۆرۇپپا. ئۇچ قىرلىق تىغلار، بىر تەپ. توسۇقى تۇز، ئىككى ئىلمىكى بار. بىر نۇسخا بولۇپ، مىنۇسىن ئويمان-لىقىدا تاسادىپىي تېپىلىپ قالغان. تىغ ئۇزۇنلۇقى 36 س م، كەڭلىكى 20 س م، دەستىسى 15 س م. تىغى تۇز، يەككە بىسلىق، ئۇچى سۇنۇپ كەتكەن، دۇمبىسى تۇز. توسۇقى تۇز، كۇب شەكىللىك ئىككى ئىلمىكى بار. دەستىسىنىڭ تۇتقۇچى تۇز، ياپىلاق، تۆتاشمىغان ھالقا شەكلىدىكى باش قىسمى ئايرىم ئورنىتىلغان.

تاشتىق تەسۋىرىي سەنئەت مەنبەلىرىدە چاپقۇچى ـ سانجىغۇ-چى قوراللار ناھايىتى ئاز. تېپىسىپي ئۇششاق سۆرەتلىرىنىڭ بىرىدە يۇگۇرۇپ كېتىۋاتقان جەڭچى ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بېغىشىغا يۇمىلاق توسۇقلۇق تىغ ئېسىلغان. قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ تىغ ھالقا شەكىللىك دەستە بېشىغا ئۆتكۈزۈلگەن

تاسما بىلەن قولغا بېكىتىلگەن.

تاشتىق چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللىرىنىڭ تەھلىلىدىن قارىغاندا، شۇ دەۋردىكى يېنسەيدە ئىككى بىسلىق قىسقا تىغلار ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغان بولۇپ، ئۇلار يېقىن ئارىلىقتىكى قۇچاقلاشما جەڭدە دۈشمەنگە سانجىپ زەربە بېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. ھۇن دەۋرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ سكىف (ساك) زامانىسىدىن قالغان قەدىمىي قورال تۈرى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مىخايلوۋسكىي قەبرىستانلىقىدىكى تۆزلەڭ گۆرلىرىدىن چىققان يەككە بىسلىق تۆز قىلىچلاردىن قارىغاندا، تاشتىق ئاتلىق ئەسكەرلىرى يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە ئات ئۈستىدە تۇرۇپ چېپىشقا ۋە سانجىشقا ئىشلىتىدىغان قورال-لارغا ئىگە بولغان. تاشتىق مۇھىتىدا چاپىدىغان ۋە سانجىيدىغان كۆپ ئىقتىدارلىق قوراللارنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئەينى دەۋردە مەزكۇر رايون مەركىزىي ئاسىيادىن مەلۇم دەرىجىدە ئايرىلىپ تۇرغان.

ئۇزۇن ۋە قىسقا نەيزىلەر

تاشتىق ماتېرىياللىرى ئىچىدە ئۇزۇن ۋە قىسقا نەيزە باشاق-لىرى يوق. ئوتتۇرا يېنسەي تېررىتورىيىسىدىن تاسادىپىي تېپىل-غان ئايرىم ساندىكى نۇسخىلارنى شەكىل ئالامەتلىرىگە ئاساسەن شۇ دەۋرگە تەئەللۇق دېيىش مۇمكىن. ئۇلار تىغ كېسىلىشى جەھەتتە رومبا شەكىللىكلەر ۋە ياپىلاقلار دەپ ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 - گۇرۇپپا. رومبا شەكىللىك، بىر تىپ. بىر نۇسخا تېپىلغان ⑱. گەۋدە ئۇزۇنلۇقى 10 س م، كەڭلىكى 3 س م، تۆشۈكى 11 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك، تۆشۈكى كونۇس شەكلىدە.

2 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق، بىر تىپ. باش قىسمى ئايرىم. باتېنى يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑤① . گەۋدە ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1.8 س م، بويىنى ۋە تۆشۈكى 14 س م. باشاق ئۇچى گاللاشقان، يانلىرى پارالىل، قاناتچىلىرى يانتۇ، تار ھەم ئۇزۇن بويىنىڭ تۆشۈككە ئۆتۈشىدىغان يېرىدە تۆت ھالقىسى بار، تۆشۈكى ئۇزۇن كونۇس شەكلىدە بولۇپ، تىلىنغان ئورنى يېپىلمايۇ تۇرىدۇ.

گەۋدىسى چوڭ رومبا شەكىللىك باشاقلار سانجىغۇچى قورال سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن، باش قىسمى ئايرىلغان ياپىلاق باشاقلار بولسا، قولدا ئاتقۇچى يېنىك نەيزە سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. تاشتىن ياسىلىرىدە سىزىلغان نەيزىلەرنىڭ دەسىتىلىرى ئۇزۇن، باشاقلىرى يوغان، سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. تېپىسىي ئويما ياسىلىرىدە نەيزە بىلەن قورالانغان پىيادە ئەسكەر ئىپادىلەنگەن. تاشبېتىن سىزىلىرىدا ئېغىر قورالانغان چەۋەندازلار تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، دوبۇلغا ۋە ئېغىر قوغدىنىش كىيىمىنى كىيگەن ⑤② . ھەر ئىككى سۇرەتتە جەڭچىلەر نەيزىنى سانجىش كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن دەستىسىنى بېقىنىغا چىڭ قىسىۋالغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ ھۈجۇمغا ئۆتۈشتىكى تىپىك ئۇسۇل بولسا كېرەك.

ياغاچ دەستىلىك قورالار بايراق ۋە تۇغلارنىڭ يارىدىمى بىلەن قوشۇنلارغا بۇيرۇقنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. تېپىسىي ياسىلىرىدىن بىرىدە تۆت لېنتىلىق تۇغ باغلانغان ئۇزۇن دەستىنى ئىككى قولى بىلەن كۆتۈرۈپ يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان جەڭچى ئىپادىلەنگەن ⑤③ .

قوغدىنىش قوراللىرى

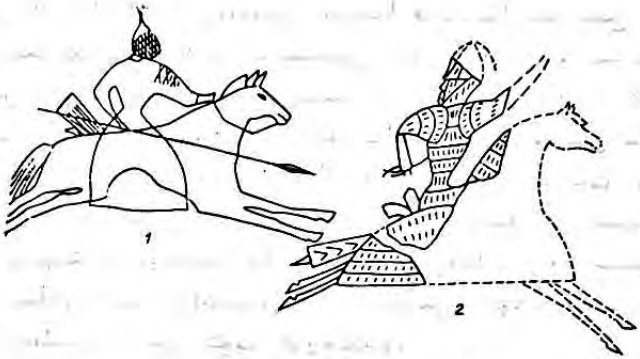
تاشتىن ماتېرىياللىرىدا قوغدىنىش قوراللىرىنىڭ دېتاللىرى

يوق دېيەرلىك. بىردىنبىر تېپىلما قېتىشما ماددىدىن ياسالغان تراپېتسىيە شەكلىدىكى تاختىدىن ئىبارەت بولۇپ، قىزىل رەڭدە سىرلانغان، ئۈستۈنكى قىسمىدا تۆشۈكى بار. س. كىسىلیوۋ بۇنى خەن سۇلالىسىگە تەئەللۇق بولغان قاسراقسمان ساۋۇتىنىڭ تەركىبىي قىسمى دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ نەرسە ئۈيبات I ، 1 ـ گۈردىن تېپىلغان ⑩. ئۇنىڭدىن باشقا، ئوشكۆل رەسىملىرىدە، پودكامېننوي ئابىدىلىرىدە، تاشبېن سىزمىلىرى ۋە تېپىسىي ئويما رەسىملىرىدىمۇ قوغدىنىش كىيىملىرىنى كىيگەن جەڭچىلەرنىڭ قىياپەتلىرى خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ.

مۇشۇ رەسىملەرگە قاراپ، تاشتىق قوغدىنىش ۋاستىلىرىنىڭ مۇنداق ئاساسلىق تۈرلىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ: ساۋۇتلار، دۇبۇلغىلار، قالقانلار، قوغدىنىش يوپۇقلىرى.

قورال تۈرلىرى

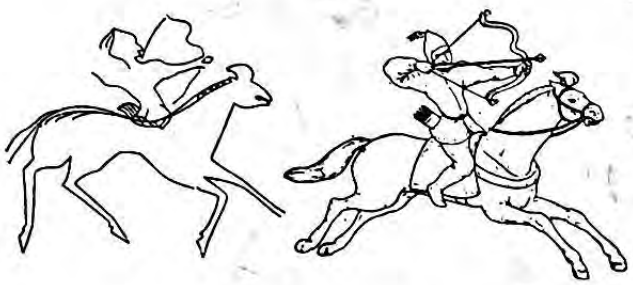
تاشتىق جەڭچىلىرىنىڭ قوراللىرى تۈر ۋە تىپ جەھەتلەردە ناھايىتى خىلمۇخىل بولغان. ئەپسۇسكى، تېپىلغان نەرسىلەرنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرى يېتەرلىك بولمىغاچقا، نەرسىلەرنىڭ ئايرىم قىسىملىرى تاسادىپىي بايقالغان بولغاچقا، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارغا ئاساسلىنىپ، تاشتىق جەڭچىلىرىنىڭ قورال تۈرلىرىنى تەرىپلەشكە ۋە تاشتىق قوشۇنلىرىنىڭ خىللىرىنى ئايرىشقا ئىمكانىيەت يوق. شۇڭا، قورال تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قايسى خىلدىكى جەڭچىلەرگە مەنسۇپ بولغانلىقىنى كۆپ ھاللاردا تەسۋىرىي ماتېرىياللارغا قاراپ مۆلچەرلەشكە توغرا كېلىدۇ.

4 ـ رەسىم. تاشتىق جەڭچىلىرىنىڭ سۈرەتلىرى

5 ـ رەسىم. تاشتىق جەڭچىلىرىنىڭ سۈرەتلىرى

6 ـ رەسىم. تاشتىق جەڭچىلىرىنىڭ سۈرەتلىرى

7 ـ رەسىم. ئېغىر قوراللانغان تاشتىق ئاتلىق جەڭچىسى

8 ـ رەسىم. يېنىك قوراللانغان تاشتىق پىيادە جەڭچىسى

ماتېرىياللاردا يېنىك قوراللانغان ۋە ساۋۇت كىيگەن جەڭچىلەرنى پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. بۇ جەڭچىلەر ئاتلىق ھەم پىيادە سەپلەردە ئىپادىلەنگەن. ئەپسۇسكى، بۇ رەسىملەردە زادى قانداق جەڭچىلەرنىڭ سىزىلغانلىقىنى ئېنىقلاش تەس: ئۇلار ھەر خىل قىسىملارنىڭ ۋەكىللىرىمۇ ياكى ئادەتتىكى چەۋەندازلارمۇ؟ ئەمما ئۇلارنىڭ بەزىلىرى پىيادە. پودكامېننوي ئابىدىسىدە ھۇجۇم ھالىتىدىكى پىيادىلەر ۋە چەۋەندازلار ئىپادىلەنگەن ⑧. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تاشتىقلىقلارنىڭ يېنىك قوراللانغان پىيادىلەر قوشۇنى بولغانلىقىدىمۇ شەك يوق. ئۇلار زىچ سەپ تۈزۈپ، يوغان قالقانلارنىڭ دالدىسىدا ئوق ياغدۇرغان. ساۋۇت كىيگەن ئاتلىق قوشۇنىنىڭ بولغانلىقىدىمۇ گۇمان يوق. ئۇزۇن قوغدىنىش كىيىملىرىنى كىيىپ، نەيزىلەر بىلەن قوراللانغان تاشتىق جەڭچىلىرى خېلى ھەيۋەتلىك كۆچنى تەشكىل قىلاتتى. تاشتىق قوشۇنلىرىدا

يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قىسىملارنىڭ بولغانلىقى ئېنىق. بۇ ئاتلىق قىسىمنىڭ جەڭچىلىرى قوغدىنىش كىيىملىرىنى كىيىۋېتىپ ۋە ئوقيا بىلەن ھەربىكەت قىلاتتى. ساۋۇت كىيگەن پىيادە ئوقياچىلارنىڭ بولغانلىقى ھەققىدىكى پەرەزلەر تاشتىق قوشۇنى ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى تەسەۋۋۇرلارغا تازا سىغىشىپ كېتەلمەيدۇ، لېكىن بۇنداق ئوقياچىلارنىڭ رەسىملىرى كۆپ ئۇچرايدۇ.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن كاتېگورىيىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق مەلۇم دەرىجىدە شەرتلىك. ئالايلۇق، يېنىك قوراللانغان پىيادە ئەسكەرلەر ئوقيادىن سىرت يەنە نەيزە ۋە توز قىلىچلار بىلەنمۇ قوراللانغان. ئېغىر قوراللانغان جەڭچىلەر ھەممە رەسىملەردە ئوقيا بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئەينى دەۋردىكى تاشتىق جەڭچىلىرىنىڭ قوغدىنىش ۋاستىلىرى ھەر خىل بولغان. شۇنداقتىمۇ، ئېغىر قوراللانغان جەڭچىلەر ئالاھىدە جەڭ قىلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىدىغان مەخسۇس قىسىملارغا ئايرىلمىغان. يېنىك قوراللانغانلار ھەم ساۋۇتلۇق جەڭچىلەر ئوخشاشلا پىيادىلەر قاتارىدىمۇ، ئاتلىقلار سەپلىرىدىمۇ ھەربىكەت قىلىشى ھەمدە ئوقيا، ئانقۇچى ۋە سانجىغۇچى نەيزە، ئىككى بىسلىق ۋە تاق بىسلىق قىلىچلارنى، قوغدىنىش ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىشى مۇمكىن ئىدى. ئەپسۇسكى، تېپىلمىلار يېتەرلىك بولمىغاچقا، ئۇلارنى مەدەنىيەتنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات باسقۇچلىرىغا ئايرىيالمايمىز.

ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى

تاشتىق جەڭچىلىرىنىڭ قوراللىرى ۋە كىيىم ـ جابدۇقلىرى ھەققىدىكى ماتېرىياللار بىلەن شۇ دەۋردىكى مىنۇسىن ئويمانلىقىنىڭ تارىخىغا ئائىت قىسقىچە مەلۇماتلارنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، ساۋۇت كىيگەن جەڭچىلەر قىز-

غىزلارغا تەئەللۇق بولۇپ، ئۇلار ھۇنلاردىن كېيىن ئوتتۇرا يېنى سەيدە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ⑲. مىنۇسىن ئاھالىسى بىرلىككە كەلگەن ئېتنىك ـ سىياسىي گەۋدىنى تەشكىل قىلغانمۇ، قوشۇنلارنىڭ تەشكىللىنىش ھەم بۆلۈنۈش سىستېمىسىغا ئىگە بولغانمۇ، دېگەن مەسىلىلەرگە جاۋاب بولالىغۇدەك ئېنىق مەلۇماتلار بىزدە يوق. ئەينى دەۋردىكى قاتقىل ئەسكىرىي قىسىملىرى قوراللىرى تۇتالايدىغان ئەرلەردىن تەركىب تاپقان ئۇرۇق ـ قەبىلە قىسىملىرىدىن ئىبارەت بولغان، دېيىش مۇمكىن. بۇنداق قىسىملاردا ھەممە قورال تۇرلىرىگە ئىگە بولغان ھاللىق جەڭچىلەرمۇ، كۆپىنچە ئوقيا بىلەنلا قوراللانغان ئادەتتىكى جەڭچىلەرمۇ بولغان. قەبىلىلەر ئارا كىچىك دائىرىدىكى توقۇنۇشلار ۋە ئولجا ئېلىش مەقسىتىدىكى ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇملار داۋاملىدا ئامىتى كەلگەن ھەربىي رەھبەرلەر ئەتراپىغا قوشۇنلار ئۈيۇشاتتى. بۇ قوشۇنلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھەربىي مۇستەبىتلىك ھاكىمىيەتنىڭ تىكلىنىشىگە ئاساس بولۇپ قالدى. بار بولغان رەسىمەردىن قارىغاندا، تاشتىقلىقلارنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرى پىيادىلەر ۋە ئاتلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ ئۇلارنىڭ ئادەم سانى كۆپ بولمىغان بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر يىرىك قوشۇنلار تاشقى دۇشمەن بىلەن بولىدىغان ئۇرۇش خەۋپى كۈچەيگەن ئەھۋالدا شەكىللىنىدىغان بولسا كېرەك.

ئۇرۇش سەنئىتى

جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىنىڭ ۋە ھەربىي قوشۇنلارنىڭ تەشكىللىنىش، قورۇلۇش شەكىللىرىنىڭ ھەر خىل بولۇشى جەڭ ئۇسۇللىرىنىڭمۇ ھەرخىل بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. تاشتىقلارنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىدە يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قىسىملارغا خاس چېچىلما سەپ تۈزۈش تاكتىكىسى مۇھىم ئورۇندا تۇرغان:

بۇ ئالاھىدىلىك تەسۋىرىي ماتېرىياللاردا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بىر مۇنچە سۈرەتلەردە تاشتىقلىقلارنىڭ يېنىك قورالانغان چەۋەندازلىرى ئوقيا ئېتىۋاتقان قىياپەتتە تەسۋىرلەنگەن. تاشتىقلىقلار جەڭ داۋامىدا ئوق يەتكۈدەك ئارىلىقتىن دۈشمەنگە ئوق ياغدۇرغان، پۇتۇن سەپ بويىچە كەڭ يېيىلىپ، دۈشمەن سېپىنى يان تەرەپتىن قورشىغان.

9 ـ رەسىم. ئېغىر قورالانغان تاشتىق پىيادە ئەسكىرى
(ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن رەسىم)

تاشتىق چەۋەندازلىرى يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ئۇسۇللىرى بىلەن تونۇشلۇق ئىدى. ئۇلارنىڭ قورال تۈرلىرى سەپ بويىچە ھۇجۇم قىلىش، ئوقيا ئېتىش، نەيزە ئېتىش، يېقىن كەلگەندىن كېيىن نەيزە سانجىش ۋە قىلىچ چېپىشقا ئىمكان بېرەتتى. تاشتىقتا تۈز قىلىچ پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى ئۇلارنىڭ

بىر قىسىم چەۋەندازلىرى ئاتتىن چۈشۈپ، قالقان ۋە ئىككى بىسلىق قىلىچلاردىن پايدىلىنىپ قۇچاقلاشما جەڭنى داۋاملاشتۇرغان. كېيىن، تۈز قىلىچ ۋە ئۇزۇن ساۋۇتلارنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن چاپقۇچى - سانجىغۇچى ۋە قوغدىنىش قوراللىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تاشتىقلىقلار زىچ سەپ تۈزۈپ يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلالايدىغان بولغان.

تاشتىق جەڭچىلىرى پىيادە سەپ تۈزۈپ جەڭ قىلىش ئۇسۇللىرىنى بىلەتتى. ئالاھىدە يېرى شۇكى، يېنىك قوراللانغان ئوقياچىلار يوغان قالقانلار بىلەن ئۆزىنى قوغدايتتى. ئۇلار زىچ سەپ بولۇپ ياكى چېچىلىپ تۇرۇپ ئوق ئېتىشى مۇمكىن ئىدى. ئېھتىمال، جەڭگاھلارگە كېلەڭسىز ئوقياچىلار بىلەن بىللە ئۇزۇن ساپلىق سانجىغۇچى ۋە چاپقۇچى قوراللار بىلەن قوراللانغان ھەربىي كەتچان قىسىملارمۇ ئىشتىراك قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

تاشتىقلىقلارنىڭ مۇھىم تاكتىكىلىق ئۇسۇلى ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىشتىن ئىبارەت بولغان. رەسىملەر ۋە ئۇششاق سىز-ملاردا بۇلاڭچىلىق مەقسىتىدىكى ئۇشتۇمتوت ھۇجۇملار، ئولجا ئېلىش، ھودۇققان دۈشمەننى ئۆلتۈرۈش كۆرۈنۈشلىرى ئىپادىلەنگەن. تاشتىقلىقلار قەبىلە توقۇنۇشلىرىدىلا ئەمەس، تاشقى دۈشمەن بىلەن بولغان ئۇرۇشلارغىمۇ ئىشتىراك قىلغان. قىرغىزلارنىڭ دۈشمەنلىرى ئىچىدە بۇلاڭچىلىق يۈرۈشلىرىنىڭ ئوبيېكتى بولغان ئورمان قەبىلىلىرى بار ئىدى. قىرغىزلار ئۆزلىرىمۇ يىراق جايلارغا ھۇجۇم قىلاتتى. ئەنە شۇنداق توقۇنۇشلاردىن بىرى تېپىسىي 3 - يادىكارلىقى، 1 - لەھەتتىكى ئويما رەسىمدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇنىڭدا ئورمان جەڭچىلىرىنىڭ دەريادا قولۇاق بىلەن كېلىپ، قىرغىزلارنىڭ قارارگاھىغا بېسىپ كىرگەنلىكى كۆرسىتىلىدۇ. ئۇلار يەرلىك ئاھالە ئۇستىگە توساتتىن بېسىپ كېلىپ، نۇرغۇن ئولجىنى قولغا چۈشۈرگەن. لېكىن شۇ ئەسنادا قىرغىزلارغا ياردەم كەلگەن ۋە تاجاۋۇزچىلار

ئالمان ـ تالمان ئوق ئېتىپ، قىرغاقتىن يىراقلىشىشقا ئالدىرىـ
غان. 2 ـ 5 ـ ئەسىرلەرگە ياتىدىغان يازما مەنبەلەردىكى قىسقىچە
مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئەينى دەۋردە قىرغىزلار سىيانپىلار ۋە
جۇرجانلارنىڭ قوراللىق بېسىمىغا دۇچ كەلگەن ⑩. ئەپسۇسكى،
بۇ ئۇرۇشلارنىڭ تەپسىلاتلىرى مەلۇم ئەمەس.

تاشتىقلىقلار ئىستېھكام قۇرۇش ۋە ئىستېھكاملاردا مۇداپىـ
ئەلىنىش سەنئىتىنى ئىگىلىگەن. مىنۇسىن ۋە ئاچىن ـ ماربن
ئويمانلىقلىرىدىكى قاشالانغان شەھەرلەر ۋە پاناھلىنىش قەلئەلىـ
رى تاشتىق دەۋرگە مەنسۇپ ⑪. بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ مۇداپىئە
سىستېمىسى ھەر خىل. ئىستېھكاملارنىڭ تولىسى تەبىئىي تۆپىـ
لىكلەرگە، ئازراقى تۈزلەڭلەرگە قۇرۇلغان. توپا دۆڭ ياكى
ياردىن شەكىللەندۈرگەن مۇداپىئە لىنىيىسى قەلئەنى ئوراپ تۇـ
راتتى ياكى دالىغا قارىغان تەرەپنى توسۇپ تۇراتتى. قەلئەلەردە
ئاز بىر قىسىم مەدەنىيەت ئالامەتلىرى ساقلانغان بولسىمۇ، ئۇزاق
مۇددەتلىك ئولتۇراق ئىمارەتلەرنىڭ ئىزىمۇ كۆرۈنمەيدۇ ⑫. بۇ
قۇرۇلۇشلار ئۇزاق مۇددەتلىك مۇداپىئەگە ماسلاشتۇرۇلمىغان بو-
لۇپ، ئۇرۇش بولغاندا كىچىكرەك ئۇرۇق ـ قەبىلە بىرلەشمىلىـ
رى ئۈچۈن ۋاقىتلىق پاناھ جاي بولالايتتى. ئۇلار يىرىك ھەربىي
قوشۇنلار ئۈچۈن چوڭ توسالغۇ بولالمايتتى.

ئەھۋالدىن قارىغاندا، قىرغىزلارنىڭ تاشقى سىياسەت ئىستـ
راتېگىيىسى ئوتتۇرا يېنىسەينىڭ يايلاق ۋە ئورمان رايونلىرىدا
ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاشقا ۋە ئەتراپتىكى
ئورمان قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇشقا قارىتىلغان. مەركىزىي ئا-
سىيا كۆچمەن ئىمپېرىيىلىرىدىن كېلىدىغان خەۋپىنىڭ ئۇلغىيـ
شىغا ئەگىشىپ، قىرغىزلار ئۇلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىگە
تاقابىل تۇرۇشى لازىم ئىدى. ئۇمۇمەن، يېنىسەيدە تاشتىق مەدە-
نىيىتى يادىكارلىقلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن ئاھالىنىڭ ھەربىي
ئىشلار سەنئىتىدە نۇرغۇن ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتلەر بولغان. ئۇـ

لاردا ئالدىنقى دەۋردىكە ۋارىسلىق قىلىپ ساقلاپ قالغان ئەنئەنە-ۋى قەدىمىي قورال شەكىللىرى ۋە جەڭ قىلىش ئۇسۇللىرى بار ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تاشتىقلىقلارنىڭ ھەربىي ئىشلار سەنئىتى ھۇن كېڭەيمىچىلىكى دەۋرىدە روناق تاپقان بىر قاتار ئىلغار ھەربىي ئىشلار نەمۇنىلىرىنى قوبۇل قىلغان ۋە راۋاجلاندۇرغان. نەتىجىدە، بۇ نەرسىلەر يەرلىك ۋە مەركىزىي ئاسىيا ھەربىي ئىشلار ئەنئەنىلىرىنىڭ ئاجرالماس قىسمىنى تەشكىل قىلغان.

بەشىنچى باب يۇقىرى ئوب قەبىلىلىرىنىڭ قورال تۇرلىرى

مۇتەخەسسىسلەر يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرىدىكى قورال - جابدۇقلارنى تەكشۈرۈپ - تەھلىل قىلىشقا كىرىشكەن. جۈملىدىن ئۇلار ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلارنىڭ ۋاقتىنى ئېنىقلاش يۈزىسىدىن ھەرخىل قورال تۇرلىرىنى كۆرۈپ چىققان①. لېكىن، بۇ ماتېرىياللار تېخى قورالشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىنمىدى. ۋەھالەنكى، بۇ خىزمەتنى ئىشلەش زۆرۈر، شۇنداق قىلغاندا، يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى ئىگىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى ئېنىق تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ.

يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتىنىڭ يادىكارلىقلىرى يۇقىرى ئوب، ئالتاي دىيارى، نوۋوسىبىرسكىي ۋە تومىسكىي ئوبلاستى قاتارلىق جايلاردا تېپىلغان②. مەزكۇر مەدەنىيەت جۇغلانمىسى قورغان ۋە تۇزلەك قەبرىستانلىقلىرى ۋە ئىستېھكاملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەزكۇر مەدەنىيەتنىڭ خرونولوگىيىسى ۋە دەۋرلەرگە بۆلۈنۈش مەسىلىسى كەسكىن تالاش - تارتىش ئۇستىدە تۇرماقتا. بۇ مەدەنىيەتنىڭ مەۋجۇت بولغان ۋاقتى ۋە ئۇنىڭ ئالمىشىش دەۋرى ھەققىدە تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكىر بىرلىكى يوق③. ھازىرقى تەسەۋۋۇرلارغا ئاساسلانغاندا، گەرچە بىر قىسىم نەرسىلەر ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلگەن بولسىمۇ قورال - جابدۇق تېپىلمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاساسلىق جۇغلانمىلار مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىگە ياتىدۇ.

يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىنىڭ قورال - جابدۇقلىرى بارنا

ئۇل، بىيىسك، نوۋوسىبىرسىك، تومسك مۇزبىلىرى ۋە ئالىي مەكتەپلىرىنىڭ تەجرىبخانىلىرىدا ساقلانماقتا. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئېلان قىلىندى. تەتقىقاتىمىزدا مۇزبي ئەۋرىشكىلىرى ۋە ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللاردىن پايدىلاندۇق.

يۇقىرى ئوب جەڭچىلىرىنىڭ قورال تۇرلىرى يېراق، يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يېراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى (يا ۋە ئوقلارنىڭ پارچىلىرى) ۋە جابدۇقلارنىڭ (ساداقلارنىڭ پارچىلىرى) يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدىكى تارقىلىشى بەك تەكشىسىز.

ئوقيا

ئوقيا مۇرەككەپ تەركىبلىك بولۇپ، بىر گۇرۇپپا، بىر تىپنى تەشكىل قىلىدۇ. يانىڭ ئىككى بېشىدا، ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى ۋە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بار. تاتار قەبرىستانلىقى (ئوب ۋادىسى) 4 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ④. يا ئۇزۇنلۇقى 115 س م، ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلىرى ئۇزۇن، ئەگمەچ، ئىچكى تەرىپىدە، دۇمبە تەرەپتىكى سىرتقى يۇزىدە ۋە باش قىسىملىرىدا قىيپاش كېسىكلىرى بار. ئوتتۇرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچ ئۇزۇن، تار، ئىككى ئۇچى كېڭەيتىلگەن. باش تەرەپ قاپلىغۇچ ئۇزۇن، تار، ئىككى ئۇچى كېڭەيتىلگەن. باش تەرەپ قاپلىغۇچلىرى ئۇزۇن، تار، ئەگمەچ، كىرىچ باغلاش ئۇچۇن ئېرىقچە شەكلىدە كېسىپ قويۇلغان. باش تەرەپلەردىكى ھەر ئىككى جۇپ قاپلىغۇچلارنىڭ ئۇزۇنلۇقلىرى ئوخشاشمايدۇ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا قاپلىغۇچلار بىلەن بولغان ئارىلىقلىرىمۇ ئوخشاشمايدۇ. شۇنىڭغا ئاساسەن يۇقىرى ئوب ئوقياسى غەيرىي سىممېترىك شەكلىدە بولغان دەپ پەرەز قىلىشى مۇمكىن.

بۇ خىل ئوقيا شەكىل جەھەتتە ھۇن دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا ئوقيالىرىغا يېقىن كېلىدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىدە بۇنداق ئوقيالار كۆچمەنلەر دۇنياسىدا كەڭ تارقالغان. سەل ئەجەبلىنەرلىك يېرى شۇكى، گەرچە ئوق باشاقلىرى ھەر جايلاردا تېپىلغان بولسىمۇ، يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدا بۇ خىل ئوقيالار پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۇچرىمايدۇ.

ئوق باشاقلىرى

يۇقىرى ئوب ماتېرىياللىرىدىكى ئوق باشاقلىرى ياسالغان ماتېرىياللىرى بويىچە تۆمۈر ۋە سۆڭەك ئوق باشاقلىرى دەپ ئىككى تۈركۈمگە ئايرىلىدۇ. تۆمۈر ئوق باشاقلىرى بىر تارماق بولۇپ، ساپاقلىقلاردىن ئىبارەت. ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە گۈرۈپپىلارغا، شەكلى بويىچە تىپلارغا بۆلۈنىدۇ.

1 ـ گۈرۈپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، سەككىز تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. جەمئىي ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېڭىسەن ئېلىبانا XIV، تاتار قەبرىستانلىقى، 4 ـ قورغان؛ ئاقبالىق VIII (ئوب ۋادىسى)، 8 ـ قورغان ⑥. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م، باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، بەلدەمچىسى بار.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي سەككىز نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېڭىسەن ئېلىبانا XIV، 2 ـ، 31 ـ گۈرلەر؛ تاتار قەبرىستانلىقى، 4 ـ قورغان؛ ئاقبالىق VIII (ئوب ۋادىسى)، 8 ـ قورغان⑧. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق

ئۇز ۋنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. ئۇز ۋنچاق ئۇچ بۇلۇك شەكلىدە. ئاقبالىق VIII، 8 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑦. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇز ۋنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇز ۋنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۇز.

4 ـ تىپ. ئۇز ۋنچاق ئالتە بۇلۇك شەكلىدە. تاتار قەبرىستانلىقى، 4 ـ قورغاندىن تېپىلغان تۆت نۇسخا ⑧. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇز ۋنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇز ۋنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، يانلىرى قىڭغىر، قاناتچىلىرى يانتۇ، بەلدەمچىسى بار.

5 ـ تىپ. قاتلاملىق. جەمئىي ئالتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېڭسەن يېلىبانا XIV، دالا چۆمىش (ئوب ۋادىسى)⑨. پازىرىق، 6 ـ قورغان، تۇز گۆر⑩. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇز ۋنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇز ۋنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، ئوق بېشى ئايرىلىپ تۇرىدۇ، قۇيرۇقچىلىرى بۆرتۇپ چىققان، قاناتچىلىرى تىك ياكى يۇمىلاق. بەزى نۇسخىلارنىڭ ئاستىنقى ئۇچتىن بىر قىسمىدا دۇگىلەك تۆشۈكچىلىرى بار. ئايرىمىلىرىدا سۆڭەك ئىسقىرتقۇچلار بار.

6 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. تاتار قەبرىستانلىقى، 1 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑪. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇز ۋنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 1، ساپاق ئۇز ۋنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئىگىلگەن.

7 ـ تىپ. تومتاقلار. دۇبروۋىنسكىي بورول V (ئوب ۋادىسى) يادىكارلىقى، 2 ـ قورغان، 1 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑫. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇز ۋنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇز ۋنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇك شەكلىدە،

يانلىرىنىڭ شەكىللىرى بۇزۇلغان، قاناتچىلىرى تۆز.
8 ـ تىپ. باشاق بېشى ئايرىم بولغانلار. يېقىن يېلىنا Ⅲ يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑬. ئوق بېشىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكىلدە، باشاق بېشى ئايرىم، بوينى ئۇزۇن.
2 ـ گۇرۇپپا. يۇمىلاق باشاقلار، بىر تىپ.
1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكىلدە. يېقىن يېلىنا Ⅲ 6 ـ گۇرۇدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑭. ئوق بېشىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 س م، كەڭلىكى 1، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكىلدە، قاناتچىلىرى تۆز.
3 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق باشاقلار، بىر تىپ. تومتاقلار، يېقىن يېلىنا Ⅲ، 6 ـ گۇرۇدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑮. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1 س م، كەڭلىكى 1، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكىلدە، يانلىرى يانتۇ، قاناتچىلىرى تۆز.
سۆڭەك ئوق باشاقلىرى ساپاقسىز، ساپاقلىق، تۆشۈكى تىلىنغانلار دەپ ئۇچ تارماققا ئايرىلىدۇ.
ساپاقسىز ئوق باشاقلىرى بىر گۇرۇپپا بولۇپ، رومبا شەكىلدە، بىر تىپقا ئايرىلىدۇ. قاتلاملىق، زۇدلوۋۇ (ئوب ۋادىسى) يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 س م، كەڭلىكى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكىلدە، باش قىسمى ئايرىلىپ تۇرىدۇ، قۇيرۇق تەرەپلىرى بۆرتۇپ چىققان، يانلىرى تېك، تۆشۈكى كۆرۈنمەيدۇ.
ساپاقلىق ئوق باشاقلىرى يەتتە گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.
1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىق باشاقلار، تۆت تىپ.
1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكىلدە. جەمئىي ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يې-

قىن يېلبانا XII ، 33 ـ گۆر ، يېقىن يېلبانا XIV⑱ . ئوق گەۋدىسى-
نىڭ ئۆزۈنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 5 ،1 ، ساپاق ئۆزۈنلۇقى
2 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.
2 ـ تىپ. ئۆزۈنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي 12 نۇسخا
بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېقىن يېلبانا X
، 6 ـ گۆر؛ يېقىن يېلبانا XII ، 33 ـ گۆر؛ دۇبروۋنىنسكىي
بورول V ، 2 ـ قورغان؛ تاتار قەبرىستانلىقى، 4 ـ قورغان؛
ئاقبالىق VIII ، 1 ـ قورغان، 12⑰ . ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۆزۈنلۇقى
3 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۆزۈنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى
تار بولۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.
3 ـ تىپ. ئۆزۈنچاق ئۇچ بولۇڭ شەكلىدە. ئىككى نۇسخا
بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېقىن يېلبانا
VII ، 6 ـ گۆر⑱ . ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۆزۈنلۇقى 10 س م،
كەڭلىكى 2، ساپاق ئۆزۈنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ
شەكلىدە، قاناتچىلىرى، تۆرت.
4 ـ تىپ. ئۆزۈنچاق ئالتە بولۇڭ شەكلىدە. جەمئىي 6
نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلادا كۆرۈلىدۇ: يېقىن يېلبانا
XIV ، 40 ـ گۆر؛ ئاقبالىق VII ، 8 ـ ، 21 ـ ، 22 ـ قورغانلار
⑲ . ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۆزۈنلۇقى 8 س م، كەڭلىكى 2 ، ساپاق
ئۆزۈنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، يانلىرى
پارالېل، قاناتچىلىرى يانتۇ.
2 ـ گۆرۈپپا. تۆت قىرلىق باشاقلار، تۆت تىپ.
1 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي 47 نۇسخا
بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېقىن يېلبانا X
، 6 ـ گۆر؛ يېقىن يېلبانا XIV ، 31 ـ 40 ـ گۆرلەر؛ دۇبروۋ-
نىنسكىي بورول V ، 2 ـ قورغان؛ تاتار قەبرىستانلىقى، 4 ـ
قورغان؛ ئاقبالىق VIII ، 1 ـ ، 3 ـ ، 21 ـ قورغانلار ⑳ . ئوق
گەۋدىسىنىڭ ئۆزۈنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق

ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 - تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇك شەكلىدە. ئالتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېقىن يېلىبانا VII، 6 - گۆر؛ تاتار قەبرىستانلىقى، 1 - قورغان؛ ئاقبالىق VIII، 6 - گۆر؛ تاتار قەبرىستانلىقى، 1 - قورغان؛ ئاقبالىق VIII، 3 - قورغان[21]؛ پازىرىق، 6 - قورغان، ئالتايدىكى تېك گۆر[22]. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۆز.

3 - تىپ. سوزۇنچاق بەش بۇلۇك شەكلىدە. ئاقبالىق VIII، 8 - قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا[23]. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، يانلىرى پارالىل، قاناتچىلىرى يوق.

4 - تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇك شەكلىدە. 10 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېقىن يېلىبانا VII، 6 - گۆر؛ يېقىن يېلىبانا XII، 34 - گۆر؛ يېقىن يېلىبانا XIV، 12 - 40 - گۆرلەر[24]. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، يانلىرى پارالىل، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 - گۆرۈپپا. كۆادرات شەكلىدىكى باشاقلار، بىر تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇك شەكلىدە. دۇبروۋىنسكىي بورول V، 2 - قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا[25]. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، قاناتچىلىرى يوق.

4 - گۆرۈپپا. يۇمىلاق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 - تىپ. سوزۇنچاق بەش بۇلۇك شەكلىدە. يېقىن يېلىبانا

XII ، 6 ـ گۆردىن تېپىلغان بەش نۇسخا ㉖. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پارالللېل، قاناتچىلىرى يوق.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. سەككىز نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېڭىن يېلىبانا VII ، 6 ـ گۆر؛ ئاقبالىق VIII ، 19 ـ قورغان㉗. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 س م، كەڭلىكى 1، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يوق.

5 ـ گۆرۈپپا. ياپلاق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. سوزۇنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. ئاقبالىق VIII ، 3 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉘. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى تىك، قاناتچىلىرى يوق.

2 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. يېڭىن يېلىبانا VII ، 6 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉙. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئىگىلىگەن.

6 ـ گۆرۈپپا. تراپېتسىيە شەكلىدىكى باشاقلار، بىر تىپ.

1 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئاقبالىق VIII ، 18 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉚. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

7 ـ گۆرۈپپا. ئالتە قىرلىق باشاقلار، بىر تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئاقبالىق VIII ، 1 ـ ، 8 ـ قورغانلاردىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ㉛. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5.5 س م، كەڭلىكى 1.5، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى

تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

تۆشۈكى تىلىنغان ئوق باشاقلىرى بىر گۈرۈپپا بولۇپ، تۆت قىرلىق، بىر تىپ. ئىلمەكلىك. يېقىن يېلىبانا Ⅶ، 33 - گۈردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 2، تۆشۈكى 1 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئىگىلگەن.

مەخسۇس ئەسەرلەردە يۇقىرى ئوب ئوق باشاقلىرى ھەققىدە كۆپ سۆزلەنمەيدۇ. ئا. ئۇمانسكىي ۋە ت. تروتسكىيلار تۆمۈر ۋە سۆڭەك باشاقلارنىڭ ئايرىم تىپلىرىنى كۆرسەتكەن⑲. يۇقىرى ئوب تۆمۈر ئوق باشاقلىرىنىڭ تىپلىرى خېلى ئۆزگىچە. ئۇلار-نىڭ تولىسى ئۈچ يانلىق (بۇلار ھۇن دەۋرىدە پەيدا بولغان)، يەنە غەيرىي سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا، ئۇزۇنچاق ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىدىكىلىرى، قاتلاملىقلار، ئىلمەكلىكلەرمۇ (بۇلار ھۇنلاردىن كېيىنكى دەۋردە پەيدا بولغان) بار. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇق، باشاق ئۈچى ئايرىلىپ تۇرىدىغانلىرىمۇ، تومتاق-لارمۇ ئۇچرايدۇ (بۇلار مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا خاس). ياپىلاق تومتاقلار ناھايىتى ئاز. كۆرسىتىلگەن باشاق تىپلىرى ساۋۇت كىيىمگەن دۈشمەنگە زەربە بېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن.

توسۇقنى يارغۇچى باشاقتىن بىرىلا تېپىلغان: كېسىلىشى يۇمىلاق، ئۇزۇنچاق - ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىدە. ئومۇمەن، يۇقىرى ئوب تۆمۈر باشاقلىرى ئۇلچەم جەھەتتە ھۇن باشاقلىرىدىن كەس-كىن پەرقلىنىدۇ. جەنۇبىي سىبىرىيە، جۇملىدىن تاشتىق باشاق-لىرىغا يېقىن. بۇ باشاقلار شەكىل جەھەتتە مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئوتتۇرىدا كەڭ تارقالغان باشاقلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدا سۆڭەك ئوق باشاقلىرى تۆمۈر باشاقلارغا نىسبەتەن خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنى تېخىمۇ كۆپرەك گۈرۈپپا ۋە تىپلارغا ئايرىغىلى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ساپاق-

لىق ئوق باشاقلىرى ھەممىدىن كۆپ. ئۇلار يەتتە گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ، ھەر بىر گۇرۇپپا بىر نەچچە تىپلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلىگۈچى ئوچ قىرلىق ۋە توت قىرلىق. لار گۇرۇپپىلارنىڭ ئاساسلىق تىپلىرى ئوخشاش بولۇپ، سوزۇن. چاق رومبا شەكلىدە. سوزۇنچاق رومبا ۋە ئۇزۇنچاق ئوچ بۇلۇڭ شەكلىدىكى باشاقلار نۇرغۇن مەدەنىيەتلەردە خېلى ئۇزاق ۋاقىت. لارغىچە مەۋجۇت بولغان. يۇقىرى ئوبدا بۇنداق باشاقلار مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ بىرىنچى يېرىمى داۋامىدا ساقلانغان. بۇنداق باشاقلار جەمئىي 67 دانە بولۇپ، ئومۇمىي سانىنىڭ 70% نى تەشكىل قىلىدۇ. باشقا تۇرلەردىكى باشاقلار ئايرىم سانلاردا ئۇچ. راپ قالىدۇ. مەزكۇر رايونغا خاس بولغانلىرى ئوچ قىرلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا، توت قىرلىق سوزۇلما بەش بۇلۇڭلۇق سوزۇنچاق رومبا ۋە يۇمىلاق ئۇزۇنچاق ئوچ بۇلۇڭ شەكىللىرىدە. كى باشاقلاردىن ئىبارەت.

يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتىنىڭ سۆڭەك ئوق تۇرلىرىنى تىپو. لوگىيە جەھەتتىن پەقەت ھۇن ئوقلىرىغىلا سېلىشتۇرىمىز. بۇ. لاردىن ئالدىنقىلىرىدا ساپاقلىق باشاقلار، كېيىنكىلىرىدە تۆشۈ. كى تىلىنغان باشاقلار كۆپ. تۆشۈك شەكلى جەھەتتە يۇقىرى ئوب ئوقلىرىغا ئەڭ يېقىن تۇرىدىغىنى تاشتىق سۆڭەك ئوق تۇرلىدىن ئىبارەت. بۇ ئىككىسىدىكى تۆت گۇرۇپپا ۋە ئالتە تىپ ئۆزئارا ئوخشىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يۇقىرى ئوب سۆڭەك ئوق تۇرلىرى، ئومۇمەن ئالغاندا، تاشتىق تۇرلىرىگە قارىغاندا خېلى كۆپ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇنىڭدا ئالدىنقى سىكىق (ساك) دەۋرىدىن قالغان ئوق شەكىللىرى يوق. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، يۇقىرى ئوب سۆڭەك ئوق تۇرلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى غەربىي سىبىرىيە ئورمان رايونىدىكى مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىلەر نەتىجىسىدە شەكىللىنىپ چىققان.

يۇقىرى ئوب قەبىلىلىرىدە سۆڭەك ئوق باشاقلىرى يىراق

ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى ئىچىدە پەۋقۇلئاددە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن. ساۋۇت كىيىمىگەن دۇشمەنگە زەربە بېرىش ۋاستىلىرى ئىچىدە سوۋۈك باشاقلار تۆمۈر باشاقلاردىن كۆپ بولغان. ئايرىم ساندىكى سوۋۈك ئىسقىرتقۇچلارنىڭ تېپىلغىنى دىن قارىغاندا، يۇقىرى ئوب قەبىلىلىرى بۇ كەشپىياتچىنمۇ خەۋەردار بولغان ㉞. يۇقىرى ئوب ماتېرىياللىرىدا پەي شەكلى ۋە ئوق دەستىلىرىنىڭ ئۆلچەملىرى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق.

ساداقلار

يۇقىرى ئوب جەڭچىلىرى ئوقلىرىنى ساداقلارغا سالاتتى، گۆرلەردە ساداقلارنىڭ تۆمۈر ئىلمەكلىرى ساقلىنىپ قالغان. تاسمىغا بېكىتىلىش شەكلى ۋە ئۇسۇللىرى ھەر خىل بولغان ئىلمەكلەرنىڭ تۈز مىخى بولغان، مىخنىڭ ئاياغ تەرىپىدە بالداقچە توسۇقى، سىرتمىقى ياكى تاقاش ئۇچۇن لازىم بولىدىغان ياپىلاق ئەسۋابنىڭ سۇنۇقى بار㉟. ئاز بىر قىسىم ئىلمەكلەرنىڭ مىخلىرى ئىشلىتىدىغان تەرەپنىڭ قارىشىسىغا ئېگىپ قويۇلغان. مۇشۇنداق ئىلمەكلەر تاشتىق، كۆكەل مەدەنىيەتلىرىنىڭ ۋە دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ يادىكارلىقلىرىدا بايقالغان. ساداقلارنىڭ شەكلى ۋە ئوقلارنىڭ ئۇنىڭغا سېلىنىش ئۇسۇلى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. يېقىن يېلبانا (2 - گۆر) يادىكارلىقىدا «ساداقنىڭ ياغاچ تۆۋى ۋە قېيىن پوستىدىن ياسالغان ئۇستۇنكى قىسمى» نىڭ قالدۇقلىرى تېپىلغان㊱. قىزىقارلىقى، ھەممە ئوق باشاقلىرى دەپنە قىلىنغۇچىنىڭ باش تەرىپىگە ئۇچلىرى يۇقىرىغا قارىتىلغان ھالەتتە قويۇلغان. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، قېيىن پوستىدىن ياسالغان ساداققا ئوقلار پەيلىك تەرىپى ئاستىغا، باشاق تەرىپى يۇقىرىغا قارىتىپ سېلىنغان بولۇ-

شى مۇمكىن. تاتار قەبرىستانلىقىدا (4 ـ قورغان) ئوق باشاقلىرى ئاياغ تەرەپكە قارىتىلغان[37].

يۇقىرى ئوب گۆرلىرىدىن تېپىلغان يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى ئاز بىر تۈركۈم چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللار ۋە خەنجەرلەردىن ئىبارەت.

ئىككى بىسلىق قىلىچلار

بۇ قىلىچ تىغىنىڭ كېسىلىشى بويىچە لىنزا شەكىللىكلەر گۇرۇپپىسىغا ياتىدۇ، بىر تىپ. بالداق توسۇقى يوق. يېقىن يېلبانا VII ، 18 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا[38]. تىغ ئۇزۇنلۇقى 80 س م، كەڭلىكى 4، دەستىسى 14 س م. ئىككى بىسلىق، تىغى ياپىلاق، تۇز، تىغ ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، دەستە تۇتقۇچى بىلەن ئۇيۇل سوقۇلغان.

تۇز قىلىچلار

تۇز قىلىچلار تىغىنىڭ كېسىلىشى بويىچە غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدىكىلەر ۋە ئۇچ قىرلىقلار دەپ ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە، بىر تىپ. بالداق توسۇقى يوق. يېقىن يېلبانا XIV، 29 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا[39]. تىغ ئۇزۇنلۇقى 60 س م، كەڭلىكى 4، دەستىسى 13 س م. تىغى يەككە بىسلىق، تۇز، تىغ ئۇچى قوش بىسلىق، دەستىگە يېقىن جايى يۇمىلاق شەكلىدە بۆرتۇپ چىققان. دەستىسىنىڭ تۇتقۇچى تۇز، باش تەرىپى كېڭەيگەن. تىغ يۇزىدە ئۇچ بالداق، سىرتماق ۋە قىننى بېكىتىدىغان دېتاللىرى بار.

2 ـ گۇرۇپپا. ئوچ قىرلىق، بىر تەپ. بالداقسىز. تاتار قەبرىستانلىقى، 4 ـ قورغاندىن تېپىلغان ئىككىنى نۇسخا ⑩. تىغ ئۇزۇنلۇقى 85 س م، كەڭلىكى 4، دەستىسى 14 س م. تىغى يەككە بىسلىق، تۇز، تىغ ئۇچىمۇ يەككە بىسلىق، دەستىگە يېقىن جايى چوڭراق. دەستىنىڭ تۇتقۇچى تۇز. نۇسخىلاردىن بىرىدە دەستە بېشى دىسكا شەكىللىك مىنېرال تاش بولۇپ، بولتا بىلەن چىڭىتىلغان، يەنە بىرىنىڭ تىغ يۇزىدە غىلاپتىن قالغان ئىككى دانە كەڭ تۆمۇر بالداق بار.

ئەسەرلەردە يۇقىرى ئوب چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللىرى كۆپىنچە خرونولوگىيە نۇقتىدىن تونۇشتۇرۇلغان. م. گرياznوۋ ۋە ئا. ئۇمانسكىينىڭ پىكرىچە، بۇ خىل قوراللار يۇقىرى ئوب قەبىلىلىرىدە 4 ـ ئەسىردە پەيدا بولۇپ، 5 ـ ئەسىرگىچە ئىشلىتىلگەن⑪. ئۇمانسكىي شۇنىڭغا دىققەت قىلغانكى، گۆرلەردە تىغلار بەزى ئىسكىلىتلارنىڭ ئوڭ تەرىپىگە، يەنە بەزى ئىسكىلىتلارنىڭ سول يېنىغا قويۇلغان. شۇنىڭدىن قارىغاندا، قىلىچلارنىڭ بەلباغقا بېكىتىلىش ئۇسۇللىرى ھەر خىل بولغاندەك تۇرىدۇ⑫.

يۇقىرى ئوب چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللىرى ئىچىدە چوڭ ئۆلچەملىك تىغلارمۇ بولغان. جەڭ ۋاقتىدا يۇقىرى ئوب چەۋەندازلىرى ئۇ تىغلارنى چېپىش ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى ساڭجىش ئۇچۇنمۇ ئىشلەتكەن. ئىككى بىسلىق ۋە تۇز قىلىچلار يادىكارلىقلاردا كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. قىلىچلار يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ ۋە قۇچاقلاشما جەڭلەردە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان خىللانغان جەڭچىلەرگىلا بېرىلگەن بولۇشى مۇمكىن. تىغ شەكىللىرىنىڭ ھەر خىل بولۇشى مەزكۇر رايوندا تىغ ياساش تېخنىكىسىنىڭ مۇكەممەللەشكەنلىكىدىن بولسا كېرەك. قەيت قىلىش زۆرۈركى، شۇ ۋاقىتلاردا مەزكۇر رايوندا ئىككى بىسلىق ۋە تۇز قىلىچلار كۆپ ئىشلىتىلمىگەن، دېگەن نۇقتىنەزەرنى پۈتۈنلەي

تۇغرا دېگىلى بولمايدۇ: تېخى سىكىش (ساك) دەۋرىدىلا چېگرد-
داش ئالتاي يايلاقلىرىدا ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ تۇز كېسىلگەن ۋە
لىنزا شەكىللىك ئىككى بىسلىق ئۇزۇن قىلىچلىرى بولغان.
شۇڭا، يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدىكى يېقىن ئارىلىقتا جەڭ
قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللارنى كۆ-
يىنكى ۋاقىتلاردا، يەنى مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى
چارىكىدە مەۋجۇت بولغان بارلىق يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدىكى
قوراللار جۇغلانمىسى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش كې-
رەك. ئۇلار ئاساسەن كىچىكرەك، يېنىك قوراللانغان ھەربىدە-
جان ئاتلىق ئەترەتلەر بۇلاڭچىلىق مەقسىتىدە قوشنىلىرىغا ئۇشۇ-
تۇمتۇت ھۇجۇم قىلغاندىلا ئىشلىتىلگەن بولسا كېرەك. بۇ مەدە-
نىيەت تارقالغان جايلارنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا كۆپىنچە ئىچكى
توقۇنۇشلار بولۇپ تۇراتتى. جەڭدا ئۇرۇش ھەربىكەتلىرى بىر
قەدەر ئۇزۇنغا سوزۇلغان ۋە زور قوراللىق كۈچلەر ئۇرۇشقان
بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەردە ئاددىي ئىستېھكاملارنىڭ قۇرۇلۇشى
روناق تاپمىغان، چۈنكى ئۇنداق ئىستېھكاملار بىلەن ئوبدان قو-
راللانغان يايلاق كۆچمەنلىرىنى توسۇپ قالغىلى بولمايتتى. يۇقە-
رى ئوبلىقلار ھۇجۇمغا ئۇچرىغان شارائىتتا ئۇزلىرىنىڭ بارلىق
كۈچلىرىنى سەپەرۋەر قىلاتتى ھەمدە دۇشمەننىڭ ئىلگىرىلىشىنى
توسۇش ئۈچۈن ئالدىغا ئاتلىنىپ چىقاتتى. يۇقىرى ئوب ئوقياچى
چەۋەندازلىرى ساۋۇت بىلەن تىقابلانمىغان دۇشمەنلەرگە زەربە
بېرىدىغان يېتەرلىك ۋاستىلەرگە ئىگە ئىدى. ئۇلار دۇشمەننىڭ
پاراكەندە قىلغاندىن كېيىن پۈتۈن سەپ بويىچە ھۇجۇمغا ئۆتەتتى.
يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە ئىككى بىسلىق ۋە تۇز قىلىچلارنى
ئىشقا سالىدىغان ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار ئاساسىي زەربىدارلىق
رولىنى ئوينايتتى.

يۇقىرى ئوبلىقلار جەڭنىڭ قەبىلىلەرنى توسۇش بىلەن
ئۆزلىرىگە قاراشلىق ئوب ۋادىسىنىڭ ۋە شىمالىي ئالتاينىڭ ئور-

مان ۋە يايلاق رايونلىرىنى قوغداپ قالدى. ئېھتىمال، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ جەنۇبىي قوشنىلىرىغا كۆپ قېتىم يۇرۇش قىلغان بولسا كېرەك. تاغلىق ئالتايدىكى پازىرىق قورغانلىرىدىن بىرىگە دەپنە قىلىنغان يۇقىرى ئوب جەڭچىسىنىڭ گۆردىن تېپىلغان ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ يۇقىرىقىدەك كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولىدۇ. جەنۇبتىكى، جۇملىدىن تاغلىق ئالتايدىكى قەبىلىلەرنىڭ تەسىرىنى شۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، يېقىن يېلىبانا 14 ـ گۆرىگە بىر ئادەم ئات بىلەن بىللە دەپنە قىلىنغان.

يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى ئىگىلىرىنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى كۆپلىگەن خاس خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارنى ياساشتا ۋە قوغدىنىش كىيىملىرىنى تىكىشتە قولغا كەلتۈرگەن ئۇتۇقلىرى كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان. ئۇلارنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى قەدىمىي يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرنى (سۆڭەك ئوق تۇرلىرىنىڭ كۆپلۈكى، مۇداپىئە پرىنسىپلىرى)، شۇنداقلا چەتتىن قوبۇل قىلىنغان ئامىللارنى (ئوقيا قۇرۇلمىسى ۋە تۆمۇر ئوق شەكىللىرىنىڭ تەكرار ئىسلاھ قىلىنىشى) ئەكس ئەتتۈرگەن. بەزى قوراللار تۈرلىرى كېيىنچە مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ يايلاق رايونلىرىدا كەڭ تارقالغان.

يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدا قوغدىنىش جابدۇقلىرىنىڭ ھەر خىل دېتاللىرى بايقالغان. تولۇق ساقلىنىپ قالغان ساۋۇتلار ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە.

ساۋۇتلار

يۇقىرى ئوب ساۋۇتلىرى ياسىلىش ماتېرىيالى بوينچە بىر خىل بولۇپ، ھەممىسى تۆمۈر، قاداقلارنىڭ بېكىتىلىش ئۇسۇلى

جەھەتتە بىر تارماق بولۇپ، ھەممىسى چېتىپ بېكىتىلگەن، قاداقلارنىڭ كېسىلىشى بويىچە بىر گۇرۇپپا بولۇپ، ياپىلاق. ساۋۇتلار شەكلى بويىچە ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ.

1 ـ تىپ. كۆكرەكنى توسىغۇچى ساۋۇتلار. تاتار قەبرىسىتانلىقى، 4 ـ قورغاندىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑬. ساۋۇت ئۆلچىمى 37×54 س م. ساۋۇت تېگى تۆت بۇلۇڭ شەكلىدە بولۇپ، تېگى تۆت بۇلۇڭلۇق قاداقلار تۇز سىزىق بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان (3.5×10س م، قېلىنلىقى 0.15 س م). قاداقلار بىر ـ بىرىگە چىشلەشتۇرۇلگەن ھالدا كېيىمگە سىم بىلەن بېكىتىلەتتى. ساۋۇتنىڭ چۆرىسىگە تۆمۇردىن جىيەك تۇلغان. جىيەكلەر قاداقلارنىڭ چەتلىرىگە قالپاقلىق تۆمۇر مىخلار بىلەن بېكىتىلگەن. جىيەكلەرنىڭ تېگى چەتلىرى ئۈيۈل، توغرا چەتلىرى قاداقلارنىڭ تىزىلغان تۆت قاتارى بويىچە تۆت قىسىمغا ئايرىلغان. بۇنداق ساۋۇتنى جەڭچىنىڭ بەدىنىگە ماسلاشتۇرۇپ، تېگى سىزىق بويىچە ئېگىشكە بولىدۇ. كۆكرەك ساۋۇتى كۆرەك ۋە قورساقنى يېپىپ، ئىككى قولنى بوش قالدۇرىدۇ.

2 ـ تىپ. قاسراقسىمان ساۋۇتلار. يېقىن يېلىبانا XIV، 37 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑭. قاداق ئۆلچىمى 2×7.5 س م. قاسراقسىمان قاداقنىڭ ئۈستى ۋە ئاستىدا ئالتە تۆشۈكى بار. ئۈستۈنكى قىرى تۇز، تۆۋەنكى قىرى يۇمىلاق. ئايرىم قاسراقلارغا قاراپ، ساۋۇتنىڭ شەكلى ھەققىدە تولۇق ئىشەنچ بىلەن پىكىر يۈرگۈزگىلى بولمايدۇ. پەقەت شۇنىلا دېيىشكە بولىدۇكى، قاداقلار بىر ـ بىرىگە توغرا سىزىق بويىچە ئەمەس، ئېگىلىشكە ئاسان بولۇشى پرىنسىپىغا ئاساسەن تېگى سىزىق بويىچە چېتىلغان.

ساۋۇتلارنىڭ ھەر خىللىقىدىن قارىغاندا، شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، يۇقىرى ئوبلىقلارنىڭ تاكتىكىسىدا يېقىن ئارد-

لىقتىكى جەڭنىڭ رولى ئېشىپ بارغانلىقتىن، ئەينى دەۋردىكى ئوب ۋادىسىدا قوغدىنىش ۋاستىلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسى راۋاجلانغان.

قورال تۈرلىرى

يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدىكى قورال تۈرلىرى بەكلا غەلىتە. قوغدىنىش ۋاستىلىرى (جۈملىدىن يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ ۋاستىلىرى) راۋاجلانغان تۈرۈقلۇق، يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى پەقەت يېنىك قوراللانغان دۈشمەنگە زەربە بېرىشكىلا مۆلچەرلەنگەن. قارىماققا زىددىيەتلىك بولغان بۇ مەسىلىنى چۈشىنىش ئۈچۈن بۇ ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى ۋاقىت تەرتىپى بويىچە ۋە ھەرقايسى ھەربىي قىسىملار تەۋەلىكى بويىچە تۈركۈملەرگە ئايرىپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ.

مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى ئەسىرلىرىدىكى يۇقىرى ئوب قورال تۈرلىرىنى شەرھلەشكە لازىم بولىدىغان ماتېرىياللار ئانچە تېپىك ئەمەس. پەقەت شۇنىلا دېيىشكە بولىدۇكى، ئەينى دەۋردىكى يۇقىرى ئوب جەڭچىلىرى يېنىك قوراللانغان چەۋەندازلاردىن ئىبارەت بولغان (گۆرلۈكلەردىكى ئىگەر - جابدۇقلار، ھەمراھ قىلىپ كۆمۈلگەن ئاتلار ۋە تۇچ غىلاپلاردىكى چەۋەندازلارنىڭ رەسىملىرىدىن قارىغاندا شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇ).

مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىدىن باشلاپ يۇقىرى ئوب قوشۇنى ئوخشاشمايدىغان قوراللىنىش بويىچە تۈركۈمگە ئايرىلغان. قوشۇننىڭ كۆپ قىسمى ئوقيا، پالتا ۋە خەنجەرلەر بىلەن قوراللانغان چەۋەندازلاردىن تەركىب تاپقان. ئۇلار ئوقلىرىنى ھەر خىل ساداقلارغا سالغان. بۇنداق چەۋەندازلار تەنلىرىگە تۆمۇر قاداقلىق ساۋۇت كىيەتتى. شۇ دەۋردە ئۇلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان جەڭچىلەر چىقىشقا باشلىغان بولۇپ، ئۇلار

ئوقيادىن سىرت چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللار، خەنجەرلەر بىلەن قوراللانغان ھەمدە كۆكرەكلىك ياكى قاسراقسىمان ساۋۇتلارنى كىيىشكەن. لېكىن، بۇنداق بۆلۈنۈش تېخى ئېغىر قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەرلەردىن ئىبارەت يېڭىچە مۇستەقىل قوشۇن تۈرىنى شەكىللەندۈرمىگەن بولسا كېرەك. ئايرىم تۈرلەردە چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللار ساۋۇتلار بىلەن بىرلىكتە كۆرۈلىدۇ. قوغدىنىش كىيىملىرى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، شۇنىڭغا ماس ھالدىكى يېراق ۋە يېقىن ئارلىق جەڭلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان توسۇقنى يارغۇچى ۋاستىلەر (ئوقلار، نەيزىلەر) شەكىللىنىپ چىقمىغان.

ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى

يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى ئېگىلىرىنىڭ ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ۋاستىلىك مەلۇماتلاردىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ، يەنى قەبرىستانلىقلار ۋە ئىستېھكاملارنىڭ جايلىشىش ئورۇنلىرى، قەبرىستانلىقلاردىكى جەڭچىلەر گۆرلىرىنى سېلىشتۇرۇش.

يۇقىرى ئوب قەبرىستانلىقلىرىدىن توققۇزىدا قورال بىلەن دەپنە قىلىنغان ئەھۋال كۆرۈلدى. ئۇلارنىڭ ئېككىسى ئىستېھكاملاردا، بىرى ئىستېھكام يوق يەردە. يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتىنىڭ ئېگىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئىستېھكامسىز ئولتۇراق جايلارنى قۇرغان، ئاز ساندىكى جايلارنىڭ ئەتراپىغا يار ۋە خەندەكلەرنى كولىغان. گۆرلەرنىڭ تۈلىسىدا يېنىك قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ جابدۇقلىرىغا خاس قوراللار ئۇچرايدۇ: ئوقلار، خەنجەرلەر، پالتىلار دېگەندەك.

ئەينى دەۋردىكى يۇقىرى ئوب ئاھالىسىنىڭ قوراللىق قىسىملىرى قەبىلىلەر پىدائىيلىرىدىن تەركىب تاپقان. قورال تال-

لايدىغان ھەممە ئەركەكلەر قوشۇنغا قاتناشقان.
مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىدە ئۆزگىچە مۇداپىئە سىستېمىسىغا ئىگە بولغان ئىستېھكاملار بارلىققا كەلگەن: خەندەكلەر ئىچكى تەرەپتە، كۆتۈرمىلەر سىرتىدا بولغان⑬. ئەسكەرلەر دەپنە قىلىنغان گۆرلەردە يېنىك ۋە ئېغىر قوراللانغان جەڭچىلەرنىڭ ئۇستىخانلىرى ئۇچرايدۇ. ھەربىي قوشۇنلارنىڭ شەكىللىنىش پرىنسىپىنى بۇرۇنقى پېتىچە تۇرۇۋېرگەن دېيىشكە بولىدۇ، لېكىن دەپنە قىلىنغانلار پەرقلىق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھەربىي باشلىقلارنىڭ يېقىنلىرىدىن تەركىب تاپقان «خىللانغان» جەڭچىلەر، ئاددىي ئوقياچىلار ۋە قورالسىز دەپنە قىلىنغانلار بار. ئېھتىمال، جەنۇبىي يۇقىرى ئوب قەبىلىلىرىدە قەبىلە پىدائىيلىرى ئىچىدىن ھەربىي باشلىقلارنىڭ تايانچى سۈپىتىدىكى نۆكەرلەر ئايرىلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. ئوب ۋادىسىنىڭ ئالتاي ئېگىزلىكىگە تۇتۇشىدىغان ئورمان ۋە يايلاق رايونلىرىدىكى يۇقىرى ئوبلىقلارنىڭ قوراللىرى ۋە جابدۇقلىرى ئۇرۇشقاق دالا كۆچمەنلىرىدىن كېلىدىغان خەۋپ ئازراق بولغان شىمالىي رايونلاردا ياشىغۇچىلارنىڭ قوراللىرىدىن كۆپ ياخشى ئىدى.

ئۇرۇش سەنئىتى

يۇقىرى ئوب جەڭچىلىرىنىڭ قورال تۇرلىرى يىراق ۋە يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىشقا ماسلاشتۇرۇلغان. ئېھتىمال، مەدەنىيەت مەۋجۇتلۇقىنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدىلا يۇقىرى ئوب ئاتلىق قوشۇنلىرى چېچىلما سەپ تاكتىكىسىنى قوللانغان بولسا كېرەك. جەڭچىلەر يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە پالتىنى، قۇچاقلاشما جەڭدە خەنجەرنى ئىشقا سالغان. قورال تۇرلىرى بەك ئاز، كۆچمەنلەر دۇنياسى بىلەن بولغان ئالاقىلەرنىڭ ئىزلىرى كۆپ ئەمەس.
3 — 5 ـ ئەسىرلەردىكى يۇقىرى ئوب ھەربىي قوشۇنلىرى

ئالتايدىكى تاغلىق ۋە يايلاق كۆچمەنلىرى بىلەن بولغان قوراللىق توقۇنۇشلار داۋاملىدا سالماقلىق زەربە بېرىش قۇدرىتىنى يېتىلدۈرگەن بولۇشى مۇمكىن؛ يېراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىنىڭ تۈرلىرى كۆپەيگەن. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، يۇقىرى ئوب ئاتلىق قوشۇنلىرى چېچىلما سەپ تاكتىكىسى بىلەن بىللە پۈتۈن سەپ بويىچە ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسىنى قوللانغان.

يۇقىرى ئوبلىقلارنىڭ ئىستىھكاملىرى ئۇشتۇمتوت يۇز بېرىدىغان قوراللىق ھۇجۇملاردىن مۇداپىئەلىنىش ۋە يوشۇرۇنۇش ئۈچۈن لازىم بولاتتى. ھالبۇكى، ئۇلار ئۇزاق مۇددەتلىك مۇھاسىرە ۋە يىرىك ھەربىي قوشۇنلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇملىرىغا بەرداشلىق بېرەلمەيتتى.

ئالتىنچى باب بېرىل قەبىلىلىرىنىڭ قوراللىرى

تاغلىق ئالتاي كۆچمەنلىرىنىڭ مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ بىرىنچى چارىكىگە ۋە ياكى كۆپىنچە ئىككىنچى چارىكىگە تەئەللۇق دەپ ھېسابلىنىۋاتقان يادىكارلىقلىرىدىكى بىر قىسىم جابدۇقلار ئەسىرلەردە بۇرۇن شەرھلەنگەنىدى. ئۇ ئەسىرلەردە ئاساسەن ۋ. رادلوۋنىڭ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تاغلىق ئالتايىنىڭ جەنۇبىدىن تاپقان قېزىلما ماتېرىياللىرى تونۇشتۇرۇلغان①. ئەمەلىيەتتىكى يېڭى تېپىلمىلار بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتلارنى كېڭەيتىشكە ئىمكانىيەت يارىتىدۇ②.

ئېتنىك مەدەنىيەت جەھەتتە تاغلىق ئالتايلىقلار يادىكارلىقلىرى بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلمايدۇ. 60 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىدا مۇتەخەسسىسلەر ئات بىلەن قوشۇپ دەپنە قىلىشنى «تۈركلەردىن بۇرۇنقى ۋاقىت» قا، «بېرىل گۆر تېپى» گە مەنسۇپ دەپ قاراشتى ۋە 4—5 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق دەپ ھېسابلاشتى③. بېرىل تېپىلمىلىرى 1969 ـ يىلى ئېلان قىلىنىدى④. ھازىر بۇ يادىكارلىقلارنىڭ دائىرىسى خېلى كېڭەيتىلدى⑤، «تۈركلەردىن بۇرۇنقى ۋاقىت» تا قاشالانغان قەبرىستانلىقلار قۇرۇلغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان يېڭى مەلۇماتلار پەيدا بولدى. 1977 ـ يىلى مۇتەخەسسىسلەر جەسەتنى ياغاچ تەڭنە ۋە تاش ساندۇقلارغا سېلىپ دەپنە قىلىشنى كۆچمەن خەلقلەرنىڭ چوڭ كۆچۈش دەۋرىگە ياتىدىغان گۇرۇپپىغا ئايرىدى (مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكى)⑥. 80 ـ يىللارنىڭ بېشىدا بىر پۈتۈن تاش تۆپىلىك ئاستىغا كۆمۈلگەن جەسەتلىك تاش ساندۇقلار قېزىپ

چىقىرىلدى (مىلادىيە 5 ـ ئەسىر، مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرى)⑦. گەرچە تېپىلمىلارنىڭ خرونولوگىيىسى ۋە ئېتنىك مەدەنىيەت تەۋەلىكى مەسىلىسىدە ئوخشاشمايدىغان كۆز قاراشلار بولسىمۇ، مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا ياتىدىغان يادىكارلىقلاردىكى ماتېرىياللار ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى، ھۇن ۋە تۈرك دەۋرلىرىدىكى مەدەنىيەتنى تەكشۈرۈشتىكى مەنبە سۈپىتىدە بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەزكۇر دەۋردىكى تاغلىق ئالتايلىقلار يادىكارلىقلىرىنىڭ قۇرال ـ جابدۇقلىرى موسكۇا، لېنىنگراد، بارنا ئۇل، كېمبرې-ۋودىكى مۇزېيلار ۋە ئالتاي مەكتەپلەرنىڭ تەجرىبىخانىلىرىدا ساقلانماقتا. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئېلان قىلىندى. تەتقىقاتىمىزدا مۇزېي ئەۋرىشكىلىرى ۋە نەشر بۇيۇملىرىدىن پايدىلاندۇق.

مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تاغلىق ئالتاي زېمىنىدىكى جەڭچىلەرنىڭ قورال تۈرلىرى يېراق ۋە يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ قىلىش ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىدىن تەركىب تاپقان.

يېراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى (يانىڭ پارچىلىرى، ئوقلار) ۋە جابدۇقلار (ساداق پارچىلىرى) مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى تاغلىق ئالتاي يادىكارلىقلىرىنىڭ ھەممە گۇرۇپپىلىرىدا ئۇچرايدۇ.

ئوقيالار

ئوقيالار ئات بىلەن قوشۇپ دەپنە قىلىنغان يەرلەردىن ۋە ئايرىم گۇرلەردىن تېپىلغان. ئۇلار بىر گۇرۇپپا بولۇپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك، ئىككى تىپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1 ـ تىپ. ئىككى بېشىدا ۋە ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى بارلار. بېرىل (تاغلىق ئالتاي)، 2 ـ قورغان يادىكارلىقىدىن

تېپىلغان بىر نۇسخا ⑧. يانىڭ ئۆلچىمىنى ئېنىقلاشقا مۇمكىن بولمىدى. يانىڭ ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلار كەڭ، قىسقا؛ ئىچكى يۈزىدە، دۇمبىسى ۋە باش تەرەپلىرىگە قارايدىغان سىرتقى تەرىپىدە قىيپاش كېسىكلىرى بار⑨. باش تەرەپتىكى قاپلىغۇچلىرى ئۇزۇن، سەل ئېگىلگەن، كىرىچ باغلاش ئۇچۇن ئېرىقچە شەكىلدە كېسىپ قويۇلغان. بۇ خىل يا ئەسلى غەيرىي سىممېترىك شەكىلدە بولغانلىقى ئېھتىمال.

2 ـ تىپ. يانىڭ ئىككى بېشىدا، ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى ۋە كاۋاك قاپلىغۇچى بارلار. جەمئىي تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: بېرېل، 2 ـ قورغان؛ پازىرىق، 24 ـ قورغان؛ بۇلان كوبى Ⅳ — Ⅴ ، 7 ـ قورغان؛ كۆك پاش (تاغلىق ئالتاي)⑩. يانىڭ ئۇزۇنلۇقى150 س م. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلار ئۇزۇن، بەزىلىرى پارچىلىنىدۇ، سەل ئېگىلگەن. ئوتتۇرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچلار ئۇزۇن، تار، بەزىلىرى پارچىلىنىدۇ. باش تەرەپلەردىكى قاپلىغۇچلار ئۇزۇن، سەل ئېگىلگەن، كىرىچ باغلاش ئۇچۇن ئېرىقچە شەكىلدە كېسىپ قويۇلغان. بەزى يالارنىڭ يالغۇز بىر بېشىدىلا قاپلىغۇچى بار. بۇ بەلكىم غەيرىي سىممېترىك شەكىلدىكى يا بولسا كېرەك.

تاغلىق ئالتايلىقلار يادىكارلىقلىرىدىكى مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيالار مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا تەئەللۇق بولۇپ، قاپلىغۇچلىرىنىڭ چوڭ بولۇشى بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئۇلار ھۇن ۋە كېيىنكى تۇرك ئوقيالىرىنىڭ بەزى تىپلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

ئوق باشاقلىرى

تاغلىق ئالتايدىكى بېرېل مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرىنىڭ ئوق باشاقلىرى ياسالغان ماتېرىياللىرى جەھەتتە ئىككى خىل بولۇپ،

تۆمۇر ۋە سۆڭەك. تۆمۇر ئوق باشاقلىرى بىر تۈرلۈك بولۇپ، ھەممىسى ساپاقلىق. ئۇلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە گۇرۇپپىلارغا، ئوق گەۋدىسىنىڭ شەكلى بويىچە تىپلارغا بۆلۈنىدۇ.

1. گۇرۇپپا. ئوچ يانلىق باشاقلار، ئۈچ تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە، جەمئىي 12 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: بالىقتىيۇل (تاغلىق ئالتاي)، 227 ـ قورغان؛ ئاق بوم I، 13 ـ قورغان، 1 ـ گۆر؛ 14 ـ قورغان، 1 ـ گۆر؛ بۇلان كوبى IV، 7 ـ قورغان⑪. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، بەلدەمچىسى بار. بەزى نۇسخىلارنىڭ ئىسقىرتقۇچ سۆڭەك شارچىلىرى بار.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭ شەكلىدە. بالىقتىيۇل يادىكارلىقى 227 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑫. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.2 س م، كەڭلىكى 1.5 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پارالىلىل، قاناتچىلىرى يانتۇ، بەلدەمچىسى بار. ساپىقى سۇنۇپ كەتكەن.

3 ـ تىپ. قاتلاملىقلار. ئالتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: بالىقتىيۇل، 227ـقورغان؛ بۇلان كوبى IV، 7ـقورغان⑬. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6.5 س م، كەڭلىكى 2.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 6 س م. باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئۈچى ئايرىم، قۇيرۇقلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى ئەگمە، بەلدەمچىسى بار. بەزى نۇسخىلارنىڭ يانلىرىدا تۆشۈكچىلىرى بار. بەزى نۇسخىلارنىڭ ساپاقلىرىدا سۆڭەك ئىسقىرتقۇچلىرى بار.

2 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق باشاقلار، بىر تىپ. ئىلمەكلىك. بېرېل يادىكارلىقى، 3 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑭.

ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پاللىل، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئېگىلگەن، بەلدەمچىسى يوق.

سۆڭەك ئوق باشاقلىرى بىر خىل بولۇپ، تۆشۈكى تىلىنغان. ئۇلار ئوق گەۋدىسىنىڭ پېچىمى بويىچە بىر گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. رومبا شەكلىدىكى باشاقلار، ئىككى تېپ.

1 ـ تېپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئاق بوم II يادىكارلىقى 13 ـ قورغان، 1 ـ گۆر؛ 14 ـ قورغان، 3 ـ گۆردىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑮. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1، تۆشۈكى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تېپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بولۇڭ شەكلىدە. ئاق بوم II يادىكارلىقى 13 ـ قورغان، 1 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، تۆشۈكى 1.5 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۆز.

تاغلىق ئالتايلىقلار يادىكارلىقلىرىدىكى ئەينى دەۋرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئوق باشاقلىرى كۆپ ئەمەس، تېپلىرىمۇ بىر خىل: تۆمۈر ئوقلار ئىچىدە ئۇچ يانلىق غەيرىي سىممېترىك شەكلىدىكىلەر ۋە قاتلاملىقلار كۆپرەك. ئوقلارنىڭ بۇنداق تېپلىرى ھەممە يادىكارلىقلار كاتېگورىيىلىرىگە ئورتاق (ئات بىلەن قوشۇپ كۆمۈلگەنلەر، ئايرىم كۆمۈلگەنلەر). شۇڭا، ئۇلار خرۇنولوگىيە جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى ھەربىي ـ تەشكىلىي جەھەتتىمۇ ئۆزئارا يېقىنلىشىدۇ. بۇنداق باشاق تېپلىرى ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلاقلىرىدا ھۇنلار ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلەپ تۇرغان زامانلاردىن باشلاپلا كۆچمەنلەر دۇنياسىدا بار ئىدى. ھۇنلارنىڭ قاتلاملىق باشاقلىرىنىڭ ئۆلچەملىرى سەل باشقىچە بولغان. دەل

مۇشۇنداق ئوقلار كېيىنكى قەدىمكى تۈرك دەۋرىدىمۇ خېلى كەڭ تارقالغان ئىشلىتىلگەن. ئۇچ يانلىق باشاقلارنىڭ ئۇچىنچى تىپىتكى ئۇزۇنچاق - ئالتە بۇلۇڭلۇقلىرىمۇ قەدىمكى تۈرك دەۋرىگە مەنسۇپ. ياپىلاق ئىلمەكلىك باشاقلار مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ مەۋجۇت بولغان. بايان قىلىنىۋاتقان گۇرۇپپىنىڭ ئاساسلىق تىپلىرى ھۇن دەۋرىدىكىگە نىسبەتەن تۈرك دەۋرىدە كۆپرەك بولغان. ھالبۇكى، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى قاتلاملىق غەيرىي سىممېترىك شەكىلدىكىلەر قاغانلىقلار دەۋرىگە خاس ئەمەس. مۇشۇ جەھەتتىن بۇ تۈر ھۇن، كۆكەل، تاشتىق، يۇقىرى ئوب تۇرلىرىگە يېقىن بولۇپ، ياۋروپا - ئاسىيا كۆچمەن قەبىلىلىرىنىڭ ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ شۇ دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. دەل شۇ دەۋردە يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىدىكى ئۇچ يانلىق غەيرىي سىممېترىك شەكىلدىكى ۋە قاتلاملىق تۆمۇر باشاقلار ساۋۇت بىلەن قوغدالمىغان دۈشمەنلەرگە زەربە بېرىشكە مۆلچەرلەنگەن. قاتلاملىق باشاقلارمۇ گەرچە غەيرىي مېتال قوغدىنىش يوپۇقلىرى-نى تېشىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىشى مۇمكىن بولسىمۇ. شۇ ئۇنىڭ-سىيىنى ئادا قىلىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا، قاتلاملىق باشاقلار-نىڭ ئايرىلىپ تۇرىدىغان تار بېشى ۋە نىسبەتەن ئۇزۇن ئوق گەۋدىسى بولۇپ، خېلى چوڭقۇر تېشىپ كىرىشكە لايىقلاشتۇرۇل-غان. قاتلاملىق ئوقلارنىڭ يانلىرىدا دۈگىلەك تۆشۈكچىلىرى بار. مەلۇم بولغان تېپىلمىلار ئىچىدە سۆڭەك ئوق باشاقلىرى نىسبەتەن ئاز. بۇنداق ئوقلار ئات قوشۇپ دەپنە قىلىنغان گۆردە ۋە بىر جۈپ ئادەم سېلىنغان بىر تاش ساندۇقتا بايقالغان. تۆشۈ-كى تىلىنغان ئوقلارنى مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ بىرىنچى يېرى-مىدا ھۇنلارمۇ، ئۇتتۇرا يېنىسەي ۋە ئوب ۋادىسىدىكى كۆچمەنلەر-مۇ ئىشلەتكەن.

قەدىمكى تۈرك دەۋرىدە بۇنداق ئوقلار ئەمەلدىن قالدۇرۇل-

غان. تۆشۈكنىڭ تىلىنىش قۇرۇلمىسى بىر ئاز ئۆزگىچە: ئوق گەۋدىسىنىڭ كەڭلىكىگە تىك ھالەتتە تىلىنغان. ھۇن يادىكارلىق-لىرىدا بۇنداق قۇرۇلمىغا ئىگە بولغان ئوقلار نىسبەتەن ئاز كۆرۈ-لىدۇ. ئوق گەۋدىسىنىڭ كەڭلىكىگە پاراللېل ھالدىكى ئويۇقى بولغان ئوقلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. كۆرسىتىلگەن تىپلاردىكى ئوقلار ساۋۇت بىلەن قوغدالمىغان دۈشمەنلەرگە زەربە بېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

ئۇچ يانلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدىكى ۋە قاتلام-لىق تۆمۈر باشاقلارنىڭ ئىسقىرتقۇچلىرى بار. بۇنداق ئىسقىرت-قۇچلارھۇنلاردا پەيدا بولۇپ، ئاندىن پۈتۈن ئوتتۇرا ئەسىر جەريا-نىدا مەۋجۇت بولغان. بەزى باشاق ئەۋرىشكىلىرىدىكى ئىسقىرت-قۇچنىڭ ئىككى تەرىپىدە يۆگەلگەن يىپ ئىزلىرى ساقلىنىپ قالغان. بۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، سۆڭەك شارىكلار ئوق گەۋدە-سىنىڭ بەلدەمچىسىگە تاقاپ بېكىتىلگەن بولماستىن، بەلكى سەل ئارىلىق قالدۇرۇپ ياغاچ دەستىنىڭ ئۇچ تەرىپىگە باغلانغان. ئىھتىمال، باشاقنىڭ ھەرىكەت ئالاھىدىلىكلىرى ھېسابقا ئېلىن-مىپ، ئىسقىرتقۇچ مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولسا كېرەك.

ئومۇمەن، كۆرسىتىلگەن يادىكارلىقلاردىكى ئوق تۇرلىرى (سانى ئاز، لېكىن تۈرى خېلى كۆپ) يۇقىرى، ئوتتۇرا يېنىسەي ۋە ئوب ۋادىسى زېمىنلىرىدىكى دەۋرداش تۇرلەرگە تامامەن ئوخ-شاش. گەرچە ئەينى دەۋردە تاغلىق ئالتاي كۆچمەنلىرى قوغدى-نىش قوراللىرى بىلەن تونۇشلۇق بولسىمۇ، ئۇلاردا توسۇقنى يارغۇچى باشاقلارنىڭ پۈتۈنلەي يوق بولۇشى سەل ئەجەبلىنەر-لىك. دەۋرداش يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدىمۇ شۇنىڭغا ئوخ-شاش ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال يەرلىك كۆچمەنلەرنىڭ ئېغىر قوراللارنى ئۆزلەشتۇرۇشتىكى يىراق ئارىلىق جېڭىدە تو-سۇقنى يارغۇچى ئۇنۇملۇك ۋاستىلەر تېخى ياساپ چىقىلمىغان دەسلەپكى باسقۇچىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ساداقلار

مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى تاغلىق ئالتاي كۆچمەن قەبىلىلىرىنىڭ ئوق سالىدىغان غىلاپلىرى ساقلىنىپ قالمىغان. شۇڭا، بۇنداق غىلاپلارنى ساداق پارچىلىرىدىكى ئوقلارنىڭ تەركىبى ۋە ساداقلارنىڭ ئىلمەكلىرىدىن ئىبارەت ۋاستىلىك بەلگىلەرگە قاراپ تەسەۋۋۇر قىلىشىمىز مۇمكىن.

بالىقتېۋلدىن (227 - قورغان) تېپىلغان ساداق پارچىلىرى ئارىسىدا ئىسقىرتقۇچلىرى بولغان ئوچ خىل تېپتىكى ئوچ يانلىق ئوق باشاقلىرى بايقالغان. شۇ گۆردىكى بەلباغقا ئېسىلىدىغان نەرسىلەرنىڭ تۆچ دېتاللىرى ئىچىدە بىر تۆچ ئىلمەك بولۇپ، ئۇنىڭ تاسما ئۆتكۈزۈلىدىغان تۆز بۇلۇڭلۇق سىرتمىقى ۋە تۆۋىدە بىر بالدىقى بار⑰. بۇ نەرسە ساداقنىڭ تۆۋىگە بېكىتىلىدىغان ئىلمەك بولسا كېرەك. ساداق بەلباغقا قىيپاش قىلىپ ئېسىلاتتى. شۇ دەۋرگە ياتىدىغان باشقا گۆرلەردە ساداق ئىلمەكلىرىنىڭ ئوق باشاقلىرى بىلەن بىر يەردە بولغانلىقى كۆرۈلمىدى.

مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا ياتىدىغان يادىكارلىقلاردا يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قورال - جابدۇقلىرى كۆپ ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئىچىدە چاپقۇچى - سانجىغۇچى قورال تېپىلمىلىرى بار.

تۇز قىلىچلار

تۇز قىلىچلار تاغلىق ئالتاينىڭ جەنۇبىي باغرىدىكى ئات قوشۇپ دەپنە قىلىنغان گۆردىن تېپىلغان. ئۇلار تېغىنىڭ كېسىلمىشى بويىچە بىر گۇرۇپپا بولۇپ، ئوچ قىرلىق، ئىككى تېپقا ئايرىلىدۇ.

1 - تىپ. بالدىقى يوق. بېرېل يادىكارلىقى 2 - قورغاندىن

تېپىلغان بىر نۇسخا [18]. ئۆلچىمى ئېنىق ئەمەس. تىغى تۈز، يەككە بىسلىق، ئۇچىنىڭ دۈمبە تەرىپى بىلەنگەن. دەستىسى سۈنۈپ كەتكەن[19].

2 ـ تىپ. بالدىقى ئېگىلگەن. بېرىل يادىكارلىقى، 3 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا [20]. ئۆلچىمى ئېنىق ئەمەس. تىغى يەككە بىسلىق، تۈز، بالدىقى ئۇچ تەرەپكە سەل ئېگىلگەن ۋە ئىككى ئۇچى دەستە تەرەپكە ئازراق ئېگىلگەن، دەستىسى تۈز ۋە دەستە بېشى بېشى ھالقىسىمان.

ئەينى دەۋردىكى يەككە بىسلىق تۈز قىلىچلار جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى باشقا كۆچمەنلەر مەدەنىيەتلىرىگىمۇ ئورتاق. كۆرسەتكەن مەدەنىيەت ماتېرىيالىلىرىدا دەستە بېشى ھالقىسىمان بولغان مودېللار ۋە تۈز قىلىچ، خەنجەرلەر بار. بېرىل تېپىلمىلىرىدىن قارىغاندا، تۈز قىلىچلار تاغلىق ئالتايدا مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىدە پەيدا بولغان. بۇنداق قىلىچلارنى بۇ يەرگە قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرى شەرقىي تۈركىستاندىن ئېلىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ۋاقىتتا ھالقىسىمان دەستە بېشى بولغان تۈز ۋە ئىككى بىسلىق قىلىچلار كۆچمەن سارماتلار ئىگىلىگەن يەرلەردە كەڭ تارقالغان [21]. مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بۇنداق قىلىچلار تەڭرىتاغ كۆچمەنلىرىدىمۇ بولغان[22]. ئوب ۋادىسىدا مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىمۇ چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارنىڭ دەستە بېشى شۇ شەكىلدە ياسالغان[23].

ساۋۇتلار

ساۋۇتلارنى قاداقلارنىڭ شەكلى، بېكىتىش ئۇسۇلى ۋە قوغدىنىش يوپۇقنىڭ دائىرىسى بويىچە بىر تېپقىلا ئايرىشقا بولىدۇ. بېرىل يادىكارلىقى 3 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا [24]

. ئۆلچىمى ئېنىق ئەمەس. ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇلغان تۆت قاداقتىن ئىبارەت ساۋۇت پارچىسى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، بىر چېتى جىيەكلەنگەن. قاداقلار شەكلى، ئۆلچىمى ۋە بېكىتىش تۆشۈكلىرىنىڭ سانى جەھەتتە بىر - بىرىدىن سەل پەرقلىنىدۇ. بۇ ساۋۇت پارچىسى يۇقىرى چۈمشىتىكى تاتار قەبرىستانلىقىدا تېپىلغان كۆكرەك ساۋۇتىنىڭ پارچىسىگە بەكرەك ئوخشايدۇ[25]. كۆكرەك ساۋۇتلىرى ئەينى دەۋردىكى ئوب ۋادىسى ۋە قازاقىستاندا، كېيىنرەك ئوتتۇرا يېنىسەيدە ئىشلىتىلگەنىدى[26]. بۇنداق ساۋۇت يىراق ۋە يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭلەردە جەڭچىنىڭ تېنىنى ئوق ۋە سانجىش زەربىسىدىن قوغدايتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇنداق ساۋۇتنى كىيگەن جەڭچى ئوق ئاتقاندا ۋە قىلىچۋازلىق قىلغاندا قوللىرىنى ئەركىن ھەرىكەتلەندۈرەلەيتتى.

قورال تۈرلىرى

تاغلىق ئالتاي زېمىنىدىكى مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىگە ياتىدىغان يادىكارلىقلاردىكى قورال تۈرلىرى بەكلا ئاز. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ قوراللارنى ئوخشاشمىغان يادىكارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلگىلى بولىدۇ. بىرىنچى گۇرۇپپا ئات قوشۇپ دەپنە قىلىنغان گۆرگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، يىراق ئارىلىقتىكى جەڭ قوراللىرى (ئوق-يا)، يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ قوراللىرى (چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللار) ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىدىن (ساۋۇت) تەن ئىبارەت تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنداق تۈرلەر تولۇق بولمىسىمۇ، ئاتلىق ئەترەتلەرنىڭ يىراق ۋە يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭلەردە قانداق ھەرىكەت قوللانغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرەلەيدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ قارىشىچە، بېرېل قورغانلىرىدىكى ئاتقۇچى قوراللار تەركىبىدە «ئۆزى

ئاتار يالارنىڭ سۆڭەك ئوقلىرى» بولغان ⑰. بۇنداق پەرەز ئىشەنچلىك ئەمەستەك كۆرۈنىدۇ. بۇ نەرسىلەر يۇگەن دېتاللىرى بىلەن بىللە تېپىلغان بولۇپ، ئۇلار «ئات ئىسكىلىتىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە» قويۇلغان. ئات ئىسكىلىتى بولسا، گۆردە ئادەم ئىسكىلىتىدىن بىر مېتىر ئېگىز يەرگە قويۇلغان ⑱.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ سۆڭەك بۇيۇملار ئىگەر ـ جابدۇقىنىڭ بىزەكلىرى بولسا كېرەك. يادىكارلىقلارنىڭ ئىككىنچى گۇرۇپپىسى ئات قوشۇپ دەپنە قىلىنمىغان گۆرلەرنى (يالغۇز ۋە جۈپ كىشىلىك) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ گۇرۇپپىدىكى قورال تۈرلىرى تېخىمۇ ئاز: يا ۋە ئوقلار، ساداقلار، خەنجەرلەر. ئۇنىڭ ئۈستىگە، نەرسىلەرنىڭ ھەرقايسى تۈر جۈغلانمىلىرىغا تەقسىملەنىشى تەكشى ئەمەس. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، يېنىك قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەرلەر بۇ قوراللارنى ئىگىلەپ، يىراق ئارىلىقتىكى جەڭلەردە يا بىلە ئوقلارنى ئىشلەتكەن، لېكىن يېقىن ئارىلىقتا ئاتلىق سەپ تۈزۈپ، ئۇنۇملۇك جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىدىن مەھرۇم بولغان. كۆرستىلگەن پەرقلەر ھەرقايسى كاتېگورىيىلەرنىڭ ھەربىي قوشۇن تۈرلىرى بويىچە پەرقلەنگەنلىكىنى بىلدۈرمەيدۇ. ئومۇمەن، ھەر ئىككى گۇرۇپپىنى يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قوشۇنلارغا مەنسۇپ دېيىش كېرەك. بۇ قوشۇن ئوخشاشمىغان دەرىجىدە قوراللانغان ۋە ئوخشاشمىغان تاكتىكىلىق ئىمكانىيەتلەرگە ئىگە بولغان جەڭگىۋار بىرلىكلەردىن تەركىب تاپقان. ئايرىم جەڭچىلەر قوغدىنىش كىيىملىرىدىن پايدىلانغان.

ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى

ئەينى دەۋرلەردىكى تاغلىق ئالتايدا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي مەلۇماتلار بەك ئاز. س. گ. كلياشتور-

نىينىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، 5 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا جۇرجانلار ئاشىنا كۆچمەن قەبىلىسىنى شەرقىي تۈركىستاندىن ئالتايغا سىقىپ چىقارغان[29]. ئەينى دەۋردە ئالتاي جۇرجان قاغانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى زېمىنلارنىڭ قاتارىغا كىرگەن بولسا كېرەك. يېڭى كەلگەن كۆچمەنلەر يەرلىك قەبىلە لەرنى بويسۇندۇرغان ۋە «تۈرك» دېگەن يېڭى ئېتنىك نامنى قوبۇل قىلغان[30]. دەسلەپتە يېڭى قەبىلە بىرلەشمىسىنىڭ ھەربىي تەشكىلاتى شۇ نام بىلەن ئاتالغان. بۇ ھەقتە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەھمىيەتلىك گۇۋاھلىقى بار: «دەرھەقىقەت، مېنىڭ قوشۇنۇم بار: مەن ئۇنى «تۈرك» دەپ ئاتىدىم ۋە كۈن چىقىشقا ئورۇنلاش-تۇردۇم»[31]. تۈركلەر يۇز يىل جەريانىدا جۇرجانلارغا قارام بولـ غان، «ئۇلار ئۇچۇن تۆمۇر ئېرىتكەن» (تۆمۇر بۇيۇملار بىلەن سېلىق تۆلىگەن)، بېقىندى خەلق سۈپىتىدە قارام قەبىلىلەرنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇشقا قاتناشقان. كېيىن ئۆزلىرى شۇ قەدەر كۈچىيىپ، مىلادىيە 6 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىدا جۇرجان قاغانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى ھەمدە مەركىزىي ئاسىيا يايلاقلـ رىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى[32].

روشەنكى، مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىدە-كى ئات قوشۇپ دەپنە قىلىنغان تاغلىق ئالتاي گۆرلۈكى ۋە قاشالانغان قەبرىستانلىقلارنى ئەنە شۇ دەسلەپكى تۈرك بىرلەشمـ سىگە مۇناسىۋەتلىك، دەپ قاراشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ تارىخىي دەۋردە ئاشىنا تۈركلىرى تەشكىللىگەن ھەربىي قوشۇنلار تاغلىق ئالتايدىكى ئاساسلىق قوراللىق كۈچ بولۇپ قالغانىدى. بۇ رايوندا يەنە تۈركلەردىن باشقا ئېتنىك گۇرۇپپىلارمۇ ياشىغان بولۇپ، ئۇلارمۇ ئۆز ئادەتلىرى بويىچە دەپنە ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلـ غان. گۆر ئىچىدىكى نەرسىلەرنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا (تاش ساندۇق)، گۆرلەرنىڭ تولىسى يەرلىك ئاھالە تۈركۈملىرىگە تەئەللۇق بولسا كېرەك، چۈنكى مۇشۇنداق دەپنە قىلىش ئادىتى تاغلىق ئالتايدا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1 ـ مىڭ

يىلدىمۇ بولغان ㉝. بالىقتىيۇلدىكى ياغاچ تەڭنىگە سېلىپ دەپنە قىلىش ئادىتى بۇنىڭدىن سەل پەرقلىنىدۇ. شۇنداقتىمۇ، كۆمۈل-گەن ئەرسىلەرنىڭ، جۈملىدىن قوراللارنىڭ تۇرى ۋە شەكلى جەھەتتە ئۇلار ئوخشىشىدۇ. تېپىلمىلار ئىچىدىكى خاس تۇچ قاداقلىرى، توقىلىرى، تاسمىلىرى بولغان قۇراشتۇرما بەلباغ ئۆزگىچە. موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى خاد ئۇزۇر ئۇۋۇد-سى ساغىل ـ سوموندىكى يالغۇز بىر گۆردىن تېپىلغان قۇراش-تۇرما تۆمۇر بەلباغنىڭ شەكلى يۇقىرىدىكىگە يېقىن㉞. بالىقت-يۇلدىكى قۇراشتۇرما بەلباغ چەتتىن كىرگۈزۈلگەن بولسا كې-رەك. شۇڭا، ئۇ ئايرىم بىر ئېتنىك تۇركۇمنى كۆرسىتىشكە ئاساس بولالمايدۇ.

ئەھۋالدىن قارىغاندا، يەرلىك تاغلىق ئالتاي قەبىلىلىرى ئەينى دەۋردە ئاشىنا تۇركلىرىگە قارام بولغان ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە جۇرجان قاغانلىقىنىڭ چېت جايلىرىدا بىرلىككە كەلگەن «ئايرىم زېمىن» نى تەشكىل قىلغان. ئايرىم ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر تەشكىللىگەن ئاتلىق ئوقياچىلار ئەترەتلىرى تۇرك قوشۇنىنىڭ تەركىبىگە كىرەتتى ھەمدە تېلې قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىكتە جۇرجانلارغا قارشى قوزغىلاڭلارغا قاتنىشىشقا مەجبۇر بولاتتى. قوشۇن قۇرۇلمىسى تاغلىق ئالتاي كىشىلىرىنىڭ ئاھالىسىنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلە تەركىبىگە ماسلاشتۇرۇلغان بولاتتى. قوشۇنىنىڭ ئەڭ جەڭگىۋار ۋە زەربىدار قىسمى ئاشىنا تۇركلىرىنىڭ پىدائىيلىرىدىن ئىبارەت ئىدى، لېكىن كۆپچىلىكى بېقىندى قەبىلىلەرنىڭ قىسىملىرىدىن تەركىب تاپاتتى.

ئۇرۇش سەنئىتى

مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىدىكى تاغلىق ئالتاي كىشىلىرىنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىگە دائىر ئېنىق مەلۇمات-لارغا ھازىرچە ئىگە بولالمىدۇق. شۇڭا، ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرى-

نىڭ تاكتىكىلىق ئىمكانىيەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن قوراللار ۋە ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى ھەققىدىكى مەلۇماتلار- دىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. ھەرقايسى گۇرۇپپىلارنىڭ قوراللىرى ئوتتۇرىسىدىكى بىر قىسىم پەرقلەر قوشۇن تۈرلىرىنى ئايرىشقا قىيىنچىلىق كەلتۈرىدۇ. جۇرجان ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى تاغ- لىق ئالتاي قوشۇنى نىسبەتەن بىر خىل بولغان. قوشۇن يېنىك قوراللانغان ئاتلىق ئوقياچىلاردىن تەركىب تاپقان. ھەرقايسى ئەترەتلەردىكى يا ۋە ئوق تۈرلىرى ئانچە پەرقلەنمىگەن. بۇنداق قوشۇن پۈتۈنلەي دېگۈدەك چېچىلما سەپ تاكتىكىسىنى قوللانغان بولۇشى مۇمكىن: بەلگىلىك ئارىلىقتىن دۈشمەنگە ئوق ياغدۇ- رۇپ، جەڭ مەيدانىدا تېز ھەرىكەت قىلالىغان؛ يان تەرەپتىن تېگىش قىلىشقا تىرىشقان دۈشمەننى ئالداپ، ئۇلارنى قۇلايسىز شارائىتتا ھۇجۇم قىلدۇرۇش مەقسىتىدە يالغاندىن قاچقان ۋە باشقىلار.

قوشۇن تەركىبىدە ئوقيادىن باشقا يەنە چاپقۇچى - سانجىغۇ- چى قوراللار بىلەن قوراللانغان ۋە بىر قىسىم قوغدىنىش ۋاستە- لىرىگە ئىگە بولغان خىللانغان قىسىملار بولغاچقا، پۈتۈن سەپ بويىچە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، يېقىن ئارىلىقتا مۇۋەپپەقىيەتلىك جەڭ قىلىشقا، يېقىن كەلگەندە ئوقتىن قوغدىنىشقا مۇمكىن بولغان.

ئەھۋالدىن قارىغاندا، جەڭ ۋاستىلىرىنىڭ ئىلغارلاشقان تۈرلىرى، قورال ئىشلەپ چىقىرىدىغان ھۈنەرۋەنلىك بازىسى، ئۇرۇش قىلىش تەجرىبىسى ۋە قوشۇننىڭ مۇكەممەللەشكەن تەش- كىلىي قۇرۇلمىسى بولغاچقا، ئاشسىنا تۈركلىرى تاغلىق ئالتايدا پۈت تىرەپ تۇرالىغان ۋە نىسبىي مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرە- لىگەن. تېلې قەبىلىلىرى مەغلۇپ قىلىنىپ بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇلار مەركىزي ئاسىيادىكى ھەربىي ۋە سىياسىي ئۇستۇن- لۇك ئۈچۈن كۈرەشكە ئاتلانغان. بۇ كۈرەش جۇرجان قاغانلىقىنىڭ يوقىتىلىشى ۋە تۈركلەرنىڭ تولۇق غەلبىسى بىلەن ئاياغلاشقان.

ئىككىنچى قىسىم

ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى

(مىلادىيە 6 — 10 ـ ئەسىرلەر)

مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىللىقتا ئوتتۇرىدا كۆچمەنلەر دۇنياسى ئۆز تارىخىدىكى يېڭى دەۋرگە قەدەم قويىدى. مىلادىيە 6 ـ ئەسىردە ياۋروپا ـ ئاسىيانىڭ دۇنياي دەريادىن شىمالىغا سوزۇلغان كەڭ يايلاقلىرىدا ياشىغۇچى قەبىلىلەر قەدىمكى تۈرك كۆچمەنلىرى تەرىپىدىن قىسقا بىر مەزگىل بىرلىككە كەلتۈرۈلگەنىدى.

مەركىزىي ئاسىيانىڭ سىياسىي سەھنىسىگە قەدىمكى تۈركلەرنىڭ چىقىشى بىلەن ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىر تەرەققىيات نەتىجىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن بارلىق كۆچمەنلەر دۇنياسىنىڭ ئېتىنىك مەدەنىيەت قىياپىتى ئۆزگەردى. كۆچمەنلەر ۋە ئولارنىڭ ئولتۇراق قوشنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ خاراكتېرىمۇ مۇھىم ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. كۆچمەنلەر دۇنياسىنىڭ جەنۇبىي چېگرىسىدا قولدارلىق ئىقتىسادىي تۈزۈمنىڭ كىرىسىلىرىنى يېڭىپ، فېئودالىزمنىڭ تەرەققىيات يولىغا قەدەم قويغان ئولتۇراق دېھقانچىلىق دۆلەتلىرىنىڭ قەد كۆتۈرۈشى كۆچمەنلەرنىڭ يېزا ئىگىلىك رايونلىرىغا كەڭ كۆلەملىك ئىشغالىيەت يۈر-

گۈزۈش ئىمكانىيەتلىرىنى چەكلەپ قويدى. بۇ ھال كۆچمەنلەرنى دېھقانچىلىق دۆلەتلىرى بىلەن بولىدىغان ئۇرۇش ئىستراتېگىيە-سىنى بىر مەزگىل ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار زور قوشۇن بىلەن ئىچكىرىلەپ كىرىپ، كەڭ دائىرىدەزېە-مىن ئىشغال قىلىش ھەرىكەتلىرىنى توختىتىپ، ئولتۇراق قوش-نىلىرىغا سېلىق تۆلەش مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە مەجبۇرىي سودا شەكىللىرىنى تېڭىش مەقسىتىدە ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم بىلەن بۇلا-ڭچىلىق قىلىدىغان، چېگرىدىكى جايلارنى ۋەيران قىلىدىغان بول-دى.

كۆچمەنلەر دېھقانچىلىق دۆلەتلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن ئىتتىپاقلىشىپ، «ئۆز ئىچىدە» ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ بىر قەدەر يۇقىرى باسقۇچىغا كۆتۈرۈلدى. تاش-قى ئۇرۇش تەجرىبىلىرى كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىس-مىدا ئۆزگىرىش ياسىدى. بۇ تەجرىبىلەر ھەربىي رەھبەرلەر تەرىپىدىن ئەنئەنىۋى ئۇرۇق - قەبىلە ئەقىدىلىرىنى يوقىتىش، ھەربىي - مەمۇرىي باشقۇرۇش سىستېمىسىنى تۈرغۇزۇش، كۆچ-مەنلەر جەمئىيىتىنىڭ تەبىقە قۇرۇلمىسىدا ھۆكۈمرانلىق ئورۇن-نى ئىگىلىگەن ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنى شەكىللەندۈرۈش ئۈچۈن پايدىلىنىلدى. ھەر قايسى ئېتنىيىك تۈركۈملەر ھەربىي ئۇسۇن-لۇككە ئىنتىلگەنلىكى ئۈچۈن سىياسىي ھۆكۈمرانلىق تالىشىش كۈرىشى كۈچىيىپ كەتتى، ئۇ ياكى بۇ ئېتنىنىڭ تۈركۈمىنىڭ كۈچىيىشىگە ئېگىشىپ، دۆلەت تۈزۈلمىلىرى پات - پات ئالمى-شىپ تۇرىدىغان بولدى.

ئەينى دەۋردىكى مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ دۆلىتىدە ئەڭ مۇھىم تاشقى سىياسەت نىشانىنىڭ مەلۇم دەرىجىدىكى مۇ-قىملىقى تۈرغۇزۇلدى: يەنى بىر قاغانىنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدە-كى يايلاق بىرلەشمىسى قۇرۇش، شەرقىي تۈركىستاندىن ئۆتىدە-غان يېپەك يولىنى كونترول قىلىش دېگەندەك. جۈڭگو ۋە ئوتتۇ-

را ئاسىيا زېمىنلىرىدىكى دېھقانچىلىق دۆلەتلىرى ئاجىزلىشىپ قالغان چاغلاردا كۆچمەنلەر ھەربىي ھەرىكەتلىرىنى ۋە زېمىن ئىشغالىيەتچىلىكىنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۈرەتتى. ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى كۆچمەنلەر دۇنياسىدا بارلىققا كەلگەن سىياسىي ۋەزىيەت يەرلىك مېتالچىلىق ۋە مېتال پىشىشلاپ ئىشلەش ئاساسىدىكى قورال - يارىغ ياساش ھۈنىرى- نىڭ تېخنىكا تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي تۈركىستاندىن بىر قەدەر ئىلغار قوراللارنى كىرگۈزۈش ۋە قوراللىق بۆلۈكچىلىكلەر نەتىجىسىدە قوراللارنى ئولجا ئېلىش نەتىجىسىدە قورال - يارىغقا بولغان كېڭ دائىرىلىك ئېھتىياج قىسمەن قاندۇرۇلاتتى.

كۆچمەنلەر دۆلەتلىرىدىكى قوشۇنلارنىڭ تېخنىكىلىق قورال- لىنىشى داۋاملىق مۇكەممەللىشىپ باردى. يېراق ۋە يېقىن ئارە- لىقتىكى جەڭ قوراللىرىنىڭ تۈرلىرى ۋە تىپولوگىيە تەركىبى كۆپەيدى. مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيانىڭ شەكلى يېڭىلاندى، ساۋۇت كىيىمگەن دۇشمەنگە زەربە بېرىش ۋە توسۇقنى يېرىشقا مۆلچەرلەنگەن يېڭى ئوق تېپلىرى پەيدا بولدى، سەل ئەگرى قىلىچلار بارلىققا كەلدى، تۈز قىلىچلار يەنىمۇ مۇكەممەللەشتى، نەيزە ۋە پالتىلار داۋاملىق ئۆز ئەھمىيىتىنى ساقلىدى. قوغدا- نىش جابدۇقلىرىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. قاسراقسمان سا- ۋۇتلار ۋە كونۇس شەكلىدىكى دۇبۇلغىلار كەڭ تارقالدى. ئاتلىق ئەسكەر جابدۇقلىرى قۇراشتۇرما بەلباغ، يەلكە تاسمىلىرى، چوڭ قېيىن پوستى ساداقلىرى، قاتتىق ئىگەر ۋە ئۈزەڭگىلەردىن تەركىب تاپتى.

ئەينى دەۋردىكى ھەربىي تەشكىلاتچىلىق ساھەسىدە قوشۇ- نىڭ ئونلۇق بۆلۈنۈش سىستېمىسى داۋاملىق ئۆز ئەھمىيىتىنى ساقلىدى. تۈركىلەر ۋە قىرغىزلاردا ئونلۇق سىستېمىسىدىن تاش- قىرى ھەر بىر بۆلۈك قوشۇن يەنە ئىككى قاناتقا ئايرىلاتتى.

قوشۇن يېتەكچى ئېتنىك قەبىلە ۋە بېقىندى قەبىلىلەر ۋەكىللىرى دىن تۇزۇلەتتى. شۇ دەۋردە ئېغىر قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەرلەردىن ئىبارەت يېڭى قوشۇن تۈرى ئايرىلىپ چىقتى.

كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىدە چېچىلما سەپ ھۇجۇمى يەنە زىچ سەپ ئۇسۇلى بىلەن تولۇقلاندى، ئىستېھكاملاردىن پايدىلىنىش يولغا قويۇلدى. شۇنداقتىمۇ، ئەينى دەۋردە قەلئەلەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىش ۋە ھۇجۇم بىلەن ئېلىش ئىشى كۆچمەنلەرنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش ھەرىكەتلىرىدىكى ئەڭ ئاجىز ھالقا ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەڭ كۆپ قوللىنىدىغان ئۇسۇلى توختىماي ھۇجۇم قىلىپ، «قېچىۋاتقان دۈشمەننىڭ يەلكىسىگە دەسسەپ ئىلگىرىلەش» ئىدى.

بىرىنچى باب قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى

قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ھەربىي - سىياسىي تارىخى، ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى، قوراللىنىشى ۋە ئۇرۇش سەنئىتى كۆپلەگەن تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىپ كەلدى. ھازىرغا قەدەر قەدىمكى تۈركلەر ھەققىدىكى ھەرخىل تىللاردا يېزىلغان يازما مەنبەلەر ئىلىم تەتقىقاتقا كىرگۈزۈلدى ۋە تەتقىق قىلىندى ①. قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى جىددىي تەكشۈرۈلمەكتە ۋە شەرھلەنمەكتە ②. شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئۇرۇش تارىخىدىكى ۋەقەلەر ③، تۈركلەر بەرپا قىلغان ھەربىي - مەمۇرىي سىستېما تەھلىل ④، تاغلىق ئالتاي ⑤، تۈۋا ⑥ ۋە مىنۇسىن ئويمانلىقىدىن ⑦ تېپىلغان قەدىمكى تۈرك قوراللىرىغا ئائىت ماتېرىياللار تەتقىق قىلىندى.

ھازىر بار بولغان مەنبەلەر ۋە ماتېرىياللار قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتى تارقالغان ھەمدە زېمىنلارغا تەتبىقلاپ ئومۇملاشتۇرۇشقا مۇھتاج بولۇپ تۇرماقتا. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشتا مەلۇم قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىمىز. ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىن باشلاپ «تۈرك» ئاتالغۇسى كەڭ تۈردە ئىستېمال قىلىنىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەدىمكى تۈركلەر بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋىتى بولمىغان بەزى قەبىلىلەرمۇ مۇشۇ ئاتالغۇ بىلەن ئاتالىدىغان بولۇپ قالغان. بۇ ئەنئەنە ھازىرقى زامان ئىلىمىي تەرىپىدىنمۇ قوبۇل قىلىنغان. قەدىمكى تۈركلەر ياشىغان يەرلەرنىڭ رېئال چېگرىلىرىدىن يىراق يەرلەردە تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار ۋە ئايرىم نەرسىلەرمۇ «تۈركلەرنىڭ» دەپ

ئاتالماقتا. ۋەھالەنكى، ھەقىقىي تۈركلەر ياشىغان يەرلەردىكى يادىكارلىقلارنىڭ تەنقىد قىلىنىشى بەكلا تەكشىسىز. موڭغۇلىيە. دىكى قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى يېتەرلىك دەرىجىدە تەكشۈ- رۈلمىدى. بىرىنچى تۈرك قاغانى دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان ماتې- رىياللار تولۇق تونۇشتۇرۇلمىدى. قەدىمكى تۈرك تاش ھەيكەللە- رىنىڭ ⑧ مەنىسى ھەققىدىكى، ئات بىلەن قوشۇپ دەپنە قىلىش- نىڭ ⑨ خرونولوگىيىسى ۋە ئېتنىك مەدەنىيەت تەۋەلىكى ھەققە- دىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان بەس ـ مۇنازىرىلەر بۇ مەسىلىنىڭ ھەل قىلىنىشىغا ماسلاشمايۋاتىدۇ. توپلانغان نەرسىلەر ئىچىدىكى ھەر خىل تېپلار بۇ مەسىلىنىڭ ھەل قىلىنىشىنى قىيىنلاشتۇرىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، قەدىمكى تۈرك قوراللىرىغا ئائىت ھازىر بار ماتېرىياللارنىڭ تۈرى خېلى كۆپ. شۇڭا، كۆڭۈلدىكىدەك نەتە- جىگە ئېرىشىش ئۈمىدى بىلەن بۇ ماتېرىياللارنى تەنقىد قىلىشقا بولىدۇ.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قاشالانغان قەبرىستانلىق- لار، تاش ھەيكەللەر، ئات قوشۇپ دەپنە قىلىنغان گۆرلەر، قىيا تاش سۈرەتلىرى ۋە رۇنىك يېزىقلىرى قەدىمكى تۈرك يادىكارلىق- لىرىنىڭ تەتقىقات دائىرىسىگە ئېلىپ كىرىشكە تېگىشلىك ماتېرە- ياللار قاتارىغا كىرىدۇ، دەپ ھېسابلايمىز. بۇ ماتېرىياللار قە- دىمكى تۈركلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى توغرىسىدا ئۇچۇر بېرىدۇ. بۇ يادىكارلىقلار بىرىنچى ۋە ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى موڭغۇلىيە، تۇۋا، مىنۇسىن ۋە ئالتايدىكى، غەربىي تۈرك قاغان- لىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي جۇڭگودىكى بارلىق زېمىنلە- رىدىن يىغىپ مۇقىملاشتۇرۇلدى. يايلاق بەلبېغىنىڭ غەربىي رايونلىرىدىكى قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى مەسىلىسى بىر قە- دەر مۇرەككەپرەك. كۆيدۇرۇپ دەپنە قىلىش ⑩ ۋە قەبرە قۇرۇ- لۇشلىرىنى ⑪ بۇلارنىڭ قاتارىغا قوشىدىغان ئايرىم كۆز قاراشلار ھازىرچە پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ، چۈنكى مەركىزىي ئاسىيادا بۇ-

لارغا ئوخشايدىغان يادىكارلىقلار يوق.

مەزكۇر تەتقىقاتىمىزدا موسكۇا، لېنىنگراد، سۇبردلوۋسك، نوۋوسىبىرسىك، بارناۋۇل، بىيسك، تاغلىق ئالتاي، تومسك، مىنۇسىن، قىزىل، ئۇلان باتۇر، مۇرەن قاتارلىق جايلارنىڭ مۇزېيلار ۋە ئىلمىي ئىنستىتۇتلارنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ئەۋرىشكىلىرى ئىچىدىكى شەرقىي تۈركىلەرنىڭ قورال - جابدۇقلىرىغا ئاساسلاندۇق. قىسمەن نەشر بۇيۇملىرىدىنمۇ پايدىلاندۇق.

قەدىمكى تۈرك جەڭچىلىرىنىڭ قورال تۈرلىرى يېراق، يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قەدىمكى تۈرك ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلىرىدا يېراق ئارىلىقتىكى جەڭ قوراللىرى ۋە جابدۇقلىرى كۆپ (يا قالدۇقلىرى، ئوقلار، ساداقلار).

ئوقيالار

قەدىمكى تۈرك ئوقيالىرى بىر گۇرۇپپىغا مەنسۇپ بولۇپ، ھەممىسى مۇرەككەپ تەركىبلىك. ئۇلار قاپلىغۇچلارنىڭ سانى ۋە جايلىشىش ئورنىغا قاراپ بىر نەچچە تىپلارغا ئايرىلىدۇ ⑫.

1 - تىپ. يانىڭ ئىككى بېشى ۋە ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچىلىرى بارلار. جەمئىي 14 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كۆدىرگە، 9 - ، 22 - قەبرىستانلىق، 4 - نومۇر؛ كاتاندا I ، 6 - قورغان؛ كۇروتا I ، 1 - قورغان؛ تۇئەكتا، 1 - ، 7 - قورغانلار (تاغلىق ئالتاي) ⑬؛ ئايمىرلىغ III ، 1 - ، 2 - قورغان؛ كۆكەل، 23 - قورغان؛ موڭغۇل ئورمانلىقى، 10 - قورغان (تۇۋا) ⑭؛ گېئورگىي تېغى III ، 1 - گۆر؛ ئۇيبات II ، 1 - قورغان؛ كاپچالى I ، 8 - قورغان

(مىنۇسىن ئويمانلىقى) ⑮. ئۇچ ئورۇندىكى يالارنىڭ ئۆلچەملىرى ئېنىقلانغان: ئۈيبات II ، 1 ـ قورغاندىكىسى 134 س م؛ موڭغۇل ئورمانلىقى 10 ـ قورغاندىكىسى 140 س م، ئايمىرلىغ III ، 1 ـ ، 2 ـ قورغاندىكىسى 148 س م. قاپلىغۇچلارنىڭ شەكلى ۋە ئۆلچەملىرى بەكلا خىلمۇخىل. يا ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلار تراپېتسىيە شەكلىدە ياكى سوزۇنچاق يۇمىلاق. باش تەرەپلەردىكى قاپلىغۇچلارنىڭ بەزىلىرى ئۇزۇن، بەزىلىرى قىسقا، بەزىلىرى بەكرەك، بەزىلىرى ئازراق ئېگىلگەن، كىرىچ باغلاش ئۈچۈن ئېرىقچە شەكلىدە كېسىپ قويۇلغان. قاپلىغۇچلارنىڭ ئىچكى يۈزى ۋە يانىك دۇمبىسىگە قارىتىلغان سىرتقى قىرى ياغاچ بېپىشتۇرۇش ئۈچۈن قىيپاش قىلىپ ياكى تورلاشتۇرۇپ كېسىپ قويۇلغان ⑯. بەزى قاپلىغۇچلارنىڭ سىرتقى يۈزىدە قىرىپ چىقىرىلغان. سۈرەتلەر ئۇچرايدۇ. پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، مەزكۇر تېپتىكى بىر قىسىم يا نۇسخىلىرىنىڭ ئەگمىلىرى غەيرىي سىممېترىك ھالەتتە بولغان.

2 ـ تىپ. يانىك باشلىرى ۋە ئوتتۇرىدا بىر جۈپتىن يان قاپلىغۇچلىرى بارلار. ئۇچ نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئارغالىقتى IX ، 1 ـ قورغان؛ كۆكەل، 13 ـ قورغان (تۆۋا) ، پېرىۋوزىن چاتاس، 82 ـ قورغان (مىنۇسىن ئويمانلىقى) ⑰. كۆكەل 13 ـ قورغاندىكى يانىك ئۇزۇنلۇقى ئېنىقلانغان بولۇپ، 146 س م. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلار تراپېتسىيە شەكلىدە. باش تەرەپلەرنىڭ قاپلىغۇچلىرى سىلىق ئېگىلگەن ۋە كىرىچ باغلاش ئۈچۈن كېسىپ قويۇلغان. بۇنداق يالار ھەر خىل ئۇزۇنلۇقتا بولغان بولۇشى مۇمكىن.

3 ـ تىپ. يانىك باش ۋە ئوتتۇرا قىسىملىرىدا بىر جۈپتىن يان قاپلىغۇچلىرى ۋە كاۋاك قاپلىغۇچى بارلار. ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كۆدىرگە، 18 ـ گۆر؛ كاتاندا II ، 3 ـ قورغان (تاغلىق ئالتاي) ⑱. يانىك

ئۆلچەملىرى ئېنىقلانمىدى. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلار كەڭ، تىراپېتسىيە شەكلىدە. ئوتتۇرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچلار تار، ئىككى ئۇچى ئانچە كېڭەيتىلمىگەن. يانىڭ باش تەرەپلىرىدىكى قاپلىغۇچلار قىسقا ۋە كەڭ، سىلىق ئېگىلگەن. پەرەز قىلىشىمىزچە، بۇنداق يالارنىڭ ئەگمىسى غەيرىي سىممېترىك ھالەتتە بولغان.

4 ـ تىپ. يانىڭ باش قىسىملىرىدا، ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى، ئوتتۇرىدا ۋە ئەگمىلىرىدە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بار. ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: بوروتال، 82 ـ قورغان؛ ياكونۇر، 5 ـ گۆر (تاغلىق ئالتاي) ⑲. يانىڭ ئۆلچەملىرى ئېنىقلانمىدى. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلار تراپېتسىيە شەكلىدە. ئوتتۇرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچلار يېسا ۋە تار. ئەگمىلىرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچلار ئۇزۇن، تار، ئۇچلىرى سەل تارايغان. باش قىسىملىرىدىكى قاپلىغۇچلار ئۇزۇن، تار، سەل ئېگىلگەن. بۇنداق يالارنى غەيرىي سىممېترىك ھالەتتە بولغان دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

5 ـ تىپ. ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى، ئوتتۇرىدا ۋە ئەگمىلىرىدە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بارلار. ئۇزۇنتال I ، 1 ـ قورغان (تاغلىق ئالتاي) قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑳. يانىڭ ئۆلچەملىرى ئېنىقلانمىدى. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلار ئۇزۇن، يوغان، تراپېتسىيە شەكلىدە. ئوتتۇرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچلار ئۇزۇن ۋە تار، ئۇچلىرى ئانچە كېڭەيمىگەن. ئەگمىلىرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچلار ئۇزۇن ۋە تار. ئۇلار يانىڭ ئىچى تەرىپىگە بېكىتىلگەن. بۇنداق يانىڭ سىممېترىك ھالەتتە بولغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن.

6 ـ تىپ. ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى ۋە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بارلار. ئۇچ نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى قەبرىستانلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئايمىرلىغ III ، 1 ـ ، 5 ـ قورغان؛ ئىارغالىقتى

I ، 1 ـ قورغان، 2 ـ گۆر (تۆڭا) ㉑؛ قاپچالى II ، 1 ـ قورغان ㉒. يانىڭ ئۆلچەملىرى ئېنىقلانمىدى. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلىرى كەڭ، يوغان، تراپېتسىيە شەكلىدە ئوتتۇرىدىكى كاڭاك قاپلىغۇچلىرى ئۇزۇن، يوغان، تار. بۇنداق يا سىممېترىك بولۇشى مۇمكىن.

7 ـ تىپ. ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى بارلار. جەمئىي 24 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى قەبرىستانلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: باـ ژانتى، 29 ـ قورغان؛ قارا كوبا II ، 13 ـ قورغان؛ قۇراي III ، 1 ـ قورغان؛ تاشانتا I ، 5 ـ قورغان؛ تۆئەكتا، 3 ـ قورغان؛ ئۇزۇنتال I ، 2 ـ قورغان؛ ئۇزۇنتال V ، 2 ـ قورغان (تاغلىق ئالتاي) ㉓؛ قارا چوغا، 4 ـ قورغان؛ كۆكەل، 22 ـ قورغان؛ موڭغول ئورمانلىقى، 4 ـ قورغان؛ ئارغالىقتى I ، 1 ـ قورغان، 1 ـ گۆر؛ ئارغـا لىقتى I ، 5 ـ قورغان؛ چاتى II ، 72 ـ ۋە 75 ـ قورغانلار؛ قارا تال IV ، 7 ـ قورغان (تۆڭا) ㉔؛ قاپچالى II ، 3 ـ قورغان؛ ناد پولياڭوي، 12 ـ گۆر؛ قىزىل يار V ، 1 ـ گۆر؛ تاشتىق، 10 ـ گۆر؛ تېرېن كېل، 15ـ قورغان؛ تېپسىپي، 67ـ گۆر؛ شىستاكوۋو، 3 ـ قورغان، 5 ـ گۆر (مىنۇسىن ئويمانلىقى) ㉕. بۇنىڭدا ئىككى يەردىكى يالارنىڭ ئۆلچەملىرى ئېنىقلاندى: قۇراي IV ، 1 ـ قورغاندىكىسى 110 س م؛ تېپسىپي III ، 67 ـ گۆردىكىسى 120 س م. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى ھەر خىل، تراپېتسىيە ياكى چالا سوزۇلما ئـەگمـە شەكلىدە. قۇراي IV ، 1 ـ قورغاندىن تېپىلغان نۇسخىدىن قارىغاندا، بۇنداق يالار سىممېترىك بولغان.

قەدىمكى تۈركلەردە بۇ تۈردىكى قورالنىڭ كەڭ تارقالغانلىقى يازما مەنبەلەردە ۋە تەسۋىرىي سەنئەت ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «يېڭى تاڭنامە» دىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، تۈركـلەرنىڭ «قوراللىرى ئىچىدە مۇڭگۈز ئوقيالىرى بار»؛ ئۇلار

«ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىشقا ئۈستا» بولغان ㉖. كۈدىرگىدىكى ئويما سۈرەتلەردە چېچەپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ ئۈستىدە مۈرەككەپ تەركىبلىك ئوقيانى ئېتىۋاتقان تۈرك چەۋەندازلىرى ئىپادىلەن گەن ㉗.

مەخسۇس ئەسىرلەردە قەدىمكى تۈرك ئوقيالىرىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى قىسمەن يورۇتۇلغان. ئا. گاۋرىلوۋا ㉘ ۋە د. ساۋىنوۋ ㉙ بۇ مەسىلىنى بىر قەدەر تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. س. ۋاينىشتېين ㉚ ۋە ل. كىزلاسوۋ ㉛ ئەسىرلىرىدىمۇ ئوقيا تەرەققىياتى ھەققىدىكى بىر قىسىم مۇلاھىزىلەر بار. ئا. گاۋرىلوۋا بىرىنچى تېپتىكى ئوقيالارنى 4 — 5 ـ ئەسىرلەرگە، ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى تېپتىكىلەرنى 4 — 7 ـ ئەسىرلەرگە، يەتتىنچى تېپتىكىنى 7 — 10 ـ ئەسىرلەرگە مەتسۇپ ㉜، دەپ قارايدۇ. د. ساۋىنوۋ بىرىنچى («ھۇنلارنىڭ»)، ئۈچىنچى («ئۇيغۇرلارنىڭ») ۋە يەتتىنچى («تۈركلەرنىڭ») تىپلاردىكى ئوقيالارنى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا باشتىن ئاياغ مەۋجۇت بولغان، دەيدۇ. ئۇنىڭ پىكرىچە، يەنە شۇ دەۋردە قىرغىز، قۇرىقان، تېلېلاردىن ئىبارەت تۈرلۈك ئېتنىك تۈركۈملەرگە خاس بولغان بەشىنچى تېپتىكى ئوقيالارمۇ تارقالغان. ئۇ قۇرۇلما پەرقلىرىنى ئېتنىك مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ ㉝.

بارلىق تەتقىقاتچىلار قەدىمكى تۈرك ئوقيالىرى ھۇن ئوقيالىرىدىن كېلىپ چىققان دېگەن كۆز قاراشتا بىردەكلىككە ئىگە. ھۇن ئوقيالىرىنىڭ يان تەرەپلىرىدە ۋە ئوتتۇرا قىسمىدا ئىككى جۈپ يان ۋە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بولغان. دەرۋەقە، ھۇن ئوقيالىرى سايان ـ ئالتايدىكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ بىرىنچى يېرىمىغا ياتىدىغان يادىكارلىقلاردا ئۇچرايدۇ. ئەينى دەۋردە بۇ خىل قۇرۇلما ئۆزگىرىشكە باشلىغان: ئوتتۇرىدىكى قاپلىغۇچلار، كاۋاك قاپلىغۇچلار، يانىڭ بىر ياكى ھەر ئىككى بېشىدىكى قاپلە-

غۇچلار يوق بولغان.

شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى، تېپولوگىيىلىك پەرقلەر ناھايىتى چوڭ بولسىمۇ، تېپلارنىڭ تولىسى ئايرىم ساندىكى ۋە ئانچە ياخشى سىستېمىلاشتۇرۇلمىغان تېپىلمىلار بولۇپ تۇرماقتا. بىرىنچى ۋە يەتتىنچى تېپلاردىكى ئوقيالارنىڭ سانى كۆپ-رەك. كۆرۈلگەن ئۆزگىرىشلەردىن قارىغاندا قول بىلەن ئانقۇچى قورالنىڭ تېخنىكىلىق ئىشلىنىشىدە تۆۋەندىكىدەك ئاساسلىق يۆزلىنىش بولغان: يانىڭ ئۆلچىمى كىچىكلىتىلىپ، ئەگمىلەر-نىڭ سىممېترىيىسى ساقلاپ قېلىنغان، تۆۋەندىكى ئەگمە كىچىك-لىتىلىپ، يانىڭ غەيرىي سىممېترىيىلىكى ئاشۇرۇلغان، كاۋاك قاپلىغۇچلارنىڭ ھەجمىنى ۋە سانىنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق يانىڭ سىممېترىيىسىگە مۇناسىۋەتسىز ھالدا ئەۋرىشىملىكىنى ئاشۇرۇش مەقسەت قىلىنغان.

بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر ئاتلىق قوشۇننىڭ تېز ھەرىكەتلىنىش ۋە چېچىلما ياكى زىچ سەپ ھالىتىدە ھەرخىل ئارىلىقلاردىن نىشانغا ئېتىشتا ئوقيانىڭ ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۇرۇش تەلىپىدىن كېلىپ چىققان. ئالدىنقى دەۋرده بارلىققا كېلىپ تاكى مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر داۋاملاشقان يا ئەگمىلرىنىڭ غەيرىي سىممېترىك شەكلىنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئوقيا ئىسلاھاتىنىڭ يۈنىلىشلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى [31]. ۋەھالەن-كى، تۈرك يادىكارلىقلىرىدا غەيرى سىممېترىك ئوقيالار ئانچە كۆپ ئەمەس. يا قۇرۇلمىسىنى ياخشىلاشنىڭ ئاساسلىق يۆزلىنى-شى باش تەرەپلەردىكى قاپلىغۇچلارنى ئازايتىش ياكى پۈتۈنلەي ئېلىپ تاشلاش ھېسابىغا ئىلگىرىكى قاتتىقلىق ۋە ئەۋرىشىملىك دائىرىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، ئوقيانىڭ ئۆلچەملىرىنى كىچىكلە-تىشتىن ئىبارەت بولغان. ئوتتۇرىدىكى تۇتقۇچ، يەنى يانىڭ سول قول ئالقىنى بىلەن تۇتۇلىدىغان ئورنى ئانچە ئۆزگەرتىلمىگەن. بۇنداق ئەھۋالنى بىرىنچى ۋە يەتتىنچى تېپلاردىكى ئوقيالاردىن

روشەن كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ ئوقيالارنىڭ ئۆلچەملىرى 134 ـ 148 سانتىمېتىردىن 110 ـ 120 سانتىمېترغىچە كېچىكلىتىلـگەن. ئەھۋالدىن قارىغاندا، تەنتەقاتچىلارنىڭ يەتتىنچى تېپتىكى ئوقيالارنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى دەۋرى بىلەن باغلىغانلىقى توغرا بولغان.

ھالبۇكى، باش تەرەپلەردىكى قاپلىغۇچلار پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتمىگەن. بىر قاتار نۇسخىلاردا باش تەرەپلەردىكى قاپلىغۇچلار-نىڭ ئۇزۇنلۇقىنى قىسقارتىپ، ئەۋرىشىملىك دائىرىسىنى ئاشۇ-رۇش ھېسابىغا ئوقنىڭ ئۇچۇش مۇساپىسى تەلەپكە يەتكۈزۈلگەن. كەڭ تارقالغان ئىككى تېپتىكى سىممېترىك ئوقيالار تاكى مىلادى-يە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە مەۋجۇد بولغان. ئاخىرى، ئۇلار يانىڭ ئوتتۇرى ۋە ئەگمىلىرىگە كاۋاك قاپلىغۇچ بېكىتىش ئارقـلىق ئوقيا قۇرۇلمىسىدا قاتتىقلىق دەرىجىسىدىنلا ئەمەس، ئەۋـرىشىملىكتىنمۇ پايدىلىنىشنى ئۆگىنىۋالغان. گەرچە ئوتتۇرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچلار ھۇن ئوقيالىرىدا قوللىنىلغان بولسىمۇ، ئوقيانى ياخشىلاشتىكى بۇ جەھەتتىكى ھەل قىلغۇچ بۇرۇلۇش ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە ئەمەلىيلەشتى. بۇ دەۋردە ئوتتۇرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچنىڭ يوغانلىقى ۋە چىڭلىقى ئاشۇرۇلدى، كېيىنچە يەنە ئەگمىلىرىگىمۇ قاپلىغۇچلار قويۇلدى.

ئوق باشاقلىرى

ئوق باشاقلىرى قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتى تارقالغان ھەممە جايلاردا بار بولۇپ، گۆرلەرگە كۆمۈلگەن نەرسىلەر ئىچىدە ۋە خاتىرە يادىكارلىقلىرىدا ئۇچرايدۇ.

قەدىمكى تۈرك ئوق باشاقلىرى ياسالغان ماتېرىيالى بويىچە ئىككى خىلغا — تۆمۈر ۋە سۆڭەك ئوق باشاقلىرىغا ئايرىلىدۇ. تۆمۈر باشاقلارنىڭ ھەممىسى ساپاقلىق بولۇپ، ئوق گەۋدىسىنىڭ

پىچمىنى بويىچە بىر نەچچە گۇرۇپپىغا، ئوق گەۋدىسىنىڭ شەكلى بويىچە تىپلارغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، ئون تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. جەمئىي 15 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: باڭژانتى، 19 ـ قورغان؛ بوروتال، 82 ـ قورغان؛ كۈدىرگە، 18 ـ گۆر؛ قۇراي Ⅳ، 1 ـ قورغان؛ تۆئەكتا، 3 ـ قورغان؛ ئۈزۈنتال، 2 ـ قورغان؛ ياكونۇر، 5 ـ گۆر (تاغلىق ئالتاي) ⑮؛ ئۇلۇغ خورۇم، 1 ـ گۆر؛ باي ئورمانلىقى، 5 ـ قورغان (تۆۋا) ⑯؛ قاپچالى Ⅱ، 2 ـ قورغان؛ تېپسېي Ⅲ، 67 ـ گۆر؛ ئىنبىرغىس كىستە، 4 ـ قورغان (مىنۇسا) ⑰؛ نايما تولغوي (موڭغۇلىيە) ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئوتتۇرىچە ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى يانتۇ. 2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. 21 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: تالدۇرا Ⅰ، 2 ـ قورغان؛ كىرىكپىچۇ، 6 ـ نومۇر (تاغلىق ئالتاي) ⑲؛ شىۋرماك تېپى، 2 ـ نومۇر؛ ئارغالىقتى Ⅷ، 2 ـ قورغان؛ كۆكەل، 22 ـ قورغان؛ موڭغۇل ئورمانلىقى، 4 ـ، 5 ـ قورغانلار؛ ئايمىرلىغ Ⅲ، 1 ـ، 4 ـ قورغان (تۆۋا) ⑳؛ تېپسېي Ⅲ، 3 ـ گۆر؛ شېستاكوۋو، 3 ـ قورغان، 6 ـ گۆر (مىنۇسا) ㉑؛ ئارغان غول (موڭغۇلىيە) ㉒. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى تىك. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م.

3 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بولۇڭ شەكلىدە. 17 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كاتاندا Ⅱ، 4 ـ قورغان؛ قۇراي Ⅳ 1 ـ قورغان؛ تۆئەكتا، 7 ـ قورغان؛ ئۇزۇنتال Ⅰ، 2 ـ قورغان؛ چوڭ كۇرماناك Ⅰ، 2 ـ قورغان؛

كېركېچۇ، 6 ـ نومۇر (تاغلىق ئالتاي) ⑬؛ شـۇرمـاك تېي، 2 ـ قورغان؛ ئۇلۇغ خورۇم، 1 ـ گۆر؛ ئايمىرلىغ III ، 1 ـ 5 ـ قورغان؛ كۆكەل، 23 ـ قورغان (تۆۋا) ⑭؛ قاپچالى II ، 2 ـ قورغان؛ تېپسېپي III ، 28 ـ گۆر؛ شېستاكوۋو، 3 ـ قورغان، 6 ـ گۆر (مىنۇسا) ⑮؛ ئارغان غول ⑯. ئوق گەۋدەسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 س م، كەڭلىكى 1.5، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، يانلىرى تار، قاناتچىلىرى تۆز.

4 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بولۇڭ شەكلىدە. 49 نۇسخا بولۇپ تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: قارا كـوبا II ، 13 ـ قورغان؛ كۆدىرگە، 5 ـ، 22 ـ گۆرلەر؛ قۇراي IV ، 1 ـ قورغان؛ ئۇزۇنتال I ، 2 ـ قورغان؛ ياكونۇر، 5 ـ گۆر؛ كېركېچۇ، 6 ـ قورغان؛ تالدۇرا I ، 2 ـ قورغان؛ ⑰؛ قاراتال IV ، 7 ـ قورغان؛ باي داغ، 90 ـ قورغان؛ موڭغۇل ئورمانلىقى، 4 ـ قورغان؛ ⑱؛ قاپچالى II ، 2 ـ، 67 ـ گۆرلەر؛ ئىبىرغىس كىستە، 4 ـ قورغان؛ شېستاكوۋو، 3 ـ قورغان، 6 ـ گۆر ⑲؛ ئارغان غول ⑳. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 3، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى تۆز. بەزى نۇسخىلارنىڭ يانلىرىدا دۇگىلەك تۆشۈكچىلىرى بار.

5 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بولۇڭ شەكلىدە. 76 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: بوروتال، 82 ـ قورغان؛ كۆدىرگە 5 ـ، 9 ـ، 11 ـ، 19 ـ، 22 ـ گۆرلەر؛ كاتاندا II ، 4 ـ قورغان؛ قۇراي IV ، 1 ـ قورغان؛ كۆك پاش، 2 ـ قورغان؛ كېركېچۇ، 6 ـ قورغان (تاغلىق ئالتاي) ㉑؛ ئارغالىنقتى VIII ، 2 ـ قورغان؛ قاراتال IV ، 7 ـ قورغان؛ كۆكەل، 13 ـ، 22 ـ، 23 ـ قورغانلار؛ چاتى II ، 72 ـ قورغان؛ ئايمىرلىغ III ، 1 ـ 4 ـ قورغان؛ موڭغۇل ئورمانلىقى،

قى، 4 ـ، 5 ـ قورغانلار ㊾؛ قاپچالى II ، 8 ـ قورغان؛ شېستاكوۋو، 3 ـ قورغان، 6 ـ گۆر (مىنۇسا) ㊽؛ ئارغان غول (موڭغۇلىيە) ㊿. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى يانتۇ. بەزى نۇسخىلارنىڭ يانلىرىدا يۇمىلاق ياكى ھەرخىل شەكىللەردىكى تۆشۈكچىلىرى بار.

6 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. ئۇچ نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: قارا كوبا II ، 13 ـ قورغان؛ قۇراي IV ، 1 ـ قورغان (تاغلىق ئالتاي) ㊾؛ ئارغان غول (موڭغۇلىيە) ㊽. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1.5، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى ۋە ئىلمەكلىك.

7 ـ تىپ. ياي شەكلىدە. ئايمىرلىغ III ، 1 ـ، 4 ـ قورغاندىن (تۆۋا) تېپىلغان بىر نۇسخا ㊿. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 6.4، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى يۇمىلاق، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى يانتۇ. يانلىرىدا يېرىم ئاي شەكلىدىكى تۆشۈكچىلىرى بار.

8 ـ تىپ. تومتاقلار. ئۇچ نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: تكۆەن سورۇ، 1 ـ B ۋە 2 ـ B قورغانلار (تاغلىق ئالتاي) ㊽؛ قاپچالى II ، 2 ـ قورغان ㊿. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 4، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 6.5 س م. بازاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى تۆز، يانتۇ ياكى ئېگىلگەن. بىر نۇسخىنىڭ يانلىرىدا يۇمىلاق تۆشۈكچىلىرى بار.

9 ـ تىپ. سىلىق ئۇچلانغانلار. ئىبىرغىس كىستە قەبرىستانلىقى 4 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㊿. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2.5، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 0.5 س م. باشاق ئۇچى يۇمىلاق، يانلىرى كەڭ، قۇيرۇقچىلە-

ری یېپیلغان، قاناتچىلىرى يايسىمان.

10 ـ تىپ. باشاق ئۇچى ئايرىم ۋە ئىلمەكلىك. كۈدىرگە قەبرىستانلىقى 11 ـ گۈردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5.0 س م. باشاقنىڭ ئايرىلىپ تۇرىدىغان ئۇچى تار، رومبا شەكلىدە، ئىلمەكلىك.

2 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىق ـ ئۇچ يانلىق باشاقلار، بىر تىپ. باشاق ئۇچى ئايرىم. كېركېچۇ، 6 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑰. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5.4 س م، كەڭلىكى 1س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 6 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، ئايرىلىپ تۇرىدىغان ئوق بېشى ئۇچ قىرلىق، بوينى ئۇچ يانلىق.

3 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. ئالتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كاتاندا Ⅱ ، 4 ـ قورغان؛ تالدۇرا Ⅰ ، 2 ـ قورغان ⑱؛ چاتى Ⅱ ، 75 ـ قورغان (تۆۋا) ⑲؛ ئىبىرغىس كىستە، 4 ـ قورغان ⑳. باشاق ئۇچى ئايرىم ئورنىتىلغان تار بۇلۇڭ شەكلىدە، بەزىلىرىنىڭ توسۇقى بار، بەزىلىرىنىڭ يوق.

2 ـ تىپ. باشاق ئۇچى ئايرىم. بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كۈدىرگە، 5 ـ گۆر؛ كاتاندا Ⅱ ، 1 ـ قورغان؛ قۇراي Ⅲ ، 1 ـ قورغان (تاغلىق ئالتاي) ㉑؛ ئىبىرغىس كىستە، 4 ـ قورغان ㉒. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 0.8 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى ئايرىم، تار بۇلۇڭ شەكلىدە ۋە بوينى ئۇزۇن.

4 ـ گۇرۇپپا. تۆت قىرلىق باشاقلار، تۆت تىپ.

1 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: بوروتال، 82 ـ قورغان؛

تۇئەكتا، 1 ـ قورغان؛ ⑯؛ بايىن داۋانە ئامان (موڭغۇلىيە) ⑰. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىبىرغىس كىسىتە، 4 ـ قورغان ⑱؛ بايىن داۋانە ئامان ⑲. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 0.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، توسۇقى بار.

3 ـ تىپ. ئوق بېشى ئايرىم. چوڭ كۇرماناك I ، 2 ـ قورغان (تاغلىق ئالتاي) دىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑳. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى ئايرىم تار بۇلۇڭ شەكلىدە، بوينى ئۇزۇن.

4 ـ تىپ. تومتاقلار. تۇئەكتا قەبرىستانلىقى 7 ـ قورغاندىن (تاغلىق ئالتاي) تېپىلغان بىر نۇسخا ㉑. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، توسۇقى بار.

5 ـ گۇرۇپپا. يۇمىلاق باشاقلار، بىر تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. قارا چوغا قەبرىستانلىقى 4 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉒. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 0.5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

6 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق باشاقلار، يەتتە تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. ئون نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كاتاندا I ، 6 ـ قورغان ㉓؛ ئىبىرغىس كىسىتە، 4 ـ قورغان؛ ئۇيبات II ، 1 ـ قورغان ㉔؛ بايىن داۋانە ئامان ㉕. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى

5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. ئوق بېشى ئايرىم. تاغلىق ئالتاي ۋە باينىن داۋانە ئامان يادىكارلىقىدىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑰. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە ئايرىم، بوينى ئۇزۇن.

3 ـ تىپ. تومتاقلار. تاغلىق ئالتاي ۋە ئىبىرغىس كىستە قەبرىستانلىقى 4 ـ قورغاندىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 3 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تۇز، قاناتچىلىرى يانتۇ.

4 ـ تىپ. سىلىق سوزۇنچاق شەكلىدە. ئىبىرغىس كىستە قەبرىستانلىقى 4 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑲. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6.5 س م، كەڭلىكى 4س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 0.5 س م. باشاق ئۇچى يۇمىلاق، ئوق گەۋدىسى يوغان، قۇيرۇقچىلىرى كەڭ ۋە قانائەتچىلىرى يۇمىلاق.

5 ـ تىپ، يايسىمانلار. كۆكەل قەبرىستانلىقى 13 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑳. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى يۇمىلاق، ئوق گەۋدىسى تار، قاناتچىلىرى يانتۇ.

6 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. باينىن داۋانە ئامان يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉑. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 س م، كەڭلىكى 5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى يوغان، قاناتچىلىرى يانتۇ.

7 ـ تىپ. ئاراسىمان شەكلىدە. باينىن داۋانە ئامان يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉒. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 س م، كەڭلىكى 2س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م.

باشاق ئۇچى ئويمان، ئوق گەۋدىسى كەك، قاناتچىلىرى يانتۇ.

7 ـ گۇرۇپپا. ئىككى يانلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇك شەكلىدە. كىرىكچۇ، 6 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑰. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 6 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى كەك، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. ئوق ېبشى ئايرىم. تاغلىق ئالتايدىن تېپىلغان بىر نۇسخا. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2.5 س م. باشاق ئۇچى تار ۋە ئايرىم، بوينى ئۇزۇن.

8 ـ گۇرۇپپا. سوزۇنچاق رومبا شەكىللىك باشاقلار، بىر تىپ. قارا تېنىش (تاغلىق ئالتاي) يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، يانلىرى تار، قاناتچىلىرى يانتۇ.

سۆڭەك ئوق باشاقلىرى ساپاقسىز ۋە ساپاقلىق دەپ ئىككى تۈركۈمگە ئايرىلىدۇ. ساپاقسىز باشاقلار بىر گۇرۇپپا بولۇپ، تۆت قىرلىق، ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇقلار. قۇراي IV قەبرىستانلىقى 2 ـ قورغاندىن (تاغلىق ئالتاي) تېپىلغان بىر نۇسخا ⑲. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4.5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، باشاق ئۇچى ئوق گەۋدىسى بىلەن قوشۇلۇپ تار بۇلۇك شەكلىدە، تۆشۈكى كۆرۈنمەيدۇ.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. تاغلىق ئالتايدىن تېپىلغان بىر نۇسخا. ئۆلچەملىرى ئېنىقلانمىدى. باشاق ئۇچى تار بۇلۇك شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۆشۈكى كۆرۈنمەيدۇ.

ساپاقلىق باشاقلار بىر گۇرۇپپا بولۇپ، ئۇچ قىرلىق، بىر

تېپقا ئايرىلىدۇ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. كۆكەل قەبرىستان-لىقى 23 - قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

ئوق باشاقلىرى قەدىمكى تۇرك يادىكارلىقلىرىدىكى سانمۇ، تۇرىمۇ كۆپ تېپىلمىلار كاتېگورىيىسى بولۇپ تۇرۇقلۇق تېخنىچە سىستېمىلاشتۇرۇلمىغان. ب. ئوۋچىننىكوۋا، س. ۋاينىشتېيىن، ل. كىزلاسوۋلارنىڭ ئەسەرلىرىدە قەدىمكى تۇركلەر ئىشلەتكەن ئۇ ياكى بۇ تېپتىكى ئوقلارنىڭ مەۋجۇت بولغان ۋاقتى ھەققىدە ئانچە - مۇنچە سۆزلىنىدۇ ⑰. مىنۇسىن ئويمانلىقى ۋە تاغلىق ئالتايدىن تېپىلغان قەدىمكى تۇرك ئوقلىرىنى بىز سىستېمىلاشتۇرغانىدۇق ⑱.

قەدىمكى تۇركلەردە كەڭ تارقالغان ئوق باشاقلىرىنىڭ ئايرىم تىپلىرى (مەسىلەن، تۆمۇر ئۇچ يانلىقلار: غەيرىي سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا شەكلىدىكىلەر، ئىلمەكلىكلەر، ياپىلاق سوزۇلما رومبا ۋە يايسىمانلار؛ ئۇچ قىرلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدىكىلەر) ھۇن دەۋرىدىكى يادىكارلىقلارىدىن مەلۇم. ھالبۇكى، تۇركلەردە بۇ باشاقلارنىڭ نىسبىتى ۋە ئۆلچەملىرى بىر ئاز ئۆزگەرگەن، شۇنداقلا باشقا تېپىلمىلار ئىچىدىكى نىسبىتىمۇ ئۆزگەرگەن.

ئەينى دەۋردە تۆمۇر ئۇچ يانلىق باشاقلار كەڭ تارقالغان ۋە مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن. ئۇلار قەدىمكى تۇرك ئوق باشاقلىرى جۇغلانمىسىدىكى 220 نۇسخا ئىچىدە 180 (81%) نى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى يېرىمىدىن كۆپرەكى (117 نۇسخا، 26%) ئاساسلىق ئىككى تېپقا مەنسۇپ: ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇقلار ۋە ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇقلار. غەيرىي سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا، ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكىللىك باشاقلارمۇ خېلى كۆپ (59 نۇسخا، 26%). باشقا تېپلار ئايرىم

تېپىلمىلاردىن ئىبارەت (1 — 5 نۇسخا)، ياپىلاق غەيرىي سىمېترىك رومبا شەكىلدىكىلىرى سەل كۆپرەك (10 نۇسخا).

شۇنداق قىلىپ، قەدىمكى تۈركلەردە ئۇچ يانلىق ئوق باشاقلىرىنىڭ ھەر قايسى تىپلىرى كەڭ تارقالغان، دېيىشكە بولىدۇ. بۇنداق ئوقلار يېنىك قوراللانغان دۈشمەننى ئېتىشقا مۆلچەرلەنگەن. مۇشۇ خىلدىكى نىشانلارغا ئېتىش ئۈچۈن ئۈچ يانلىق باشاقلارمۇ ئىشلىتىلگەن، ئېھتىمال بۇلار ئىزدىنىش تىپلىرى: ئىلمەكلىكلەر، يايىسمانلار، تومتاقلار، سىلىق ئۇزۇنچاقلار، ئوق بېشى ئايرىم ئىلمەكلىكلەر بولسا كېرەك. ۋاقىتتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئىككى يانلىق، تۆت يانلىق ۋە ياپىلاق باشاقلارمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولغان. توسۇقنى بۇزۇش ئۈچۈن ئۈچ قىرلىق - ئۈچ يانلىق، ئۈچ قىرلىق، تۆت قىرلىق ۋە يۇمىلاق باشاقلار ئىشلىتىلگەن. توسۇقنى يارغۇچى ئوقلارنىڭ شەكىللىرى خىلى كۆپ بولسىمۇ، سانى كۆپ ئەمەس. بۇ خىل ئوقلار جەمئىي 21 نۇسخا بولۇپ، 10% گە يەتمەيدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، تۈركىلەرنىڭ ھەربىي كۈچى يۇكسەلگەن زامانلاردا توسۇقنى يارغۇچى ئوقلارغا بولغان ئېھتىياج ئانچە گەۋدىلىك بولمىغان، چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆچمەنلەر دۇنياسىدىكى ئاساسلىق دۈشمەنلىرىنىڭ ساۋۇت كىيىدىغان ئاتلىق ئەسكەرلىرى يوق ئىدى.

بىرىنچى قاغانلىق ۋاقىتىغا توغرا كېلىدىغان 6 — 7 ئەسىرلەر يادىكارلىقلىرى يېتەرلىك دەرىجىدە تەكشۈرۈلمىگەنلىكى ئۈچۈن شۇ دەۋرنىڭ ئوق تۈرلىرى ھازىرغىچە ئانچە كۆپ تونۇشتۇرۇلمىدى. بۇلاردىن ھازىرچە مەلۇم بولغانلىرى مۇنۇلار: ئۈچ يانلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا، ئۇزۇنچاق ئۈچ بۇلۇڭلۇق، ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق، ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇق، ئوق بېشى ئايرىم ئىلمەكلىكلەر. شۇ دەۋردە توسۇقنى يارغۇچى ئوقلار، جۈملىدىن ئۈچ قىرلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكىلدىكى ئوقلارنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكى ئېھ-

تىمالغا يېقىن.

7 — 8 - ئەسىرلەردە، يەنى ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە ئىلگىرىكى باشاق تىپلىرىدىن باشقا يەنە ئۇچ يانلىق يايسىمانلار، تۆت قىرلىق ئۈزۈنچاق ئۇچ بۇلۇڭلۇقلار ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. ئەمەلىي ئىشلىتىلىدىغان شەكىللەرنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى كېڭەيدى: بۇ دەۋرگە كەلگەندە ساۋۇت كىيىمگەن دۇشمەننى ئېتىشقا ۋە توسۇقنى يېرىشقا لايىقلاشتۇرۇل-غان باشاقلار بارلىققا كەلدى.

8 — 10 - ئەسىرلەردە، گەرچە دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقى يوقالغان بولسىمۇ، تۈركلەرنىڭ يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى تېخىمۇ كۆپ خىللاشتى. مەركىزىي ئاسىيادىكى ھەربىي ئىشلار تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي يۈزلىنىشى بىلەن ھەم شۇنداقلا توسۇقلۇق دۇشمەننى ئېتىشقا مۇۋاپىقلىشىش تەلىپى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. دۇشمەن تەرەپتە قوغدىنىش ۋاستىلىرى-نىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، تۈركلەردىمۇ توسۇقنى يارغۇچى ئوقلارنىڭ سانى ۋە تۈرى كۆپىيىپ بارغان. ئۇچ قىرلىق ئۇچ يانلىق ۋە يۇمىلاق باشاقلارمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولغان. ساۋۇت كىيىمگەن دۇشمەننى ئېتىش ئۈچۈن ئۇچ يانلىق ئوق باشاقلىرى-دىن تاشقىرى يەنە ئىككى يانلىق، تۆت يانلىق ۋە ياپىلاق باشاقلار-مۇ ئىشلىتىلىدىغان بولغان. تۈركلەر ئۇيغۇر قوشۇنلىرىدىن، كېيىنچە يەنە قىرغىز قوشۇنلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ ئەسكىرىي قە-سىملىرىنى تەشكىل قىلغان بولغاچقا، تۈرك چەۋەندازلىرىنىڭ ئوقيا ئېتىشتىكى رولى ئۆسكەن، چۈنكى ياردەمچى قىسىملار ئادەتتە يېنىك قوراللانغان ئوقياچىلاردىن تەركىب تاپاتتى.

تۈركلەر سۆڭەك ئوق باشاقلىرىنى ناھايىتى ئاز ئىشلەتكەن. سۆڭەك باشاق نۇسخىلىرى مىلادىيە 1 - مىڭ يىللىقنىڭ ئاخىرىدىكى تاغلىق ئالتاي ۋە تۇۋا يادىكارلىقلىرىدىن تېپىلغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، تۈركلەرنىڭ ياردەمچى ئاتلىق قىسىملارنى تەشكىل

قىلغان يېنىك ئاتلىق ئوقياچىلىرى تۆمۈر باشاقلار يېتىشمەي قالغاندا سۆڭەك ئوقلارنى ئىشلەتكەن بولسا كېرەك.

تۆمۈر ئوق باشاقلىرى بىلەن بىللە كۆپ ھاللاردا يەنە ئىسقىرتقۇچلار، يەنى تۆشۈكچىلىرى بار كاۋاك سۆڭەك شارچىلارمۇ ئۇچرايدۇ. سالنامىلەردە پېزىلىشچە، ئىسقىرتقۇچنى ھۇنلارنىڭ باتۇر تەڭرىقۇتى ئىجاد قىلغانمىش ⑩. مەنبەلەردىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، سۆڭەك شارچە ئۇچ يانلىق ئوق ئۇچقاندا، دۈشمەنىنى ۋەھىمىگە سېلىپ ئاتلىرىنى ئۈركىتىدىغان چىرقىراق ئاۋاز چىقىراتتىكەن ⑪. بۇنداق شارچە، ئېھتىمال ئوق دەستىسىنىڭ ئۇچى بىلەن باشاقنىڭ ساپىقىنى تۇتاشتۇرىدىغان ھالقا سۈپىتىدە قوللىنىلغان بولسا كېرەك. بۇنى شۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، تېپىلمىلار ئىچىدە تۆشۈكسىز شارچىلارمۇ بولۇپ، ئۇلار ئۇچقاندا ئەلۋەتتە ئاۋاز چىقىرالمايتتى.

بەزى قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىدا ئوقلارنىڭ ياغاچ دەستىلىرى ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ تولىسى سۇنۇق. دەستىلەرنىڭ كېسىلىشى سىلىندىر شەكلىدە بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ باش قىسمى نېپىز قېيىن پوستى بىلەن ئورالغان، قۇيرۇق قىسمى كىرىچنى تارتىش ئۈچۈن ئېرىقچە شەكلىدە كېسىپ قويۇلغان. بەزى دەستىلەرنىڭ قۇيرۇقىدىكى كېسىككە يېقىن يېرى قىزىل ۋە قارا بوياق بىلەن بالداقچە شەكلىدە بوياپ قويۇلغان. جەڭچى دەستىنىڭ بويالغان رەڭگىگە قاراپ، كېرەكلىك باشاقنى دەرھال تاللاپ ئالالىغان ⑫. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئوقلار ئۈستى يېپىلىدىغان ساداقلارغا باشاقلىرى تۆۋەن قىلىپ سېلىنغاندا ئەنە شۇنداق بوياق بىلەن بەلگە قويۇش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ. پۇتۇن ساقلىنىپ قالغان ئاز سانىدىكى نۇسخىلاردىن قارىغاندا، ئوق دەستىلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 60 ـ 74 سانتىمېتىر بولۇپ، باشاقنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى قوشقاندىكى ئوق دەستىسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقىنىڭ 90% تىن ئارتۇقراقىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ساداقلار

قەدىمكى تۈرك ئوقياچىلىرى ئوقلىرىنى قېيىن پوستىدىن ياسالغان ساداقلارغا سېلىپ ساقلايتتى. ساداقلارنىڭ ھەممىسى بىر گۈرۈپپىغا تەئەللۇق بولۇپ، گەۋدىسى سىلىندىر شەكلىدە، باش قىسمىنىڭ شەكلى بويىچە ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ.

1 ـ تىپ. ئۈستى ئېتىك. جەمئىي 17 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كۈدىرگە، 5ـ، 9ـ، 12ـ، 22ـ گۆرلەر: قۇراي Ⅳ، 3 ـ قورغان؛ تالدۇرا Ⅰ، 2 ـ قورغان؛ يۇستىد Ⅹ، 28ـقورغان؛ ئۈزۈنتال Ⅰ، 2ـ قورغان؛ ئۈزۈنتال Ⅴ، 2 ـ قورغان (تاغلىق ئالتاي) ⑱؛ كۆكەل، 13ـقورغان؛ موڭغۇل ئورمانلىقى 4ـ، 10ـ قورغانلار ⑲؛ ئىبىرغىس كىستە، 3 ـ قورغان ⑳. گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 70 س م، باش قىسمىنىڭ كەڭلىكى 15 س م، تۆۋىنىڭ كەڭلىكى 18 س م. بۇ تىپتىكى ساداقلار ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ: بىرىنچىسى، تۆۋى كېڭەيتىلگەنلەر، بۇنداق ساداقلارغا ئوق باشاقلىرى يۇقىرىغا قارىتىپ سېلىناتتى؛ ئىككىنچىسى، تۆۋى تارايغانلار، بۇنداق ساداقلارغا ئوقلارنىڭ باشاقلىرى تۆۋەنگە قارىتىپ سېلىناتتى. بەزى ساداقلارنىڭ باش قىسمىغا ۋە سىرتقى يۈزىگە نەقىشلىق سۆڭەك قاداقلار ئورنىتىلغان. گۆرلەردە تېپىلغان ئۈستى يېپىق ساداقلارنىڭ بەزىلىرىگە 4 — 6 ئوق سېلىنغان، بەزىلىرى قۇرۇق.

2 ـ تىپ. يانچۇقلۇق (ئوچۇق). جەمئىي 22 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: قۇراي Ⅲ، 1 ـ قورغان؛ قۇراي Ⅳ، 1 ـ قورغان؛ ياكونۇر، 5 ـ گۆر (تاغلىق ئالتاي) ⑯؛ ئارغالىقتى Ⅰ، 1ـقورغان، 1ـگۆر ۋە 2ـ، 5 ـ قورغان؛ ئارغالىقتى Ⅸ، 1 ـ قورغان؛ ئايمىرلىغ Ⅰ، 2 — 5 ـ قورغان؛ ئايمىرلىغ Ⅲ، 1 ـ 2 ـ قورغان؛ چاسكال Ⅱ

، 4 ـ قورغان؛ قارا چوغا، 4 ـ قورغان (تۇۋا) ㉗؛ ئۈيبات Ⅱ ، 1 ـ قورغان؛ تاشتىق، 10 ـ گۆر؛ تېپسىي Ⅲ ، 67 ـ گۆر؛ گېئورگىي تېغى Ⅲ ، 1 ـ قورغان؛ قاپچالى Ⅱ ، 2 ـ ، 3 ـ ، 8 ـ ، 13 ـ قورغانلار؛ ئىبىرغىس كىستە، 4 ـ قورغان (مىنۇسا) ㉘. بۇ ساداقلارنىڭ گەۋدە ئۇزۇنلۇقى 15 س م، باش تەرەپ كەڭلىكى 13 س م، تۇۋىنىڭ كەڭلىكى 19 س م، يانچۇق-نىڭ ئېگىزلىكى 17 س م. گەۋدىسىنىڭ شەكلى نىسبەتەن ئۆل-چەملىك. گەۋدىسى تۇۋىگە بارغانسېرى كېڭىيىدۇ، باش قىسمى ۋە تۇۋىگە يېقىن جايلىرىغا قوشۇمچە قىيىن پوستى تالالىرى بېكىتىلگەن. نۇسخىلارنىڭ تولىسىنىڭ باش قىسمى ۋە گەۋدىسى نەقىشلىق سۆڭەك قاداقلار بىلەن بېزەلگەن. بەزى نۇسخىلارنىڭ باش قىسمىنىڭ يان تەرىپىگە ۋە گەۋدىسىنىڭ ئۈستۇنكى قىسمىغا ياغاچ تاختايچە بېكىتىلگەن. ئوق باشاقلىرى ساداقلارغا يۇقىرىغا قارىتىپ سېلىنىاتتى. گۆرلۈكلەردە تېپىلغان ساداقلاردا 5 — 10 ئوق ساقلانغان.

ساداقلار بەلباغقا ياكى يەلكىگە تاسما بىلەن بېكىتىلەتتى. تاسمىلارنىڭ ئىچىدىكى نىسبەتەن قىسقىراق بولغان بىرى ساداق بېشىغا سۆڭەك ياكى تۆمۈر توقا بىلەن، يەنە بىرى — ساداق گەۋدىسىنىڭ تۆۋەنكى قىسمىغا ياكى تۇۋىگە توقا ئىچىدىكى ئىلـ-مەك بىلەن بېكىتىلگەن. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بەزى ساداقلار بەلباغقا تۆمۈر چاتقۇچلىرى ۋە ھالقىلىرى بولغان ئۇچ تاسما بىلەن بېكىتىلگەن. بەزىلىرىدە توقىنىڭ ئورنىغا ساۋۇتلار-نىڭ تۆمۈر قاداقلىرى ئىشلىتىلگەن. شۇ قاداقلارغا ئاسقۇچى تاسمىلار بېكىتىلگەن بولسا كېرەك. يېپىق ساداقلارنىڭ ياپقۇچـ-غا ھالقا بېكىتىلگەن. بۇ ھالقىنى تارتىپ ساداق بېشىدىن ياپقۇچـ-نى چىقارغىلى بولاتتى. ئاسما تاسمىلارنىڭ يارىمى بىلەن ساداق-لار بەلباغنىڭ ئوڭ تەرىپىگە يانتۇ قىلىپ ئېسىلاتتى. مۇشۇنداق ئېسىلغاندا ئوقنى چىقىرىپ ئېلىش ئاسان بولاتتى ۋە ماڭغاندا

پۈتقا تاقاشمايتتى. بەزى ساداقلار يەلكە تاسمىلار بىلەن دۇمبىگە ئېسىلغان. ساداقلارنىڭ سىغىمچانلىقى ھەر خىل بولۇپ، يانچۇق-لۇق ساداقلارنىڭ سىغىمچانلىقى بىر قەدەر چوڭراق بولغان.

قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىدىكى يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قورال - جابدۇقلىرى ئانقۇچى قوراللارغا نىسبەتەن خېلى ئاز. ئېھتىمال، بۇنداق قوراللار قىممەت باھالىق بولغاچقا ئاز بولسا كېرەك.

قوش بىسلىق قىلىچلار

قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىدىن تېپىلغان قوش بىسلىق قىلىچلار بىر گۈرۈپپا بولۇپ، رومبا شەكىللىك، بىر تېپقا ئايرىلىدۇ. دەستىسى بېزەكلىك. كۈدىرگە، 9 - گۈردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑨. تىغنىڭ ئۇزۇنلۇقى 64 س م، كەڭلىكى 2.4 س م، دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 س م. سۇنۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان. تىغى قوش بىسلىق، بالدىقى تۈز. بالداقنىڭ ئىككى ئۈچى ئەسلىدە شار شەكلىدە بولغان. دەستىنىڭ تۈتقۇچىدا بولتىسى بار. تىغ يۈزىدە غىلاپتىن قالغان تۆت ھالقىسى بار.

تۈز قىلىچلار

قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىدىكى تۈز قىلىچلار بىر گۇ-رۇپپا بولۇپ، بىر تېپقا ئايرىلىدۇ. كرېست نۇسخىلىق بالدىقى بار. ئۈچ نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئايمىرلىغ Ⅲ، 1 — 5 - قورغان ⑩⓪؛ شىستاكوۋو، 3 - قورغان، 6 - گۆرلۈك؛ ئىبىرغىس كىستە، 4 - قورغان (مىنۇسا) ⑩①. تىغ ئۇزۇنلۇقى ئادەتتە 80 س م، كەڭلىكى 3 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 15 س م. تىغى يەككە بىسلىق،

تۇز، بىرىنىڭ ئۇچى ئىككى بىسلىق قىلىپ سوقۇلغان. بالدىقى تۇز، كرېست شەكىللىك، ئىككى چېتى سەل كەڭرەك. دەستە بېشى بىس تەرەپكە سەل ئېگىلگەن. تىغ يۇزىدە غىلاپنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان. تىغلاردىن بىرىنىڭ غىلىپى قېيىن پوستى بىلەن يۆگىمەچ شەكلىدە ئورالغان ۋە دىسكا سىياقىدىكى ئىككى ھالقا بىلەن چېكىتىلغان. بۇ ھالقىلارغا يەنە يەلكە تاسمىلىرى ئۆتكۈزۈلىدىغان ھالقىلار بېكىتىلەتتى.

تېپىلمىلار ئىچىدە چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللار نىسبەتەن ئاز بولۇشىغا قارىماي، تۇرك جەڭچىلىرىنىڭ ئارىسىدا خېلى كەڭ تارقالغان. بۇنى يازما ۋە تەسۋىرىي مەنبەلەردىن كۆرگىلى بولىدۇ (102). ئالايلۇق، تاڭ تارىخنامىلىرىدە يېزىلىشىچە، تۇركلەر «يېنىك ۋە تۇز قىلىچلار» بىلەن قوراللانغان (103). ئىككى بىسلىق، تۇز ۋە ئەگرى قىلىچلار قەدىمكى تۇرك تاش سۈرەتلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ.

تۇز تىغلار ئالتاي سۈرەتلىرىدىن بەشىدە، تۇۋا سۈرەتلىرىدىن ئون ئالتىسىدە، مىنۇسىن سۈرەتلىرىدىن بىرىدە، موڭغۇلىيە سۈرەتلىرىدىن توققۇزىدا ئىپادىلەنگەن (104). ئادەتتە تىغنىڭ ئۇستۇنكى قىسمى، بالدىقى ۋە دەستىسى تەسۋىرلەنگەن. تىغ سېلىنغان غىلاپلارنىڭ بەلباغقا ئېسىش ئۈچۈن كېرەك بولىدىغان ئىككى ھالقىسى ۋە تاسمىلىرى بار، ئىلمەكلىرىنىڭ تولىسى قاداقسىمان. بەزى سۈرەتلەردە يالغۇز ئىلمەك ياكى ئىلمىكى يوق تىغلار ئىپادىلەنگەن. بالداقلارنىڭ تولىسى تۇز بولۇپ، قاداققا ئوخشاپ كېتىدۇ. بەزى بالداقلارنىڭ ئاستىنقى ئۇچى تۇتقۇچ تەرەپكە ئېگىلگەن. بىر سۈرەتتىكى بالداق تىغقا ۋە تۇتقۇچقا بۇلۇڭ ھاسىل قىلغان. بالداقسىز تىغلارمۇ ئاز ئەمەس.

سۈرەتلەردىن قارىغاندا، قوش بىسلىق ۋە تۇز قىلىچلارنىڭ دەستە باشلىرى ھەر خىل بولغان يۇمىلاق كەلگەنلىرى كۆپرەك، ھالقىسىمانلىرى ئازراق. بىر نۇسخىدا دەستە بېشى يېرىم يۇمىلاق

(موگۇسىمان)، يەنە بىرىدە دەستە بېشى يۇمىلاق بولۇپ، چوڭ-قىسىدا مونىكى بار، قاداقسىمان دەستە بېشىمۇ ئۇچرايدۇ. يۇمى-لاق ياكى ھالقا شەكلىدىكى دەستە بېشى تۇتقۇچ ئوقىدىن بىر تەرەپكە قىيسايغان بولسا، بۇ تۇز قىلىچ دەپ ئىشەنچلىك ئېيتىشقا بولىدۇ. بىر قاتار سۇرەتلەردە گەرچە باشقا قىسىملىرى خېلى ئېنىق سىزىلغان بولسىمۇ دەستە بېشى زادى چىقىرىلمىغان. بۇنداق قورالنىڭ تۇتقۇچىنىڭ تۇز ياكى يۇمىلاقلاشتۇرۇلغان ئۇ-چى دەستە بېشى ھېسابلانغان بولسا كېرەك. ئايرىم كۆرسىتىلگەن تۇتقۇچلار ئاز. دەستە ئالىقان بىلەن توسالمىغان سۇرەتلەردە سىلىق ياكى بارماقلارغا لايىقلاشتۇرۇلغان قوۋۇرغىسىمان تۇت-قۇچنى كۆرگىلى بولىدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا تۇتقۇچنى ئالىقان بىلەن چىڭ تۇتقىلى بولىدۇ.

تىغى تۇز ۋە ئەگرى بولغان يېنىك قىلىچلار ئالتايدىكى تۆت سۇرەتتە، تۇۋادىكى تۆت سۇرەتتە ۋە موڭغۇلىيەدىكى ئىككى سۇ-رەتتە كۆرۈلىدۇ (109). بىر سۇرەتتە بۇنداق قىلىچنىڭ تىغى تۇز بولۇپ، دەستىسى بىر تەرەپكە ئېگىلگەن. باشقا تىغلار ئازراق ياكى خېلى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئەگرى. يېنىك قىلىچلار غە-لاپقا سېلىنغان ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئىككى تاسما ۋە يېرىم يۇمىلاق ياكى تىك بۇلۇڭلۇق قاداقسىمان ئىلمەكلەر بىلەن بەلباغقا ئېسىلغان. بىر سۇرەتتە غىلاپ ئىككى زەنجىر بىلەن ئېسىلغان. كۆپ ھاللاردا قىلىچلارنىڭ ئەگمىسى تۆۋەنگە قارىتىپ ئېسىلغان، لېكىن بىر سۇرەتتە خۇددى كازاكلارنىڭ قىلىچلىرى-دەك ئەگمىسى يۇقىرىغا قارىتىپ ئېسىلغان. قىلىچلارنىڭ بالداق-لىرى تۇز، ئېھتىمال قاداقسىمان بولسا كېرەك. بەزى قىلىچلار-نىڭ بالداقلىرى تۇۋىدىن سەل ئېگىلگەن بولۇپ، ئۇچلىرى چەتكە قايرىلىپ تۇرىدۇ. بىر سۇرەتتە بالداقنىڭ ئىككى بېشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاشمايدۇ. بۇ نۇسخىنىڭ دەستىسى بەك ئۇزۇن سىزىلغان بولۇپ، تومتاق بېشى يوق، شەرقىي ئاسىيادە-

كى ئەگرى قىلىچلارغا ئوخشايدۇ. بالدىقى يوق قىلىچلارمۇ كۆپ. قىلىچلارنىڭ دەستە باشلىرى يۇمىلاق ياكى يېرىم يۇمىلاق بولۇپ، بىر تەرەپكە ئېگىلگەن. كۆپ ھاللاردا دەستە بېشى يوق بولۇپ، تۇتقۇچنىڭ تۈز ياكى يۇمىلاقلاشتۇرۇلغان ئۇچى باش ھېسابلانغان. قىلىچلارنىڭ تولىسىنىڭ تۇتقۇچى سىلىق. پەقەت بىر نۇسخىدىلا چىڭ تۇتۇش ئۈچۈن تۇتقۇچنىڭ ئاستى قوۋۇرغىسىمان قىلىپ ئىشلەنگەن.

گەرچە تېپىلمىلار ئىچىدە چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللارغا ئېگە جەڭچىلەرنىڭ سۈرەتلىرى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ خىل قوراللار قەدىمكى تۈرك جەڭچىلىرىنىڭ قوراللىرىنىڭ زۆرۈر تەركىبىي قىسمى بولغان. بۇنداق قوراللار قەدىمكى تۈركلەر ياشىغان ھەممە جايلاردىكى رەسىملەردە ئېپادىلەنگەن ھەمدە 6 — 8 - ئەسىرلەر، شۇنداقلا 9 — 10 - ئەسىرلەرگە ياتىدىغان ئوبېيكتلاردىمۇ بار. دېمەك، تۈركلەر دۆلەت مۇستەقىللىقىدىن ئايرىلغاندىن كېيىنمۇ بۇ خىل قوراللار داۋاملىق مۇھىم رول ئوينىغان. گۆرلۈكلەردىن يەنە ئاز ساندىكى مۇنداق تېپىلمىلارمۇ چىققان: 6 — 7 - ئەسىرلەرگە مەنسۇپ قوش بىسلىق قىلىچلار، 8 — 9 - ئەسىرلەرگە مەنسۇپ تۈز قىلىچلار. ئېھتىمالغا يېقىن بولغىنى شۇكى، قوش بىسلىق قىلىچلار تۈركلەردە بىرىنچى قاتار دەۋرىدە تارقالغان، تۈز قىلىچلار مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، يېنىك قىلىچلار 7 — 10 - ئەسىرلەردە تارقالغان. بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار يېنىك قىلىچنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئۇزەڭگىلىك قاتتىق ئېگەرنىڭ تارقىلىشى بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. تۈركلەر بۇنداق ئېگەرلەرنى تەخمىنەن مىلادىيە 6 - ئەسىردە ئۆزلەشتۈرگەن.

قىيا تاش رەسىملىرىدىكى خەنجەرلەر ئالتايدا ئىككى يەردە، تۇۋادا تۇققۇز يەردە، مۇڭغۇلىيىدە ئۇچ يەردە خاتىرە

لەنگەن (10). رەسىملەرنىڭ تولىسىدا خەنجەرلەر بەلباغنىڭ ئالدى تەرىپىگە ئېسىلغان قىلىپ سىزىلغان، بەزى رەسىملەردە ئىككى ھالقىلىق غىلاپقا سېلىنىپ، يېنىك ياكى توز قىلىچنىڭ ئوستىگە ئېسىلغان. غىلاپلار ئىككى تاسمىلىق بولوپ، بەلباغقا پاراللېل ياكى سەل قىيپاش ھالەتتە جايلاشقان. ئالتاي سۆرەتلىرىدىكى خەنجەرلەر توز، بالدىقى يوق. تۆۋا سۆرەتلىرىدىكى ئەگرى خەنجەرلەرنىڭ، دەستىسى بىر تەرەپكە سەل ئېگىلگەن، بالدىقى يوق، بەزىلىرىنىڭ بالداقلىرى توز ياكى ئوخشاشمىغان تەرەپلەرگە ئېگىلگەن. بىر خەنجەرنىڭ دەستە بېشى يۇمىلاق بولوپ، بىر تەرەپكە بوّرتوپ چىققان، دەستىنىڭ بالداقنىڭ كەينىدىكى يېرىدە ھالقىسى بار، يەنە بىر خەنجەرنىڭ دەستە بېشىدا توّشوكى بار. بۇنداق توّشوكلەر تاسما ھالقىسىنى، پوّپوكلەرنى، تۇمارنى ۋە شۇنداق نەرسىلەرنى ئوّتكوزوش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بولسا كېرەك. تۆۋا سۆرەتلىرىدىكى بىر خەنجەر توز.

تۆۋادىكى رەسىملەردىن بىرىدە ئالاھىدە بىر خەنجەر سىزىلغان بولوپ، ئىككى ھالقىلىق قىسقا غىلاپقا سېلىنغان، بالدىقى نەقىشلىق، تۇتقۇچى يوغان قوۋۇرغىسىمان، دەستە بېشى سوزۇلما يېرىم يۇمىلاق. شۇبھىسىزكى، بۇ خەنجەر ئالاھىدە بىر تىپقا مەنسۇپ بولوپ، گوّرلوكلەردە ئونىڭ رېئال ئەۋرىشكىسى تېپىلمىغان. بۇ خەنجەرنىڭ تۇتقۇچى تىغنىڭ دۇمبە تەرىپىگە ئېگىلگەن، تۇتقۇچىنىڭ قوۋۇرغىسىمان تەرىپى بىر تەرەپكە قارىتىلغان. بۇ خىل خەنجەرلەرنى تەتۇر ئەگرى خەنجەر دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى، ئەگرى خەنجەرلەر غىلاپقا سېلىنىپ، بىر يۇقىرىغا قارىتىلغان ھالەتتە ئېسىلاتتى، لېكىن تەتۇر ئەگرى خەنجەرلەرنىڭ بىر توّۋەنگە قارىتىلاتتى. بۇ ھال خەنجەرنى قولدا تۇتۇش ئۇسۇلىنى ئېنىقلاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

موڭغۇلىيە رەسىملىرىدىكى خەنجەرلەر تۈز، ئەگرى ۋە تەتۇر ئەگرى. ئۇلاردىن بىرىنىڭ غىلىپىدا ئىككى ھالقىسى بار، بالدۇقىنىڭ ئىلمىكى بىرلا بولۇپ، ئۇستۈنكى تەرىپىدە. باشقىلىرىنىڭ بالداقلىرى ئادەتتىكىدەك بولۇپ، ئىككى تەرەپتە ئىلمىكى بار.

نەيزىلەر

قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىدا نەيزە باشاقلىرىنىڭ تېپىلمىلىرى كۆپ ئەمەس. ئۇلار باشاق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. رومبا شەكىللىكلەر، ئىككى تېپ.

1 ـ تېپ. سوزۇنچاق رومبا شەكىلدە. كاتاندا I ، 6 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا (10). گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 س م، كەڭلىكى 2 س م، تۆشۈكى 11س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، گەۋدىسى تار، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تېپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بولۇڭ شەكىلدە. تاغلىق ئالتايدىن تېپىلغان بىر نۇسخا. گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 س م، كەڭلىكى 2 س م، تۆشۈكى 9 س م. ئۇچى سۇنۇپ كەتكەن. باشاق گەۋدىسى تار، قاناتچىلىرى تۈز.

2 ـ گۇرۇپپا. لىنزا شەكىللىكلەر، ئىككى تېپ.

1 ـ تېپ. سوزۇنچاق رومبا شەكىلدە. ئارغان غولدىن تېپىلغان بىر نۇسخا (10). گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 2 س م، تۆشۈكى 11 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكىلدە، گەۋدىسى تار، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تېپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بولۇڭ شەكىلدە. ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كاتاندا I ، 1 ـ قورغان؛ ياكونۇر، 5 ـ گۆر (10). گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى

5 . 6س‌م، كەڭلىكى 2 س م، توشۇكى 12 س‌م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، گەۋدىسى تار، قاناتچىلىرى يانتۇ.

موڭغۇلىيەدىكى نايما تولغوي ۋە بايىن داۋانە ئامان قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىدا نەيزىلەرنىڭ سۈنۈپ كەتكەن توشۇك قىسمى تېپىلغان. ئۇلارنىڭ قايسى تېپقا ياتىدىغانلىقىنى ئېنىقلاش تەس. قەدىمكى تۈرك قوراللىرى ئىچىدە نەيزىلەرنىڭ بولغانلىقىنى يازما ۋە تەسۋىرىي مەنبەلەردىن كۆرگىلى بولىدۇ. خار خاد سۈرەتلىرىدە ئېغىر قوراللانغان چەۋەندازلار قوللىرىدا نەيزە تۇتقان ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن. ئېھتىمال، نەيزە بىلەن قوراللانغانلار «بۆرى» دەپ ئاتالغان ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار قوشۇنى، يەنى قاغانلىقنىڭ نۆكەرلىرى بولسا كېرەك. نەيزە دەستىلىرىگە قاغانلارنىڭ «بۆرە بېشى شەكلىدىكى ئالتۇن تۇغى» بېكىتىلەتتى. تاغلىق ئالتايدىكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىغا توغرا كېلىدىغان قەدىمكى تۈرك گۆرلۈكلىرىدە نەيزىلەر يېنىك قوراللانغان چەۋەندازنىڭ قوراللىرى ئىچىدە بايقالغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، دۆلەت مۇستەقىللىقى يوقىلىپ، ساۋۇت كىيگەن زور ئاتلىق قوشۇنلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن تۈركلەرنىڭ يېنىك قوراللانغان چەۋەندازلىرىمۇ يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭلەردە نەيزە ئىشلىتىدىغان بولغان.

ھازىرچە قەدىمكى تۈرك ئوقيالىرىنى خرونولوگىيىلىك تەرتىپ بويىچە ئايرىپ چىقىش تەس. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى نەيزىلەر مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا مەۋجۇت بولغان. ھالبۇكى، بىرىنچى قاغانلىق يادىكارلىقلىرىدا بۇنداق نەيزىلەر بايقالمىدى. كاتاندى نەيزە نۇسخىلىرىنىڭ ۋاقتى مىلادىيە 7 ـ ئەسىردىن بۇرۇن ئەمەس. مۇشۇ خىلدىكى نەيزە شەكىللىرى 9 — 10 ـ ئەسىرلەردىمۇ داۋاملىق ئىشلىتىلگەن. مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرقى چارىكىدە قوغدىنىش كىيىملىرىنىڭ ئېغىرلىشىشىغا ئەگىشىپ، تار ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇق

ۋە ئۇزۇنچاق ئوچ بۇلۇڭلۇق نەيزە باشاقلىرى ئىشلىتىلىشكە باشلىغان.

پالتىلار

قەدىمكى تۈرك قورال تۈرلىرىدە جەڭ پالتىلىرى نىسبەتەن كەم كۆرۈلىدۇ. ئۇلار تۆشۈكى ۋە تىغنىڭ كېسىلىشى بويىچە بىر گۇرۇپپا بولۇپ، تۆشۈكى ئوچ قىرلىق. پاينەك ۋە تىغنىڭ شەكلى بويىچە بىر تىپ بولۇپ، تىغى تار، پاينىكى ئۇزۇن. ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى قەبرىستانلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كاتاندا I ، 2 ـ قورغان ۋە ئۇزۇنتال V ، 2 ـ قورغان (11). تىغ ۋە تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 8 س م، تىغنىڭ كەڭلىكى 5. 4س‌م، پاينەك ئۇزۇنلۇقى 5. 3 س م. بۇ پالتىلارنىڭ تىغى تار، تۆشۈكى يۇمىلاق، پاينىكى ئۇزۇن. بۇنداق شەكىل يېنىك قورالانغان ئاتلىق ئەسكەرلەر قورالىرىغا خاس قاغانلىقلار دەۋرىدىكى قەدىمكى تۈرك قورالىرى ئىچىدە جەڭ پالتىلىرى مەۋجۇت بولمىغان. بۇنداق پالتىلار تاغلىق ئالتايدا مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدا پەيدا بولغان. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بۇ پالتىلار يېنىك قورالانغان ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش زۆرۈرىيىتى بىلەن ئىشلىتىلگەن.

قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىدا قوغدىنىش قورالىرىنىڭ پارچىلىرىمۇ نىسبەتەن ئاز. بۇلارنىڭ تولىسى ساۋۇتلارنىڭ تۆمۈر قاداقلىرىدىن ئىبارەت.

ساۋۇتلار

قەدىمكى تۈرك ساۋۇتلىرى قاداقلارنىڭ شەكلى ۋە بېكىتىش

لىش ئۇسۇلى بويىچە بىر تېپقا ئايرىلىدۇ. قاسراقسىمان. بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: كۇدىرگە، 10 ـ قورغان؛ ئۇزۇنتال I ، 2 ـ قورغان (II). باي ئورمانلىقى، 5 ـ قورغان؛ موڭغۇل ئورمانلىقى، 4 ـ قورغان؛ ئايمىرلىغ III ، 2 ـ 6 ـ قورغان (II). ئۇلاردىكى قاداقلارنىڭ شەكلى ۋە ئۆلچەملىرى، تۆشۈكچىلىرىنىڭ سانى ۋە ئورۇنلىرى تامامەن ئوخشاشمايدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى قىسقا، تۆت بۇلۇڭى يۇمىلاق. لىتىپ قىيىلغان، گىرۋەكلىرى توغرا سىزىق بويىچە كېسىلگەن، چۆرىسىدە ئۇچ جۇپ ۋە ئوتتۇرىدا بىر تۆشۈكچىسى بار، ئۆلچىمى 6×4 س م؛ بەزىلىرى ئۇزۇن تار تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىدىكى قاداقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، تۆۋەندىكى گىرۋىكى يۇمىلاق، چۆرىسىدە ئالتە جۇپ تۆشۈكچىسى ۋە مەركىزىي ئوقىدا ئۈچ تۆشۈكچىسى بار، ئۆلچىمى 3 ـ 2.5×10—8 س م يەنە بەزىلىرى تىك تۆت بۇلۇڭلۇق قاداقلار بولۇپ، بۇلۇڭلىرى يۇمىلاقلاشقان، چۆرىلىرىدە ئالتە جۇپ تۆشۈكچىسى ۋە مەركىزىدە بىر تۆشۈكچىسى بار، ئۆلچىمى 4×8.5 س م؛ تىك تۆت بۇلۇڭلۇق قاداقلارنىڭ ئۆلچىمى 3×6 س م. تۆشۈكچىلەرنىڭ سانى ۋە ئورۇنلىرى قاداقلارنىڭ ساۋۇتتىكى جايلىشىش ئورۇنلىرىغا باغلىق بولغان. قەدىمكى تۈركلەر قاداقلارنى ئادەتتە چانقۇچى تاسمىلارنىڭ ياردىمى بىلەن بېكىتەتتى. ئۇششاق پارچىلارنى قۇراشتۇرۇپ ساۋۇتنىڭ «ئۆلچىمىنى» ئېنىقلاشقا مۇمكىن بولمىدى. رەسىملەردىن قارىغاندا، ساۋۇت ئۇزۇن ئېتەكلىك يەكتەككە ئوخشايدۇ، مۇرە ۋە قوللار يېپىلمىغان.

ئالدىنقى دەۋرلەردە ئالتايدا كۆكرەك ساۋۇتى بولغىنىدىن قارىغاندا، تۈركلەر بىرىنچى قاغانلىق دەۋرىدىلا خېلى مۇكەممەللەشكەن قاسراقسىمان ساۋۇتلارنى ئىشلەتكەن. قوغدىنىش كىيىملىرىنى كىيگەن جەڭچىلەرنىڭ رەسىملىرىدىن ساۋۇتلار ھەققىدە مەلۇم تەسەۋۋۇرغا ئىگە بولالايمىز. بۇنداق ساۋۇتلارنى

قاغاننىڭ نۆكەرلىرى كىيگەن. 7 — 8 - ئەسىرلەردە يەنمۇ مۇكەممەللەشكەن قاسراقسمان ساۋۇتلار پەيدا بولدى. بۇنداق ساۋۇتلارنىڭ مۇرە، گەجگىلىرى يېپىلغان ۋە ئېتەكلىرى بىر قەدەر قىسقا بولغان. بۇلار تاكى مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە ئىشلىتىلگەن. ھالبۇكى، بىرىنچى ۋە ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلىقلىرى دەۋرلىرىدە تۈركلەرنىڭ ساۋۇتلۇق ئاتلىق قىسىملىرى مەۋجۇت بولغان بولسا، 8 — 10 - ئەسىرلەردە پەقەت يۇقىرى تەبىقە تۈرك جەڭچىلىرىلا قوغدىنىش ساۋۇتلىرىنى كىيىشكەن.

زەنجىر سىمان ساۋۇتلار

ئالتايدىكى كۈدىرگە يادىكارلىقىدا زەنجىر سىمان ساۋۇتنىڭ پارچىسى تېپىلغان. ئۇ ئۇزەڭگىنىڭ دەپسەندىسىگە باغلاپ قويۇلغان. بۇ ھال تۈركلەرنىڭ زەنجىر سىمان ساۋۇتلارنىڭ ئايرىم نۇسخىلىرىنى چەتتىن كىرگۈزۈش ئېھتىمالىنى چەتكە قاقمايدۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، زەنجىر سىمان ساۋۇتلار تۈركلەردە 6 — 7 - ئەسىرلەردىكى زېمىنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىرىنچى قاغان دەۋرىدە تارقىلىشقا باشلىغان بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى قوغدىنىش قوراللىرىنىڭ بۇ تۈرى ئەسلى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىشلەپچىقىرىلغان.

قالقانلار

بىردىنبىر قالقان ئايمىرلىغ 3 - (1—5 - قورغان) گۆرلۈكىدىن تېپىلغان (11). بۇ قالقان دۆگىلەك شەكىلدە بولۇپ، دىئامېترى 78 س م، قېلىنلىقى 1 س م. ئۇ ئىچكى تەرەپتىن توغرا بالداق بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان بەش تاختايدىن ياسالغان.

قالقانلارنى مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمى داۋامىدا تۈركلەرنىڭ يېنىك قوراللانغان جەڭچىلىرى ئىشلەتكەن، شۇنداق- لا ساۋۇتلۇق چەۋەندازلارمۇ قالقان تۇتقان بولۇشى مۇمكىن.

قوغدىنىش يوپۇقى

تۈركلەردە جەڭ ئاتلىرىنىڭ قوغدىنىش جابدۇقى ساۋۇت قاداقلىرى بىلەن قاپلانغان يوپۇقتىن ئىبارەت بولۇپ، ئاساسەن رەسىملەردىن مەلۇم. تۇۋادىكى ئايمىرلىغ 3 - (2 — 6 - قورغان) گۆرلۈكىدىن چىققان تېپىلما ئېھتىمال ساۋۇت يوپۇقـ- نىڭ پارچىسى بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى ئۇ ئاتنىڭ داس سۆڭـ- كىنده بايقالغان. قوغدىنىش يوپۇقلىرى 6 — 7 - ئەسىرلەردىلا، يەنى بىرىنچى قاغانلىق دەۋرىدە قاغان نۆكەرلىرىنىڭ تەركىبىدە- كى ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار تەرىپىدىن ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇم- كىن. ئايمىرلىغ گۆرلۈكىدىن چىققان تېپىلمىدىن قارىغاندا، ئۇلار كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ، ھەتتا ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىنمۇ مەۋجۇت بولغان.

قورال تۈرلىرى

قورال - جابدۇقلارنىڭ تۈرلەرگە تەقسىملىنىشى، يازما مەنبەلەردىكى مەلۇماتلار ۋە قەدىمكى تۈرك جەڭچىلىرىنىڭ سۈ- رەتلىرى قورال تۈرلىرىنى ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ: ئۇلار ئېغىر قوراللانغان ساۋۇتلۇق چەۋەندازلىق ۋە يېنىك قوراللانغان جەڭچىلىك قوراللىرىدۇر.

قەدىمكى تۈرك قوراللىرىنىڭ تۈرلەر تەركىبى ۋە تېپولوگىـ- يىلىك خىللىرى مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدە ئۆزگەرمەي تۇرمىدى. قەدىمكى تۈرك قوراللىرىنىڭ تۈرلىرى

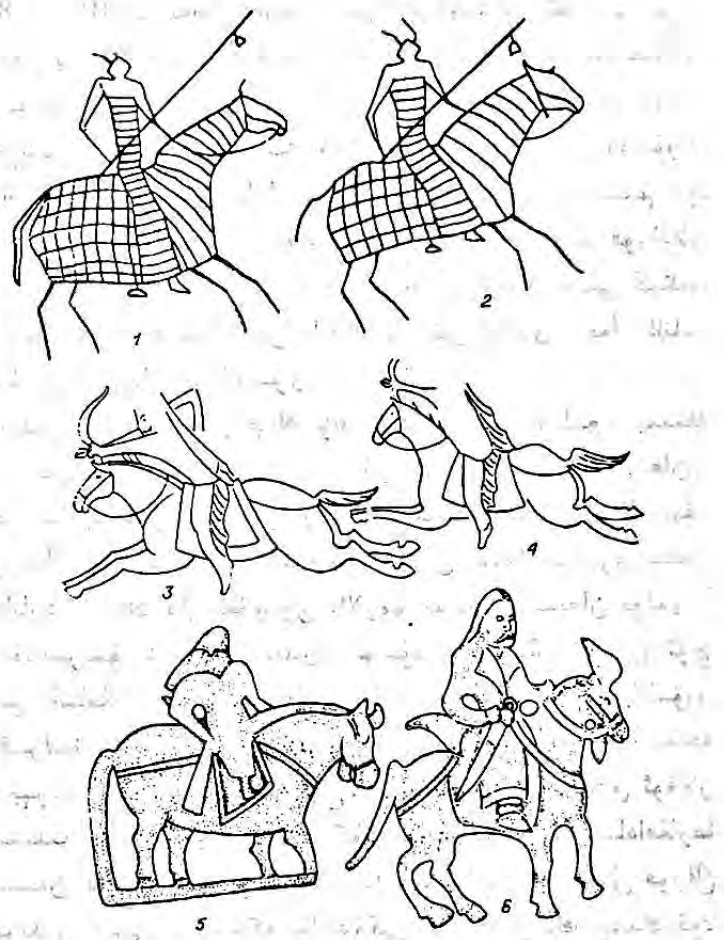
ئالدىنقى دەۋر ھەربىي ئىشلار ساھەسىدىكى نەتىجىلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، مىلادىيە 6 — 7 - ئەسىرلەردىكى بىرىنچى تۈرك قاغانلىقى دەۋرىدىلا شەكىللىنىپ بولغان. ئەينى دەۋردە ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ تەركىبىدە ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار ئەتىرىتى ئالاھىدە گەۋدىلىك ئورۇننى ئىگىلىگەن بولۇپ، ھەر خىل قەبىلىلەردىن تۇزۇلگەن يېنىك قوراللىق ئاتلىق قوشۇننىڭ يادروسىنى تەشكىل قىلاتتى. ساۋۇتلۇق چەۋەندازلارنىڭ قوراللىرى ئىچىدە قوغدىنىش جابدۇقلىرىدىن ساۋۇت، قالقان؛ يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرىدىن قوش بىسلىق قىلىچلار، تۇز قىلىچلار، باشاقلىرى سوزۇنچاق روممبا شەكلىدىكى نەيزە باشاقلىرى، پالتىلار؛ يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرىدىن ئوتتۇرىدا ۋە ئىككى بېشىدا قاپلىغۇچلىرى بولغان ئوقيالار، ئۇچ يانلىق ئوقلار بولغان. ئوقلار يېپىقلىق ساداقلاردا ساقلىناتتى. قۇچاقلاشما جەڭلەردە خەنجەرلەر ۋە قىسقا قىلىچلار ئىشقا سېلىناتتى. جەڭ ئاتلىرى قوغدىنىش يوپۇقلىرى بىلەن يېپىلاتتى. يېنىك قوراللانغان چەۋەندازلار قالقان، ئوقيا، پالتا، خەنجەرلەردىن پايدىلىناتتى.

7 — 8 - ئەسىرلەردە، يەنى ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە ئېغىر قوراللانغان چەۋەندازلارنىڭ قوغدىنىش جابدۇقلىرى سۈپىتىدە بىر قەدەر مۇكەممەللەشكەن قاسراقسىمان ساۋۇت ئىشلىتىلىدىغان بولغان، قالقانمۇ داۋاملىق ئىشلىتىلگەن. يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە تۇز قىلىچلار، نەيزىلەر، پالتىلار ئىشلىتىلگەن، يېنىك قىلىچلار ئىشلىتىلىشكە باشلىغان. قۇچاقلاشما جەڭدە ھەر خىل خەنجەرلەر ئىشلىتىلگەن. يىراق ئارىلىقتىكى جەڭدە سىممېترىك ۋە غەيرىي سىممېترىك يالار، ئۇچ يانلىق ۋە ئۇچ قىرلىق ئوقلار ئىشلىتىلگەن. ئوقلار ئوچۇق ۋە يېپىق ساداقلاردا ساقلانغان. جەڭ ئاتلىرىغا قوغدىنىش يوپۇقلىرى يېپىلغان. يېنىك قوراللانغان چەۋەندازلار قالقان، ئوقيا،

پالتا، خەنجەرلەرنى ئىشلەتكەن.

8 — 10 - ئەسىرلەردە، يەنى ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى يىمىرىلىپ، تۈركلەر ئۇيغۇرلارغا، كېيىن قىرغىزلار-غا بويسۇنغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ قوراللىق ئەتراپتىكى شۇ دۆلەت-لەر قوشۇنلىرىنىڭ تەركىبىگە قوشۇۋېتىلدى. بۇ دەۋردە تۈرك-لەرنىڭ ساۋۇتلۇق چەۋەندازلىرى مۇستەقىل ھەربىي قىسىم سۈ-پىتىدە مەۋجۇت بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يېنىك قوراللان-غان جەڭچىلەرنىڭ جەڭ ۋاستىلىرىنىڭ تۈرلىرى خېلى كېڭەي-دى. چەۋەندازلار قالقانلاردىن پايدىلىنىدىغان بولدى. جەڭ ئاتلا-رىغمۇ قوغدىنىش يوپۇقلىرى يېپىلغان.

يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ ۋاستىلىرى تۈز قىلىچ، يېنىك قىلىچ، نەيزە، جەڭ پالتىلىرى، گۈرزلەردىن ئىبارەت بولغان. قۇچاقلاشما جەڭلەردە خەنجەرلەرمۇ ئىشلىتىلگەن. يىراق ئارىلىق-تىكى جەڭ ۋاستىلىرى ئىچىدە ئىلگىرىكى ئوقيا تېپلىرى بىلەن بىر قاتاردا كاۋاك قاپلىغۇچلۇق يالارمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولدى. ئوق تۇرلىرىمۇ خېلى كۆپەيدى. توسۇقنى يېرىش ئۈچۈن ئۇچ قىرلىق باشاقلار بىلەن بىر قاتاردا ئۇچ قىرلىق - ئۈچ يانلىق، تۆت قىرلىق ۋە يۇمىلاق باشاقلار، ساۋۇت كىيىمىگەن دۈشمەنگە زەربە بېرىش ئۈچۈن ئىككى، ئۈچ، تۆت يانلىق ۋە ياپىلاق ئوقلار ئىشلىتىلىدىغان بولدى. ئوقلار كۆپ ھاللاردا ئوچۇق ساداقلارغا ۋە قىسمەن ھاللاردا يېپىق ساداقلارغا سېلىناتتى. بۇ خىل قورال تۈرلىرىدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، تۈركلەرنىڭ يېنىك قو-رالانغان ئاتلىق قىسىملىرى يىراق ئارىلىقتىكى جەڭ ۋاستىلە-رىنىڭ تۈرلىرىنى كۆپەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يېقىن ئارىلىقتە-كى جەڭدە خېلى جەڭگىۋارلاشقان.

10 ـ رەسىم. قەدىمكى تۈرك جەڭچىلىرىنىڭ سۈرەتلىرى (ئې. نوۋگورودوۋا، س. رۇدېنكو، ئا. گلۇخوۋ، ژ. ژولكوۋ، پ. مىخنو، ب. پېترى قاتارلىقلار ئەسلىگە كەلتۈرۈپ سىزغان)

ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى

مەنبەلەردە قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى ھەققىدىكى مەلۇماتلار بەك ئاز. بۇنداق مەلۇماتلار مەخسۇس ئەسەرلەردە قىسمەن تەھلىل قىلىندى. نەتىجىدە قەدىمكى تۈرك «قوۋملىرىنىڭ قوشۇن سۈپىتىدە» ئوڭ ۋە سول قاناتلارغا بۆلۈنىدىغانلىقى ئېنىقلاندى. «تېلېلار شەرقىي قانات، تاردۇشلار غەربىي قانات بولغان» [11]. قاپاغان قاغان دەۋرىدە تۈرك قوشۇنى ئىككى قانات ۋە مەركىزىي قىسىمغا بۆلۈنگەن.

تاڭ تارىخنامىلىرىدە تۈرك قوشۇنىنىڭ ئوخشاش بولمىغان سانىدىكى قىسىملىرى ياكى ئومۇمىي سانى تەكرار تىلغا ئېلىنىدۇ. بىرىنچى قاغانلىق دەۋرىدە 500، 2000، 10 مىڭ، 150 مىڭ، 400 مىڭ، 1 مىليون كىشىلىك ئەترەتلەر تىلغا ئېلىنغان [11]. بۇ سانلارنىڭ ھەممىسى 10 غا بۆلۈنىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنداق پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، بىرىنچى قاغانلىق دەۋرىدىكى تۈركلەر-دە قوشۇن ۋە خەلقنىڭ «ئاسىياچە» ئونغا بۆلۈنۈش سىستېمىسى مەۋجۇت بولغان. ئەگەر يۇقىرىدىكى سانلار توغرا بولسا، بىرىنچى قاغانلىق ھۆكۈمدارلىرىنىڭ قوشۇنى 10 ـ 40 تۈمەنگە يەتكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە نۆكەرلەر (ئاشنا ئۇرۇقىدىن بولغان قاغانلارنىڭ خىللانغان ساۋۇتلۇق چەۋەندازلىرى) ئايرىم ئىدى. قوشۇنلارنى ھەر خىل دەرىجىدىكى ئەمەلدارلار باشقۇراتتى. ئۇلار-نىڭ ئىچىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىكلىرى ـ شاد، تېگىن، ئېلتەبىر، تۇتۇق [11] بولۇپ، ۋارىسلىق قىلىنىدىغان مەنسەپلەر ئىدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ھۆكۈمدار ئاشنا ئۇرۇقىنىڭ ئەزا-لىرىدىن تەيىنلەنگەن. «ئىنسانغا تەكەببۇرلۇق بىلەن قارايدىغان ۋە جۇڭگونى كۆزگە ئىلمايدىغان قاغان خۇددى قەدىمكى تەڭرىتۇتقا

ئوخشاش ئايالىنى قاتۇن دېگەن ئاتاق بىلەن ئۇلۇغلايتتى» («يېڭى تاڭنامە»، قاتۇن دېگىنى قەدىمكى ھۇنلارنىڭ ئالچى دېگىنىگە ئوخشاش). «ئۇنىڭ ئوغۇللىرى، ئىنىلىرى ۋە ئايرىم ئايماق قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرى تېگىن دەپ ئاتىلىپ، ھەممىسى شاد دەپ ئاتىلاتتى». باشقا بىر مەنبەدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇلارنىڭ ئالىي مەنسەپ نامى قاغان، ئۇنىڭدىن كېيىن يابغۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن شاد («يېڭى تاڭنامە»)، تېگىن، ئۇنىڭدىن كېيىن ياغۇندا، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەلتەبىر (؟)، ئۇنىڭدىن كېيىن تارقان، ھەممىسى، 28 دەرىجە...» [118].

يۇقىرىدىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، تۇركلەردىكى قوشۇنىنىڭ بۆلۈنۈش سىستېمىسى ئونلۇق ۋە ئىككىلىك پرىنسىپىغا ئاساسلانغان. 10، 100، 1000 ۋە 10 مىڭ جەڭچىدىن تەشكىللەنگەن ھەر بىر ئەترەت ئىككى قاناتقا بۆلۈنۈپ، مۇناسىپ ھالدا 5، 50، 500، 5000 كىشىلىك قاناتلارنى ھاسىل قىلغان، پۈتۈن قوشۇن تېلىپ ۋە تاردۇش دەپ ئاتالغان ئىككى قاناتقا ئايرىلغان. بۇ قىسىملارنى شادلار باشقۇراتتى، ئادەم سانى ئازراق ئەترەتلەرگە تېگىنلەر ۋە ئەلتەبىر قاتارلىقلار قوماندانلىق قىلاتتى.

بۇ سىستېما تۇركلەر تاك سۇلالىسىگە بويسۇنغان دەۋردىمۇ ساقلانغان (مەنبەلەردە بېقىندى قاغانلارنىڭ 30 مىڭ، 40 مىڭ، 100 مىڭ كىشىلىك ئەترەتلىرى تىلغا ئېلىنىدۇ).

ئىككىنچى شەرقىي تۇرك قاغانلىقى تىكلەنگەن ۋاقىتتىن باشلاپ، يېڭى تۇرك دۆلىتىنىڭ ھەربىي تەشكىلاتى كۈچىيىشكە باشلىدى. قۇتلۇغ (ئەلتەبىر) قاغانلىقى دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا 700، كېيىن 2000 ۋە 5000 جەڭچى بولغان [119]. شۇنىڭدىن كېيىنكى قاپاغان قاغانلىقى دەۋرىدە كۆك تۇرك قوشۇنىنىڭ سانى 8 ـ 10 تۈمەنگە يەتكەن. «699 ـ يىلى قاپاغان قاغان قوشۇنىنىڭ يۇقىرى قوماندانلىقىنىڭ يېڭى قۇرۇل-

جىسىنى تەسىس قىلدى. سول قاناتتىكى تېلېلار (20 مىڭ جەڭچى) قاغانىنىڭ ئىنىسى تاسپارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى؛ ئوڭ قاناتتىكى تاردۇشلار (ئوخشاشلا 20 مىڭ جەڭچى) قۇتلۇغنىڭ ئوغلى بەگلەنىنىڭ (كېيىنكى بىلگە قاغان) قوشۇنى بولۇپ قالدى. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا تاسپار ۋە بەگلەن قاغانلىقنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي ھەربىي - مەمۇرىي رايونلىرىنى باشقۇردى. لېكىن، قاپاغان قاغان بۇ ئىككى شادىنىڭ ئۇستىگە ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى بۆكەنى قويدى ۋە ئۇنىڭغا قاغان ئۇنۋانى بىلەن 40 مىڭ جەڭچىنى بەردى. بۆكەنىڭ بۆكەنى تۈرك قوشۇنىنىڭ يادروسى بولۇپ قالدى» (120).

قاپاغان قاغان ئىسلاھاتىنىڭ مەزمۇنى شۇ بولغانكى، قوشۇن تەركىبىدە مەركىزىي قىسىم تەشكىل قىلىنىپ، ئۇنىڭ سانى ئىككى قاناتنىڭ ئومۇمىي سانىغا تەڭ قىلىنغان. بۇنداق سىستېما قاپاغان ئەۋلادلىرى دەۋرىدىمۇ ساقلانغان. بىلگە قاغان دەۋرىدىكى تۈرك قوشۇنىنىڭ تەركىبى ۋە قۇرۇلمىسى ئۇنىڭ ئابىدىسىدە تەپسىلىي بايان قىلىنغان. بۇ ئابىدىدە ھەر قايسى ئەتراپتىلەرنىڭ بەگ - قوماندانلىرى بەلگىلىك تەرتىپ بىلەن تونۇشتۇرۇلغان. «ئارقامدا (غەربتە) كۈلچۇر باشچىلىقىدىكى تاردۇش بەگلىرى، ئۇلارنىڭ كەينىدە شاداپىت بەگلەر؛ ئالدىمدا (شەرقتە) ئابا تارقان باشچىلىقىدىكى تۆلىس بەگلىرى، ئۇلارنىڭ كەينىدە (جەنۇبتا) تامان تارقان، تونيوقۇق باغا تارقان باشچىلىقىدىكى شاداپىت بەگلەر، ئۇلارنىڭ كەينىدە ئىچكى بۇيرۇقلار باشلىقى كۆل ئېركىن باشچىلىقىدىكى بۇيرۇقلار (بەگلەر)، ئۇلارنىڭ كەينىدە بۇيرۇقلار بار ئىدى» (121). بىلگە قاغان دەۋرىدىكى تۈرك قوشۇنىنىڭ سانىنى قاپاغان قوشۇنىنىڭ سانىدىن ئاز ئەمەس دەپ ھېسابلىساق، قوشۇن قۇرۇلمىسى مۇنداق بولۇشى كېرەك: ئوڭ قانات (ئىككىنچى سەپ) - كۈلچۇر باشچىلىقىدىكى ئىككى تۈمەن قوشۇن، ئۇلارنىڭ بىرى تاردۇشلار، ئىككىنچىسى شادا-

پلت بەگلەر؛ سول قانات (تورشاۋۇل) — ئابا تارقان باشچىلىقىدىكى ئىككى تۈمەن قوشۇن، ئۇلارنىڭ بىرى تۆلىسلەر، ئىككىنچىسى شاداپىت بەگلەر؛ مەركەز — تۆت تۈمەن قوشۇن، ئىككىسى تامان تارقان ۋە تونيۇقۇق باغا تارقان باشچىلىقىدىكى بۇيرۇقلار، يەنە ئىككىسى كۆل ئېركىن باشچىلىقىدىكى ئىچكى بۇيرۇقلار.

قاپاغان قاغان دەۋرىدە مەركىزىي قىسىم قوماندانى بىرلا ۋاقىتتا باش قوماندان بولاتتى، «غەربنى تۆتۈپ تۇرغۇچى كىچىك قاغان» دېگەن ئەمەلنى بۆكە ئۆز ئۈستىگە ئالغان (122). بىلگە قاغان دەۋرىدە بۇ ئەمەلنى كۆل تېگىن ئۆز ئۈستىگە ئالغان، ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئىجان ۋارىسلىق قىلغان بولسا كېرەك. كىچىك قاغان پەقەت تەختكە ئىگىدارچىلىق قىلغۇچى چوڭ قاغانغىلا بويسۇناتتى. كونتېكىستتىكى «بۇيرۇق» (123) ئاتالغۇسى ئىلگىرىكى «بۆرە» (نۆكەر) دېگەنگە توغرا كېلىشى مۇمكىن. «ئىچكى بۇيرۇقلار» ئېھتىمال قاغان ئوردىسىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىكىنى ئۆتىگەنلەر بولسا كېرەك. مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، نۆكەرلەر ئەترىتى چۈمۈغاي قاتارلىق ئەڭ ئاتاقلىق ئون تۈرك ئۇرۇقىنىڭ ئەزالىرىدىن تەشكىللەنگەن. «شاداپىت بەگلەر» ئېھتىمال بىر قانائا قوماندانلىق قىلغۇچى شادقا بويسۇنغۇچى بەگلەر بولسا كېرەك. ھەربىي — مەمۇرىيەتنىڭ يۇقىرى مەرتىۋىلىرى ئاشنا ۋە ئاشىد ئۇرۇقلىرىدىكى يۇقىرى تەبىقىلەرنىڭ قولىدا ئىدى. ھەر بىر تۈمەن 500 دىن جەڭچىسى بولغان 20 ئەترەتكە، 50 تىن جەڭچىسى بولغان 200 ئەترەتكە، 5 تىن جەڭچىسى بولغان 2000 ئەترەتكە بۆلۈنگەن.

تۈرك قوشۇنىنىڭ تەركىبىدە تۈركلەردىن باشقا بويسۇندۇرۇلغان تېلې قەبىلىلىرىنىڭ ۋەكىللىرىمۇ جەڭلەرگە قاتنىشاتتى. «تېلېلەرنىڭ كۈچى بىلەن تۈركلەر شىمالدىكى دالىلاردا نوچىلىق قىلاتتى» (129). ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار، توققۇز ئوغۇزلار،

باسمللار، ئازلار، چىكلەر ۋە باشقىلار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەترەتلىرىمۇ ئونلۇق پرىنسىپى بويىچە تۈزۈلەتتى ۋە يېنىك قورالانغان يارەمچى ئاتلىق قىسىم سۈپىتىدە قوشۇن تەركىبىگە قوشۇلاتتى.

ئىككىنچى شەرق تۈرك قاغانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى، يەنى 8 — 10 ـ ئەسىرلەردىكى تۈركلەرنىڭ ھەربىي قىسىم قۇرۇلمىسى ھەققىدە ھېچقانداق مەنبە مەلۇماتلىرى يوق. ئېھتىمال، بۇ دەۋردە تۈركلەر ئونلۇق سىستېمىسىنىڭ پرىنسىپلىرىغا مۇۋاپىق ھالدا تەشكىللەنگەن ھەربىي قىسىملىرىنى ئۈيغۇر ۋە قىرغىز قوشۇنلىرىغا قاتناشتۇرغان بولسا كېرەك.

ئۇرۇش سەنئىتى

قوراللىنىش خاراكتېرى ۋە ھەربىي تەشكىلاتلار ئالاھىدىلىكلىرى تۈركلەرنىڭ جەڭ قىلىش تاكتىكىسىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرەلەيدۇ. يازما مەنبەلەردە قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىگە دائىر يىر قىسىم مەلۇماتلار بار.

ئوقيا بىلەن قوراللىنىپ، چېچىلما سەپ بىلەن ھەرىكەت قىلىدىغان يېنىك ئاتلىق قوشۇن تۈرك قوشۇنىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلاتتى. مەنبەلەردە تۈركلەر «ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر، تەبىئىتى ياۋۇز، رەھىمسىز» (12) دېيىلگەن.

ئۇرۇش باشلىنىشتىن بۇرۇن تۈركلەر قوشۇنلىرىنى سەپكە تۇرغۇزاتتى. ئاتلىق ئوقياچىلار دۈشمەننىڭ غەيرىتىنى سىناپ، ئۇلارنى ھۇجۇم قىلدۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ، جەڭنى باشلايتتى. تاڭ تارىخنامىلىرىدە مۇنداق دېيىلگەن: «قوشۇن بىنچاۋدا توختىدى. قاغان ئۈشتۈمتۈت 10 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن يېقىنلاپ كەلدى، ۋۇلۇنباڭغا يېقىن جايدا سەپ تارتىپ تىزىلدى

ۆە بىر نەچچە يۈز چەۋەنداز ئۇرۇشنى باشلاش ئۈچۈن ئالدىغا چىقتى» (12).

تاڭ سەركەردىسى بەي جۇياڭ تۈرك قوشۇنىنىڭ جەڭگىۋار-لىقى توغرىسىدا سۆزلىگەندە غەيرىي مۇنتىزىم ئاتلىق قوشۇنىنىڭ ساپاسىنى بەك تۆۋەن باھالىغان: «تۈرك ئەسكەرلىرى مۇكاپاتلا-نىشقىمۇ، جازالىنىشقىمۇ پىسەنت قىلمايدۇ، باشلىقلىرىنى ئانچە ھۆرمەتلىمەيدۇ ۋە تولىسى تەرتىپ - ئىنتىزامغا بويسۇنمايدۇ. ئۇلارنى يېڭىش تەس ئەمەس. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئۇلارنىڭ كۈچ - قۇدرىتى توغرىسىدا تولا سۆزلەش ئورۇنسىز ... ئەمەلىيەتتە ئۇلارنى ئاسانلا يەڭگىلى بولىدۇ» (128).

ئەھۋالدىن قارىغاندا، بىرىنچى تۈرك قاغانلىقى ۋاقتىدىكى يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قوشۇن قارام كۆچمەنلەردىن تەشكىل-لەنگەن بولۇپ، ئىنتىزامچانلىقى پېتەرسىز بولغان ۋە بەزىدە تۇزۇمگە ئانچە رىئايە قىلىپ كەتمىگەن. جەڭ نەتىجىسى كۆپ جەھەتتىن ئۇلارنىڭ بىرىنچى قېتىملىق ھۇجۇمىغا باغلىق بول-غان. ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندا چەۋەندازلار ھەر تەرەپكە چېچە-لىپ قاچقان، كېيىن يەنە يىغىلىپ تەكرار ھۇجۇمغا ئۆتكەن.

تۈرك قوشۇنىدا بارلىققا كەلگەن ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار زىچ سەپ تۈزۈپ ھۇجۇمغا ئۆتەتتى. يېقىن ئارىلىقتىكى ۋە قۇچاقلاشما جەڭلەردە «ساۋۇت، نەيزە، يېنىك قىلىچ ۋە تۈز قىلىچلار بىلەن قوراللانغان» «بۆرى» ئەتىرەتلىرى تۈرك قوشۇنىنىڭ ئاساسلىق زەربىدار قىسمى ئىدى. تۈركلەر قوشۇنلارنى باشقۇرۇشتا «ئال-تۇن رەڭ بۆرە بېشىنىڭ شەكلى چۇشۇرۇلگەن تۇغلاردىن»، بۇيرۇقلارنى يەتكۈزۈشتە «ئالتۇن باشاقلىق ئوق ۋە موم تامغىلار-دىن» پايدىلىناتتى (129).

11 - رەسىم ئېغىر قوراللانغان قەدىمكى تۈرك جەڭچىسى
(ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن رەسىم)

بىرىنچى قاغانلىق دەۋرىدە تۈركلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش كۆ-
نىمى ۋە ھەربىي ھەربكەتلىرىنىڭ دائىرىسى پەۋقۇلئادده كەڭ
بولغان، يەنى شىمالدىكى «خاكاس» (قىرغىز) يەرلىرىدىن جە-

نۇبتىكى جۇڭگو ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغىچە، شەرقتىكى قىتتان ۋە شىرۇئىلارنىڭ يەرلىرىدىن غەربتىكى قارا دېڭىز بويلىرىغىچە يەتـ كەن. مەنبەلەردە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ھەرقايسى ئەللەر (ئۇلارـ غا) باش ئەگدى. ئوقياچىلىرى يۇز تۇمەندىن ئاشتى. شىمالدىكى ياتلار ھېچقاچان بۇنداق قۇدرەتلىك بولغان ئەمەس» (13).

قاغانلىق غەربىي ۋە شەرقىي قىسىملارغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن ھەربىي ھەرىكەتلەرنىڭ دائىرىسى بىر ئاز تارايدى. ئۇـ رۇشلارنىڭ كۆلىمى ئۆزگەردى. كۆپ ھاللاردا ئۇرۇش ھەرىكەتـ لىرى بۇلاڭچىلىقنى مەقسەت قىلدى.

«يېڭى تاڭنامە» دىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، تۇركلەر «ئاـ دەتتە ئاي تولۇشتىن بۇرۇن ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم ۋە بۇلاڭچىلىق قىلغان» (13). تۇرك قوشۇنلىرى ئۇزۇن يۇرۇشلەرگە ئاتلىنىپ، دۇشمەن زېمىنىغا خېلى ئىچكىرىلەپ كىرەلەيتتى. بۇ دەۋردە تۇركلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش ئىستراتېگىيىسى ئاساسەن ھۇجۇم خاراكتېرىدە بولغان.

ئۇلارنىڭ دۆلەت بىرلىكىگە كېلىدىغان ئاساسلىق خەۋپ ئىچكى ئۇرۇش ئىدى. قاغانلىق تەختىنى تالاشقۇچىلار كۆپ ھالـ لاردا دۆلەتنىڭ تەقدىرىنى قورال كۈچ بىلەن ھەل قىلاتتى. بىر قىسىم قاغانلار، تېگىنلەر، ئايماق رەھبەرلىرى ئۆز ئالدىغا يۇـ رۇش قىلاتتى، ھەربىي ئىتتىپاقلارنى تۈزەتتى، تەخت تالىشىش كۈرەشلىرىگە تاشقى دۇشمەنلەرنى سۆرەپ كىرەتتى.

قەدىمكى تۇركلەرنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى ئالاھىدىلىكلىرى ئىككىنچى شەرقىي تۇرك قاغانلىقى دەۋرىدە داۋاملىق راۋاجلاندى.

دەسلەپتە قۇتلۇغ قاغاننىڭ قولىدا تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسىدا تۇرىدىغان تۇرك قوشۇنلىرى ئىچىدىكى يېنىك قورالـ لانغان بىر نەچچە يۈز جەڭچىلا بار ئىدى. ئۇ ئىمپېرىيىنىڭ مۇنتىزىم قوشۇنلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغاندا قېچىپ قۇتۇـ لۇشقا مەجبۇر بولغان («قۇتلۇق تاشلىق سېپىلىنىڭ

شمالىغا قاچقان») (132) .

كېيىنچە، ئۇتۇكەن خەلقنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تۇرك قوشۇ-نى زور دەرىجىدە ئۇلغايدى. ئۇلارنىڭ تەركىبىدە ھەر خىل قەبە-لىلەردىن توپلانغان يېڭىك قوراللانغان غەيرىي مۇنتىزىم چەۋەن-دازلار بىلەن بىر قاتاردا ساۋۇتلۇق ئاتلىق ئەسكەرلەرمۇ پەيدا بولدى. تۇرك سەركەردىلىرى چېچىلما سەپ بويىچە ئوق ئېتىش بىلەن زىچ سەپ تۇزگەن ئاتلىق نەيزىۋازلارنىڭ زەربىسىنى بىر-لەشتۇرۇش تاكتىكىسىنى قوللىنالىغان. مەنبەلەردە ھۇجۇمنىڭ تەپسىلاتى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن: «كۆل تېگىن بايىرقۇ ئاق ئېتىغا مىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى، بىر ئەرنى (يەنى جەڭچىنى) ئوق بىلەن يىقتىتتى، ئىككى ئەرگە، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىگە (نەيزە) سانجىدى» . ساۋۇتلۇق چەۋەندازلارنىڭ ھۇجۇمى دۇشمەن قوشۇ-نىنى بۆلۈۋەتكەن: «... نەيزىلەر بىلەن (يول) ئاچتى. نەتىجىدە قىرغىز قاغان بارس بەگ سۇنغا قارا بۇدۇن يېرىدىكى ھەل قىل-غۇچ جەڭدە ئۆلدى» (133) .

تۇرك جەڭچىلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئۆز زامانىسىغا نىسبە-تەن خېلى يۇقىرى ئىدى. تۇركلەر كەينى - كەينىدىن ئۇزۇلدۇر-مەي جەڭ قىلىپ، دۇشمەنلەر قورشاۋىدا ياشاپ، مەركىزي ئاسا-يادىكى قەبىلىلەرنىڭ قارشىلىقلىرىنى قورال كۈچى بىلەن باستۇ-رۇپ، يىراق يۇرۇشلەرگە ئاتلىنىپ، شەرقىي ۋە مەركىزي ئاسا-ياغىچە يېتىپ بارغان.

تۇرك قوشۇنىنىڭ ئايرىم ئەترەتلىرى زۆرۈر بولغاندا ئۆز ئالدىغاايرىم ھەربىكەت قىلىپ، دۇشمەنگە ھەرخىل يۆنىلىشلەردە ھۇجۇم قىلاتتى. «بىر قوشۇن يۇرۇشكە ئاتلاندى، يەنە بىر قو-شۇن بارگاھتا قالدى. ئۇچ ئوغۇز قوشۇنى بىزنى پىيادە (ئاتسىز) بولغاچقاجەڭدە ئاجىزلىق قىلىدۇ دەپ ئويلاپ، مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن كەلدى. ئۇلارنىڭ بىر قوشۇنى بىزنىڭ بارگاھىمىزنى بۇلاش ئۈچۈن ماڭدى، يەنە بىر قوشۇنى بىز بىلەن تۇتۇشماقچى

بولۇپ كەلدى؛ بىز ئاز ۋە ئاجىز ئىدۇق (قوراللىرىمىز ناچار ئىدى). ئوغۇزلار... كۆك تەڭرى (بىزگە) كۈچ بەردى، مەن (ئۇلارنى) تارمار قىلدىم، (ئۇلارنى) تارقىتىۋەتتىم» [13].

دائىملىق ئۇرۇش شارائىتىدا نۇرغۇن ئىشلار جەڭچىلەرنىڭ ماھارىتى ۋە چىداملىق بولۇشىغا باغلىق ئىدى. «ئون يەتتە مىڭ كىشىلىك تابغاچ ئاتلىق قوشۇنىنى مەن بىرىنچى كۈنى تارمار قىلدىم. پىيادىلىرىنى ئىككىنچى كۈنى كۆپلەپ يوقاتتىم». تۈركلەر دۈشمەننى قوغلاپ، ئۇلارنى جەڭ قىلىشقا مەجبۇرلاپ، ھەل قىلغۇچ غەلبىنى قولغاكەلتۈرمىگىچە توختىمايتتى. ئالايلۇق، بىلگە قاغان توققۇز ئوغۇزلار بىلەن بولغان ئۇرۇش داۋامىدا ئۇلارغا تۆت قېتىملىق جەڭنى زورلاپ تاڭغان، بەشىنچى يېنىدا ئۇدا ئالتە قېتىم جەڭ قىلغان. ئۇرۇش ھەربىرىكەتلىرىنىڭ نەتىجىسى قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقى ۋە قوماندانلارنىڭ ئۆزىنى تۇتۇشىغا باغلىق بولاتتى. «تۈرك خەلقى (كۆچۈپ يۈرۈپ) پۈتىلىرى تالدى، ئۇلار ۋەھىمگە چۈشىپ دەپ قالدى. (دۈشمەن) قوشۇنى بىزنى قورشاپ يەڭگىلى تۇرغاندا، مەن ئۇلارنى قوغلىۋەتتىم. ئاران جېنى قالغان، ئۆلۈمگە مەھكۇم بولغان نۇرغۇن ئادەملەر ھايات قالدى» [13].

قوشۇننىڭ يۇقىرىقىدەك جەڭگىۋارلىقى بولغانلىقى ئۈچۈن تۈركلەر نەچچە ئون يىل جەريانىدا ھەممە تەرەپلەردە ئۈزۈلدۈرمەي جەڭ قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئارقا سەپلىرىدىن نەچچە يۈز كىلومېتىر يىراقتىكى جايلارغىچە يۈرۈش قىلغان. بىرىنچى قاغانلىق دەۋرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئادەم مەنبەسىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە چەكلىك بولۇشىغا قارىماي، كۆك تۈركلەرنىڭ ئۇرۇش مەيدانى ناھايىتى كەڭ بولغان، يەنى مىنۇسىن ئويمانلىقىدىن باشلىنىپ ۋە سەددىچىن سېپىلىغىچە، مانجۇرىيەدىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە سوزۇلغان. ئۇرۇش قىلىش ئىستراتېگىيىسى ھۇجۇمدىن ئىبارەت بولغان. مەركىزي ئاسىيا كۆچمەن قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇ-

رۇش، شەرقىي تۈركىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى كونترول قىلىش، تاڭ ئىمپېرىيەسىنى سېلىق تۆلەيدىغان قىلىش قاتارلىق ئاساسلىق ئىستراتېگىيە نىشانلىرىمۇ ساقلانغان.

كۆك تۈرك قاغانلىرىنىڭ ئۇرۇش سىياسىتى قىرىق يىل جەريانىدا بەلگىلىك نەتىجىلەرنى بەرگەن بولسىمۇ، يەنىلا دۆلەتنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ قالالمىدى. ئىككىنچى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ يىمىرىلىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەر شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ھەربىي - سىياسىي يولباشچىلار بۆلگۈنچىلىك خاھىشىنى بېسىقتۇرالمىدى، تۈرك بەگلىرىنىڭ ئۆز بېشىمچىلىقى ۋە مەنپەئەتپەرەسلىكىنى تىزگىنلىيەلمىدى، توقۇز ئوغۇز، ئۇيغۇر ۋە باشقا تېلى كۆچمەن قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلالمىدى. ئۇنىڭدىن سىرت، كۆپ يىللىق ئۇرۇشلار داۋامىدا چېنىققان جەڭچىلەر قىرىلىپ تۈگىگەنىدى. ئۆز قاغانلىرىنىڭ يايلاق ھۆكۈمرانلىقىنى تالىشىش كۈرەشلىرىدە چارچىغان «تۈرك خەلقى» نۆۋەتتىكى ئىچكى ئۇرۇش ۋە ئۇيغۇر - ئوغۇز كۆچمەنلىرىنىڭ قوزغىلاڭلىرىغا بەرداشلىق بېرەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن قاغانلىق يىمىرىلدى.

تۈركلەر ئۇيغۇر ۋە قىرغىز قاغانلىقلىرىدىن ئىبارەت يېڭىدىن پەيدا بولغان دۆلەتلەر سىستېمىسىغا قوشۇلدى. تۈركلەردىن تۈزۈلگەن ھەربىي ئەترەتلەرنى ئۇيغۇرلار ۋە قىرغىزلار ئۆز قوشۇنلىرىغا قوشۇۋالدى. بۇنى تۈرك ئەرلىرىنىڭ خۇددى بۇرۇنقىدەكلا قورال - ياراغلىرى بىلەن قوشۇپ دەپنە قىلىنغانلىقىدىن كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ دەۋردىكى تۈرك قىسىملىرىدا يىراق ئارىلىققا جەڭ قىلىش قوراللىرى كۆپ ئىدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، تۈركلەر ھەر ئىككى قاغانلىقنىڭ قوشۇنلىرىدا يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قىسىملارنى تەشكىل قىلغان بولسا كېرەك.

يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قىسىملار ئۇچۇن چېچىلما سەپ تاكتىكىسى ئەڭ مۇۋاپىق. ھالبۇكى، ئەينى دەۋردىكى تۈركلەردە

يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرى ۋە قوغدىنىش كىيىملىرىنىڭ بولغىنىدىن قارىغاندا، تۈرك ئاتلىق قىسىملىرى يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭلەرگىمۇ سېلىنغان. تۈرك قەبىلىلىرى 8 — 9 - ئەسىرلەردىكى كۆچمەنلەر دۇنياسىدىكى ئۇستۇن كۆچلەر بولغان ئۇيغۇرلار ۋە كېيىنكى قىرغىزلار تەرەپتە تۇرۇپ، بېقىندى شەرىكلىك ياكى ئىتتىپاقداشلىق رولىنى ئوينىغان. تۈركلەر «ئۆز نامىنى ساقلاپ قالغان» ۋە ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا «ئازاب تارتقان» (13). قىرغىزلار-نىڭ «بۇيۇك دۆلەتچىلىكى» دەۋرىدە، تاكى 10 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىغىچە تۈركلەر مەركىزىي ئاسىيا زېمىنلىرىدا ياشىغان. «بۇ چاغدا تۈركلەر بەك ئاجىز ئىدى» (13). شۇنىڭدىن كېيىنكى مەنبەلەردە تۈركلەر توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق. ئۇلار تەدرىجىي ھالدا تۈركىي تىللىق باشقا كۆچمەنلەر ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن بولسا كېرەك.

ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ قوراللىرى، ھەربىي قوشۇن قۇرۇلمىسى ۋە ئۇرۇش سەنئىتىگە دائىر نۇرغۇن مەسىلىلەرنى مۇتەخەسسىسلەر تېخىچە ئايدىڭلاشتۇرالمىدى. بۇ مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتىكى ئاساسلىق قىيىنچىلىق ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار بىلەن ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى يازمايادىكارلىقلارنى سېلىشتۇرۇپ تەڭلەشتۇرۇشتىكى تالاش - تارتىشلاردىن كېلىپ چىققان. مەخسۇس ئەسەرلەردە غەربىي جەنۇبىي بايقال يېرىدىكى چەمبەرسىمان ۋە يۇمىلاق تۆپىلىكلەردىكى مېيىت قويۇلغان گۆرلۈكلەر ①، تۇۋادىكى توپىلىق دۆڭلەر تېگىدىكى مېيىت قويۇلغان لەخمە گۆرلۈكلەر ②، شىمالىي ئالتايدىكى سروستكىن مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى ③ ئۇيغۇرلارغا تەئەللۇق دېگەن نۇقتىئىنەزەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، سايان - ئالتايدىكى مېيىت بىلەن ئات بىللە كۆمۈلگەن ئاز سانداكى گۆرلەرنى ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە يادىكارلىقلىرى دېيىشكە بولىدۇ ④. شۇنداقلا، تۇۋا تېررىتورىيىسىدە تەكشۈرۈلگەن مۇداپىئە ئىستېھكاملىرىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ دەپ قارالماقتا ⑤. بۇ مەسىلىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن بىزنىڭ موڭغۇلىيە زېمىنىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەر ۋە قەلئەلىرىگە ئائىت مەلۇماتلارنى يىغدۇق ⑥. قورال - ياراغلار، ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى ۋە ئۇرۇش سەنئىتىگە ئائىت بىر قىسىم مەلۇماتلار ئوتتۇرا ئەسىر يازما مەنبەلىرىدىن ⑦، غەربىي جۇڭگو زېمىنىدىكى تەسۋىرىي سەنئەت ماتېرىياللىرىدىن ئېلىندى ⑧. مانا مۇشۇ مەلۇماتلار بىزنى ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ

ھەربىي ئىشلىرى توغرىسىدا بەلگىلىك تەسەۋۋۇرغا ئىگە قىلىدۇ.

تەتقىقات ئۇچۇن لېنىنگراد، نوۋوسىبىرسىك، ئۇلان باتۇردەكى مۇزېيلار ۋە تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ ماتېرىياللىرى، شۇنداقلا مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان مەلۇماتلاردىن پايدىلاندۇق.

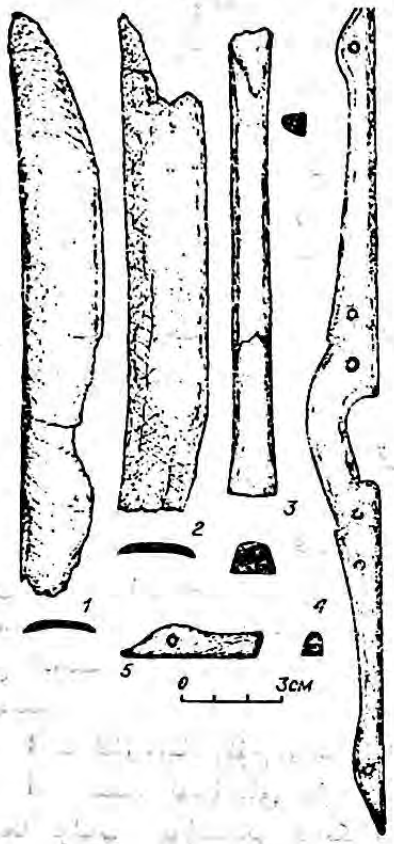
مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قورال تۇرلىرى يىراق، يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرىدىن تېپىلغان يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قورال ـ جابدۇقلىرى يا، ئوق، ساداقلارنىڭ پارچىلىرىدىن ئىبارەت.

ئوقيالار

ئۇيغۇر ئوقيالىرى قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە بىر گۇرۇپپا بولۇپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك. ئۇلار قاپلىغۇچىلارنىڭ سانى ۋە جايلاشقان ئورنى بويىچە بىر تىپقا ئايرىلىدۇ. ئوتتۇرىدا يان ۋە كاۋاك قاپلىغۇچىلىرى بارلار. نىك خوي يادىكارلىقى (مەنۇسىن ئويمانلىقى) 3 ـ گۆرلۈكتىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑨. يانىڭ ئۇزۇنلۇقى ئېنىقلانمىدى. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچىلار يېرىم يۇمىلاق سوزۇق شەكىلدە بولۇپ، يانىڭ دۇمبە ۋە ئىككى بېشىغا قارىتىلغان تاشقى قىرىنىڭ ئىچكى تەرىپىدە قىيىپاش كېسىكچىلىرى بار. ئوتتۇرىدىكى كاۋاك قاپلىغۇچ تار، توغرا كەسمىسى تۇخۇمسىمان شەكىلدە، ئىچكى تەرىپىدە كېسىكچىلىرى بار. ئىككى بېشى قىيىپاش كېسىلگەن. بۇ خىل يانىڭ قاناتلىرى سىممېترىك بولۇشى مۇمكىن.

ئۇيغۇرلارنىڭ جەڭ ۋاقتىدا ئات ئۈستىدىن ئوقيا ئاتىدىغانلىقى يازما مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن ⑩. تۇرپاندىكى بىر تام رەسىمنىڭ پارچىسىدا ئېتىنى بولۇشىغا چاپتۇ-رۇپ كېتىۋاتقان ئېغىر قوراللىق ئۇيغۇر چەۋەن-دازنىڭ قولىدىكى مۇ-رەككەپ تەركىبلىك ئوقيا ئىپادىلەنگەن ⑪. ئەپسۇسكى، رەسىم بۇ-زۇۋېتىلگەن بولغاچقا، يانىڭ ئىككى بېشىنىڭ تۇزۇلۇشىنى بىلگىلى بولمىدى. پەقەت شۇن-داق دېيىشكىلا بولىدۇ-كى، يانىڭ ئىككى قا-تى ۋە ئوتتۇرىسى بىر-بىرىگە تۇز قىلىپ چاپ-لانغان ئىككى ياغاچ قە-سىمدىن تۇزۇلگەن بول-سا كېرەك (يانىڭ دۇمە-بىسى ۋە ئىچكى تەرە-پى).

12 ـ رەسىم ئۇيغۇر ئوقيالىرى ۋە ساداقلىرىنىڭ پارچىلىرى

مۇتەخەسسىسلەر ئۇيغۇر ئوقياسىنىڭ تۇزۇلۇش ئالاھىدە-

لىكلىرىنى تەھلىل قىلغان. لېكىن ئۇلار خاتا ھالدا تۇۋا زېمىنىدىكى لەخمە گۆرلۈكلەردىن تېپىلغان ئوقيانىڭ سۆڭەك قاپلىغۇچلىرىنى نېگىزلىك ماتېرىيال قىلىپ تاللىۋالغان ⑫. نىك - خويدىن تېپىلغان ئۇيغۇر ئوقياسىنىڭ قاپلىغۇچلىرى شەكلى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى جەھەتتە ۋاقىت چېكى يېقىن بولغان قەدىمكى تۈرك، كىماك ۋە قىرغىز نۇسخىلىرىغا ئوخشايدۇ ⑬. ئۇيغۇر ئوقياسىنىڭ مۇھىم پەرقلىق ئالاھىدىلىكى مۇستەھكەملىكى ئاشۇرۇلغان كاۋاك قاپلىغۇچىنىڭ بولغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. مۇشۇ ئالامەتكە ئاساسەن بۇ ئوقيانى مىلادىيە 2 - مىڭ يىلنىڭ بېشىدىكى ياپونىيە ئارخىپېلاگىدىكى ئاينۇ خەلقىنىڭ ئوقيالارنىڭ ئۆتكۈنچى شەكلى دېيىشكە بولىدۇ.

ئوق باشاقلىرى

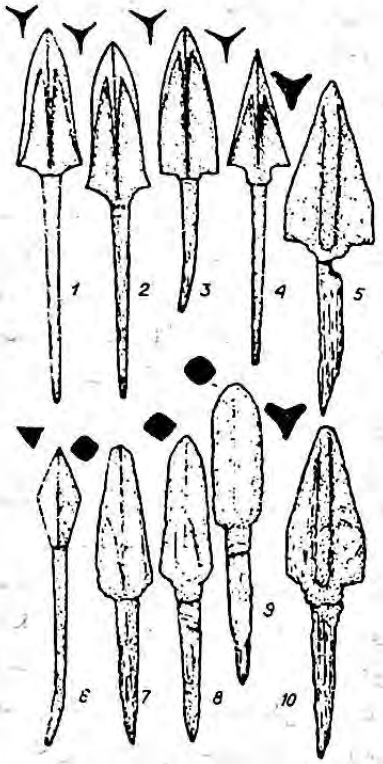
سايان - ئالتاي ۋە موڭغۇلىيەدىكى ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرىدىن چىققان ئاز سانداكى ئوق باشاقلىرى بىر تۈرلۈك بولۇپ، ھەممىسى تۆمۈر، بىر تارماق بولۇپ، ھەممىسى ساپاقلىق. ئۇلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە بىر نەچچە گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ.

1 - گۇرۇپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 - تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. جەمئىي بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: نىك - خوي، 1 - گۆر ⑭؛ ئورخۇن دەل، 11 - قورغان (موڭغۇلىيە) ⑮. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 5. 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 6.5 س م. باشاق ئۇچى تۆز، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى تۆز، بەلدەمچىسى بار. بەزى نۇسخىلارنىڭ ئۇچى ئۇچ قىرلىق.

2 - تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. ئورخۇن دەل،

11 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئۇچ قىرلىق، قانانچىلىرى تۇز، بەلدەمچىسى بار.

2 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىق باشاقلار، بىر تىپ. غەيرىي سىمېترىك رومبا شەكلىدە. ئورخۇن دەل يادىكارلىقى، 11 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑰. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 6 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.

3 ـ گۇرۇپپا. تۆت قىرلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. نىك ـ خوي يادىكارلىقى، 1 ـ گۆرلۈكتىن 13 ـ رەسىم ئۇيغۇر تۆمۈر ئوق باشاقلىرى تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5.4 س م، كەڭلىكى 5.

1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇك شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.

2 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بولۇك شەكلىدە. نىك ـ خوي يادىكارلىقى، 1 ـ گۈرلۈكتىن تېپىلغان ئۇچ نۇسخا ⑲. ئوق گەۋدىسىنىك ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4.5 س م. باشاق ئۇچى كەك بولۇك شەكلىدە، يانلىرى پاراللېل ۋە قاناتچىلىرى تۈز.

تۈۋادىكى لەخمە گۈرلۈكلەر ئىچىدىكى ئۇيغۇر ئوق باشاقلىرى ئۇستىدىكى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىنى ھازىر كونىراپ قالدى، دېيىشكە توغرا كېلىدۇ ⑳. كۈرسىتىلگەن ئوق تۈرلىرى (ئۇچ يانلىقلار ئىككى تىپ، ئۇچ قىرلىقلار بىر تىپ، تۆت قىرلىقلار ئىككى تىپ) بىزنى ئۇيغۇرلاردىكى يىراق ئارىلىقتا جەك قىلىش ۋاستىلىرىنىك ھەر خىل تىپلىرى ھەققىدە بەلگىلىك تەسەۋۋۇرغا ئىگە قىلىدۇ. ھالبۇكى، تېپىلمىلارنىك سانى ئاز بولغاچقا، تولۇق بايان قىلىش ئىمكانىيىتى يوق ھەمدە باشقا كۆچمەنلەرنىك دەۋرداش ئوق تۈرلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش ئىشىدا قىيىنچىلىق كۆرۈلىدۇ.

كېسىلىشى ئۇزۇنچاق ئۇچ بولۇڭلۇق ۋە ئۇزۇنچاق بەش بولۇڭلۇق ئۇچ يانلىق باشاقلارنى مىلادىيە 1 ـ مىك يىلنىك ئىككىنچى يېرىمىدىكى مەركىزي ئاسىيا كۆچمەنلىرىگە ئورتاق دېيىشكە بولىدۇ. توسۇقنى يارغۇچى ئۇچ قىرلىق غەيري سىمېترىك رومبا شەكلىدىكى، تۆت قىرلىق سوزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى ۋە ئوق بېشى ئايرىم باشاقلارنىك تولىسى مىلادىيە 1 ـ مىك يىلنىك ئاخىرىدىكى يىراق ئارىلىقتا جەك قىلىش قوراللىرىغا خاس. مىنۇسىن ئويمانلىقىدىكى يادىكارلىقلاردا توسۇقنى يارغۇچى ئوقلارنىك نىسبەتەن كۆپ بولغانلىقى ئۇيغۇرلارنىك ئېغىر قوراللانغان قىرغىز ئاتلىق قىسىملىرىغا قارشى يىراق ئارىلىقتىكى جەڭلەردە توسۇقنى يارغۇچى ۋاستىلەرنى كەك كۆلەمدە ئىش

لەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. يېغىلغان ماتېرىياللار ھازىرچە ئۇ-
شەنچلىك يەكۈن چىقىرىشقا كەملىك قىلىدۇ. ھەر ھالدا شۇنداق
دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر ئاتلىق ئوقياچىلىرىنىڭ ئوق تۇرلە-
رى يېنىك قوراللانغان ۋە ساۋۇت كىيگەن دۈشمەنلەرگە يېراق
ئارىلىقتىن زەربە بېرىشكە يارىغان.

ساداقلار

ھازىرغىچە تەكشۈرۈلگەن ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرىدا پۈتۈن
ساقلانغان ساداقلار تېپىلمىدى. تېپىلغانلىرى ساداقنىڭ قېيىن
پوستىدىن ياسالغان قورساق قىسمىنىڭ پارچىلىرى، تاسما ئۆتە-
كۈزۈلىدىغان سۆڭەك سىرتماقلار، ساداقنى قىيپاش ھالەتتە ئې-
سىش ئۈچۈن لازىم بولىدىغان تۆمۈر ئىلمەكلەردىن ئىبارەت.
ساداقلارنىڭ باش قىسمىنىڭ شەكلى ئېنىقلانمىدى. قورساق
قىسمىنىڭ قالدۇقلىرىدىن قارىغاندا، بىر گۈرۈپپىغا ياتىدىغان
بولۇپ، قورساق قىسمى سىلىندىر شەكلىدە، بىر تېپقا ئايرىلە-
دۇ. يانچۇقلۇق. نىك - خوي يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر
نۈسخا. كەڭلىكى 14 س م. ساداقلارنىڭ پېچىمى تۈخۈم شەكلىدە
بولغان. مۇرەككەپ قاپارتما نەقىشلىق سۆڭەك سىرتماقلىرى
ساقلىنىپ قالغان. ئاياغ تەرەپلىرىدە ئىككى ۋە ئوتتۇرىدا بىر
مۇنەك بولۇپ، تاسما ئۆتكۈزۈلىدىغان يول ھاسىل قىلىنغان؛ بۇ
يولنىڭ ئىككى يېنىغا قورساق قىسمىغا بېكىتىش ئۈچۈن سىلىن-
دىر شەكلىدىكى ئىككى تۆشۈك تېشىلگەن؛ سىرتماقنىڭ ئاياغ
تەرەپلىرىدىمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش بىرىدىن تۆشۈكلىرى بار.
سىرتماقنىڭ شۇ يولىغا تاسما ئۆتكۈزۈلەتتى، بۇ تاسما بەلباغقا
بېكىتىلەتتى ياكى يەلكىدىن ئارتىلىدۇرۇپ ئېسىلاتتى. ساداقنىڭ
تۈۋىگە ئىككىنچى تاسمىنى ئۇلاشقا ئىشلىتىلىدىغان ھالقىسمان
سىرتماقلىق تۆمۈر ئىلمەك بېكىتىلگەن. بۇ ئىككىنچى تاسما

ساداقنى قىيپاش هالەتكە كەلتۇرىدۇ. ساداقنىڭ سۆڭەك سىرتى ماقلار بىلەن بۇنداق بىكىتىلىش قۇرۇلمىسى ئوتتۇرا ئەسىرلەر- دىكى شەرقىي ياۋروپا، ئۇرال، قازاقىستان خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىسى ئىدى، لېكىن مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىدە ئەسلى يوق ئىدى.

قوش بىسلىق قىلىچلار

بۇنداق قىلىچلار توغرا كەسمىسى بويىچە رومبا شەكىللىكلەر گۇرۇپپىسىغا تەئەللۇق بولۇپ، بىر تېپقا ئايرىلىدۇ. بالدىقى يوق. شاگونار شەھەر خارابىسىدىكى 3 ـ قەلئەدىن (تۇڭا) تېپىلغان بىر نۇسخا ㉙. تىغنىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 18 س م، كەڭلىكى 4 س م، دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 س م. سۇنۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان. تىغى قوش بىسلىق، تۇز، بىر تەرىپى ئۆتكۈر بىلەنگەن، تىغى سۇنۇپ كەتكەن. بالدىقى يوق. دەستىسىنىڭ تۇتقۇچى تۇز، تۇم.

قولىمىزدا بار بولغان مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ ۋاستىلىرى ئىچىدىكى چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللىرىنىڭ رولى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈش خېلى تەس. ئەگەر ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي رەقىبلىرى (تۈركلەر، قىرغىزلار ۋە باشقاكۆچمەنلەر) دە تۇز قىلىچلار كەڭ تارقالغانلىقىنى ھېسابقا ئالىدىغان بولساق، ئۇ چاغدا ئۇيغۇرلارنىڭ چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللىرى قوش بىسلىق قىلىچلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان دېيىش توغرا بولمايدۇ.

نەيزىلەر

نەيزىلەر باشاق ئۇچىنىڭ توغرا كەسمىسى بويىچە بىر گۇ-

رۇپپا بولۇپ، يۇمىلاق، شەكلى بويىچە بىر تېپقا ئايرىلىدۇ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. باۋىن ئالاق (تۆۋا) يادىكارلىقىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉓. ئۇچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، تۆشۈكى 4 س م. سۇنۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، توغرا كەسمىسى يۇمىلاق، ئۇچى ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يوق، تۆشۈكى كونۇسسىمان.

بۇنداق باشاقلار ياغاچ ساپلىق سانجىغۇچى قوراللارغا خاس بولۇپ، توسۇقنى يېرىش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ. نەيزىلەرنىڭ ئۇيغۇرلاردا قانچىلىك دەرىجىدە قوللىنىلغانلىقى ھەققىدە بىر نېمە دېمەك تەس. ھەر ھالدا، ئۇيغۇر قاغانلىقى مەۋجۇتلۇقىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىكى قىرغىزلار بىلەن جىددىي ئېلىشىۋاتقان مەزگىللەردە قىرغىزلارنىڭ ئېغىر قوراللانغان ئاتلىق قىسىملىرىغا قارشى كۇرەشتە ئىشلىتىلگەنلىكى ئېنىق.

ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرىدا قوغدىنىش قوراللىرىنىڭ پارچىلىرى تېپىلمىدى. شۇڭا، ئۇيغۇر جەڭچىلىرىنىڭ ساۋۇت كىيگەنلىكىنى پەقەت رەسىملەردىنلا كۆرگىلى بولىدۇ.

قورال تۇرلىرى

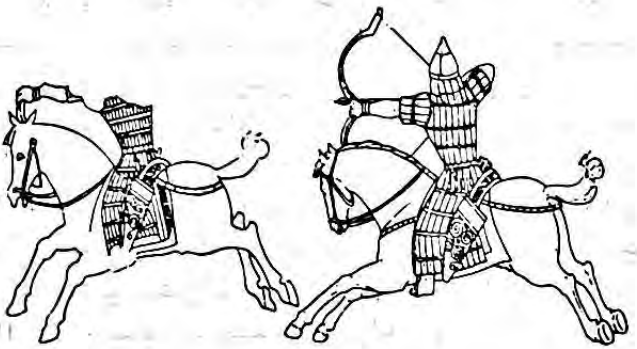
ئۇيغۇرلارنىڭ قورال تۇرلىرى ھەققىدە ئايرىم ئەسەرلەر ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ مەخسۇس تەتقىقات دائىرىسىگە كىرگۈزۈلمىدى. ئالايلۇق، ل. گۇمىلىيېۋنىڭ قارىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قىسىملىرى تۇرك قاغانلىقىرىنىڭ ئېغىر قوراللانغان نۆكەرلىرىگە تەڭ كېلەلمەيتتى. ھالبۇكى، تەتقىقاتتا يالغۇز يازما مەنبەلەرگىلا تايانغاندا ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ قوراللىرى ھەققىدە ئېنىق چۈشەنچە ھاسىل قىلغىلى

بولمايدۇ.

ئۇيغۇر قوراللىرىنىڭ ھەر قايسى تۈرلىرىنىڭ سېلىشتۇرمىسى ئۇيغۇرلاردا يېنىك قوراللانغان ئاتلىق قىسىملارنىڭ كۆپ بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق قورالى ئوقيا ئىدى. ئوقلار ساداقلارغا سېلىناتتى.

گۆرلۈكلەردىن ۋە شەھەر خارابىلىرىدىن تېپىلغان قورال تۈرلىرىنىڭ پەرقىنى ئايرىغىلى بولىدۇ. گۆرلۈكلەردىن چىققان قىلىچ ئاساسەن يېراق ئارىلىقتىكى جەڭدە ئىشلىتىلىدىغان ئاتقۇچى قوراللار، شەھەر خارابىلىرىدىن چىققانلىرى يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرىدىن ئىبارەت. تەسۋىرىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلاردا قوغدىنىش ۋاستىلىرى بولغان.

قەلئەلەرنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى يېقىن ئارىلىقتىن ھۇجۇم قىلىش قوراللىرى، يەنى قىلىچ، نەيزە ۋە خەنجەرلەر بىلەن قوراللانغان. زەربىدىن قوغدىنىش ئۈچۈن قاسراقسىمان ساۋۇتلاردىن پايدىلانغان. بۇ خىل قورال تۈرلىرى پۈتۈن ئۇيغۇر قاغانلىقىغا زېمىنلىرىدا بىردەك ئەمەس ئىدى. قاغانلىقنىڭ قارارگاھىنى قوغدىغۇچى جەڭچىلەرنىڭ قوراللىرى ياخشىراق ۋە تولۇقراق بولغان بولۇشى مۇمكىن. ھالبۇكى، ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىنى ئايرىشقا ئىمكانىيەت بېرىدىغان مەلۇماتلار ھازىرچە تېپىلمىدى. پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، كۆپ قەبىلىلىك ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن ھەرخىل ئېتنىك قاتلاملارنىڭ قىسىملىرىدىكى قورال - جابدۇق تۈرلىرىمۇ پەرقلىق بولغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، بۇ خىل پەرقلەرنىڭ خاراكتېرىنى ئېنىقلاشقا ھازىر بار بولغان مەلۇماتلار بەك ئازلىق قىلىدۇ.

14 ـ رەسىم ئىغىر قوراللانغان ئۇيغۇر جەڭچىسى
(ئا. لېكوك ئەسلىگە كەلتۈرگەن)

ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى

ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئا-لىملار ھازىرغا قەدەر يېتەرلىك ئەھمىيەت بەرمەي كەلدى. پەقەت ئۇيغۇر تۈركىي تىلىدا يېزىلغان تارىخىغا ئائىت ئەسەرلەردىلا بۇ ھەقتە ئاز ـ تولا سۆزلىنىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەر ۋە رۇنىك يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە ئۇي-غۇرلار ۋە قاغانلىق تەركىبىگە كىرگەن باشقا قەبىلىلەر قوشۇنلا-رىنىڭ ئەسكەر سانى توغرىسىدا، شۇنداقلا ھەر دەرىجىلىك قوماڭ-دانلارنىڭ ئۇنۋانلىرى توغرىسىدا تۈرلۈك مەلۇماتلار بار. لېكىن بۇ مەلۇماتلارنىڭ ھەممىسىلا بىر ـ بىرىگە ماس كېلىۋەرمەيدۇ. جۈڭگونىڭ سالنامىلىرىدىن «يېڭى تاڭنامە» ۋە «تەيپىڭ يىللىرى-دا خان يارلىقى بىلەن پۈتۈلگەن خاتىرىلەر» لەردە ئۇيغۇرلارنىڭ «خىللانغان قوشۇنى» دا بەش مىڭ جەڭچى بولغانلىقى ئېيتىلىدۇ ㉓. رۇنىك يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە بايراق ھەققىدىكى،

ئون مىڭ كىشىلىك، مىڭ كىشىلىك، بەش يۈز كىشىلىك، يۈز كىشىلىك تارماق قوشۇنلار ھەققىدىكى بايانلارنى ئۇچرىتىمىز ⑯. قوشۇن - خەلق ئومۇمەن تاردۇشلار ۋە تېلېلار دەپ ئىككى قاناتقا بۆلۈنگەن. «خىللانغان» ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ تەركىبىدە ئۇچ يۈز نۆكەر تىلغا ئېلىنىدۇ. ئۇلار قاغان قارارگاھىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى بولسا كېرەك. ئومۇمەن، بۇ مەلۇماتلاردىن پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر قوشۇنى ئاساسىاچە ئونلۇق سىستېمىسى بويىچە بۆلۈنگەن (ئەترەتلەر 5، 10، 50، 100، 500، 1000، 10 مىڭ جەڭچىدىن تۈزۈلگەن).

تۈرلۈك مەنبەلەردە ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ دەرىجىلىرى توغۇشتۇرۇلىدۇ. ئالايلۇق، قارابالغاسۇن يادىكارلىقىنىڭ خەنزۇچە بايانىدا «تۇتۇق»، «دورغا»، «ئىچكى ۋەتاشقى زايسانلار» تىلغا ئېلىنىدۇ ⑰. «موغان شىنە ئۇسۇ يادىكارلىقى» دا «يابغۇ»، «شاد» (قاغاننىڭ ئوغۇللىرى بولۇپ، تاردۇشلار بىلەن تېلېلارنى باشقۇرغان)، شۇنداقلا «تېگىنلەر»، «تۇتۇقلار»، «بەگلەر»، «مىڭ بېشىلار» تونۇشتۇرۇلىدۇ ⑱. ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ قۇرۇلمىسى تېرخىن يادىكارلىقىدا ئېڭ تەپسىلىي تەسۋىرلەنگەن: «تەڭرىدىن بولغان ئەل ئەتمىش بىلگە قاغانىم (دۆلەت) ئىچىدە تۇرۇشلۇق (بارلىق) قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇشنى بۇيرۇدى. ئىچكى بۇيرۇقلار بېشى ئىنانچۇ باغا تارقان، ئۇلۇغ بۇيرۇقلار جەمئىي توققۇز: بىلگە تاي سەنگۈن تۇتۇق، بەش يۈز بېشى؛ كۆلۈگ ئۆڭۈ ئۆز ئىنانچۇ، بەش يۈز بېشى؛ ئۇلۇغ ئۆز ئىنانچۇ ئۇرۇڭۇ، يۈز بېشى؛ ئۇلۇغ ئۇرۇڭۇ؛ تۆلىس بەگلىرىنىڭ ئوغلى، مىڭ بېشى تۆلىسىلىك كۆلۈگ ئەرەن؛ تاردۇش بەگلىرىنىڭ ئوغلى مىڭ بېشى، تاردۇشلۇق كۆلۈگ ئەرەن؛ تاردۇش ئىشبارىش، مىڭ ئەسكەر بېشى؛ ئالپ ئىشبارا سەنگۈن ياغلاقار ...توققۇز يۈز ئەسكەر بېشى، تويقانىنىڭ ئۇلۇغ تارقانى (بارگاھىنىڭ باشلىقى) بۇقۇغنىڭ مىڭ كىشىلىك قوشۇنى ...

قەبىلىسىنىڭ مىڭ كىشىلىك قوشۇنى؛ باتۇر ئاتاچۇق قەبىلىسىنىڭ مىڭ كىشىلىك قوشۇنى» ㉙. مۇشۇ ھۆججەتتىن قارىغاندا، ئۇيغۇر قوشۇنىدا تەخمىنەن 15 مىڭ ئادەم بولغان. بۇ قوشۇن 100 كىشىلىكتىن 5000 كىشىلىككىچە ئەترەتلەرگە بۆلۈنگەن. «ئۇلۇغ بۇيرۇقلار»نى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان سەركەردىلەر دەپ چۈشەنسەك، ئۇلار توققۇز ئىدى («باشلىقى»نى ھېسابقا ئالمىغاندا). بۇ يادىكارلىقتا يەنە 5000 كىشىلىك قوشۇن باشلىقلىرىدىن قۇتلۇق چىگىشى ۋە ئالىپ بىلگە چىگىشى توغرىسىدا سۆزلىنىدۇ. بۇلار ئېھتىمال قاغانغا مەجبۇرى بويسۇندۇرۇلغان «ئازغان» ئۇيغۇر ئۇرۇقلىرى بولسا كېرەك. تېكىستتە يەنە مۇنداق دېيىلىدۇ: «... تەڭرى قاغانىمىنىڭ ئاتلىقلىرى (ياكى ئەمەلدارلىرى)... ئۇيغۇر خەلقى تېگىنلىرىم بىلەن بىللە، تۇرغاق (لەشكەر) باشلىقلىرى، باتۇر ئاتاچۇق ۋە بەگزىك ئەر چىگىشى باغا تارقانلار ۋە ئوچ يوز تۇرغاق بىلەن بىللە قاتناشتى. تەڭرى قاغانىمىنىڭ ئوغۇللىرى بىلگە تارقان ۋە قۇتلۇق بىلگە يابغۇ... تۇرىلەر...» ㉚. دېمەك پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر قوشۇنى ئىككى قانات (تېلېلار ۋە تاردۇشلار) ۋە مەركەز (ئىچكى بۇيرۇقلار) دىن تەركىب تاپقان. بۇلاردىن باشقا قاغان نۆكەرلىرى (تۇرغاقلار) تەشكىللەنگەن. بۇ قىسىملار تېخىمۇ ئۇششاقراق ئەترەتلەرگە بۆلۈنگەن. قاغان قوشۇنىدا ئۇيغۇرلاردىن سىرت يەنە ئىتتىپاقداش ياكى بويسۇندۇرۇلغان قەبىلىلەردىن «بارغۇت، ھۇن، بايىرقۇ، توڭرا، سەگىز (سەكىز)، قىبار» لارمۇ بار ئىدى ㉛. بىر تېكىستتە يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنلەردىن باشقا يەنە مۇنۇلار تىلغا ئېلىنىدۇ: «سەككىزىنچى بوغۇن ئاز، توققۇزىنچىسى تولۇن ئىشغۇس دەپ ئاتىلىدۇ» ㉜. تىلغا ئېلىنغانلارنىڭ ھەممىسى تېلى، يەنى توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىگە كىرىدۇ.

تېرخىن يادىكارلىقنىڭ بىر يېرىدە قارام قەبىلىلەر «ئازغان» پۇقرالار قاتارىدا ئومۇمىيۈزلۈك بايان قىلىنىدۇ: «قاغان

ماغدۇرسىزلانغان ئوغۇز خەلقىنى، ئۇلارنىڭ ئالتە يۈز سەنگۈنى، بىر تۈمەن قوشۇننىنى (سۆزمۇسۆز مەنىسى — خەلقىنى) قولغا چۈشۈردى» ㉝؛ يەنە بىر يېرىدە بۇ قەبىلىلەرنىڭ «بۇ پۈتۈك يېزىلىۋاتقاندا» (يەنى بۇ يادىكارلىق تۈرغۇزۇلغان ۋاقىتتا) بار بولغان بىر قىسمى تىلغا ئېلىنىدۇ. «توققۇز تاتار، ئازلارنىڭ ئون يەتتە بۈيرۇقى، سەنگۈنلىرى، توڭرالارنىڭ (قەبىلىسىنىڭ) مىڭ كىشىلىك قوشۇنى... قۇملۇق يەرنىڭ (ياكى ئىسسىق يەرنىڭ) باشلىقلىرى (داھىيلىرى)... بايىرقۇ خەلقى، ئاز ئاسپىرا تاي سەنگۈن ۋە ئۇنىڭ خەلقى، توڭرالاردىن (قەبىلىسىدىن) باش قايباش، ئۇچ قارلۇق — شۇنچە كۆپ كىشىلەر (قاتناشتى) ...» ㉞. بۇ قەبىلىلەرنىڭ بەزىلىرى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تەركىبىدە بولغان (توڭرا ۋە بايىرقۇ)، يەنە بەزىلىرى (تاتارلار، ئازلار، قارلۇقلار) قاغانلىقنىڭ دۈشمەنلىرى بولغان، ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ تەركىبىدىكى ئىتتىپاقداش قوشۇنلارنىڭ تەركىبى ھەم سانى تۇراقلىق بولمىغان. ھاكىمىيەت بېشىدىكى ئۇيغۇر ئۇرۇقى ياغلاقارلارنىڭ ھوقۇقىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، قاغانلىقتىكى ئىتتىپاقداش قەبىلىلەرنىڭ تەسىرى كۈچىيىشكە باشلىغان. 795 - يىلى ئەدىز قەبىلىسىنىڭ ۋەكىلى قۇتلۇق ئۇيغۇرلارنىڭ تەختىگە چىقتى ㉟. شۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا ئەدىزلەر بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا قاغانلىق تەختىنى تالىشىش كۈرەشلىرى بولدى ㊱.

ئومۇمەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي سىستېمىسى كۆپ جەھەتتىن ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى تۈركلەر، قىرغىزلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق كۆچمەنلەرنىڭكىگە يېقىن ئىدى. ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، قوشۇندىكى ساپ ئۇيغۇر قىسىملىرى ئىتتىپاقداش ۋە قارام قەبىلىلەر قىسىملىرىدىن ئانچە پەرقلەنمەيتتى.

ئۇيغۇر قاغانلار ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ھاكىمىيىتىنىڭ پۈختا

ئەمەسلىكىنى ھېس قىلىشقان بولسا كېرەك، شۇڭا ئورخۇن، سېلېنگا ۋە يېنىسەينىك يۇقىرى ئېقىنىدا قۇرۇلغان ھەربىي قەل-ئەلەر يارىمى بىلەن ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنغان. قاغانلىقنىڭ كۆپ قەبىلىلىك كۆچمەن ئاھالىنى ئىدىيە جەھەتتە مانى دىنىدىن ئىبارەت يېڭى دىن بايرىقى ئاستىدا بىرلىككە كەلتۈ-رۈشكە ئۇرۇنۇشىمۇ بۆلگۈنچىلىك خاھىشلىرىنى يېڭىش مەقسە-تىدە ئېلىپ بېرىلغان بولۇشى مۇمكىن. ھالبۇكى، بۇ تەدبىرلەر-نىڭ ھېچقايسىسى قاغانلىقنىڭ ھەربىي سىستېمىسىنى كۈچەيتەل-مىدى. يېتەكچى ئېتنىك تۈركۈمنىڭ ئاجىزلىشىشى نەتىجىسىدە بۆلگۈنچىلىك خاھىشلىرى كۈچىيىپ كەتتى. ئۇيغۇر قاغانلىقى ھەربىي كۈچ جەھەتتە ئۆز دۈشمەنلىرىگە تاقابىل تۇرالمىدى ۋە يىمىرىلدى.

ئۇرۇش سەتئىتى

قورال ـ ياراغ ۋە ھەربىي ئۇزۇملەر ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسە-دا ئۇيغۇر قوشۇننىڭ جەڭ قىلىش تاكتىكىسىنى تەخمىنەن تە-سەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارغا قېرىنداش بولغان تېلې قەبىلىلىرى ئۇيغۇر قاغانلىقى قۇرۇلۇشتىن خېلى بۇرۇنلا يېنىك قوراللانغان ئاتلىق ئوقياچىلار سۈپىتىدە مەۋجۇت ئىدى. بىرىنچى تۈرك قا-غانلىقى دەۋرىگە ئائىت بىر مەنبەدە ئېيتىلىشىچە، تېلېلەر «ئاچ-چىقى يامان ۋە رەھىمسىز» بولغان، «ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر، ئىنتايىن ئاچ كۆز ۋە تەمەگەر، بۆلەكچىلىق بىلەن جان باققان» [37]. ئۇلار (ئۇيغۇرلار) چېچىلما سەپ تاكتىكىسىنى ئەڭ كۆپ قوللانغان. «جەڭلەردە سەپكە تىزىلمايدۇ، بېشى (باش ئەترەت) ئايرىلىپ چىقىپ قىستاپ كېلىدۇ. ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىدۇ، ئۇشتۇمتوت چېكىنىدۇ، تۇراقلىق جەڭ قىلالمايدۇ» [38]

. چېچىلما سەپ تۇزۇلۇشىنىڭ خاراكتېرى ئەنە شۇنداق تەسۋىر-لەنگەن. ئاساسلىق كۆچلەرنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈش ۋە جەڭدە قۇلايلىق شارائىت يارىتىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ھەمىشە يۇرۇشكە ئاتلانغاندا ئالدىغا بىر تورشاۋۇل قىسمىنى چىقىراتتى. «ھەر قېتىم ئۇرۇشنى باشلىغاندا ۋە ئاخىرلاشتۇرغاندا يات بوغۇنلاردىن ئىككىسىنى قوشۇننىڭ تورشاۋۇلى قىلىدۇ» ⑨. بۇ يەردىكى «يات» دېگىنى ئېھتىمال قارام بولغان غەيرىي تېلىي قەبىلە ۋەكىللىرىنى بىلدۈرسە كېرەك. «موغان شىنە ئوسۇ يادە-كارلىقى» دىمۇ شۇنداق گەپلەر بار: «ئاتام كۆل بىلگە قاغان... قوشۇن بىلەن يۈردى، مېنى مىڭ بېشى قىلىپ ئالدىغا چىقاردى» ⑩. مويۇنچۇر قاغان بىلەن تاي بىلگە تۇتۇق ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى ئۇرۇش تەسۋىرىدە ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ يەر تۇزۇلۇشىنى ھېسابقا ئېلىپ ئورۇنلاشقانلىقى سۆزلىنىدۇ: «سېلىنگانىڭ غەر-بىي شىمالىدا، ئىلۇن غولىنىڭ جەنۇبىدا، سىپ باشىغىچە (توغرا ۋادىسىدىكى بۇلاققىچە) قوشۇنلىرىمنى ئورۇنلاشتۇردۇم. كەرگۈ، ساقىشى ۋە سىپ باشىدىن ئۇلار بىزگە قارشى ئاتلاندى... سېلىنگىلىغىچە ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى جايلاشتۇردى. بەشىنچى ئايىنىڭ يىگىرمە توققۇزىنچى كۈنى مەن تۇتۇشتۇم. شۇ چاغدا مەن يەڭدىم. ئۇلارنى يېڭىپ، سېلىنگىلىغىچە قىستاپ باردىم. ئۇلارنى قوغلىۋەتتىم. سېلىنگىلىدىن ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ كەينىگە چۈشۈپ ماڭدىم» ⑪. بۇ جەڭدىكى مويۇنچۇرنىڭ غەلىبىسى ئاقىلانە سەپ تۈزۈپ ۋە «توغرا ۋادىدىن» چىقىپ ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەننىڭ چېكىنىش يولىنى ئۈزۈۋېتىش بىلەن قولغا كەلگەن. مويۇنچۇر قاچقۇنلارنى قوغلاپ، دەريانى كېسىپ ئۆتكەن. تاي بىلگە تۇتۇق بىلەن بولغان يەنە بىر جەڭدە مويۇنچۇر قوشۇنى خانۇي دەريا-سىدىن كېچىپ ئۆتكەن. «سەككىزىنچى ئايىنىڭ ئىككىنچى كۈنى خانۇي (خانۇي غول) دەرياسىدىن ئۆتۈپ، تۇزلۇق ئالتىر كۆلى-نىڭ يېنىدا ئۇنىڭ بىلەن تۇتۇشتۇم. شۇ يەردە ئۇلارنى يەڭدىم.

ئاندىن ئۇلارنىڭ كەينىگە چۈشۈپ ئىلگىرىلىدىم» ⑫. تېكىستلەر-دىن قارىغاندا، مويۇنچۇر دەۋرىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنى ھەربىرىچان بولۇپ، تېز سۇرئەتتە يېراق يۇرۇشلەرگە ئاتلىنىاتتى، تەبىئىي توسۇقلاردىن ئۆتەتتى. مويۇنچۇر ئىقتىدارلىق قوماندان ئىدى. ئۇ جەڭ ئالدىدا قوشۇنلارنى پەم بىلەن ئورۇنلاشتۇراتتى، مۇرەككەپ ۋەزىيەتتە قەتئىي ۋە ئۈنۈملۈك ھەربىكەت قىلاتتى، دۇشمەن ئالدىغا يۇرەكلىك ھالدا ئاۋانگارت قىسىملارنى چىقىراتتى، «دۇشمەننىڭ تېز ھەربىكەتلىنىدىغان ئەترەتلىرىنى» توسۇش ئۈچۈن قوشۇمچە ئەترەتلەرنى چىقىراتتى. ئالايلۇق، ئۇ غەربىكە يۇرۇش قىلىشتا ئوڭۇشلۇق ھەربىكەت قىلىپ ۋە ئەسكىرىي كۈچ-لىرىنى تەقسىملەپ، قارلۇق، چىك ۋە قىرغىز قوشۇنلىرىنىڭ بىرلىشىشىگە يول قويماي، ئۇلارنى تارماق كەلتۈرگەن. نەتىجىدە چىكلەر بويسۇندۇرۇلغان. «چىك خەلقىغە تۆتۈق (بەگ، باشقۇر-غۇچى) بەردىم» ⑬. تايغان كۆلى يېنىدىكى جەڭدە ئاۋانگارت قىسىم دۇشمەننى ئالداش رولىنى ئوينىغان: «... تايغان كۆلى يېنىدا جەڭچىلىرىمنى يېغدىم، (ئۇلارنى) ئالداش ئۈچۈن بىر توپنى ئەۋەتتىم. ئادەملەر كەلدى، ئۇلار قارا يوتالۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ، (دۇشمەنلەرنى) يېقىن كېلىشكە مەجبۇر قىلدى. مەن ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقتىم...» ⑭. مويۇنچۇر ئۆزىنىڭ تىنچسىز دۆلىتىنىڭ مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك جايلىرىدا قەلئە قۇرۇش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ قەلئەلەر يېڭى قۇرۇلغان چاغدا ئۇنىڭ بارگاھى بولغان، ئۇ يەرلەردە چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى ئورۇنلاشقان. بارگاھ - قەلئەلەر تەسىس قىلىنغان رايونلاردا جەڭچىلەرنى «ئىلھاملاندۇرۇش» مەقسىتىدە قاغاناننىڭ ئىش - ئىزلىرىنى مەدھىيىلەش مەزمۇنىدىكى تاش ئابىدىلەر تۇرغۇزۇلغان. قەلئەلەر سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش ئۇيغۇرلار-نىڭ مەركىزىي ئاسىيانىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تالىشىش كۈرىشىدە-كى ھەربىي - سىياسىي ئىستراتېگىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي

قىسمى بولۇپ قالغان ⑮.

مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى كۆچمەن قەبە-
لىلەر بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن تاشقى ۋەزىيەت ئۇيغۇرلار ئۈ-
چۈن بىرنۆۋەتتىن ئۇرۇشلارنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە قولايلىق
شارائىت يارىتتى. ئۇيغۇر قوشۇنلىرى تاڭ ئىمپېرىيەسىدىكى ئەن
لۇشەن توپىلىڭىنى باستۇرۇش ۋە شەرقىي تۈركىستان زېمىنلىرى-
نى ئىشغال قىلىش ئۇرۇشلىرىغا قاتناشتى ⑯.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئىستراتېگىيە ۋە تاكتىكىسىدىكى ئا-
ساسلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۇزاققىچە ساقلاپ قالدى. قۇتلۇق
قاغانىنىڭ «تۆھپىلىرى» تەسۋىرلەنگەن قارابالغاسۇن ئابىدىسىدە
ئۇيغۇرلارنىڭ تاكتىكىلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارمۇ بار. ئەد-
خۇخۇدىكى قارلۇقلار ۋە تىبەتلىكلەرنىڭ بىرلەشمە كۈچلىرى بە-
لەن بولغان جەڭدە ئۇيغۇر قوشۇنى يىراقنى كۆرەرلىك پىلان
بىلەن دۈشمەننىڭ «يان تەرىپىدىن چىقتى... (ئۇلارنىڭ) يېرىمى
ئالداندى، يېرىمى قورشالدى» ⑰. ئۇيغۇر قوشۇنى يەنە باشقىچە
تاكتىكىلىق ئۇسۇللارنىمۇ قوللانغان: قوشۇنلار بىر جايدىن يەنە
بىر جايغا يۆتكەلگەن، دۈشمەنگە قوغلاپ زەربە بېرىلگەن ۋە باشقە-
لار. ئابىدە ھەددىدىن تاشقىرى مەدھىيە تۈسىدە يېزىلغان بولغاچ-
قا، قۇتلۇغنىڭ قوماندانلىق قابىلىيەتلىرى ھەققىدە ھۆكۈم قىل-
ماق تەس. شۇنداقتىمۇ ئۇ مۇناسىپ تالانت ۋە ئىرادىگە ئىگە
بولغان دەپ ئويلاشقا بولىدۇ، چۈنكى ئۇ قىرغىزلار، قارلۇقلار،
تىبەتلىكلەرنى جاپالىق جەڭلەردە يەڭگەن ⑱.

قاغانلىقتىكى يۇقىرى ھوقۇقنىڭ ئەدىز قەبىلىسىدىن بولغان
قۇتلۇغنىڭ قولىغا ئۆتۈشى ئىچكى نىزالارنى ئۆتكۈرلەشتۈرۈ-
ۋەتتى. ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ پۈتۈنلۈكىنى بوشاشتۇردى ۋە ئاخىر-
قى ھېسابتا قاغانلىقنى قىرغىزلارنىڭ زەربىسى ئاستىدا ھالاكەتكە
ئېلىپ باردى. ئۇيغۇرلار تاڭ ئىمپېرىيەسىنىڭ شىمالىي چېگرا-
لىرىغا قاچقاندىن كېيىن كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش قىلالمايدىغان

بولدى ۋە پەقەت يەرلىك كۆچمەن قەبىلىلەر بىلەن ئۇششاق توقۇ-نۇشلارغىلا قاتناشتى، جۇڭگونىڭ چېگرا رايونلىرىغا ھۇجۇم قە-لىپ تۇردى ⑲. ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تەركىبىدە بولغان تېلې قەبىلىلىرى بىلەن قىرغىزلارنىڭ ئۇرۇش مەيدانى 9 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا شەرقىي تۈركىستانغا يۆتكەلدى ⑳.

ئۇچىنچى باب كىماكلارنىڭ قورال تۈرلىرى

شەرقىي قازاقىستان دالىلىرى، ئالتاي ۋە غەربىي سىبىرىيە كۆچمەن ئاھالىسىنىڭ قورال ـ ياراغلىرى، ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى ۋە ئۇرۇش سەنئىتىگە دائىر مەسىلىلەر ئەسەرلەردە خېلى ئەتراپلىق تونۇشتۇرۇلغان. تېخى ئالدىنقى ئەسىردىلا مىلا. دىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىغا ياتىدىغان يادىكارلىقلار ئۇستىدە دەسلەپكى قىدىرىشلار ئېلىپ بېرىلغانىدى ①. شىمالىي ئالتايدىكى سروستكىن قەبرىستانلىقىدىن چىققان تېپىلمىلار 1930 ـ يىلى «سروستكىن مەدەنىيىتى» نى ئېنىقلاشقا ئىمكانىيەت يارىتى. بۇ مەدەنىيەت مىلادىيە 8—10ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق②. 1950 — 1960 ـ يىللىرى ئىرتىش ۋادىسىدا ئېلىپ بېرىلغان خىزمەتلەر نەتىجىسىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن ئاساسلىق ملا تېرىياللار ③ كىماكلار (يەمەكلەر) توغرىسىدىكى سالنامە مەلۇماتلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇلدى ④. ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە يۇقىرى ئىرتىش، ئالتاي دالىلىرى ۋە غەربىي سىبىرىيە يادىكارلىقلىرى بىر ـ بىرىگە باغلانمايدۇ دەپ قارىلىپ، خرونولوگىيە جەھەتتىن تەكشۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئېتنىك مەدەنىيەت جەھەتلىرىگە ئەھمىيەت بېرىلمىدى ⑤. 1973 ـ يىلى سروستكىن مەدەنىيىتى ماتېرىياللىرى كىماكلارغا تەۋە قىلىندى ⑥. بۇنداق بىرلەشتۈرۈش ئۇستىدە ھازىرغىچە مۇنازىرە بېسىقمايۋاتىدۇ ⑦. شەرقىي قازاقىستان ۋە ئالتاي يادىكارلىقلىرى ھەققىدىمۇ تالاش ـ تارتىش بار ⑧. سروستكىن دائىرىسىدىكى يادىكارلىقلارنىڭ خرونولوگىيە، ئېتنىك مەدەنىيەت تەۋەلىكى، يەرلىك ۋارىيانتلىرى جەھەتلىرىدە تۇرغۇن مەسىلىلەرنىڭ ھەل قىلىنمىغىنىغا قارىماي، بۇ

ماتېريياللارنىڭ تەتقىق قىلىنىشى سىبىرىيە قوراللىرىنى ئۇ-
چۇن زور ئەھمىيەتكە ئىگە، چۈنكى بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ماددىي
بۇيۇملىرى ئىچىدىكى قوراللارنىڭ تۈرلىرى خېلى كۆپ ۋە ئالاھە-
دە.

شىمالىي ئالتاي دالىلىرىدىكى كىمەك بىرلەشمىسىگە كىر-
ىدىغان كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى ۋە ئۇرۇش سەنئىتىگە دائىر
مەلۇماتلار ئۆز ۋاقتىدا ئومۇملاشتۇرۇپ يەكۈنلەنگەنىدى ⑨. كە-
ماكلارنىڭ ئوق باشاقلىرى، چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللىرى،
ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى بىر قاتار مەخسۇس ئەسەرلەردە
بايان قىلىنغان ⑩. نۆۋەتتە، تۇپلانغان ماتېريياللارنىڭ كۆپ
قىسمىنى سىستېمىلاشتۇرۇش ئىمكانىيىتى بارلىققا كەلدى.

كۆرسىتىلگەن بىر تۈركۈم يادىكارلىقلاردىكى قورال - جا-
ھۇقلارنىڭ سانى ۋە تۈرى خېلى كۆپ، لېكىن ھەر قايسى تۈرلەر-
نىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولۇشى ئوخشاش ئەمەس؛ قوغ-
دىنىش قوراللىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار نىسبەتەن ئاز. ئۇنىڭ
ئۈستىگە، تېپىلمىلارنىڭ ھەممىسىنىلا تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغە-
لى بولمايدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار يازما ۋە تەسۋىرىي
مەنبەلەر ماتېريياللىرى بىلەن تولۇقلىنىدۇ.

تېپىلمىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئوخشاشمىغان ۋاقىتلاردا شەر-
قىي قازاقىستان، ئالتاي دالىلىرى، غەربىي سىبىرىيىنىڭ
ئورمان - يايلاق قىسمىدىكى گۆرلۈكلەردىن چىققان. كۆرسىتىل-
گەن رايونلاردىكى دەپنە قائىدىلىرى پەۋقۇلئاددە ئۆزگىچە. بۇ
يەردە كىمەك بىرلەشمىسىگە كىرگەن قەبىلىلەرنىڭ قەبرىستانلىق-
لىرى بىلەن بىر قاتاردا قىرغىزلارنىڭ جەسەت كۆيدۈرۈلگەن
گۆرلىرىمۇ ئۇچرايدۇ ⑪؛ شەرقىي قازاقىستان گۆرلۈكلىرىنى
يەمەكلەرنىڭ، ئوب ۋادىسىدىكىلىرىنى قىپچاقلارنىڭ دېگەن پە-
رەزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى ⑫. بىر قىسىم تېپىلمىلار قەلئەسىز
تۇرالغۇلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. كىماكلارنىڭ ئىستېھكام قۇرۇ-

لۇشلىرى ھازىرغىچە تەكشۈرۈپ ئېنىقلانمىدى. ئىرتىش ۋادىسى-
دىكى رايونلاردا كىماكلارنىڭ دەپ پەرەز قىلىنمۇاتقان قەبرە يادە-
كارلىقلىرى تېپىلغان. ئەنە شۇ ماتېرىياللار مەزكۇر تېمىنىڭ
ھەل قىلىنىشىغا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ياردەم بېرەلەيدۇ.

تەتقىقاتتا موسكۇا، لېنىنگراد، نوۋوسىبىرسىك، بارنا ئۇل، ئۇست - كامېناگورسك، ئالما - ئاتا قاتارلىق جايلاردىكى مۇزېي-لار، تەتقىقات ئورۇنلىرى ۋە ئالىي مەكتەپلەردىكى ماتېرىيە-للاردىن پايدىلاندۇق. بىر قىسىم تېپىلمىلار مەتبۇئاتلاردىن ئېلىندى.

مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى ئالتاي، قازاقىستان ۋە غەربىي سىبىرىيە كۆچمەنلىرىنىڭ قورال تۇرلىرى يېراق ۋە يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ قىلىش ھەم قوغدىنىش ۋاستىلىرىدىن تەركىب تاپقان.

كىماك يادىكارلىقلىرىدىن تېپىلغان يېراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قورال - جابدۇقلىرى يالارنىڭ پارچىلىرى، ئوقلار، ساداقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار تەكشۈرۈلگەن يەرلەردىكى ھەممە يادىكارلىقلار گۇرۇپپىلىرىدا ئۇچرايدۇ.

ئوقيالار

كىماك ئوقيالىرى تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە بىر گۇرۇپپا بولۇپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك. ئۇلار قاپلىغۇچلارنىڭ سانى ۋە جايلىشىش ئورۇنلىرى بويىچە بىر نەچچە تىپقا ئايرىلىدۇ.

1 - تىپ. ئىككى بېشىدا ۋە ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى، ئوتتۇرىدا كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بارلار. جەمئىي ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېقىن يېلە-بانا Ⅷ، 1 - قورغان، 5 - گۆر؛ سروستكى (ئوب ۋادىسى)

⑬. يان قاپلىغۇچلارنىڭ ئورۇنلىشىشىدىن قارىغاندا، يانىڭ ئۇزۇنلۇقى ئاران 60 س م بولسا كېرەك. ھالبۇكى، يا سۇنۇپ كەتكەن بولۇپ، ئىككى باشتىكى قاپلىغۇچلارنىڭ ئارىلىقى قىسقىراپ، ئوقيانىڭ ئەسلىدىكى ئۇزۇنلۇقىغا ماس كەلمەي قالغان بولۇشى مۇمكىن. قاپلىغۇچلارنىڭ شەكلى ۋە ئۆلچەملىرى ھەر خىل. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلار يېرىم سوزۇنچاق، باش تەرەپتىكىلىرى ئۇزۇن ۋە ترار، كاۋاك قاپلىغۇچ تار، ئىككى ئۇچى كەڭرەك. قاپلىغۇچلارنىڭ ئىچكى تەرىپىدە، يەنى ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلارنىڭ يانىڭ دۇمبىسى ۋە ئۆچلىرىغا قارىتىلغان تاشقى قىرىدا، كاۋاك قاپلىغۇچلارنىڭ ئۇچى تەرەپلىرىدە قىيپاش ياكى تورسىمان كېسىكچىلەر بولۇپ، يانىڭ ياغاچ گەۋدىسىگە يېپىشتۇرۇش مەخسۇس كېسىلگەن ⑭. بۇ خىل ئوقيالار سىمېترىك بولسا كېرەك.

2 ـ تىپ. ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى ۋە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بارلار. سروستكى، 1 ـ، 2 ـ، 5 ـ قورغانلاردىن تېپىلغان ئۇچ نۇسخا ⑮. يانىڭ ئۆلچەملىرى ئېنىقلانمىدى. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچلارنىڭ شەكلى ۋە ئۆلچەملىرى بىر ـ بىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ: يېرىم سوزۇنچاق، ئۇزۇنلۇقى 15 ـ 16 س م، كەڭلىكى 2.5 ـ 3 س م. كاۋاك قاپلىغۇچلارنىڭ توغرا كەسىمى تراپېتسىيە شەكلىدە، ئۇچلىرى تىك كېسىلگەن، ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 1.5 س م. بۇ خىل ئوقيا سىمېترىك بولسا كېرەك.

3 ـ تىپ. ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى بارلار. جەمئىي تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: سروستكى، 2 ـ، 4 ـ قورغانلار؛ كراسنويارسكى (ئوب ۋادىسى)، 5 ـ قورغان ⑯؛ ئورلوۋكا (شەرقىي قازاقستان)، 1 ـ قورغان ⑰. ئوقيانىڭ ئۆلچەملىرى ئېنىقلانمىدى. قاپلىغۇچلار يېرىم سوزۇنچاق شەكىلدە، ئۇزۇنلۇقى 14 ـ 15 س م، كەڭلىكى

5 س م. يانىڭ ئىككى يېنىنىڭ ئۈزۈنلۈقى ئوخشاش بولغان دېيىشكە بولىدۇ.

4 ـ تىپ. ئوتتۇرىدا كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بارلار. توت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىنە (ئوب ۋادىسى)، 3 ـ گۆر، سروستكى ⑱. ئوقيانىڭ ئۆلچەملىرى ئېنىقلانمىدى. قاپلىغۇچلارنىڭ توغرا كەسمىسى تراپېتسىيە شەكىلىدە، ئۇچلىرى قىيپاش كېسىلگەن، ئۈزۈنلۈقى 10—11 س م، كەڭلىكى 1.5 س م. بۇ خىلدىكى ئوقيالارنىڭ سىمېترىك بولغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن.

قەدىمكى كىماكلارغا تەئەللۇق بولغان، مىستىن قۇيۇپ ياسالغان جەڭچىلەرنىڭ ھەيكەللىرىدە مۇرەككەپ تەركىبلىك دولقۇنسىمان M شەكلىدىكى ئوقيالار ئېپادىلەنگەن ⑲. ئۇلۇتاۋدىكى جانغابىل دەريا سىنىڭ بويىدىن تېپىلغان تاش رەسىمدە كىرىچىگە ئوق سېلىنغان مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيا سىزىلغان ⑳.

د. ساۋنوۋ جەنۇبىي سىبىرىيە قولدا ئاتقۇچى قورالليرىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتىغا بىرلەشتۈرۈپ كىماك ئوقيالىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تەكشۈرگەن ㉑. ئۇ شەرقىي قازاقىستان ئوقيالىرىدىن ئۈچ تىپ، سروستكىدىن ئوقيالىرىدىن تۆت تىپنى ئايرىپ كۆرسەتكەن ㉒. سروستكىدىن مەدەنىيىتى ئىگىلىرىنىڭ قورال تۈرلىرىگە بېغىشلانغان ماقالىسىدا مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى ئالتاي كۆچمەنلىرىنىڭ ئوقيالىرى تېپلارغا ئايرىلغان ㉓. بۇ تىپقا ئايرىش ئاساسىي جەھەتتىن توغرا. شۇنداقتىمۇ، بۇنىڭدىكى 1 ـ تىپ قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئاتقۇچى قوراللىرىغا ئايرىلغان بولسا تېخىمۇ توغرا بولاتتى ㉔.

مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى شەرقىي قازاقىستان ۋە غەربىي سىبىرىيە يايلاقلىرىدا ئوقيا شەكىللىرىنىڭ ناھايىتى كۆپ خىل بولغانلىقىدىن ئەينى دەۋردە مەزكۇر قورال تۈرىنىڭ تېخنىكىلىق پېشىلىشى بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ يەر-

لەردىكى ئوقيالارنىڭ تەدرىجى تەرەققىياتىدا ئورتاق قانۇنىيەتلەر كۆرۈلۈش بىلەن بىر قاتاردا يەنە ھەر خىل تۈركىي تىللىق ئېتنىك تۈركۈملەر ۋە غەربىي سىبىرىيىدىكى ئورمان، يايلاق ئاھالىلىرىنىڭ مەزكۇر ئۇچرىشىش رايونىدىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىمۇ ئىپادىلەنگەن. بۇ خىلدىكى ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىشلەر تۈرلۈك ئوقيا شەكىللىرىنىڭ، يەنى9 — 10 ـ ئەسىرلەردىكى كۆچمەنلەرگە خاس ئوقيا شەكىللىرى ۋە مىلادىيە 2 ـ مىڭ يىلدىلا مەلۇم بولغان كاۋاك قاپلىغۇچلۇق ئوقيالارنىڭ بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇشىدا كۆرۈلىدۇ.

بىز كۆرۈۋاتقان تۈرلەر ئىچىدە مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيا تەرەققىياتىدىكى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئالمىشىپ كەلگەن ھەممە باسقۇچلار دېگۈدەك نامايان بولىدۇ: باش تەرەپلىرىدە، ئوتتۇرىدا يان ۋە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بار؛ ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى بار؛ ئوتتۇرىدا يان ۋە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بار؛ ئوتتۇرىدا كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بار. ئاخىرقى تېپتىكى ئوقيا موڭغۇل دەۋرىدىكى ئوقيالاردىن ئۆلچەملىرىنىڭ كىچىك بولۇشى ۋە كاۋاك قاپلىغۇچىنىڭ تۈزۈلۈشى جەھەتتىلا پەرقلىنىدۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدا جەڭ تاكتىكىسىنىڭ ئۆزگىرىشى، قىرغىز ۋە كىماك قاغانلىقلىرىنىڭ چېگرىسىدىكى رايونلاردا ئېغىر قوراللانغان دۈشمەنگە زەربە بېرىش دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى ئوقيانىڭ ئىلغار شەكلى ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلەرنى ئىلگىرى سۈرگەن.

ئوق باشاقلىرى

بارلىق ئوق باشاقلىرى ياسىلىش ماتېرىيالى جەھەتتە ئىككى خىل بولۇپ، تۆمۈر ۋە سۆڭەك. تۆمۈر ئوق باشاقلىرى بىر خىللا بولۇپ، ھەممىسى ساپاقلىق، ئوق گەۋدىسىنىڭ توغرا كەسمىسى

بويىچە بىر نەچچە گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ يانلىق باشاقلار، توققۇز تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. جەمئىي 21 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: سروستكى، 5 ـ قورغان؛ يېقىن يېلبىنا، 6 ـ گۆر؛ كراسنو يارسكى، 5 ـ قورغان؛ گريازنوۋ Ⅳ (ئوب ۋادىسى)، 1 ـ قورغان ㉕؛ تاراسوۋ (توم ۋادىسى)، 1 ـ قورغان، 1 ـ گۆر ㉖؛ كاربولىغا Ⅷ؛ گىلىۋ Ⅰ، 3 ـ قورغان؛ گىلىۋ Ⅲ X، 5 ـ قورغان (ئالتاي) ㉗؛ ئورلوۋكا، 1 ـ قورغان؛ قىزىل تۆ، 6 ـ قورغان (شەرقىي قازاقىستان) ㉘. باشاق ئۇچى كەڭ بولۇك شەكلىدە، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى تىك. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 3 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. جەمئىي 21 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: سروستكى، 1 ـ، 2 ـ قورغان؛ يېقىن يېلبانا Ⅴ، 6 ـ گۆر؛ قىزىل يار Ⅰ، 6 ـ قورغان ㉙؛ تاراسوۋ، 1 ـ قورغان، 1 ـ گۆر ㉚؛ گىلىۋ Ⅰ، 3 ـ قورغان؛ گىلىۋ X، 5 ـ قورغان؛ بۇرانوۋكا Ⅵ؛ تروىتسكويې (ئالتاي) ㉛؛ قىزىل تۆ، 6 ـ قورغان؛ يامىشىۋ (شەرقىي قازاقىستان) ㉜. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇك شەكلىدە، يانلىرى تار، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بولۇك شەكلىدە. تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: گريازنوۋ Ⅳ، 2 ـ قورغان، 1 ـ گۆر ㉝؛ گىلىۋ Ⅲ X، 4 ـ، 5 ـ قورغانلار ㉞. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇك شەكلىدە، يانلىرى تار، قاناتچىلىرى تۈز.

4 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە. 20 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: سروستكى، 5 ـ، 6 ـ قورغانلار؛ يېقىن يېلبانا Ⅶ، 78 ـ گۆر؛ بىينسك؛ تاش بۇرۇن (ئوب ۋادىسى)، 23ـقورغان ⑮؛ كاربولىغاⅧ؛ پاۋلوۋكا Ⅰ، 3ـقورغان؛ كرېستيانسكويې Ⅲ (ئالتاي) ⑯؛ ئورلوۋكا، 1 ـ قورغان ⑰. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى تار، قاناتچىلىرى تۆز.

5 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭ شەكلىدە. بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېقىن يېلبانا، سروستكى، 2ـ5ـقورغانلار ⑱؛ پرېئوبراژېنكا Ⅲ (بارابا)، 12 ـ قورغان، 4 ـ گۆر ⑲؛ گېلىۋ Ⅲ X، 6 ـ قورغان ⑳. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5 س م. ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى تار، قاناتچىلىرى ياتتۇ.

6 ـ تىپ. ئوق ئۇچى ئايرىم. ئون نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېقىن يېلبانا Ⅴ، 6 ـ گۆر؛ سروستكى، 1 ـ قورغان (ئوب ۋادىسى) ㉑؛ تاراسوۋ، 3 ـ قورغان ㉒؛ موروزوۋ لوگ (ئالتاي)؛ تىرويتسكويې؛ گېلىۋ Ⅲ X، 4 ـ، 5 ـ قورغانلار ㉓؛ قىزىل تۆ، 6 ـ قورغان ㉔. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە بولۇپ، ئايرىم ئورنىتىلغان، بوينى ئۇزۇنراق.

7 ـ تىپ. سوقۇچاق قاناتلىق. سروستكى، 2 ـ، 6 ـ قورغانلاردىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ㉕. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 3 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى سوقۇچاق، ئۇزۇنچاق قۇيرۇقچىلىرى بۆرتۇپ چىققان، قاناتچىلىرى يۇمىلاق.

8 ـ تىپ. يېرىم سوقۇچاق قاناتلىق. شىكۇنوۋ IV (ئالتاي) يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 3 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى يۇمىلاق.

9 ـ تىپ. ئىلمەكلىك. گرىيازنوۋ IV ، 2 ـ قورغان، 1 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑰. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 1 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى تار، ئىلمەكلىك، قاناتچىلىرى ئېگىلگەن.

2 ـ گۆرۈپپا. ئۇچ قىرلىق ـ ئۇچ يانلىق باشاقلار، بىر تىپ. ئوق بېشى ئايرىم. پچېلا يادىكارلىقى 10 ـ قورغان (شەرقىي قازاقىستان) دىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئايرىم ئورنىتىلغان قۇيما ئوق بېشى بار، قىرلىرى ئويۇلغان، بوينى ئۇزۇن.

3 ـ گۆرۈپپا. ئۇچ قىرلىق باشاقلار، ئۇچ تىپ.

1 ـ تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. جەمئىي 12 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: سروستەكى، 4 ـ قورغان؛ ئىنە (ئوب ۋادىسى)، 2 ـ گۆر ⑲؛ ئۇرلاكوۋ (ئالتاي)، پاۋلوۋكا I، 3 ـ قورغان؛ گېلىۋۇ V، 6 ـ قورغان؛ گېلىۋۇ IX، 8 ـ قورغان ⑳. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. 11 نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېقىن يېلبانا V، 6 ـ قورغان؛ سروستكى، 4 ـ قورغان؛ كراسنويارسكى، 5 ـ قورغان؛ ئىنە، 2 ـ گۆر ㉑؛ كاربولىغا VIII؛ پاۋلوۋكا I

، 3 ـ قورغان؛ گېلىئۇ Ⅸ ، 18 ـ قورغان ㉘. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. ئوق بېشى ئايرىم. سەككىز نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىنە، 2 ـ قورغان ㉙؛ بۇرانوۋكا؛ كاربولىغا Ⅷ ؛ پاۋلوۋكا Ⅰ ، 3 ـ قورغان؛ گېلىئۇ Ⅹ Ⅲ ، 4 ـ ، 5 ـ قورغانلار ㉚. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى ئايرىم ئورنىتىلغان تار بولۇڭ شەكلىدە، بوينى ئۇزۇنچاق.

4 ـ گۇرۇپپا. تۆت قىرلىق باشاقلار، ئۇچ تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بولۇڭ شەكلىدە. سروستكى يادىكارلىقى، 1 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ㉛. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بولۇڭ شەكلىدە، يانلىرى پاراللېل، قاناتچىلىرى تۆز.

2 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: ئىنە، 2 ـ گۆر ㉜ ؛ كاربولىغا Ⅷ ㉝. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بولۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تىپ. ئوق بېشى ئايرىم. ئالتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: سروستكى، 1 ـ قورغان؛ ئىنە، 1 ـ گۆر ㉞؛ گېلىئۇ Ⅹ Ⅲ ، 5 ـ قورغان ㉟. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى ئايرىم ئورنىتىلغان. تار بولۇڭ شەكلىدە، بوينى ئۇزۇنچاق.

5 ـ گۇرۇپپا. رومبا شەكلىدىكى باشاقلار، بىر تىپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. كرېستىيانسكويې Ⅲ

يادكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑭. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 3 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.

6 ـ گۇرۇپپا. يۇمىلاق باشاقلار، بىر تېپ. ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە. ئورلوۋكا يادكارلىقى، 1 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑮. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 س م، كەڭلىكى 1 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تۆز.

7 ـ گۇرۇپپا. ياپىلاق باشاقلار، تۆت تېپ.

1 ـ تېپ. غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكلىدە. تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: تاش بۇرۇن ⑫؛ تاراسوۋو، 2 ـ قورغان، 1 ـ گۆر؛ گۇرىيېۋ كەنتى (ئوب ۋادىسى) ⑬؛ گېلىيۇ ⑭. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.

2 ـ تېپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئىنە، گۇرىيېۋ كەنتى يادكارلىقلىرىدىن تېپىلغان ئۇچ نۇسخا ⑮. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

3 ـ تېپ. ئوق ئۇچى ئايرىم. ئىنە، 3ـگۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑯. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى كەڭ بۇلۇڭ شەكلىدە، ئۇچى ئايرىم، بوينى ئۇزۇنچاق.

4 ـ تېپ. ئېللىپسسىمان. سىروستكى، 1 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑰. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7س م، كەڭلىكى 2 س م، ساپاق ئۇزۇنلۇقى 5س م. باشاق ئۇچى ئېلىپس شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

سۆڭەك ئوق باشاقلىرى بىر خىل بولۇپ، ساپاقلىق. ئۇلار

ئوق گەۋدىسىنىڭ توغرا كەسمىسى بويىچە بىر نەچچە گۈرۈپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۈرۈپپا. ئۇچ قىرلىق باشاقلار، بىر تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكىسى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: تاش بۇرۇن؛ پرېئوبراژېنكا Ⅲ ، 12 ـ قورغان ⑱. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 7 س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۈزۈنلۇقى 4 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى ئۈزۈنچاق، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ گۈرۈپپا، تۆت قىرلىق باشاقلار، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. ئالتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: تاش بۇرۇن؛ پرېئوبراژېنكا Ⅲ ، 12 ـ قورغان ⑲. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 8س م، كەڭلىكى 1.5 س م، ساپاق ئۈزۈنلۇقى 3س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئوق گەۋدىسى ئۈزۈنچاق، قاناتچىلىرى يانتۇ.

2 ـ تىپ. ئۈزۈنچاق ئالتە بۇلۇڭ شەكلىدە. تۆت نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: قىزىل يار Ⅰ ، 6 ـ قورغان؛ سروستكى، 4 ـ قورغان، 6 ـ قورغان، 1ـگۈر ⑳؛ پرېئوبراژېنكا Ⅲ ، 12 ـ قورغان ㉑. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 5 س م، كەڭلىكى 1.5 س م ساپاق ئۈزۈنلۇقى 2 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ.

مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى ئالتاي دالىلىرىدىن تېپىلغان ئوق باشاقلىرىنىڭ تىپولوگىيە مەسىلىلىرى مەخسۇس ئەسىرىمىزدە ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى ㉒. بىراق، بۇ ئەسەرگە ئەينى دەۋر ماتېرىياللىرى بىلەن بىللە مىلادىيە 2 ـ مىڭ يىلنىڭ بېشىدىكى قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتىگە ياتىدىغان تېپىلمىلارمۇ كىرگۈزۈلگەن ㉓. ئىنىقلاش نەتىجىسىدە كىماكلار ۋە ئۇلارغا قارام بولغان قەبىلىلەرنىڭ يادىكارلىقلىرىدىكى تۆمۈر ئوق باشاقلىرىنىڭ تىپولوگىيە تەركىبى چېگرىداش جايلاردىكى دەۋرداش ئوق

تۇرلىرىگە ئىلگىرىدىكى تەسەۋۋۇرىمىزدىن خېلى يېقىن بولۇپ چىقتى (14).

كىماك ئوق باشاقلىرىنىڭ تەركىبى مۇنداق: ئۇچ يانلىقلار توققۇز تىپ، ياپىلاقلار تۆت تىپ، ئۇچ قىرلىق - ئۇچ يانلىقلار بىر تىپ، ئۇچ قىرلىق ۋە تۆت قىرلىقلارنىڭ ھەر بىرى ئۇچ تىپ. ساۋۇت كىيىمىگەن دۇشمەنگە زەربە بېرىشكە مۆلچەرلەنگەن باشاقلارنىڭ تىپلىرى مۇنداق: ئۇچ يانلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكىللىكلەر، سوزۇنچاق رومبا شەكىللىكلەر، ئۇزۇنچاق - بەش بۇلۇڭلۇقلار، بېشى ئايرىم ئورنىتىلغانلار. بۇ خىل تېپىلمىلارنىڭ سانى باشقىلىرىدىن كۆپ بولۇپ، يىگىرمە ئۇسخىغا يېتىدۇ. بۇلار كىماكلارنىڭ ئاساسلىق مەدەنىيەت رايونلىرىدىن شەرقىي قازاقىستان، ئالتاي دالىلىرى، ئوب ۋە تۇم ۋادىلىرىدىكى دالا ۋە ئورمانلىقلارنىڭ ھەممە يەرلىرىدە تارقالغان. ئۇچ يانلىق ۋە ياپىلاق باشاقلارنىڭ باشقا تىپلىرى ئاز بولۇپ، ئانچە كۆپ تارقالمىغان. ياپىلاق باشاقلار كېيىنكى دەۋردە كەڭ تارقالغان (15).

كىماكلارنىڭ يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرى ئىچىدە توسۇقنى يارغۇچى باشاقلار خېلى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ۋە كۆپ خىل. ئۇلارنىڭ ئەڭ كۆپ بولغانلىرى ئۇچ قىرلىقلار: غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكىللىك، سوزۇنچاق رومبا شەكىللىك ۋە بېشى ئايرىم ئورنىتىلغانلار. ئاخىرقى ئىككى خىلدىكى تۆت قىرلىقلارمۇ خېلى كەڭ تارقالغان. بۇنداق باشاقلارنىڭ ھەر بىر تېپىدىن ھازىر كۆپلىگەن نۇسخىلار تېپىلدى. ئومۇمىي تۇرلەر ئىچىدە توسۇقنى يارغۇچىلار توققۇز تىپ ۋە بەش گۇرۇپپىنى، ساۋۇت كىيىمىگەن دۇشمەنگە زەربە بېرىدىغانلىرى 13 تىپ ۋە ئىككى گۇرۇپپىنى (43 ۋە 94 نۇسخا) تەشكىل قىلىدۇ. ئومۇمىي ئوق تۇرلىرى ئىچىدە توسۇقنى يارغۇچى باشاقلارنىڭ كۆپ بولۇشى (تەخمىنەن ئۇچتىن بىر قىسمىنى ئىگە-

لمشد) شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، كىماكلار جەڭ مەيدانلىرىدا سا-
ۋۇت كىيگەن دۇشمەن بىلەن، ئېھتىمال كىماك قاغانلىقىنىڭ
زېمىنى بىلەن بىۋاستە چېگرىلانغان قىرغىزلار بىلەن جىددي
ئېلىشىپ تۇرغان.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، توسۇقنى يارغۇچى ئوق
تېپىلمىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئالتاي ۋە ئوب رايونلىرى-
دىن چىققان. شەرقي قازاقىستاندا بۇلار ئازراق، شەكىللىرىمۇ
باشقىچە. مۇشۇ ئالامەتلەرگە ئاساسەن قىرغىزلارنىڭ جىددي كې-
ڭەيمىچىلىكىنىڭ يۇقىلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. ۋەھا-
لەنكى، جەسەت كۆيدۈرۈلگەن گۆرلۈكلەر كىماك ۋە قىرغىز
قاغانلىقلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چېگرىداش يەرلەردە كۆپ كۆرۈ-
لىدۇ.

كىماكلار سۆڭەك باشاقلارنى يېراق ئارىلىقتىكى جەڭدە ئىش-
لىتىدىغان قوشۇمچە ۋاستە سۈپىتىدە قوللانغان. بۇنداق باشاق-
لارنىڭ تېپىلىرى ئاساسەن ئوخشاش، سانمۇ ئاز ەمس. سۆڭەك
ئوقلار ئاساسەن كىماك زېمىنلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى بارابا
ۋە ئوب ئورمان ـ دالىلىرىدا تارقالغان. مۇشۇ مەلۇماتلارغا
ئاساسەن كىماك ئوق باشاقلىرىنى تېپ تۇرلىرى ھەم سانى جەھەت-
تە دەۋرداش قىرغىز ئوقلىرىغا يەتمىسىمۇ خېلى ئىلغار دېيىشكە
بولىدۇ. كىماكلار تۇرلۇك توسۇقنى يارغۇچى ئوق باشاقلىرىغا
ئىگە بولغىنى ئۈچۈن دۇشمەننىڭ ئېغىر قوراللانغان ئاتلىق ئەس-
كەرلىرىگە ئۇنۇملۇك تاقابىل تۇرالىغان.

ساداقلار

كىماك يادىكارلىقلىرىدا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە پۈتۈنلۈكە-
نى ساقلاپ قالغان بىر نەچچە نۇسخا ساداق بايقالغان. ئۇلار
گەۋدىسىنىڭ شەكلى بويىچە بىر گۇرۇپپىغا، باش قىسمىنىڭ

شەكلى بويىچە تىپلارغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. گەۋدىسى سىلىندىر شەكلىدىكىلەر، ئىككى تىپ.

1 ـ تىپ. ئۇستى يېپىق. يېقىن يېلىبانا VI ، 1 ـ قورغان، 1 ـ گۆردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑰. گەۋدە ئۇزۇنلۇقى 100 س م، باش قىسمىنىڭ كەڭلىكى 10 س م، تۆۋىنىڭ كەڭلىكى 20 س م. گەۋدىسىنىڭ تۆۋى تەرىپى كەڭ، باش قىسمى سوقۇچاق شەكىللىك سۆڭەك تۆۋاق بىلەن يېپىلغان. ساداقتا ئوقلار باشاقلىرى يۇقىرىغا قارىتىپ سېلىنغان.

2 ـ تىپ. يانچۇقلۇق. يەتتە نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېقىن يېلىبانا V ، 6 ـ گۆر؛ يېقىن يېلىبانا VII ، 78 ـ گۆر؛ يېقىن يېلىبانا VIII ، 2 ـ قورغان، 2 ـ گۆر؛ سىروستكى، 1 ـ ، 2 ـ قورغانلار ⑱. گەۋدە ئۇزۇنلۇقى 85 س م، باش قىسمىنىڭ كەڭلىكى 11 س م، تۆۋىنىڭ كەڭلىكى 13 س م، يانچۇقىنىڭ ئېگىزلىكى 12 س م. گەۋدىسىنىڭ تۆۋەنكى قىسمى كەڭ، باش قىسمى ئوچۇق، يانچۇقى كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. ساداقتا ئوقلار ئىككى خىل ئۇسۇلدا، يەنى باشاقلىرى يۇقىرىغا قارىتىلغان ۋە تۆۋەنگە قارىتىلغان هالدا سېلىنغان ⑲. ساداقلار بەلباغقا ئىككى تاسما، سىرتماق ۋە ئىلمەكلەرنىڭ يارىمى بىلەن ئېسىلغان بولسا كېرەك. ساداقلارنىڭ سىغىمچانلىقى هەر خىل بولغان. گۆرلۈكلەردە 5 — 12 ئوق سېلىنغان ساداقلار بايقالغان ⑳. لېكىن، ساداقنىڭ ئەمەلىي سىغىمچانلىقى ئۇنىڭدىن خېلى ئارتۇق بولۇشى كېرەك.

كىماكلارغا تەۋە دەپ قارالغان يادىكارلىقلاردىكى يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قورال ـ جابدۇقلىرى چېگرىداش زېمىنلاردىكى دەۋرداش يادىكارلىقلاردىكىدىن خېلى كۆپ. بۇ هال ئالدى بىلەن چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللاردا كۆرۈلىدۇ. بۇ پاكىتتىن كىماكلارنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىدە، بولۇپمۇ يېقىن ئارىلىقتىكى

جەڭدە بۇخىل قوراللارنىڭ بىر قەدەر زور رول ئويناپغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. كىماك يادىكارلىقلىرىدا چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللارنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىنى تاپقىلى بولىدۇ.

قوش بىسلىق قىلىچلار

قەدىمكى كىماكلارغا تەئەللۇق بولغان يادىكارلىقلاردىن تېپىلغان قوش بىسلىق قىلىچلار تىغنىڭ توغرا كەسمىسى بويىچە ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 - گۇرۇپپا. رومبا شەكىللىكلەر، بىر تەپ. بالدىقى قىيىق شەكىلدە. قىيىنزارلىق ئارال (ئوب ۋادىسى) يادىكارلىقى 3 - قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا. تىغ ئۇزۇنلۇقى 99 س م، كەڭلىكى 2.8 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 12 س م. تىغى تۈز، قوش بىسلىق، ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكىلدە. بالدىقى تۈز بولۇپ، ئىككى ئۇچى تار. دەستىسى تۈز. تىغى، بالدىقى ۋە دەستىسى بەك چىرىپ كەتكەن.

2 - گۇرۇپپا. لىنزا شەكىللىكلەر، بىر تەپ. بالدىقى چاسا شەكىلدە. تاراسوۋو يادىكارلىقى 2 - قورغان 1 - گۇردىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑱. تىغنىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 60 س م، تىغنىڭ كەڭلىكى 2 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 10 س م. تىغى تۈز، قوش بىسلىق، ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكىلدە، بالدىقى تۈز ۋە چاسا شەكىللىك، دەستىسى تۈز. سۇنۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان. قىلىچنىڭ سىرتقى يۈزى پۈتۈنلەي چىرىپ كەتكەن.

تۈز قىلىچلار

كىماكلارنىڭ يادىكارلىقلىرىدىن تېپىلغان تۈز قىلىچلار بىر

گۈرۈپپا بولۇپ، ھەممىسى ئۇچ قىرلىق، ئالتە تىپقا ئايرىلىدۇ.
1 ـ تىپ. بالدىقى كرېست شەكىللىك. سروستكى يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑥. تىغ ئۇزۇنلۇقى 96 س م، كەڭلىكى 4 س م. دەستىسى تېپىلمىدى. تىغى يەككە بىسلىق، تۇز. بالدىقى جۇپلەنگەن مىس قاداقلاردىن ياسالغان ۋە ھايۋانات شەكلىدىكى نەقشلەر ئويۇلغان. تىغ بويىدا ئىككى جۇپ مىس ھالقا بولۇپ، ئۇزۇنارا سىرتماق شەكلىدە تۇتاشتۇرۇلغان، غىلاپ-نىڭ ئايىغ قىسمىدىكى توقىسى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ھايۋانات شەكلىدىكى نەقشلەر ئويۇلغان. س. كىسىلىپ ۋىنىڭ پىكرىچە، بۇ نۇسخا يېقىن شەرقتىن (ئوتتۇرا شەرقتىن ـ ت.) كىرگۈزۈلگەنىكەن.
2 ـ تىپ. بالدىقى قېيىق شەكلىدە. ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: سروستكى، 4 ـ قورغان؛ سولونوۋكا (ئوب ۋادىسى)، 1 ـ قورغان ⑧. تىغ ئۇزۇنلۇقى 70 س م، كەڭلىكى 3 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 4.6 س م. تىغى تۇز، يەككە بىسلىق، ئۇچلىرى سۇنۇپ كەتكەن. بالدىقى تۇز، ئىككى ئۇچى تار. دەستىسى تۇز. ھەر ئىككى نۇسخىنىڭ دەستە بېشى سۇنۇپ كەتكەن.
3 ـ تىپ. بالدىقى قاداقسىمان شەكلىدە. يېقىن يېلبانا يادىكارلىقى 1 ـ قورغان 5 ـ گـۆردىن تېپىلغـان بىر نۇسخا ⑩. تىغ ئۇزۇنلۇقى 85 س م، كەڭلىكى 4 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 15 س م. تىغى يەككە بىسلىق، تۇز، ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە. بالدىقى ۋە دەستىسى تۇز. دەستە بېشى تولۇق ساقلانمىغان. تىغ بويىدا غىلاپتىن قالغان ھالقىسى بار. غىلاپنىڭ تىتىلىپ كەتكەن قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان.
4 ـ تىپ. بالدىقى چاسا شەكىلدە. بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: گرىازنوۋ II، 5 ـ قورغان؛ كاربولىغا VII؛ گىلىۋو V، 6 ـ قورغان؛ قىزىل تۇ،

2 ـ قورغان؛ يۇپتېر (شەرقىي قازاقىستان)، 4 ـ قورغان ⑱. تىغ ئۇزۇنلۇقى 85 س م، كەڭلىكى 4 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 10 س م. تىغى تۈز، يەككە بىسلىق، ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، بالدىقى تۈز ۋە چاسا شەكىللىك. بىر نۇسخىسىدا دەستە بېشىغا كۈمۈش يالتىلغان. غىلاپنىڭ كۈمۈش يالتىلغان، ئۆسۈملۈك شەكلىدىكى نەقىش ئويۇلغان باشقى ساقلىنىپ قالغان.

5 ـ تىپ. بالدىقى ئىلمەك شەكلىدە. ئورلوۋكا يادىكارلىقى، 1 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑲. تىغ ئۇزۇنلۇقى 68 س م، كەڭلىكى 3 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 15 س م. تىغى يەككە بىسلىق ھەم تۈز، بالدىقى تۈز، ياخشى ساقلانمىغان بولۇپ، ئىككى ئۇچى تىغ ۋە دەستىنىڭ ئىككى يېنىغا چىقىپ تۇرىدۇ. دەستىسى تۈز، ئۆسۈملۈك نەقشى چۈشۈرۈلگەن توقىسى بار. تىغ بويىدا ئىككى جۈپ غىلاپتىن قالغان ھالقىسى ساقلىنىپ قالغان، ھالقىلار تاسما ۋە توقا بىكىتىش ئۈچۈن ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇلغان، توقىسىغا ئۆسۈملۈك نەقىشلىرى ئويۇلغان.

6 ـ تىپ. بالدىقى يوق. بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: يېڭىن يېلبانا Ⅶ، 78 ـ گۆر؛ سىروستكى؛ ئۈست كوزلۇخا (ئالتاي)؛ گېلىۋۇ Ⅴ، 6 ـ قورغان؛ گېلىۋۇ Ⅶ، 1 ـ قورغان ⑰. تىغ ئۇزۇنلۇقى 85 س م، كەڭلىكى 4 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 9 س م. تىغى يەككە بىسلىق، تۈز، ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، دەستىگە تۈتۈشىدىغان جايىدا مۇنىكى بار. بەزى نۇسخىلارنىڭ سۈنۈقلىرى ساقلىنىپ قالغان.

يېنىك قىلىچلار

كىمنىڭ يادىكارلىقلىرىدىن چىققان يېنىك قىلىچلار ئىككى

گۈرۈپپا بولۇپ، بىر نەچچە تېپقا بۆلۈنىدۇ.

1 ـ گۈرۈپپا. ئۇچ قىرلىقلار، تۈز، تۆت تېپ.

1 ـ تېپ. بالدىقى قېيىق شەكلىدە. سىروستكى، 2 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑧. تىغ ئۇزۇنلۇقى 80 س م، كەڭلىكى 8 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 8 س م. تىغى يەككە بىسلىق، تۈز، ئۇچى سۈنۈپ كەتكەن ۋە بالدىقى قىسمەن ساقلىنىپ قالغان. دەستىسى بىس تەرەپكە ئىگىلىگەن. غىلاپنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان.

2 ـ تېپ. بالدىقى قاداقسىمان شەكلىدە. ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: قىزىل تۇ، 6 ـ قورغان؛ سلاۋيانكا (شەرقىي قازاقستان)، 9 ـ قورغان ⑨. تىغ ئۇزۇنلۇقى 77س م، كەڭلىكى 3 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 11س م. تىغى يەككە بىسلىق، ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، بالدىقى تۈز ۋە قاداقسىمان، دەستىسى بىس تەرەپكە ئىگىلىگەن. دەستىسىنىڭ تۈتقۇچىدا قاپلىما بېكىتىش ئۈچۈن ئىلمەك چىقىرىلغان.

3 ـ تېپ. بالدىقى چاسا شەكلىدە. ئىككى نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: قىزىل تۇ 5 ـ قورغان، سلاۋيانكا 2 ـ قورغان ⑩. تىغ ئۇزۇنلۇقى 70 س م، كەڭلىكى 3 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 9 س م. تىغى يەككە بىسلىق، ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، بالدىقى تۈز چاسا شەكىللىك، دەستىسى بىس تەرەپكە ئىگىلىگەن. دەستە تۈتقۇچىدا قاپلىما بېكىتىش ئۈچۈن ئىلمەك چىقىرىلغان.

4 ـ تېپ. بالدىقى زىننەتلىك. شەرقىي قازاقستاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑪. تىغ ئۇزۇنلۇقى 74 س م، كەڭلىكى 3 س م، دەستە ئۇزۇنلۇقى 7 س م. تىغى يەككە بىسلىق، ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، بالدىقى ئەگىم، دەستىسى بىس تەرەپكە ئىگىلىگەن. بالداقنىڭ ئىككى بېشى شاربىكسىمان بولۇپ، ئۇچى تەرەپكە ئىگىلىپ تۇرىدۇ.

2 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ قىرلىقلار، سەل ئېگىلگەن، ئىككى تەپ.

1 ـ تەپ. بالدىقى قېيىق شەكىلدە. يېقىن يېلبانا Ⅷ يادىكارلىقى 2 ـ قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا ⑭. تىغ ئۇزۇن-لۇقى 80 س م، كەڭلىكى 3 س م، دەستىسى 3 س م. تىغى يەككە بىسلىق ئەگرى، ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكىلدە، بالدىقى تۇز. تىغى سۇنۇپ كەتكەن.

2 ـ تەپ. بالدىقى يوق. يېقىن يېلبانا Ⅴ يادىكارلىقى 6 ـ گۇردىن تېپىلغان بىر نۇسخا. تىغ ئۇزۇنلۇقى 70 س م، كەڭلىكى 2 س م، دەستىسى 10 س م. تىغى يەككە بىسلىق، ئەگرى، دەستىگە تۇتۇشىدىغان جايىدا مونىكى بار. دەستىسى بىر تەرەپكە ئېگىلگەن. دەستە تۇتقۇچىنىڭ تىغ ئوقىغا نىسبەتەن جايلاشقان ئورنى سەل ئۆزگىچە. ئادەتتە چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە تۇتقۇچ تىغنىڭ دۇمبىسى بە-لەن بىر سىزىقتا سوقۇلغان بولىدۇ، لېكىن مەزكۇر نۇسخىدا تۇتقۇچ تىغنىڭ بىسى بىلەن بىر سىزىقتا سوقۇلغان بولۇپ، خۇددى بوغۇملۇق خەنجەرلەرگە ئوخشايدۇ.

ئەسەرلەردە مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى يادىكار-لىقلاردىن چىققان چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارغا مۇناسىۋەت-لىك مەسىلەر تەكرار مۇھاكىمە قىلىنغان. جۇملىدىن، سروستكىن مەدەنىيىتىدىكى ئەرلەر كۆمۈلگەن گۆرلەردە-كى چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارنىڭ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغانلىقى تەكىتلەنگەن ⑮. بەزى تەتقىقاتچىلار تۇز ۋە يېنىك قىلىچلار ئالتاينىڭ ئۆزىدە ياسالغان بولۇشى مۇمكىن، دېگەن قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى ⑯. سروستكىن ۋە كىماك قو-رال تۇرلىرى ئىچىدىكى چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارنىڭ تېپولوگىيىسى ۋە كېلىپ چىقىشىغا ئائىت بىر قىسىم مەسىلەر يۈ. پىلوتىنكوۋنىڭ ۋە مەزكۇر ئەسەر ئاپتورىنىڭ مەخسۇس ماقا-

لىلىرىدە قارالغاندى ﴿. سروستكىن مەدەنىيەتىدىكى چاپقۇچى قوراللار يېقىن ئارىلىق جېكىدىكى ئاساسلىق ھۇجۇم قىلىش قوراللىرى دەپ قارالماقتا ﴿. نۆۋەتتە بۇ يەكۈنگە ماھىيەتلىك تولۇقلاش كىرگۈزۈش مۇمكىن.

كىماكلارنىڭ چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللىرىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى ئۇلارنىڭ كەڭ تارقالغانلىقى ۋە تېپلىرىنىڭ كۆپ خىللىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. مىلادىيە 1 - مىڭ يىللىنىڭ ئاخىرىدا كىماكلار چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللارنىڭ ھەممە تۈرلىرىگە ئىگە بولغان، يەنى قوش بىسلىق، تۈز، يېنىك قىلىچلار. قوش بىسلىق قىلىچلار كىماك قاغانلىقىنىڭ شىمالىي رايونلىرىغا خاس بولغان، يېنىك قىلىچلار ئىرتىش دەريياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا، ئالتاي دالىلىرىدا ۋە ئوب ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدا ئىشلەتىلگەن. ئوب ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدا يەنە تىغى بەكرەك ئېگىلگەن يېنىك قىلىچلارمۇ كۆرۈلىدۇ. بىر دەۋردىكى قورال تۈرلىرى ئىچىدە چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللارنىڭ تۈر، گۇرۇپپا ۋە تېپلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپ بولغانلىقى ئۇلارنىڭ قايتا - قايتا تېخنىكىلىق پىششىقلاشتىن ئۆتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ھەر قايسى تېپلاردىكى تېپىلمىلار سانى ئانچە كۆپ بولمىغاچقا، ھازىرچە ئاساسلىق شەكىللەرنى ئايرىپ چىققىلى بولمايدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، مەزكۇر رايوندا ئومۇمەن دەستىسى تۈز ياكى ئېگىلگەن يەككە بىسلىق تۈز تىغلار ئومۇملاشقان.

كىماكلارنىڭ چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللىرىنىڭ يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانلىقى شەكسىزدۇر. يېڭى ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ قوش بىسلىق، تۈز ۋە يېنىك قىلىچلىرى يېقىن ئارىلىقتىكى ۋە قوچاقلاشما جەڭلەردە دۈشمەنگە زەربە بېرىشتە ئىشلىتىلىدىغان ھەممە قوراللىرىدىن كۆپ بۇ قوراللار چېگىرىداش زېمىنلاردىكى شۇ دەۋر قوراللار تۈرلىرى ئىچىدە ئەڭ راۋاجلانغان تۈر بولۇپ كۆرۈنىدۇ.

نەيزىلەر

كىماك يادىكارلىقلىرىدا ئاز ساندىكى نەيزە باشاقلىرى تېپىلغان. ئۇلار باشاقنىڭ توغرا كەسمىسى بويىچە ئۇچ گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ.

1 ـ گۇرۇپپا. رومبا شەكىللىكلەر، بىر تەپ. سوزۇنچاق رومبا شەكىلدە. جەمئىي ئۇچ نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكىي يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: تېز ئېقىن (ئوب ۋادىسى)؛ يېقىن پېلبانا Ⅷ، 1 ـ قورغان، 5 ـ گۆر؛ قارا كۆرىيا (ئالتاي) ⑨. باشاق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 13 س م، كەڭلىكى 3 س م، تۆشۈك ئۈزۈنلۇقى 11 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، گەۋدىسى تار ياكى كەڭ، قىرلىرى ئۇزۇن، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۆشۈكلۈك ساپقى ئۇزۇن ۋە جىپسىلاشمىغان بولۇپ، ياغاچ دەستىنى بېكىتىش ئۈچۈن تۆشۈكچە ياكى مۇنەكچە چىقىرىلغان. بىر نۇسخىنىڭ تۆشۈكلۈك ساپقى سۇنۇپ كەتكەن.

2 ـ گۇرۇپپا. لىنزا شەكىللىكلەر، بىر تەپ. سوزۇنچاق رومبا شەكىلدە. سىروستكى، تروپتسكويې يادىكارلىقلىرىدىن تېپىلغان ئىككى نۇسخا ⑩. گەۋدە ئۇزۇنلۇقى 9 س م، كەڭلىكى 2 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 8 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، گەۋدىسى تار ياكى كەڭ، قىرلىرى ئۇزۇن، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۆشۈكلۈك ساپقى ئۇزۇن ۋە جىپسىلاشمىغان.

3 ـ گۇرۇپپا. ئۇچ يانلىقلار، بىر تەپ. سوزۇنچاق رومبا شەكىلدە. كاربولىغا Ⅷ يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا. گەۋدە ئۇزۇنلۇقى 13 س م، كەڭلىكى 2 س م، تۆشۈك ئۇزۇنلۇقى 8 س م. باشاق ئۇچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، قىرلىرى ئۇزۇن بولۇپ، كۆتۈرۈلۈپ چىققان ئۇچ قوۋۇرغا شەكلىدە، قاناتچىلىرى يانتۇ، تۆشۈكلۈك ساپقى ئۇزۇن ھەم جىپسىلاشمىغان.

كىماكلار ۋە ئۇلارغا قارام قەبىلىلەر ياشىغان زېمىنلاردا ئاندا ـ

ساندا ئۇچراپ قالمدىغان مىس تاختىلاردا ئۇزۇن ياغاچ دەستىلىك نەيزىلەر-نىڭ سۇرىتى چۈشۈرۈلگەن.

كىماك يادىكارلىقلىرىدىكى نەيزە باشاقلىرىنىڭ تىپولوگىيە مەسىلىلىرى مەخسۇس ئەسىرىمىزدە قارالغانىدى ⑫. ياكونۇر 5 - قورغاندىكى تېپىلمىلار ئاساسىدا ئايرىلغان بىر تىپ قەدىمكى تۈركلەرنىڭ قورال تۈرلىرىگە كىرگۈزۈلسە توغرا بولاتتى.

نەيزىلەرنى يېنىك قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ جەڭ قوراللىرى تەركىبىگە كىرگەن، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. ۋەھالەنكى، ئەينى دەۋر يادىكارلىقلىرىدا قوغدىنىش ۋاستىلىرى-نىڭ بولغانلىقىدىن ۋە قويما تاختىلاردا ساۋۇت كىيگەن جەڭچى-لەرنىڭ سۈرەتلىرى چۈشۈرۈلگەنلىكىدىن قارىغاندا، كىماكلاردا ساۋۇتلۇق چەۋەندازلارنىڭمۇ بولغانلىقىنى قىياس قىلىش مۇمكىن. توغرا كەسمىسى قوپال ۋە گەۋدىسى تار ئايرىم نۇسخىلار توسۇقنى يېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بولسا كېرەك. يېنىك نەيزىلەر قول بىلەن ئېتىلغان بولۇشى مۇمكىن.

ماتېرىيال كەمچىل بولغانلىقى ئۈچۈن كىماكلارنىڭ نەيزە شەكىللىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈشكە مۇمكىن بولمايدۇ.

كىماك يادىكارلىقلىرىدىكى قوغدىنىش قوراللىرىنىڭ پارچە-لىرى پەقەت بىر يەردىلا بايقالدى. بۇ ئالتاي دالىلىرىدا تېپىلغان تۆمۈر ساۋۇتنىڭ قاداقلىرىدىن ئىبارەت.

ساۋۇتلار

مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىغا تەئەللۇق بولغان،

ئالتاي دالىلىرىدىن تېپىلغان ساۋۇتلار قاداقلىرىنىڭ شەكلى ۋە بېكىتىلىش ئۇسۇلى بويىچە بىر تىپنى شەكىللەندۈرىدۇ. قاسراق-سىمان. تروبىتسكوبي يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا. قا-داقلارنىڭ شەكلى ۋە ئۆلچەملىرى، ئۇلاردىكى توقۇشۇكلەرنىڭ سانى ۋە ئورۇنلاشقان جايلىرى ناھايىتى پەرقلىق. تولىسى تېك بۇلۇڭ-لۇق قاداقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئاستىنقى قىسمى يۇمىلاق ۋە چوڭرىسىدە توقۇشۇكلىرى بار، ئۆلچىمى 3×5 س م (8 دانە). يەنە تېك بۇلۇڭلۇق ۋە تراپېتسىيە شەكلىدىكى قاداقلارمۇ بولۇپ، توقۇشۇكلىرىنىڭ سانى ھەر خىل، ئۇلچىمى 3×5تىن 3×7 س م غىچە (10 دانە). قاداقلاردىن بىرى تار ۋە ئېگىلگەن بولۇپ، ئۆلچىمى 5.2×8 س م. بىر مۇنچە قاداقلارنىڭ سۇنۇق-لىرى ساقلىنىپ قالغان.

ئەگەر بۇ قاداقلارنىڭ ھەممىسى بىر ساۋۇتنىڭ بولسا، ئۇ-لارنى شەكلى، بېكىتىلىش ئۇسۇلى ۋە ئورنىغا قاراپ ئۇچ گۇرۇپ-پىغا ئايرىغىلى بولىدۇ. بىر گۇرۇپپا تېك بۇلۇڭلۇق ۋە تراپېت-سىيە شەكىللىك قاداقلاردىن تەركىب تاپقان. بۇلارنىڭ چوڭرىلە-رىدە تەگلىككە بېكىتىش ئۇچۇن تېشىلگەن ئاز ساندىكى توقۇشۇك-لىرى بار. ئىككىنچى گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلغان قاداقلارنىڭ توقۇمىدىكى قىسمى يۇمىلاق بولۇپ، قاسراق شەكلىدە بېكىتىش مۆلچەرلەنگەن. ئۆلچەملىرى بۇلاردىن چوڭراق ۋە توقۇشۇكلىرىمۇ كۆپرەك بولغان تېك بۇلۇڭلۇق قاداقلارمۇ شۇلارغا ئوخشايدۇ. بۇلارنى ئۇچىنچى گۇرۇپپىغا كىرگۈزۈش مۇمكىن. شۇنداق پە-رەز قىلىشقا بولىدۇكى، بىرىنچى گۇرۇپپىدىكى قاداقلار ساۋۇت-نىڭ گەۋدە قىسمىغا، ئىككىنچى گۇرۇپپىدىكىلىرى يەڭلەرگە، ئۇچىنچىلىرى ئېتەككە بېكىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

15 ـ رەسىم كىماك ساۋۇتى
(ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن)

ساۋۇتنىڭ تاشـ
قى كۆرۈنۈشى كۈـ
لۈندىن يادىكارلىقـ
دىن تېپىلغان مىس
تاختىدا ئېنىق كۆرۈـ
نۈپ تۇرىدۇ. بۇ تاخـ
تىدا ئوقيا ئېتىۋاتـ
قان پىيادە جەڭچىـ
نىڭ سۈرىتى ئىپادىـ
لەنگەن. بۇ جەڭچى
كىيگەن ئۇزۇن ئېـ
تەكلىك ساۋۇت بەـ
دەننى كۆكرەكتىن
تىزغىچە يېپىپ تۇـ
رىدۇ، يەلكە ۋە قولـ
لارنى ياپمايدۇ.

قورال تۈرلىرى

بىز مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى ئالتاي كۆچمەنـ
لىرىنىڭ قورال ـ ياراغلىرىغا باھا بېرىپ بولغاندىۋق (100).
يىراق ۋە يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭ قوراللىرى ھەمدە قوغدىنىش
ۋاستىلىرى ھېسابقا ئېلىنغانىدى. نۆۋەتتە يېڭى مەلۇماتلار ئار-

قىلىق مۇشۇ باھانى تولۇقلاشقا بولىدۇ. كىماك قوراللىرىنىڭ ئومۇمىي جەدۋىلىدە 11 تۈر كۆرسىتىلگەن بولۇپ، بۇلار 25 گۇرۇپپا ۋە 57 تىپقا بۆلۈنىدۇ. ئوقلار ۋە چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللىنىڭ تۈرى ئەڭ كۆپ.

ئەينى دەۋردىكى كىماك جەڭچىلىرى ھەر خىل تىپلاردىكى مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيالار بىلەن قوراللانغان. ئۇلارنىڭ ئۇچ يانلىق، ياپىلاق ۋە توسۇقنى يارغۇچى تۆمۈر ئوقلىرى كۆپ بولغان، يەنە ئاز ساندا سۆڭەك ئوقلىرىمۇ بولغان. ئوقلار قېيىن پوستىدىن ياسالغان ساداقلارغا سېلىنغان. كىماك چەۋەندازلىرى يېقىن ئارىلىقتىكى ۋە قۇچاقلاشما جەڭلەردە قوش بىسلىق، تۆز ۋە يېنىك قىلىچلارنى، نەيزە، گۈرزە، پالتىلارنى ئىشقا سالغان، پىيادە ئۇرۇشقاندا خەنجەرلەردىنمۇ پايدىلانغان. قوغدىنىش ۋاسىتىلىرى قاسراقسىمان ساۋۇت، كونۇس شەكىللىك دۇبۇلغا ۋە دۇگىلەك ياغاچ قالقانلاردىن ئىبارەت بولغان.

كىماكلار ۋە ئۇلارغا قارام بولغان قەبىلىلەرنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرى ئاساسەن يېنىك قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەرلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار يىراق ئارىلىقتىكى جەڭلەردە يا ۋە ئوقلارنى، يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭلەردە چاپقۇچى - سانجىغۇچى قوراللارنى ئىشلىتەتتى. شەرقىي قازاقىستان، ئالتاي ۋە ئوب ۋادىسىدىكى بۇنداق ئەترەتلەرنىڭ تەركىبىدە ساۋۇت كىيگەن ئېغىر قوراللىق چەۋەندازلارمۇ بولغان. كىماك قاغانلىقىنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا قورال تۈرلىرى بىر قەدەر ئاددىي بولۇپ، ئوقيا، گۈرزە ۋە خەنجەردىن تەركىب تاپقان. ئېھتىمال، يېنىك قوراللانغان يارەمچى ئاتلىق قوشۇننىڭ قوراللىرى شۇنداق بولسا كېرەك.

كىماك قوشۇنى ئاساسىي جەھەتتىن يېنىك قوراللانغان، لېكىن يېقىن ئارىلىق جېڭىدە مۇستەھكەم، ھەرىكەتچان ۋە تېز يۈرەر ئاتلىق قىسىملاردىن تەركىب تاپقان.

16 ـ رەسىم كىنىڭ جەڭچىلىرىنىڭ سۈرەتلىرى

17 ـ رەسىم ئۇيغۇر قوراللانغان كىنىڭ جەڭچىسى

ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى

كىماكلارنىڭ ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى مەخسۇس تەتقىقات ماۋزۇسى قىلىنغانىدى. ب. كۇمپكوۋنىڭ پەرىزىچە، كىماكلار 656 - يىلى غەربىي تۈرك قاغانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ تەركىبىدىن بۆلۈنۈپ چىققان (101). ئۇلارنىڭ شۇ دەۋردىكى قوشۇنلىرىنىڭ تەشكىلىي ۋە تەركىبى ھەققىدىكى مەلۇماتلار ناھايىتى ئاز. بىزگە مەلۇم بولغىنى شۇكى، گەردىزى كىماك قەبىلىسىنىڭ باشلىقى «شاد تۇتۇق» ئۇنۋانى بىلەن ئاتالغان، دېگەن (102). بۇ ئۇنۋاندا تۈركلەرنىڭ ئىككى خىل ئەمەل نامى بىرلەشتۈرۈلگەن: «شاد» يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەل بولۇپ، ئاساسەن ھۆكۈمدار قاغان ئۇرۇقىنىڭ ئەزالىرىغا بېرىلەتتى؛ «تۇتۇق» بەلگىلىك زېمىنىنىڭ باشقۇرغۇچىسى، ھەربىي نائىب ۋە ھەربىي ۋالىي ئىدى. ئېھتىمال، بۇنداق ئۇنۋان كىماك تۈرىلىرىگە غەربىي تۈرك قاغانلىرى تەرىپىدىن بېرىلگەن بولسا كېرەك. قاغانلىق يىمىرىلگەندىن كېيىنمۇ ئۇلارنىڭ بۇ ئۇنۋانىنى ساقلاپ قالغانلىقى ئۇلارنىڭ ئەينى دەۋردىكى كۆچمەنلەر دۇنياسىدا بۇنىڭدىن چوڭراق رولنى تالىشىش ئىمكانىيىتى بولمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىدا ئۇيغۇر قاغانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسىم قەبىلىلىرى كىماك قەبىلە ئىتتىپاقىغا قوشۇلدى (103). ئەنە شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ كىماك ئىتتىپاقى مۇنداق يەتتە قەبىلىدىن تەركىب تاپتى: ئىمى، ئەمەك، تاتار، بايانەر، قىپچاق، لانىكاز ۋە ئاجلاد. كىماك ھۆكۈمدارى «يابغۇ» ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلدى (104). بايانەر ۋە تاتارلار شەرقتىن كەلگەن قەبىلىلەر دەپىلىدۇ (105). باشقا بىر رىۋايەتتە كىماكلارنىڭ ئۆزلىرى چەتتىن كەلگەن دەپىلىدۇ ۋە ئۇلار كۇموخ ياكى قاي دەپ ئاتىلىدۇ (106).

قانداقلا بولمىسۇن، 9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىغا كەلگەندە قىرغىز قاغانلىقى چېگرىلىرىنىڭ غەربىدىكى يەرلەردە كىماك ئىتتىپاقى دەپ ئاتالغان كۈچ قەبىلىلىك بىرلەشمە پەيدا بولدى. ئەينى دەۋردە كىماك قوشۇنى ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ پىدائىيلەر بىدىن تەشكىللەنگەن بولسا كېرەك. تامىم ئىبنى بەھرنىڭ مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، 9 - ئەسىردىكى «كىماك پادىشاھىنىڭ» قوشۇنىدا 20 مىڭ «سەر خىل چەۋەندار» بولغان (107). بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، كىماك قوشۇنى ئونلۇق پرىنسىپى بويىچە ئەترەتلەرگە بۆلۈنگەن ھەمدە پىدائىيلار بىلەن بىر قاتاردا مۇنتەزىم «پادىشاھ قوشۇنى» بولغان. ئىرتىشنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى مەركەز قىلغان دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن كىماكلارنىڭ ھۆكۈمدارى قاغان ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلدى، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى ئاھالە 12 ئايماققا بۆلۈنگەن، ئۇلاردىن بىرى بىۋاستە پادىشاھقا قاراشلىق بولغان، باشقىلىرى ئايماق بەگلىرىگە قارىغان، ئايماق بەگلىرى قاغان قوشۇنىغا مەلۇم ساندا ئەسكەر چىقىراتتى (108). قاغان جەڭ مەيدانىدا خىزمەت كۆرسەتكەن ھەربىي باشلىقلارغا ئايماقلارنى تەقسىم قىلىپ بېرەتتى.

ئايماقلارنىڭ تەقسىم قىلىنىشىدا قوشۇن ۋە ھاكىمىيەتنى مەركەزلەشتۇرۇش، قەبىلىلەرنىڭ چېچىلاڭغۇلۇقىنى تۈگىتىش مەقسەت قىلىنغان بولسا كېرەك. ھالبۇكى، مەركەزلەشتۇرۇش ئەمەلگە ئاشمىغان. كىماك قوشۇنى يەنە بۇرۇنقىدەكلا تۇرلۇك قەبىلىلەرنىڭ پىدائىيلىرىدىن تەركىب تاپقان ۋە قاغان قوشۇنىنىڭ ئەتراپىغا ئۈيۈشتۇرۇلغان. كىماكلار مەملىكىتىدە ئاتلىق قوشۇن بىلەن بىر قاتاردا پىيادە ئەسكەرلەر قوغدايدىغان كۆپلىگەن شەھەر - قەلئەلەر بولغان. بۇ پىيادە ئەسكەرلەر شەھەر - قەلئەلەردىكى سوغدى ئاھالىسىدىن تەشكىللەنگەن بولسا كېرەك (109). ئاستانە، يەنى «قاغان شەھىرى چوڭ شەھەر بولۇپ، تۆمۇر دەرۋازىلىق سېپىللار بىلەن قورشالغان». شەھەردە پادىشاھنىڭ

نۇرغۇن مۇھاپىزەتچىلىرى، قوشۇنى ۋە قورال - ئەسلىھەلىرى بولغان (11).

شۇنداق قىلىپ، 9 — 10 - ئەسىرلەردە كىماك قوشۇنى ئاتلىقلار ۋە پىيادىلەردىن ئىبارەت ئىككى تۈرلۈك قوشۇندىن تەركىب تاپقان ۋە قاغان قوشۇنى، ئايماق پىدائىيلىرى، قەلئە قوغدىغۇچىلىرىدىن ئىبارەت ئۇچ ئاساسلىق تارماقتا ئايرىلغان. قوشۇننىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى ۋە سانى توغرىسىدا بىر نېمە دېمەك تەس. ئېنىمالغا يېقىن بولغىنى شۇكى، كىماك قوشۇنى ئونلۇق سىستېمىسى بويىچە ئەترەتلەرگە بۆلۈنگەن، ھەر بىر ئايماق تەخمىنەن 10 مىڭ ئەسكەر چىقارغان. شۇنداق بولغاندا، كىماك قوشۇنىنىڭ سانى 120 - 130 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرگە يېتىدۇ. كىماك قاغانلىقىنىڭ سىياسىي مەركىزى ئالاكۆل ئۆيمانلىقىدا بولۇپ، بىر يۇرۇش سېپىللار بىلەن قورشالغان (11). ئەھۋالدىن قارىغاندا، كىماك دۆلىتىدە ياشىغۇچى سوغدى ئاھالىسىنىڭ ئاساسلىق قىسمى ئەنە شۇ رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان بولسا كېرەك. ھەر بىر شەھەر - قەلئەنىڭ ئىستىھكام سىستېمىسى، قوراللىق كۈچلىرى ۋە ھەربىي قوماندانلىرى بار ئىدى. ئۇرۇش يۈز بەرگەن ئەھۋالدا شەھەرلەر پۈتۈنلەي ئۆز ئالدىغا ھەرىكەت قوللىناتتى. بەزى شەھەرلەر كىماك قاغانىغا بېقىنغان ئۆز «پادىشاھى» تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى (11). قاغان قاغانلىقتىكى بارلىق قوراللىق كۈچلەرنىڭ ئالىي باش قوماندانى ئىدى. ئەل خارەزمىنىڭ ئەسىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «خاقان - تۈركلەرنىڭ ئاساسلىق پادىشاھىدۇر. خاقان دېگەنلىك خانلارنىڭ خانى، يەنى ھۆكۈمدارلارنىڭ ھۆكۈمدارى دېگەنلىكتۇر. بۇ خۇددى پارسلارنىڭ شاھىنشاھ دېگىنىگە ئوخشايدۇ» (11). قاغان ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىگە ياكى ئۆزى، ياكى يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارى ئارقىلىق يېتەكچىلىك قىلاتتى. بەزى مەنبەلەردە بۇ ئەمەلدارلار ئىچىدە ھاجىپ ۋە ۋەزىرلەرنىڭ بولغانلىقى

ئېيتىلىدۇ (11). مۇبادا ئۇرۇشلار دۆلەت مىقياسىدا بولمىسا، يەرلىك «پادىشاھلار»، ئايماق بەگلىرى ۋە ياكى قەبىلە ئاقساقاللىرى يۇرۇشلەرگە باشچىلىق قىلىشى مۇمكىن ئىدى.

يىغىپ ئېيتقاندا، كىماكلارنىڭ ھەربىي تەشكىلى بىر قەدەر مۇرەككەپ دەرىجە تۈزۈمىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، ئايرىم تارماقلار نىسبەتەن يۇقىرى ھوقۇققا ئىگە ئىدى. كىماكلاردا ھوقۇقنىڭ تارقاقلاشتۇرۇلۇشى ۋە ھەربىي تەشكىلنىڭ نىسبەتەن ئاجىز بولۇشى كۆپ قەبىلىلىك بىرلەشمىدە ئالاھىدە ساپالىق ئەسكىرىي كۈچكە تايىنىپ ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن ئېتنىك تۈركۈمنىڭ بولمىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ ھال مەركەزدىن قېچىش خاھىشلىرىنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، كىماك دۆلىتىنىڭ پارچىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يەنە قىپچاقلار باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، كىماكلارنى رەھبەرلىك ئورنىدىن چۈشۈرگەنلىكى ۋە نايمانلار غەربكە بېسىپ كەلگەنلىكى سەۋەبىدىن كىماك قاغانلىقى يىمىرىلگەن، دەپ پەرەز قىلىشقىمۇ بولىدۇ (11).

ئۇرۇش سەنئىتى

كىماكلار ۋە ئۇلارغا قارام قەبىلىلەرنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىگە باھا بېرىشتە بىز ئۇلارنىڭ جەڭ قىلىش ئۇسۇللىرىدىكى ئۆزگىچە خاس ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلىرىنى ھېسابقا ئالدۇق (11). يۇقىرىدا قەيت قىلغىنىمىزدەك، كىماك قوشۇنى تەسىبەتەن ئوخشاش تۈركىي دىكى، ھەر خىل قوراللانغان ئاتلىق ئەترەتلەردىن تەركىب تاپقان. قورال - ياراغلار تەركىبىدە يىراق ۋە يېقىن ئارلىق جەڭلىرىدىكى توسۇقنى يارغۇچى ئۇنۇملۇك ۋاستىلەر بولغىنى ئۈچۈن كىماك ئاتلىق قىسىملىرى ئېغىر قوراللانغان دۇشمەنگە تەشەببۇسكارلىق بىلەن تاقابىل تۇرالىغان، گەرچە ئۇلارنىڭ ساۋۇتلۇق قىسىملىرى يوق بولسىمۇ، قوراللارنى ئەڭ ئۇنۇملۇك

ئىشلىتىشكە بولىدىغان تاكتىكىنى قوللانغان.

جەڭ ۋاستىلىرى ئىچىدە ھەر خىل ئوقيا ۋە ئوقلارنىڭ بولغىنىدىن قارىغاندا، كىماكلار چېچىلما سەپ تۈزگەن. ساۋۇت كىيمىگەن دۈشمەنگە زەربە بېرىشكە مۆلچەرلەنگەن ئوق باشاقلىرىنىڭ كۆپ بولۇشىدىن قارىغاندا، چېچىلما سەپنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرىنىڭ قوللىنىلغانلىقىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ، يەنى ئۇلار جەڭ مەيدانىدا كەڭ يېيىلغان، ئىككى ياندىن قورشىغان، يالغاندىن چېكىنگەن ۋە باشقىلار.

يېنىك قوراللانغان ئاتلىق دۈشمەنلەر بىلەن بولغان جەڭلەردە كىماك ئاتلىق قىسىملىرى باشقىچە تاكتىكىلىق ئۇسۇللارنىمۇ قوللانغان بولۇشى مۇمكىن. كىماكلار يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىگە ۋە قوغدىنىش كىيىملىرىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن دۈشمەنگە يېقىنلاشقان ئەھۋالدا يېنىك قوراللانغان چەۋەندازلار ئوقياچىلار بىلەن كۆرۈنەرلىك ئۈستۈنلۈككە ئېرىشەلەيتتى. شۇ ئاساستا پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، كىماك قوشۇنى يىراق ئارىلىقتا قىسقىغا جەڭ ئارقىلىق رازۋېدكا قىلغاندىن كېيىن دۈشمەننى يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىشقا مەجبۇرلايتتى ۋە شۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇمغا ئۆتەتتى. بۇڭا سىتە يېقىنلاشقاندا كىماكلار دۈشمەنگە نەيزە، قوش بىسلىق، تۈز ۋە يېنىك قىلىچلار بىلەن زەربە بېرەتتى. دۈشمەننىڭ يېنىك قوراللانغان چەۋەندازلىرى يېقىن ئارىلىق جېڭىدە تەڭ كېلەلمەگەندىن كېيىن قېچىش ئارقىلىق قۇتۇلۇشقا ئۇرۇناتتى.

كىماك ئاتلىق قىسىملىرى دۈشمەننىڭ ئېغىر قوراللانغان چەۋەندازلىرى بىلەنمۇ ئۇنۇملۇك جەڭ قىلالايتتى. بۇنى كىماك ئوقياچىلىرىنىڭ توسۇقنى يارغۇچى ئوق تۈرلىرىنىڭ كۆپ بولغانلىقىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، كىماك قوشۇنى ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار بىلەن توقۇنۇشقاندا يىراق ئارىلىقتىلا جەڭ نەتىجىسىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشاتتى. ھال-

بۇكى، دۇشمەنلەر يېقىنلىشىپ كېلىپ قۇچاقلاشما جەڭ قىلىشقا توغرا كەلگەندىمۇ نۇرغۇن ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە بولالايتتى. كەماكلار يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە ئىشلىتىدىغان زەربە بەرگۈچى ۋاستىلەرنىڭ كۆپ خىللىقى جەھەتتىمۇ ساۋۇتلۇق چەۋەندازلاردىن قېلىشمايتتى. مەخسۇس قوغدىنىش ۋاستىلىرى يېتىشمەيگەنلىكتىن دۇشمەنگە نىسبەتەن ئاجىزراق ئورۇنغا چۈشۈپ قالسىمۇ، لېكىن ھەربىكەتچان بولۇپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۇجۇم قىلالايتتى. مۇبادا، دۇشمەننىڭ ساۋۇتلۇق چەۋەندازلارنىڭ سەپلىرى زەربىگە تاقابىل تۇرالىسا ۋە ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇرسا، كەماكلار تېزلىك ئۈستۈنلۈكىدىن پايدىلىنىپ، تەشكىللىك ھالدا چېكىنىپ كېتەلەيتتى.

كەماكلار ئۆزلىرىنىڭ جەڭ قىلىش ئۈسۇللىرىغا تايىنىپ، مىلادىيە 9 — 10 - ئەسىرلەردە قىرغىزلارنىڭ ئالتاي دالىلىرى ۋە شەرقىي قازاقىستاندىكى ھۇجۇملىرىغا تاقابىل تۇرالىغان (11).

كىماك قوشۇنىدىكى پىيادىلەرنىڭ رولى ھەققىدە پىكىر بايان قىلىش تەسرەك. پىيادىلەرمۇ ئوچۇق دالىدىكى جەڭلەرگە قاتناشقان بولۇشى مۇمكىن. قىيا تاش سۈرەتلىرىدىن قارىغاندا، ئوقيا بىلەن قوراللانغان ساۋۇتلۇق پىيادىلەر يىراق ئارىلىقتىكى جەڭلەرگە قاتناشتۇرۇلغان (11). ئېغىر ساۋۇتلارنى كىيىشكەن پىيادىلەر ئانچە ھەربىكەتچان بولالمايتتى ۋە چەۋەندازلارنىڭ ياردەمسىز ئۆز ئالدىغا ھۇجۇم قوزغىيالمايتتى. پىيادىلەر كەماكلارنىڭ شەھەر - قەلئەلىرىدىكى مۇداپىئەچى قوشۇنلارنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى تەشكىل قىلغان بولۇپ، قاغاننىڭ ساراي، قارارگاھلىرى قاتارلىق جايلارنى مۇھاپىزەت قىلغان بولسا كېرەك. قامالدا قالغاندا ساۋۇت كىيگەن پىيادە ئەسكەرلەر سېپىل ئۈستىدىن دۇشمەنگە ئوق ئاتقان. كۆلۈندىن يادىكارلىقىدىن تېپىلغان تاختىدا ئەنە شۇنداق كۆرۈنۈش تەسۋىرلەنگەن(11).

یازما مەنبەلەردە قوراللىق توقۇنۇشلار پەقەتلا تىلغا ئېلىنمىغان بولغاچقا، كىماكلارنىڭ ئۆز قەلئەلىرىنى قوغداشتىكى ئۇنۇمدارلىقى قانچىلىك بولغانلىقى ھەققىدە بىر نېمە دېمەك تەس. كىماكلارنىڭ ئىستىھكام قۇرۇلمىلىرىنىڭ قانداق بولغانلىقىمۇ تازا ئېنىق ئەمەس. ئەگەر كىماك شەھەرلىرىدە سوغدىلار ياشايتىغان دېگەن پەرەز توغرا بولسا، ئۇلارنىڭ مۇداپىئە قۇرۇلمىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكىگە ئوخشاش بولۇشى كېرەك (120).

مەنبەلەردە كىماكلارنىڭ ئۇرۇشقاقلىقى ۋە كىماك قاغانىنىڭ كۈچ - قۇدرىتى بايان قىلىنىدۇ: «كىماكلارنىڭ پادىشاھى ئۇلۇغ ۋە شان - شۆھرەتلىك پادىشاھلارنىڭ بىرى...» (121). «خاقان — ئۇلۇغ پادىشاھ، ئەزەلدىن تارتىپ ئۇنىڭ تەختىگە پادىشاھ جەمەتىدىكىلەر ۋارىسلىق قىلىدۇ. كىماك پادىشاھى ئالتۇن لىباس ۋە ئالتۇن تاج كىيىدۇ، بىر يىلدا تۆت قېتىم پۇقرالىرى بىلەن كۆرۈشىدۇ» (122). قوشنا ھۆكۈمدارلار ۋە خەلقلەر ھەمىشە كىماكلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ئەندىشە قىلاتتى: «...تۈركلەرنىڭ پادىشاھلىرى خاقانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن، ئۇنىڭ جازاسىدىن، ئۇنىڭ كۈچ - قۇدرىتىدىن، ئۇنىڭ ھۇجۇملىرىدىن ئۆزلىرىنى قاچۇرىدۇ، چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرىمۇ شۇنداق ئەھۋالىلارنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن...» بۇ مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، كىماك قاغانى قوشنا دۆلەتلەر بىلەن داۋاملىق ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرغان (123).

مەنبەلەر ئىشەنچىلىك بولسا، قاغان ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلارنىڭ ئىستراتېگىيىسى ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قىلىشتىن ئىبارەت بولغان. مەنبەلەردە ئومۇمەن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى توغرىسىدا سۆزلەنگەندە، ئۇلارنىڭ بۇلاڭچىلىققا ھەۋەس قىلىدىغانلىقى ئېيتىلىدۇ: «ئۇلار دىن، ھۆكۈمرانلىق، خىراج، ئۆز قەبىلىسىنى سۆيگەنلىكى ئۈچۈن ئەمەس، رىقابەتتىن (ئايالىرنى تالىشىش بۇنىڭ سىرتىدا)، غەزەپلەنگەنلىكتىن، دۈشمەنلەشكەنلىكتىن ئە-

مەس، ۋەتەن ئۈچۈن، ئۆز ئۆيىنى قوغداش ئۈچۈن ئەمەس ...بەلكى بۇلاڭچىلىق ئۈچۈنلا ئۇرۇش قىلىدۇ» (12). قازىماقتا، ئۆزلۈكسىز ھەربىي يۇرۇشلەر كىماك قاغانلىقىنىڭ كۆپ قەبىلە-لىك قوشۇنىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا ۋە قوشۇنلىرىنىڭ ئۇرۇش-تىكى تەشەببۇسكارلىقىنى توسۇشقا پايدىلىق بولغان بولۇشى مۇم-كىن.

كىماك قاغانلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدىكى ئىشغالىيەتچىلىك مەقسىتىنىڭ بولغان - بولمىغانلىقى ھەققىدە بىر نېمە دېمەك تەس. ئەل ئىدىرسىنىڭ خەرىتىسىدە ئاسىيا دالىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى كىماك قاغانلىقىغا تەۋە قىلىپ كۆرسىتىلگەن (125). كىماك قاغانلىرى يۇرگۈزگەن ئىستراتېگىيە يۆنىلىشىنى بەلگە-لىمەك دەرىجىدە كۆچمەنلەر دۆلەتلىرى ئۈچۈن تېپىك دېيىشكە بولىدۇ. ئەپسۇسكى، مەنبەلەردە كىماك قاغانلىرىنىڭ ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدىكى كونكرېت چارە - تەدبىرلىرى ھەققىدە گەپ يوق.

قوشنىلار بىلەن بولغان دائىملىق ئۇرۇشلار كىماك دۆلىتى-نى بۆلگۈنچىلىك بالاسىدىن قۇتقۇزۇپ قالالمىدى. بۇ ئۇرۇشلار جەريانىدا كىماك دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قىپچاق ئېتنىك تۈركۈمى كۆچەيدى ۋە باش كۆتۈرۈپ چىقتى. قاغانلىق يىمىرىل-گەندىن كېيىن قىپچاقلار ئالتايدىن دۇنايغىچە بولغان دالىلاردا يېتەكچى كۈچ بولۇپ قالدى. بۇ جايلار دەشتى قىپچاق دېگەن جۇغراپىيىلىك ۋە ئېتنىك سىياسىي نام بىلەن ئاتالدى. كىماك-لارنىڭ نامى مەركىزىي ئاسىيانىڭ سىياسىي سەھنىسىدىن تېزلا غايىب بولدى.

ئۇچىنچى قىسىم

جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قورال-ياراغ تەرەققىياتى ۋە ئۇرۇش سەنئىتىدىكى ئاساسلىق قانۇنىيەتلەر

جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قورالىرى، ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسى ۋە ئۇرۇش سەنئىتىنى بەلگىلىك ئېتنىك مەنبە ۋە دۆلەت تۈزۈلمىسىگە تەئەللۇق بولغان كونكرېت ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتلەر دائىرىسىدە تەتقىق قىلغاندا، ھەرخىل قورال تۈرلىرى، قوراللىق كۈچلەرنى تەشكىللەش ئۇسۇللىرى ۋە جەڭ قىلىش ئۇسۇللىرىنىڭ ماكان ۋە زاماندىكى تەرەققىيات جەريانلىرىنى كۆزەتكىلى بولىدۇ. تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان قانۇنىيەتلەر ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى تارىخىدىكى ھەرقايسى باسقۇچلارنى ئايرىپ چىقىشقا ئاساس بولالايدۇ. بۇ مەسىلەرنى قاراپ چىقىشتا بىز يېنسەي قىرغىزلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى ئۇستىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى①، مەزكۇر ئەسەردە شەرھلەنگەن ماتېرىياللارنى، شۇنداقلا بايانلىرىمىزغا كىرگۈزۈلمىگەن قورال - ياراغ مەلۇماتلىرىنى ھېسابقا ئالدۇق②.

تەكشۈرۈلگەن رايوندىكى ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىرلەر داۋامىدا يىراق ئارىلىقتىكى

جەك ۋاستىلىرىنىڭ تۈرلىرىنى بەلگىلىگەن (ئوتتۇرا ئەسىرلەر-
نىڭ كېيىنكى باسقۇچىدىكى ئايرىم رايونلارنى ھېسابقا ئال-
مىغاندا). يېراق ئارىلىقتىكى جەك ۋاستىلىرىنى تەكشۈرۈش-
نىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيا شەكىل-
لىرىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتىنى تەھلىل قىلىشتىن ئىبارەت.
بۇ ۋەزىپىنىڭ مۇرەككەپلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئارخېئولو-
گىيىلىك ماتېرىياللار يېتەرلىك دەرىجىدە پۈتۈن ساقلانمىغان
بولغاچقا، يانىڭ ئۆز ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە قىيىنچىلىق
تۇغۇلغان، ھەر خىل ئوقيا شەكىللىرىنىڭ چېدىلىقى ھەققىدىكى
تەجرىبە نەتىجىلىرى يوق. شۇنداقتىمۇ، بىزگە مەلۇم بولغان
بارلىق مەلۇماتلارنىڭ سىستېمىلاشتۇرۇلۇشى مەركىزىي ئاسىيا
رايونىدىكى بۇ قورال تۈرىنىڭ ئاساسلىق تەرەققىيات يۆنىلىشىنى
ئېنىقلاشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ.

ھۇن ئوقياسىنىڭ ئاساسلىق ئىككى تۈرلۈك شەكلى پۈتكۈل
ئوقيا تەرەققىياتىنىڭ باشلانغۇچ مودېلى بولۇپ قالغان: 1) يانىڭ
ئوتتۇرىدا ۋە باش تەرەپلىرىدە يان قاپلىغۇچلىرى بار؛ 2) ئوتتۇ-
رىدا كاۋاك قاپلىغۇچى، ئوتتۇرىدا ۋە باش تەرەپلىرىدە يان قاپلە-
غۇچلىرى بار. بۇ شەكىللەرنىڭ فۇنكسىيىلىك پەرقلىرىنىڭ
چوڭ بولۇشى ناتايىن. ھالبۇكى، يانىڭ كېيىنكى شەكىل ئۆز-
گەرتىشلىرىدە مۇقەررەر ھالدا پەرق بولغان. تۈزۈلۈشى يۇقىرىقى
شەكىللەرگە ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ئارىلىق قاپلىغۇچلىرى
بولغان يالارمۇ بار ئىدى. بۇنداق قاپلىغۇچلار يانىڭ قانداق ئو-
رۇنلىرىغا بېكىتىلگەنلىكىنى ئېنىقلاش تەس. ئېھتىمال، ئۇلار
ئۇلانما يان قاپلىغۇچلار بولسا كېرەك (يانىڭ ئوتتۇرىدىن يان
تەرەپلەرگە ئۆتىدىغان ئورۇنلاردا). بۇنداق قاپلىغۇچلارنىڭ ۋەز-
پىسى ئانچە ئېنىق ئەمەس، چۈنكى ھۇن ئوقيالىرىنىڭ بىۋاسىتە
ئاساسىي بولغان ئوقيا شەكىللىرى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات
يوق. بۇ يەردە بايقال ۋە مىنۇسىن ئويمانلىقىدىكى تاش ۋە مىس

قوراللار دەۋرلىرىنىڭ يادىكارلىقلىرىدىن تېپىلغان «كۆچەيتىلگەن ئوقيالار» نى ئەسلەپ ئۆتسەك ئارتۇقچە بولمايدۇ. ھەممە ئالامەتلەردىن قارىغاندا، شۇ يالاردا ياشىتىن - ئاياغ سۆڭەك قاپلىغۇچلار بولغان③. ئۇلانما يان قاپلىغۇچلارنى مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيالارنىڭ «كۆچەيتىلگەن» نۇسخىسىنىڭ «قالدۇقى» دېيىشكە بولىدۇ. بۇ پەرەزگە قوشۇلساق، ئۇلانما يان قاپلىغۇچلۇق ئوقيالارنى ھۇن ئوقيالىرىنىڭ ئالدىنقى دەۋرىدىكى ئاساسلىق شەكلى دەپ ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ. بار بولغان ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئۇلانما يان قاپلىغۇچلار كېيىنكى تەرەققىيات جەريانىدا كۆرۈلمەيدۇ. ھۇن دەۋرىدىن كېيىنكى كۆكەل ئوقيا تۇرلىرىنىڭ بىرىدە شۇ خىل شەكىل قوللىنىلغان، دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن.

ھۇن دۆلىتى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرگە تەئەللۇق بولغان، كېسىملىرى ئۆزئارا ئوخشىشىپ كېتىدىغان سۆڭەك قاپلىغۇچلۇق ئوقيالار تۇۋا④ ۋە بايقال ئەتراپلىرىدىكى⑤ ئۇلۇغ خەم مەدەنىيىتى تېپىلمىلىرىدىن مەلۇم. ئەپسۇسكى، ئۇلاردىكى يانىڭ تۈزۈلۈشى تازا ئېنىق ئەمەس. ھالبۇكى، قاپلىغۇچلارنىڭ شەكلى، ئۇلارنىڭ يەرلىك مەدەنىيەت ماتېرىياللىرى ئىچىدە سانىنىڭ ئازلىقى، شۇنداقلا تىلغا ئېلىنغان زېمىنلار ھۇن دۆلىتىنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولغانلىقى — كۆرسىتىلگەن شەكىللەرنىڭ ھۇن زېمىنىنىڭ مەركىزىدىن چەت رايونلىرىغا تارقالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. مەسىلىنىڭ بۇنداق قويۇلۇشى يېڭىلىق ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سايان - ئالتاي ۋە بايقال ئەتراپلىرىدىكى مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيانىڭ ھۇنلاردىن كېلىپ چىققانلىقى ھەققىدىكى بىكىر سەبەبىيە ئارخېئولوگىيىسىدە ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنغان⑥. بىزنىڭ ئىزدىنىشلىرىمىزنىڭ نەتىجىلىرىمۇ بۇنىڭغا مۇخالىپ ئەمەس، لېكىن بۇ بىكىرنى يەنىلا ئاخىرقى يەكۈن دېگىلى بولمايدۇ. بىرىنچىدىن، ھۇن مەدەنىيىتىگە دەۋرداش بولغان سىبىرىيە

رايونلىرىدىكى يادىكارلىقلار تېخى يېتەرلىك دەرىجىدە تەكشۈرۈل-
مىدى، شۇڭا، مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيالار ھۇن دەۋرىدىن
بۇرۇنقى ئاھالىلەرنىڭ پروتوتىپلىرىدىن كەلگەن بولۇشى مۇم-
كىن. ئىككىنچىدىن، بىر مۇنچە جايلاردا ساپ ياغاچ ئوقيالار
ئىشلىتىلگەن. ھالبۇكى، ھۇنلار ئۆز زامانىسىدىكى ئەڭ يېڭى
قورال تۈرلىرىنى تارقىتىشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناغان.

كېيىنكى دەۋرده، يەنى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى
يېرىمىدا ئوتتۇرا ۋە باش تەرەپلىرىده يان قاپلىغۇچلىرى بولغان
ئوقيالار تۈۋادىكى كۆكەل ۋە مىنۇسىندىكى تاشتىق مەدەنىيەتلە-
رىده تارقالدى. ئوتتۇرىدا ۋە باش تەرەپلىرىده يان قاپلىغۇچلىرى
ھەم ئوتتۇرىدا كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بولغان ئوقيالار ئوب ۋادىسە-
دىكى يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتىده، تاغلىق ئالتايدىكى بېرېل مەدە-
نىيىتىده، تۈۋادىكى كۆكەل، شەرقىي بايقالدىكى بۇرخوتۇي مەدە-
نىيەتلىرىده ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. كۆكەل، تاشتىق مەدەنىيەتلە-
رىده بۇخىل يا شەكىللىرى ۋە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۇلانما
يان قاپلىغۇچلۇق ئوقيالاردىن سىرت ساپ ياغاچتىن ياسالغان
مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيالارمۇ بولغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا،
ئۇ دەۋرده ئالاھىده ئۆزگىرىش بولغان يېڭى ئوقيا نۇسخىلىرى
بارلىققا كەلمىگەن بولسا كېرەك. ساپ ياغاچ نۇسخىلارنى يېڭى
دېگىلى بولمايدۇ، ھۇن يادىكارلىقلىرىدا بۇنداق تېپىلمىلار كۆ-
رۈلمىگەن بولسىمۇ، سىزما تەسۋىرىي ماتېرىياللاردىن قارىغاندا
يېنىسەيده ئاددىي ياغاچ ئوقيالارمۇ ئىشلىتىلگەن.

بايان قىلىنغان پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىيىدىن بۇ-
رۇنقى 2 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 5 ـ ئەسىرگىچە بولغان دەۋرنى
ئوقيا تەرەققىياتىدىكى بىر باسقۇچ دېيىشكە بولىدۇ. بۇ باسقۇچ
ئىككى قاتلامغا بۆلۈنىدۇ. بۇ دەۋردىكى ئوقيا تەرەققىياتىنىڭ
ئاساسلىق يۈزلىنىشى كۆرسىتىلگەن ئوقيا شەكىللىرىنىڭ مەر-
كىزىي ئاسىيا يايلاقلىرىنىڭ چەت رايونلىرىغىچە تارقىلىشىدىن

ئىبارەت بولغان: مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 1 ـ ئەسىرگىچە موڭغول ـ بايقال مەركىزىدىن تۇڭا ۋە بايقالغا؛ مىلادىيە 1 — 5 ـ ئەسىرلەردە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئالتاي، ئوب، يېنىسەي ۋە شەرقىي بايقالغا تارقالغان.

ھۇن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردىكى ئوقيالار ئۆلچەملىرى چوڭ بولغاچقا غەيرىي سىممېترىك ھالەتتە بولسا كېرەك⑦ (لېكىن قولىمىزدا ئېنىق مەلۇماتلار يوق، شۇڭا بۇ خىل قىياس-نى ئوقيا تەرەققىياتىنىڭ شەرھىسىگە كىرگۈزمەيمىز). پەقەت مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىللىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا كەلگەندىلا بۇ ھەقتىكى خىل ئوقيا شەكلى قەدىمكى تۈرك دەۋرىدىمۇ ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغان. 6 — 8 ـ ئەسىرلەردىكى ئالتاي، تۇۋا، مىنۇسىن تۈركلىرى، شەرقىي بايقال شىرۋىلىرى ئىككى بېشى ۋە ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچلىرى بۇلغان ئوقيالارنى ئىشلەتكەن. تۈركلەرنىڭ ئوقيالىرى شۇلارغا ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن باش تەرىپىدە بىر جۈپ قاپلىغۇچى ۋە ئوتتۇرىدا قاپلىغۇچلىرى بولغان، شۇنداقلا بەزى ئوقيالىرىنىڭ ئوتتۇرىدا يان ۋە كاۋاك قاپلىغۇچى يەنە باش تەرەپتە بىر جۈپ قاپلىغۇچى بولغان. بۇ ئىككى شەكىلنى ئەسلىدىكى ئوقيا تۈرلىرىنىڭ ئىسلاھ قىلىنغان غەيرىي سىممېترىك شەكىللىرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

7 ـ ئەسىردىكى تۈرك دەۋرىدە ئوقيالارنىڭ ئوتتۇرىدا يان قاپلىغۇچى بولغان يېڭى شەكىللىرى پەيدا بولدى. بۇنداق ئوقيالار تۈركلەرنىڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى تارقالغان ھەممە جايلاردا، جۈملىدىن سايان ـ ئالتايدا قوللىنىلغان. 8 ـ ئەسىردە ئوتتۇرىدا يان ۋە كاۋاك قاپلىغۇچى بولغان ئوقيالار پەيدا بولۇپ، تۈركلەر، ئۇيغۇرلار ۋە باشقا كۆچمەنلەر ئىشلەتكەن. ئالتايدا شۇلارغا ئوخشايدىغان، لېكىن قوشۇمچە كاۋاك قاپلىغۇچلىرى بولغان ئوقيالار بايقالغان.

مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئاخىرقى ئەسىرلىرىدە ئوقيا شەكىللىرىنىڭ تۈرلىرى ئەڭ كۆپ بولغان. بۇ دەۋردە تەكشۈرۈلگەن رايونلىرىنىڭ ھەممە جايلىرىدا ھەر خىل شەكىللەردىكى ئوقيالار بارلىققا كەلگەن، يەنى ئوتتۇرىسى ۋە باش تەرىپى يان قاپلىغۇچ، ئوتتۇرىسى يان ۋە كاۋاك قاپلىغۇچلۇق، ئوتتۇرىسى يان قاپلىغۇچلۇق ئوقيالار. بۇلار تۈرك ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ھۇن ئەنئەنىلىرىدىن كېلىپ چىققان. سايان - ئالتاي ۋە بايقال ئەترا-پىدىكى جايلاردا ئىككى چېتى كاۋاك قاپلىغۇچلۇق ئوقيالار تارقال-غان. يەنە شۇ رايونلاردا ئوتتۇرىدا بىرلا كاۋاك قاپلىغۇچى بولغان ئوقيالار بايقالغان. بۇنداق ئوقيالار كېيىنكى دەۋردە سان جەھەتتە ئەڭ كۆپ بولغان. سىمبىتىرىك شەكىللەر بىلەن بىر قاتاردا غەيرىي سىمبىتىرىك ۋاريانتلارمۇ كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەن. بايقال ئەتراپلىرىدىكى ئوقيالارنىڭ باش تەرەپلىرىدە قاپلىغۇچى بولغانلىرى ئايرىم ئەھۋال ھېسابلىنىدۇ.

ئومۇمەن، مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىنى مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيا تەرەققىياتىدىكى يېڭى باسقۇچ دەپ ھېسابلاش لازىم. بۇ دەۋردە ئەسلىدىكى نۇسخا جىددىي تېخنىكا-لىق يېڭىلىنىشتىن ئوتكۈزۈلدى. بۇ ھال تىپ تۈرلىرىنىڭ كۆ-پىيىشىدە ئىپادىلەندى. بۇ باسقۇچ ئىككى قاتلامغا بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى قاتلامدا تېخنىكىلىق يېڭىلىنىش ئاساسەن قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتى دائىرىسىدە ئېلىپ بېرىلدى، ئىككىنچى قاتلامدا بۇنداق يېڭىلىنىش مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمەنلەر دۇنياسىنىڭ ھەممە بۆلۈكى - پۇچاقلىرىغىچە تارقالدى. ئۇزگەرگەن شەكىل-لەرنىڭ كۆپ بولۇشى ۋە يېڭى ئامىللارنىڭ پەيدا بولۇشى ئەنئەنە-ۋى شەكىللەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، يېڭىچە ئاددىيلاشتۇرۇلغان نۇسخىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ يېڭىچە نۇسخا كېيىنكى دەۋردىكى ئوتتۇرىدا كاۋاك قاپلىغۇچى بولغان ئوقيا-لارنىڭ چىقىش نۇقتىسى بولۇپ قالدى. يېڭى شەكىل ۋە ئىككى

یاندا کاؤاك قاپلىغۇچلىرى بولغان دەۋرداش تىپلارنىڭ پەيدا بولۇ-
شى، يانىڭ قاتتىقلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن سوۋۈك دېتاللارنى
ئەۋرىشىملىكنى ئاشۇرۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدە ئىشلىتىشكە باش-
لىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ⑧ (95 - رەسىم). ئوقيا تەرەققىياتى
ئۆز ئالدىغا ئايرىم يول بىلەن ئەمەس، بەلكى ئوقلارنىڭ تەدرىجي
تەرەققىياتى ۋە ئاتلىق جەڭدە ئانقۇچى قوراللارنى قوللىنىش تاك-
تىكىسى بىلەن بىرلىكتە ئەمەلىيلەشتى.

ھۇن دەۋرىدىكى ئوق باشاقلىرىنىڭ دەسلەپكى تەرەققيات
باسقۇچىدا مىس ئوقلارنىڭ ئورنىنى تۆمۈر ئوقلار ئىگىلىدى.
ھۇنلار ۋە باشقا بەزى كۆچمەنلەر (مەسىلەن، مىلادىيىدىن بۇرۇن-
قى 1 - مىڭ يىلنىڭ ئاخىرى مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ بېشىدە-
كى كۆكەللىكلەر) ئىشلەتكەن مىس ئوقلارنىڭ گەرچە ئاز ساندا
شەكىل تۈرلىرى بولسىمۇ، ئالدىنقى دەۋردىكى ئوقلارغا ئوخشاش-
مايدىغان يېڭىچە شەكىللىرى يوق ئىدى. تۆمۈر ئوقلارنىڭ تۈر-
لىرىمۇ ھەم سانىمۇ ئەڭ كۆپ بولغان. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئىككى
خىل فۇنكسىيىلىك گۇرۇپپىسىنى كۆزەتكىلى بولىدۇ: ساۋۇت
كىيىمگەن دۈشمەنگە زەربە بېرىدىغان ئوقلار ۋە توسۇقنى يارغۇچى
ئوقلار. ئۇچ يانلىق تۆمۈر ئوقلار ئەڭ دەسلەپتە مىستىن ياسال-
غان، ياپىلاق ئوقلار چاقماق تاشتىن ياسالغان. ئۇچ يانلىق تۆمۈر
ئوق باشاقلىرىنىڭ بەزى تۈرلىرى ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقە-
لۇقىنىڭ يايلاقلىرىدا سكىف (ساك) دەۋرىدىلا پەيدا بولغان.
ھالبۇكى، سكىف (ساك) دەۋرىدىكى مېتال ئوقلار مىستىن يا-
سىلاتتى، شۇڭا ھۇن ئوقلىرىنى كېيىنكى تەرەققياتلار ئۈچۈن
چىقىش نۇقتىسى بولۇپ قالغان، دېيىشكە بولىدۇ. ھۇنلارنىڭ
ئۇچ يانلىق ئوقلىرىدىن بەش تىپ، تۆت يانلىقلىرىدىن بىر تىپ،
ياپىلاق تۆمۈر ئوقلىرىدىن تۆت تىپ تىزىمغا ئېلىنىدى. ئومۇمەن،
ھۇن ئوقلىرىنىڭ سانى ئاز بولسىمۇ، جاي - جايلارغا كەڭ
تارقالغان. كېيىنكى تەرەققيات نۇقتىسىدىن مۇنداق ئوقلارنى

كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىم: ئۇچ يانلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكىللىك، سوزۇنچاق رومبا، قاتلاملىق، ئىلمەكلىك، ياپىلاق غەيرىي سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا شەكىللىك ئىلمەك-لىكلەر. ئۇچ يانلىق ئوقلارنىڭ تولىسىنىڭ سۆڭەك ئىسقىرتقۇچ-لىرى بار. چېگرىداش جايلاردىكى مىنۇسىنىغا دەۋرداش تېسىن ئوق تۇرلىرى ئىچىدە ئايرىم ساندىكى ئۇچ يانلىق سوزۇنچاق رومبا شەكىللىكلەر ۋە ئىلمەكلىكلەر، ياپىلاق سوزۇنچاقلار ۋە سوزۇنچاق رومبا شەكىللىكلەر كۆزۈلىدۇ. شەرقىي بايقالدىكى ئاگىن ئوق تۇرلىرى ئىچىدە ياپىلاق سوزۇلما رومبا شەكىللىك باشاقتىن بىرى تېپىلغان. ھۇن دۆلىتىنىڭ چەت جايلىرىدا تۆمۇر ئوقلارنىڭ پەيدا بولغانلىقى بىۋاستە قوبۇل قىلىشنىڭ نەتىجىسى-دۇر.

ھۇنلاردا توسۇقنى يارغۇچى ئوقلار ناھايىتى ئاز بولغان. بۇلار ئۇچ قىرلىق ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭلۇق ۋە تۆت قىرلىق سوزۇنچاق رومبا شەكىللىكلەردىن ئىبارەت. ھۇن دەۋرىنى تۆمۇر ئوقلار تەرەققىياتىدىكى دەسلەپكى باسقۇچ دەپ ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ.

مىلادىيە 2 — 5 - ئەسىرلەردىكى ئوق تۇرلىرىنى ھۇن ئوقلىرى بىلەن تولۇق سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ، چۈنكى ۋەكىل-لىك خاراكتېرىگە ئىگە ئوق تۇرلىرى ئاساسىي جەھەتتىن سايان - ئالتاي زېمىنلىرىدىن كېلىپ چىققان. تۇۋادىكى كۆكەل مەدەنىيىتىگە ياتىدىغان باشاقلارنىڭ تۇرى ئەڭ كۆپ. بۇنىڭدا ئەسلىدىكى شەكىللەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇچ يانلىق باشاقلارنىڭ يەتتە تىپى ۋە ياپىلاقلارنىڭ ئۇچ تىپى بار، جۈملىدىن ئەسلىدىكى ئىككى شەكىل — غەيرىي سىممېترىك رومبا ۋە سوزۇنچاق رومبا شەكىللىكلەرمۇ بار. كۆكەل ئوقلىرى ئىچىدە ئۇچ يانلىقلار تىپلىرى كۆپ: غەيرىي سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا شەكىللىكلەر، قاتلاملىقلار ۋە توسۇقنى يارغۇ-

چىلار (يېڭىچە شەكلى) . تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ تۈرلىرىدە ئۇچ يانلىق ئوقلار تۆت تەپ ۋە ياپىلاقلار تۆت تەپ. ئەسلىدىكى ئوق شەكىللىرىمۇ ساقلانغان، شۇنداقلا يېڭى شەكىللەرمۇ بارلىققا كەلگەن - ئوق بېشى ئايرىم ئورنىتىلغان ئۇچ يانلىقلار ۋە ياپىلاق تومتاقلار. يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتىنىڭ تۈرلىرى ئۇچ يانلىقلار- دىن سەككىز تەپنى ۋە ياپىلاقلاردىن بىر تەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار ئاساسەن ئەسلىدىكى شەكىللەردىن ئىبارەت، يېڭى- لىرى ئوق بېشى ئايرىم ئورنىتىلغانلار، تومتاقلار، ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇقلاردۇر. بىرىل تۈرلىرىدە ئۇچ يانلىق ئوقلاردىن ئالتە تەپ، ياپىلاقلاردىن بىر تەپ كۆرۈلىدۇ. بۇرخوتۇي تۈرلە- رىدىكىسى ئۇچ يانلىق قاتلاملىق ئوقلار، ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ- لۇقلار، ياپىلاق ئۇزۇنچاق ئۇچبۇلۇڭلۇقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى چارىكىدىن ئېتىبارەت ئىشلىتىلىشكە باشلىغان.

دېمەك، ئەينى دەۋردىكى توسۇقنى يارمايدىغان ئوق تۈرلىرى ئىچىدە ئەسلىدىكى ئاساسلىق شەكىللەر ساقلانغان: ئۇچ يانلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا ۋە سوزۇنچاق رومبا شەكىللىكلەر. ئۇنۇملۇك يېڭى شەكىللەر جەمئىي ئۇچ خىل: ئوق بېشى ئايرىم ئورنىتىلغان ئۇچ يانلىقلار، ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇقلار ۋە ياپە- لاق تومتاقلار. ئۇچ يانلىق ئوقلارنىڭ تولىسىنىڭ ئىسقىرتقۇچ- لىرى بار. توسۇقنى يارغۇچى ئوقلار كۆكەل (تۆت قىرلىقلار ئىككى تەپ ۋە يۇمىلاقلار بىر تەپ) ۋە يۇقىرى ئوب (يۇمىلاقلار بىر تەپ) ئوق تۈرلىرىدە كۆرۈلىدۇ. كۆكەللىكلەرنىڭ ئوقلىرى ئىككى تەپ بولۇپ، توغرا كەسمىسى ئۇنىۋېرسال ۋە لىنزا شە- كىللىك. ھۇن پروتوتىپلىرىغا ۋارىسلىق قىلىنغان شەكىللەر كۆرۈلمەيدۇ.

ئاساسلىق فۇنكسىيە دائىرىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر نۇقتىسى- دىن كۆزەتكەندە مەزكۇر دەۋرنى تۆمۇر ئوقلار تەرەققىياتىدىكى

يېڭى بىر باسقۇچ دېيىشكە بولىدۇ. بۇ باسقۇچتا ئەسلىدىكى شەكىللەر ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا تۇرغان ۋە كەڭلىكتە تارقالغان، ئۇنۇملۇك يېڭى شەكىللەرمۇ پەيدا بولدى. توسۇقنى يارغۇچىلار تۇركۈمىدە بۇنداق يۇزلىنىش كۆرۈلمەيدۇ، لېكىن بۇ خىل ئوق تۇرىنى شۇ دەۋردە شەكىللەنگەن دېيىشكە بولمايدۇ. بۇ ئىككى باسقۇچنى ئەسلىدىكى شەكىللەر ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن شۇ بىر دەۋر دائىرىسىگە كىرگۈزۈشكە بولىدۇ.

كېيىنكى دەۋردە، يەنى قەدىمكى تۈرك قاغانلىقى مەۋجۇد بولغان 6 — 8 ـ ئەسىرلەردە قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئادەتتىكى ئوق تۇرلىرى (توسۇقنى يارغۇچى ئەمەس) ئۇچ يانلىق ئوقلارنىڭ يەتتە تىپىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، جۈملىدىن ئالدىنقى دەۋر شەكىللىرى ـ غەيرىي سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا، ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ، ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭ شەكىللىرى. يېڭىچە ئوقلاردىن ئاران ئىككى خىل شەكىل بولغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك بولغىنى ـ ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق. تۇركلەردە ئەسلىدىكى ئوق شەكىللىرى سان جەھەتتە يېڭىدىن ئىجاد قىلىنغان ياكى نىسبەتەن يېڭى شەكىللەردىن ئاز ئىدى. ئەينى دەۋردىكى تۇركلەرنىڭ ئوق تۇرلىرىنىڭ تىپلىرى ئالدىنقى دەۋردىكىگە يېقىنلىشىدۇ، لېكىن ھەر قايسى تىپلاردىكى ئوق سانى ئوخشاشمايدۇ. بىر مۇنچە ئوقلارغا ئىسقىرتقۇچلار بېكىتىلگەن.

ئەينى دەۋردىكى توسۇقنى يارغۇچى ئوقلارنىڭ ئۇچ تىپى بولغان: ئۇچ قىرلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكىللىك، ئوق ئۇچى ئايرىم ئورنىتىلغانلىرى ۋە تۆت قىرلىق ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭلۇقلار. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇچ يانلىق ئوقلىرىدىن ئاران ئىككى تىپ بايقالغان: ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق ۋە ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭلۇق؛ توسۇقنى يارغۇچى ئوقلاردىن ئۇچ تىپ: ئۇچ قىرلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا، تۆت قىرلىق سوزۇنچاق رومبا شەكىللىك ۋە ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇقلار. ئەينى دەۋردىكى قىر-

غىزلاردا ئۇچ يانلىق ئوقلارنىڭ تۆت تىپى، جۈملىدىن يېڭىچە ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق شەكىللەر بولغان. قۇرىقانلاردا ئۇچ يانلىقلاردىن ئالتە تىپ، ياپىلاقلاردىن تۆت تىپ، تۆت قىرلىقلار-دىن بىر تىپ بولغانلىقى مەلۇم. غەربىي بايقالدا ئۇچ يانلىق ئوقلاردىن بەش تىپ، شەرقىي بايقالدا ئۇچ يانلىقلاردىن يەتتە تىپ، ياپىلاقلاردىنمۇ يەتتە تىپ ۋە تۆت قىرلىقلاردىن بىر تىپ بايقالدى. ئەپسۇسكى، بايقال ئەتراپلىرىدىكى رايونلاردىن تېپىل-غان مەلۇماتلارنى قوللىنىش تەس، چۈنكى بۇ مەلۇماتلار ئىچىدە-كى كېيىنكى دەۋرگە ياتىدىغان ماتېرىياللار تېخى تولۇق ئېنىقلاپ چىقىلمىدى.

ئومۇمەن، ئەينى دەۋردىكى مەركىزىي ئاسىيا ئوقلىرى ئەس-لىدىكى ھۈن ئالاھىدىلىكلىرى سۇسلىشىپ، قەدىمكى تۈركلەر، ئۇيغۇرلار ۋە باشقا كۆچمەنلەرنىڭ نۇرغۇنلىغان ئۇرۇشلىرى داۋا-مىدا يېڭىچە ئالاھىدىلىكلەر تۇرغۇزۇلۇۋاتقان تەرەققىياتنىڭ يېڭى باسقۇچىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق ۋە ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇق شەكىلدىكى ئۇچ يانلىق ئوقلار ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان. مەركىزىي ئاسىيادىكى توسۇقنى يارمايدىغان ئوقلارنىڭ تۇرلىرى تېپلار بويىچە ئىككى رايونغا بۆلۈنىدۇ: موڭغۇلىيە - سايان - ئالتاي رايونىدا ئۇچ يانلىق ئوقلار مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن، بايقال ئەتراپلىرىدىكى جايلاردا ئۇچ يانلىقلار بىلەن بىر قاتاردا ياپىلاق ئوقلارمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان. توسۇقنى يارغۇچى ئوق تۈرلىرى ھەممە جايلاردا ئانچە راۋاجلانمىغان.

كېيىنكى دەۋرده، يەنى 9 — 10 - ئەسىرلەردە تۆمۈر ئوقلارنىڭ يېڭىچە شەكىللىرى جەددىي كۆپەيدى. گۇرۇپپا ۋە تېپ خىللىرىنىڭ كۆپەيگەنلىكى ھەر ئىككى فۇنكسىيىلىك تۈر-كۈمدە روشەن كۆرۈلىدۇ. بۇ ھال قىرغىز ۋە كىماكلاردىن ئىبا-رەت ھەربىي ئىشلار ساھەسىدىكى ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغان

كۆچمەنلەردە ئالاھىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. قىرغىزلار ھۆ-
كۈم سۈرگەن دەۋردە توسۇقنى يارمايدىغان ئوقلارنىڭ تۈرلىرى
ناھايىتى كۆپ بولغان: ئۇچ يانلىقلار 11 تىپ، ئىككى يانلىقلار
ئىككى تىپ، تۆت يانلىقلار بىر تىپ، ياپىلاقلار يەتتە تىپ.
ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدىغىنى ئۇچ يانلىقلار ئىدى: غەيرىي سىم-
مېترىك رومبا، ئۇزۇنچاق رومبا، ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇق،
ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇق شەكىللىكلەر ۋە ئوق بېشى ئايرىم
ئورنىتىلغانلار. خېلى كۆپ ئوقلارنىڭ ئىسقىرتقۇچلىرى بولغان.
قىرغىزلاردا توسۇقنى يارغۇچى ئوقلارنىڭ تۈرلىرىمۇ كۆپ ئىدى:
ئۇچ قىرلىق - ئۇچ يانلىقلار بەش تىپ، تۆت قىرلىق - تۆت
يانلىقلار ئىككى تىپ، ئۇچ قىرلىقلار ئىككى تىپ، تۆت قىرلىق-
لار ئالتە تىپ، رومبا شەكىللىكلەر بىر تىپ، تىك بۇلۇڭلۇقلار
بىر تىپ، يۇمىلاقلار ئىككى تىپ. توغرا كەسمىسى قىرلىق -
ئويۇق بولغان توسۇقنى يارغۇچى ئوقلارمۇ قىرغىزلارغا خاس.
بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدىغانلىرى غەيرىي
سىممېترىك رومبا شەكىللىك ۋە ئوق بېشى ئايرىم ئورنىتىلغان-
لار، تۆت قىرلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكىللىكلەر، ئوق
بېشى ئايرىملار ۋە ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭلۇقلاردىن ئىبارەت.

كىماكلاردا توسۇقنى يارمايدىغان ئوقلاردىن ئىككى گۇرۇپپا
بولغانلىقى مەلۇم: ئۇچ يانلىقلار توققۇز تىپ، ياپىلاقلار 4 تىپ.
بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدىغانلىرى: غەيرىي
سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا، ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭلۇق
شەكىللىكلەر. توسۇقنى يارغۇچى ئوقلار: ئۇچ قىرلىق - ئۇچ
يانلىقلاردىن بىر تىپ، ئۇچ قىرلىقلاردىن ئۇچ تىپ، تۆت قىر-
لىقلاردىن ئۇچ تىپ، رومبا شەكىللىكلەردىن بىر تىپ، يۇمىلاق-
لاردىن بىر تىپ. ئۇچ قىرلىقلار، غەيرىي سىممېترىك رومبا
ۋە سوزۇنچاق رومبا شەكىللىكلەر باشقىلاردىن بىر قەدەر كۆپ-
رەك. بۇ چاغدا دۆلەتلىك مۇستەقىللىقنى يوقاتقان تۈركلەردە

ئۇچ يانلىق ئوقلاردىن توققۇز تىپ، ئىككى يانلىقلاردىن ئىككى تىپ، تۆت يانلىقلاردىن بىر تىپ، ياپىلاقلاردىن يەتتە تىپ بولـغان. ئۇچ يانلىق ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇقلار ۋە ئۇزۇنچاق ئالتە بۇلۇڭلۇقلار باشقا تۈردىكىلەردىن كۆپرەك بولغان. توسۇقنى يارـغۇچى ئوقلاردىن مەلۇم بولغانلىرى: ئۇچ قىرلىق ـ ئۇچ يانلىقلار بىر تىپ، ئۇچ قىرلىقلار ئىككى تىپ، تۆت قىرلىقلار تۆت تىپ، يۇمىلاقلار بىر تىپ. ھەممىسىنىڭ سانى كۆپ ئەمەس.

ئۇيغۇرلاردا ئۇچ يانلىق ئوقلاردىن ئىككى تىپ، ئۇچ قىرـلىقلاردىن بىر تىپ، تۆت قىرلىقلاردىن ئىككى تىپ بولغان. قۇرىقانلاردا ئۇچ يانلىق ئوقلاردىن ئالتە تىپ، ئىككى يانلىقلارـدىن ئىككى تىپ، ياپىلاقلاردىن سەككىز تىپ، تۆت قىرلىقلاردىن ئىككى تىپ بولغانلىقى مەلۇم. ھەممىسىنىڭ سانى ئاز. بايىرقۇـلارنىڭ ئوقلىرى مۇنداق بولغان: ئۇچ يانلىقلار توققۇز تىپ، ئىككى يانلىقلار ئىككى تىپ، تۆت يانلىقلار ئۇچ تىپ، ياپىلاقلار يەتتە تىپ. توسۇقنى يارغۇچى ئوقلار مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان: ئۇچ قىرلىق ـ ئۇچ يانلىقلار بىر تىپ، تۆت يانلىقلار تۆت تىپ، ئالتە قىرلىقلار بىر تىپ، تىك بۇلۇڭلۇقلار بىر تىپ، شىرۋىلار مۇنداق ئوقلار بىلەن قورالانغان: ئۇچ يانلىقلار يەتتە تىپ، ئىككى يانلىقلار تۆت تىپ، ياپىلاقلار توققۇز تىپ، تىك بۇلۇڭلۇقلار ئىككى تىپ، تۆت قىرلىقلار ئىككى تىپ.

مەزكۇر دەۋر ئوتتۇرا ئەسىر ئوقلىرىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئاخىرقى مەزگىل بولۇپ، بۇ تەرەققىياتنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى شۇنىڭ بىلەن ئايانغلىشىدۇ. ئوننىڭدىن بۇرۇن كۆرۈلگەن بىر قاتار يېڭىلىنىشلار كېيىن يەنە داۋاملىق راۋاجلاندى. ھەر ئىككى فۇنكسىيىلىك تۈركۈمدىكى تىپلارنىڭ خىللىرى زور دەرىجىدە كۆپەيدى. بىر مۇنچە تىپلارنىڭ ئىچىدىكى ئوقلارنىڭ سانىمۇ كۆپەيدى. توسۇقنى يارمايدىغان ئوقلارنىڭ بىر قىسىم قەدىمىي شەكىللىرى يوقالدى، لېكىن ئۇزۇنچاق بەش بۇلۇڭلۇقلار ۋە

ئۇزۇنچاق ئالته بۇلۇڭلۇقلار ئۆز ئەھمىيىتىنى داۋاملىق ساقلاپ قالدى. قىزىقارلىقكى، بەزى ئوق شەكىللىرىنىڭ سانى بارغانسىرى كۆپەيگەن. بۇ شەكىللەر ھەممە تۈرلەرنىڭ ئەسلىدىكى شەكىللىرى ئىدى، يەنى: غەيرىي سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا، ئۇزۇنچاق - ئۇچ بۇلۇڭلۇق شەكىللەر. بۇ خىل شەكىللەردىكى ئوقلار مەركىزىي ئاسىيا - سايان - ئالتاي رايونىنىڭ (تۈركىلەر، ئۇيغۇرلار، قىرغىزلاردا) ئوق تەرەققىياتىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە ئەڭ كۆپ بولغان. بايقال ئەتراپلىرىدىكى جايلاردا ئۇچ يانلىق ئوقلار بىلەن بىر قاتاردا ئىككى يانلىق ۋە ياپىلاق ئوقلارمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان (قۇرىقان، بايىرقۇ، شىرۋىلاردا). ئوب ۋادىسى، ئالتاي دالىلىرى، شەرقىي قازاقىستاندا (كىماكلار) ئەسلىدىكى ئوق شەكىللىرى ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلىگەن: ئۇچ يانلىق غەيرىي سىممېترىك رومبا، سوزۇنچاق رومبا، ئۇزۇنچاق ئۇچ بۇلۇڭ شەكىللىكلەر.

توسۇقنى يارغۇچى ئوقلار كۆپ جەھەتتىن ئۆزئارا ئوخشاشقان تەرىزدە راۋاجلانغان. مەركىزىي ئاسىيادا قىرغىز ئوقلىرى باشقىلارغا نىسبەتەن خېلى كۆپ تەرەققىي قىلغان. بۇ ئوقلار مۇنداق خاراكتېرلىنىدۇ: گۈرۈپپا ۋە تىپلىرىنىڭ ۋاريانتلىرى كۆپ، قىرلىق - ئويمان شەكىللىكلىرى بار، توغرا كەسمىسى غەيرىي سىممېترىك رومبا شەكىللىك ۋە ئوق بېشى ئايرىم ئورنىتىلغان ئوقلار، ئۇچ يانلىق - ئۇچ قىرلىق، ئۇچ قىرلىق ۋە تۆت قىرلىقلار ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان. ئاساسلىق شەكىللەر ئىچىدە كەڭ بۇلۇڭلۇق ئوق باشلىرىنىڭ بولغانلىقى بۇ ئوقلارنىڭ ساۋۇتنى يېرىش ئۈچۈن ياسالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئوق تۇرلىرى ئىچىدە ساۋۇت ھالقىلىرىنى ئۇزۇش ۋە ئايرىۋېتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەنلىرى بار. تۈركىلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ دەۋرداش ئوق تۈرلىرى ئانچە راۋاجلانمىغان. تۈركىلەرنىڭ توسۇقنى يارغۇچى ئوق تۈرلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئوقلىرى ئىچىدە

قىرغىزلارنىڭ ئوقلىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان توسۇقنى يارغۇچى ۋە ساۋۇتنى بۇزغۇچى ئوقلارمۇ بار ئىدى. كىماكلارنىڭ توسۇقنى يارغۇچى ئوق باشاقلىرىنىڭ تۈرلىرى يۇقىرىدا تەسۋىرلەنگەنلەرگە يېقىن. بۇ ئوقلار قىرغىز ۋە تۈرك ئوقلىرىنىڭ گۈرۈپپا ۋە تىپ خىللىرىنىڭ ئوتتۇرىدىكى ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. بۇ ئوقلار ئىچىدە توسۇقنى يېرىشقا ۋە ساۋۇت هالقىلىرىنى ئاجرىتىۋېتىشكە قارىتىلغانلىرىمۇ بار. بايقال رايونىدىكى توسۇقنى يارغۇچى ئوقلارنىڭ ئەڭ راۋاجلانغان تۈرى بايىرقۇلاردا كۆرۈلىدۇ. بايىرقۇ ئوقلىرىنىڭ تەركىبىدە ئومۇمەن شۇ رايونغا ئورتاق بولغان تۆت قىرلىق ئوق باشاقلىرى كۆپ ئىدى. شەرقىي بايقالدا ئۇچرايدىغان تىك بۇلۇڭلۇق ۋە ساياڭ ـ ئالتايغا خاس بولغان ئۈچ قىرلىق ـ ئۈچ يانلىق ئوقلارمۇ بار ئىدى. قۇرىقانلاردا پەقەت تۆت قىرلىقلار، شىرۋىلاردا تۆت قىرلىق ۋە تىك بۇلۇڭلۇق ئوقلار بولغان.

مەدەنىي ـ تارىخىي مۇناسىۋەتلەر هەققىدە شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، غەربىي بايقال يادىكارلىقلىرىدىكى ئۈچ يانلىق ۋە توسۇقنى يارغۇچى ئوق تۈرلىرى بايقالغا يېقىن جايلاردىكى ۋە شەرقىي بايقالدىكى ئوقلارغا قارىغاندا ساياڭ ـ ئالتاي ئوقلىرىغا بەكرەك ئوخشايدۇ. ئېھتىمال، بۇ رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلەر بەزى مۇتەخەسسىسلەر ئېيتقاندەك بايقالغا يېقىن جايلار ۋە ئانگارا دەرياسى ئارقىلىق بولماستىن، بەلكى مەركىزىي ئاسىيا ۋە سىبىرىگا دەرياسى ئارقىلىق ئەمەلىيلەشكەن بولۇشى مۇمكىن⑨.

تەدرىجىي تەرەققىياتنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى هەربىي ئىشلارنى يېڭىچە خۇسۇسىيەتلەرنىڭ قوبۇل قىلىنىشى مەركىزىي ئاسىيادىن شىمالدىكى يەرلەرگە ئۆتىدىغان ئەنئەنىۋى يول بىلەن بولماستىن، ئەكسىچە، ساياڭ ـ ئالتايدىن جەنۇبقا ۋە شەرققە كېڭەيگەن. شۇنداقلا، غەربتىكى قوشنىلارنىڭ

تەسىرىمۇ كۆرۈلگەن. تەرەققىيات جەريانىدىكى شەكىل ئۆزگە-
رىشلىرىنى كۆزىتىشلەردىن شۇنداق يەكۈن چىقىرىشقا بولىدۇ-
كى، شەكىلدىكى ئۆزگىرىش ئاساسىي جەھەتتىن توغرا كەسمە-
سىدە كۆرۈلىدۇ، ئوق گەۋدىسىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى ئىلگە-
رىكىدەكلا بولۇپ قېلىۋەرگەن. يا شەكىللىرىگە، جەڭچىلەرنىڭ
قوغدىنىش بۇيۇملىرىغا ۋە يېڭىچە جەڭ قىلىش ئۇسۇللىرىغا ماس-
لىشالايدىغان ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئوق شەكىللىرى ئۇستىدىكى
ئىزدىنىش دەۋرىدە ئوق گەۋدىسىنىڭ ۋە ئوق باشاقلىرىنىڭ توغرا
كەسمىسىنىڭ نۇرغۇنلىغان يېڭىچە شەكىللىرى بارلىققا كەلدى.
بۇ جەھەتتە سۆڭەك باشاقلارنى تەھلىل قىلىش خېلى تەس. مەر-
كىزىي ئاسىيا رايونىدىكى سۆڭەك باشاقلار، بولۇپمۇ تۆمۇر باشاق
تۇرلىرىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئانتۇچى قورال-
لار تۇرلىرى ئىچىدە مۇھىم رول ئوينىغان بولۇپ، بۇلار يېنىك
قوراللانغان دۇشمەننى ئېتىشقا ئىشلىتىلگەن. چەت جايلاردا بۇن-
داق ئوقلار كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ قوللىنىلغان. بۇنداق ئوقلار
ناھايىتى خىلمۇخىل بولغاچقا، ئۇلارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش
ئاسان ئەمەس. كونكرېت مەدەنىيەتكە مەنسۇپ بولغان سۆڭەك
ئوق تۇرلىرىنىڭ ھەر بىرى ئۆزگىچە. بەزى شەكىللەر، مەسە-
لەن، ئۇچ قىرلىق ياكى تۆت قىرلىق سوزۇنچاق رومبا شەكىل-
لىكلەر ئوخشاش بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ نەدىن نەگە تارقالغانلىقى
ھەققىدە ھۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ، چۈنكى بۇ ئوقلار ئالدىنقى
دەۋرلەردە ناھايىتى كەڭ تارقالغان. ئومۇمەن، سۆڭەك ئوقلار-
نىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمىلا ئەينى دەۋردە چەتتىن قوبۇل
قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. سايان ـ ئالتايدىكى تۆشۈكى تىلىن-
غان سۆڭەك ئوقلار بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولۇپ، بۇنداق ئوقلارنى
بۇ يەرلەرگە ھۇنلار ئېلىپ كەلگەن (ھۇنلاردىن بۇرۇنقى ۋە كې-
يىنكى دەۋرلەرنىڭ ھېچقايسىدا بۇنداق ئوقلار ئىشلىتىلمە-
گەن). ھۇن دەۋرىدىكى يايلاق رايونلىرىدا سۆڭەك ئوقلار ساۋۇت

كىيىمگەن دۇشمەنگە زەربە بېرىش ۋاستىسى سۈپىتىدە زور ئەھەمىيەتكە ئىگە بولغان. تۆمۈر ئوقلارنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ئۇلار قول بىلەن ئاتقۇچى قورال تۈرلىرىدىن ئاستا - ئاستا سىقىپ چىقىرىلدى. سۆڭەك ئوقلار بۇ رايوننىڭ شىمالىدىكى ئورمان - دالىلاردا، كۆچمەنلەر دۇنياسىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىدە ئۇزاققىچە ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتمىدى.

قول بىلەن ئاتقۇچى قورالىلارنىڭ ئاساسلىق ئامىللىرىدىن بولغان يا سېلىنىدىغان غىلاپ، ساداق ۋە ئوقدانلارنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدىمۇ توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. يا سېلىنىدىغان غىلاپلار ئاساسەن سۈرەتلەردىن مەلۇم، ئۇلارنىڭ تېپىلمىلىرى بەك ئاز. ھەر خىل شەكىللەردە بولغان بۇ نەرسىلەرنىڭ ۋاقتى ۋە تارقالغان جايلىرىنى ئېنىقلاشقا مۇمكىن بولمىدى. ئوقدانلار ھەققىدىكى مەلۇماتلار كۆپرەك. ئەينى دەۋردىكى قېيىن پوستىدىن ياسالغان ئوقدانلارنىڭ ئاساسلىق ئىككى تىپى بولغان. ئەپسۇسكى، ھۇن ئوقدانلىرىنىڭ شەكلى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. سايان - ئالتايدا مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا ياتىدىغان ئايرىم ساندىكى ئۇستى يېپىق ئوقدانلار تېپىلغان بولۇپ، ئوقلار ئۇنىڭغا باشاقلىرى تۆۋەن قىلىپ قاچىلانغان. بۇ خىلدىكى ئوقدانلار كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ، تاكى 8 - ئەسىرگە قەدەر مەۋجۇت بولغان. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن فۇنكسىيىسى باشقىچە بولغان بىر قىسىم ئوقلار باشاقلىرى يۇقىرىغا قارىتىپ سېلىنىدىغان بولغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئوقلارنىڭ بۇنداق قاچىلىنىشىدىكى سەۋەب شۇكى، بۇ خىل ئوقلارنىڭ توغرا كەسمىسى كۆپ يانلىق ۋە ئىلمەكلىك بولغان. شۇڭا، تۇرك دەۋرىدە يېپىق ئوقدانلار بىلەن بىر قاتاردا ئۇستى ئوچۇق ۋە يانچۇقلۇق ئوقدانلار پەيدا بولغان. بۇ خىل ئوقدانلارغىمۇ ئوقلار باشاقلىرى يۇقىرىغا قارىتىپ سېلىنغان. يانچۇقلۇق ئوقدانلار بولۇپمۇ ئەينى دەۋرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە كەڭ تارقالغان. ئەپسۇسكى، بۇ

ھەقتە تېخىمۇ تولۇقراق سۆزلەشكە ھازىرچە ئىمكانىيەت يوق. ھەرخىل مەدەنىيەتلەردىكى ئوقداننىڭ شەكلى، سىرتىمقى، ئىلمىكى ۋە باشقا لازىمەتلىكلىرىنى ھازىرچە سىستېمىلاشتۇرغىلى ۋە سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ.

يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قورالىرى ئەھمىيىتى جەھەتتە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان، لېكىن يەنىلا مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ جەڭ غەلىبىسىنى بەلگىلەيدىغان ناھايىتى مۇھىم قورال تۇرى ئىدى. ئەپسۇسكى، بۇ خىل قورالالارنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلىرى بەك ئاز. ئەينى دەۋردىكى يېقىن ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قورالىرىنىڭ ئاساسلىق تۈرلىرى: ئىككى بىسلىق، تۈز ۋە يېنىك قىلىچلاردىن ئىبارەت بولغان. بۇ ئۇچ تۈردىكى چاپقۇچى - سانجىغۇچى قورالالار ئەنئەنىۋى قورالشۇناسلىق ئىلمىدە ئۆز ئالدىغا ئايرىم قورالالار دەپ قارىلىدۇ. فورمال تىپولوگىيە نۇقتىسىدىن ئالغاندا مۇشۇنداق قارالسا توغرا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلارنى بىر تۈردىكى چاپقۇچى - سانجىغۇچى قورال تەرەققىياتىنىڭ ھەرخىل باسقۇچلىرى دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. بولۇپمۇ، ئۇزۇنغا سوزۇلغان ۋاقىت ئىچىدىكى كەڭ رايون دائىرىسىدە شۇنداق بولىدۇ.

مەركىزىي ئاسىيادىكى چاپقۇچى - سانجىغۇچى قورالالارنىڭ تەرەققىيات تارىخى راۋاجلانغان مىس دەۋرىدىن باشلىنىدۇ. مىس دەۋرىنىڭ ماتېرىياللىرىدا دەسلەپكى مىس قىلىچلار خاتىرىلەنگەن. سىكىن دەۋرىدە سانجىغۇچى قىلىچلار بولۇپ قالماستىن، يەككە بىسلىق ئۇزۇن قىلىچلارمۇ بار ئىدى. ھۇن دەۋرىنىڭ ماتېرىياللىرى ئىچىدە تېخى تۈز ۋە دەستىسى بالداقسىز بولغان بىر قىلىچ بار. بۇنىڭ تېغى بىلەن دەستىسى ئۈيۈل بولسا كېرەك. ئالدىنقى دەۋردىكى تۈز قىلىچ ئىشلىتىش ئەنئەنىسى مەزكۇر رايوننىڭ غەربىي قىسمىدا كۆرۈلىدۇ. شۇڭا، تۈز قىلىچلارنى ھۇنلار ئىران تىللىق سارمات كۆچمەنلىرىدىن ئۆزلەشتۈرگەن

دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. سارماتلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3 — 4 ـ ئەسىرلەردە شەرقە (شەرقىي تۈركىستانغا) ئىلگىرىلىگەن[10]. ئۇلۇغ ياۋچىلارمۇ سارماتلاردىن بولسا كېرەك. ئۇلار تۇمەن تەڭرىقۇت ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە، يەنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3 ـ ئەسىردە ھۇنلارنى بويسۇندۇرغان[11]. ھۇنلاردا تۈز قىلىچلاردىن باشقا يەنە قوش بىسلىق قىلىچلارمۇ ئىشلىتىلگەن بولسا كېرەك، گەرچە بۇنداق تېپىلمىلار كۆرۈلمىگەن بولسىمۇ، ھۇن تاجاۋۇزچىلىقى مەزگىلىدە قىسقا سانجىغۇچى قىلىچلار بىلەن قوراللانغان سايان ـ ئالتاي كۆچمەنلىرى يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭلەردە ھۇن چەۋەندازلىرىغا تاقابىل تۇرالمىغان. مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ باشقا جايلىرىدا چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللار تېخى تېپىلمىدى. كېيىنكى دەۋردە، يەنى مىلادىيە 2 — 5 ـ ئەسىرلەردە سايان ـ ئالتايدا چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارنىڭ تۈرلىرى بىر قەدەر كۆپرەك بولغان. توغرا، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بەك ئىپتىدائىي شەكىلدە. تۇۋانىڭ كۆكەل مەدەنىيىتىدىكى بەزى تۈز قىلىچلارنىڭ دەستىسى ياغاچ، بەزىلىرىنىڭ تۈز بالدىقى بار، بەزىلىرىنىڭ بالدىقى يوق، تۇنقۇچى قوۋۇرغىسىمان، دەستە بېشى يېرىم ئاي شەكلىدە ياكى يېرىم سوزۇق، باش قىسمى ئۇچلۇق، دەستە بېشى ياپىلاق ھالقا شەكلىدە بولغانلىرى ناھايىتى ئاز. بۇلار، ئېھتىمال، سارمات پروتوتىپلىرىغا ئوخشاش بولسا كېرەك. بۇلارغا قوشنا بولغان مىنۇسىدىكى تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللىرى بىر قەدەر قەدىمىي ھالەتتە. ئۇلارنىڭ تەركىبىدە مۇنداق-لىرى بار: قوش بىسلىق قىسقا قىلىچلار، بەزىلىرىنىڭ بالداق ئورنىدا بەلدەمچىسى بار، دەستە بېشى ھالقىسىمان، يەككە بىسلىق تۈز قىلىچلار، بالدىكى تۈز، دەستە بېشى ھالقىسىمان. يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتىدىكى چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللار: قوش بىسلىق، بالداقسىز قىلىچلار، يەككە بىسلىق تۈز قىلىچ-

لار، بالداقسىز، دەستە بەشى لىنزا شەكللىدە. بەرىل يادىكارلىق. لىرىدىكى تۇز قىلىچلار بالداقسىز ۋە ئەگرى بالداقلىق، دەستە بەشى ھالقىسمان.

جەنۇبىي سىبىرىيە مەدەنىيەتلىرىدىكى چاپقۇچى - سانجىغۇچى قورال تۇرلىرى ھۇن قوراللىرىغا بىۋاستە باغلانمايدۇ. بۇلار دا قىسقا قىلىچلارنى ياساشتىن ئىبارەت يەرلىك ئەنئەنە ئالامەتلىرى كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. بۇ ئەنئەنە سىكىف - تاغار دەۋرىدىكى سانجىغۇچى قىلىچلاردىن كېلىپ چىققان بولۇپ، كېيىن شۇ ئاساستا ئۇزۇن قوش بىسلىق ۋە تۇز قىلىچلار ئىشلەپچىقىرىلغان. سايان - ئالتاي ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى ئالتاينىڭ جەنۇبى ۋە غەربىدىكى يايلاق رايونلىرىنىڭ بەزى ئاممىللىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن بولسا كېرەك. ئۇ رايونلاردا ھۇن دەۋرىدە ئىران تىللىق سارمات كۆچمەن قەبىلىلىرى ياشايتتى. دەرۋەقە، ئەينى دەۋردىكى ئۆزلەشتۈرۈش مەنبەسىنى توغرا ئېنىقلاش ئاسان ئەمەس. يۇقىرى ئوب ۋە بەرىل قىلىچ شەكىللىرىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ مەنبەلىرى شەرقىي قازاقىستاندىكى «قورغانلاردىن» ۋە تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدىكى كېنىكول مەدەنىيىتىنىڭ لەخمە گۆرلىرىدىن تېپىلغان قوش بىسلىق ۋە تۇز قىلىچلار بولسا كېرەك. ئالتاي دالىلىرىدىن چىققان ئىنتايىن مۇكەممەل شەكىلگە ئىگە بولغان تۇز قىلىچ سىبىرىيىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىغا چەتنىڭ تەسىرى مۇشۇنداق يول بىلەن كىرگەنلىكى ھەققىدىكى پەرەزنىڭ توغرا بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ⑫.

6 — 8 - ئەسىرلەردىكى يەككە بىسلىق تىغلارغا كۆچۈش ئالامەتلىرى سايان - ئالتاي مەدەنىيىتىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرىدا كۆرۈلمەيدۇ. ئەينى دەۋردىكى قەدىمكى تۈرك، ئۇيغۇر ۋە قىرغىزلارنىڭ قورال تۇرلىرىدە پەقەت قوش بىسلىق قىلىچلارلا بايقالدى. مەركىزىي ئاسىيانىڭ باشقا جايلىرىدا بۇنداق قوراللار تېپىلمىدى. ھالبۇكى، بۇ يەرلەردە تۇز قىلىچ ئىشلە-

تىش ئەنئەنىسى ۋاقتىنچە ئۈزۈلۈپ قالغان (مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرقى ئەسىرلىرىگىچە)، دەپ پەرەز قىلىنسا توغرا بولمايدۇ. قىرغىزلاردا بۇ ئۇچ تۈرلۈك قورالنىڭ ھەممىسى بار ئىدى: قوش بىسلىق، تۈز قىلىچلار، تۈز ۋە سەل ئەگرى يېنىك قىلىچلار. كىماكلارنىڭ قورال ـ ياراغلىرى ئىچىدە قوش بىسلىق، تۈز ۋە يېنىك قىلىچلارنىڭ تۈرلىرى ئەڭ كۆپ بولغان. دېمەك، ماتېرىياللار تەھلىلىدىن مەلۇمكى، مەركىزىي ئاسىيا رايونىدىكى چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللار تەرەققىياتى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنگەن (ئەمەلىيەتتە پەقەت غەربىي رايونلاردا، يەنى سايان ـ ئالتاي، غەربىي سىبىرىيە، شەرقىي قازاقىستاندا). بىرىنچى باسقۇچتا (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىر ـ مىلادىيە 5 ـ ئەسىر) يەرلىك ۋە چەتتىن كىرگەن ئەنئەنىلەر قوشۇلۇپ كەتكەن، ئىككىنچى باسقۇچتا (مىلادىيە 6 — 10 ـ ئەسىرلەر) قوش بىسلىق قىلىچ تۈز قىلىچ تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلىپ، يېنىك قىلىچنىڭ ئايرىم بىر تۈرى بولۇپ قالدى. قولىمىزدا بار بولغان ھەممە مەلۇماتلارنى قايتا قاراپ چىققاندىن كېيىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىمىزكى، يېنىك قىلىچلار مەزكۇر رايوندا پەقەت 9 — 10 ـ ئەسىرلەردىلا پەيدا بولغان، دېگەن ئىلگىرىكى نۇقتىئىنەزەرنى خاتا دېيىشكە ھېچقانداق ئاساس يوق⑬. بىر چاغلاردا بۇنداق نۇقتىئىنەزەرگە 6 — 8 ـ ئەسىرلەردىكى قەدىمكى تۈرك تاش سۈرەتلىرى زىت كېلىدۇ دەپ قارالغانىدى. بۇ تاش سۈرەتلەردە تۈز تىغلىق قىلىچلار ۋە يېنىك ئەگرى قىلىچلار ئىپادىلەنگەن. ھازىر بۇ زىددىيەت ھەل بولدى، چۈنكى تاش سۈرەت تۈرغۇزۇش ئەنئەنىسى تاكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشقان⑪.

خەنجەرلەرنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات مەسىلىلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك قاراپ چىقىش مۇمكىن. ئۇلارنىڭ يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە ئوينايدىغان رولى تازا ئېنىق ئەمەس. مەركىزىي ئاسىيادا

خەنجەرلەر يېقىن ئارىلىقتىكى ۋە قۇچاقلاشما جەڭلەردە سانجىپ زەربە بېرىشتىكى ئاساسلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە خېلى ئۇزاق ئىشلىتىلگەن. سايان - ئالتايدا بۇ ئەنئەنە تاكى ھۇن دەۋرىگىچە ساقلانغان. يىراق ئارىلىق جېڭىنىڭ رولىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ خەنجەر ئىشلىتىش دائىرىسى زور دەرىجىدە تارايدى. شۇنداقتىمۇ، خەنجەرلەر داۋاملىق مەۋجۇت بولدى ۋە قۇچاقلاشما جەڭنىڭ ھەل قىلغۇچ پەيتىدە ئىشلىتىلدى. ئۇلارنىڭ قوش بىسلىق ۋە يەككە بىسلىق شەكىللىرى ئۆزگىرىپ تۇردى. بولۇپمۇ، يەككە بىسلىق خەنجەرلەرنىڭ تۇز، جەينەكسىمان ۋە ئەگرى تىغلىق شەكىللىرى كەڭ تارقالغان. دەسلەپ بىلەن تىغنىڭ تۇتاشتۇرۇلۇش ئۇسۇلىمۇ ئۆزگەرگەن. مۇشۇنداق كۆپ خىل ئەھۋاللار ئىچىدىن ھازىرچە بەلگىلىك يۆزلىنىش ۋە ئىچكى باغلىنىشلارنى تېپىپ چىقىش تەس. يەنە داۋاملىق ماتېرىيال يېغىشقا توغرا كېلىدۇ.

يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە كۆچمەنلەرنىڭ نەيزىلىرىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان. ھۇنلاردا توغرا كەسمىسى يۇمىلاق ئۇزۇن نەيزىلەر بولغان. بۇ خىل نەيزە شەكلى كۆكەل مەدەنىيىتىدە مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ بىرىنچى يېرىمىغىچە ساقلانغان. كۆكەل تۇرلىرىدىكى ياغاچ دەستىلىك قوراللار ئىچىدە يەنە باشاق گەۋدىسى سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە بولۇپ، ئۇنىۋېرسال ئىشلىتىلىدىغان ۋە باشقى سەل يۇمىلاقلاشقان نەيزىلەرمۇ بولغان. بۇلارنىڭ بەزىلىرى نەقىشلىق. مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان قورال تېپىلىرى (سوزۇنچاق رومباشەكلىدىكى سانجىغۇچى نەيزىلەر ۋە باشاق گەۋدىسى يۇمىلاقلاشتۇرۇلغان قىسقا نەيزىلەر) تاشتىن مەدەنىيىتىدىمۇ كۆرۈلىدۇ.

مۇشۇ ماتېرىياللارغا ئاساسەن تۆمۈر نەيزىلەر تەرەققىياتىنىڭ بىرىنچى باسقۇچىنى ئايرىپ كۆرسەتكىلى بولىدۇ. بۇ باسقۇچتا ئەسلىدىكى بىر شەكلىدىن سانجىغۇچى نەيزىلەرنىڭ ئىككى تىپ

ۋە ئاتقۇچى نەيزىلەرنىڭ بىر - ئىككى تېپى بۆلۈنۈپ چىققان.

ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىرلەر دەۋرىدە ئۇزۇن نەيزىلەر ئۈيغۇر-لاردا، سوزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى سانجىغۇچى نەيزىلەر قەدىمكى تۈركلەر ۋە قىرغىزلاردا، ئۇزۇن ئاتقۇچى نەيزىلەر شىرۋىلاردا بولغان.

مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدا ياغاچ دەستىلىك قورال-لارنىڭ تۈرلىرى بىر قەدەر كۆپەيدى. ئۈيغۇرلار ۋە قىرغىزلار يۇمىلاق ۋە قىرلىق ئۇزۇن نەيزىلەرنى داۋاملىق ئىشلەتتى. قىر-غىزلاردا يەنە سوزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى ۋە ئۇزۇنچاق ئۇچ بۆلۈكلۈق سانجىغۇچى نەيزىلەرمۇ بولغان. تۈركلەر سوزۇنچاق رومبا شەكىللىك، ئۇزۇنچاق ئۇچ بۆلۈكلۈق ۋە ئۇزۇنچاق ئالتە بۆلۈكلۈق نەيزىلەرنى ئىشلەتكەن. كىماكلار توغرا كەسمىسى ھەر خىل بولغان سوزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى نەيزىلەر بىلەن قوراللا-نغان. قۇرىقانلار ئۇزۇنچاق ئۇچ بۆلۈكلۈق نەيزىلەرنى، بايىرقۇلار سوزۇنچاق رومبا ۋە ئۇزۇنچاق ئالتە بۆلۈكلۈق نەيزىلەرنى، شىر-ۋىلار ئۇزۇنچاق ئالتە بۆلۈكلۈق نەيزىلەرنى ئىشلەتكەن. نەيزە تەرەققىياتىنىڭ بۇ باسقۇچىدا شەكىللەر داۋاملىق يېڭىلاندى، ساد-جىغۇچى نەيزىلەر ئىچىدە مەخسۇس ساۋۇتنى يارغۇچى نەيزىلەر ۋە باشاق گەۋدىسى تار بولغان ئۇزۇنچاق ئۇچ بۆلۈكلۈق، ئۇنە-ۋېرسال سوزۇنچاق رومبا شەكىللىك نەيزىلەر، يېنىك قوراللا-غان دۈشمەنگە ئىشلىتىلىدىغان يېنىكلەشتۈرۈلگەن نەيزىلەر، توغرا كەسمىسى لىنزا شەكىللىك بولۇپ، باشاق گەۋدىسى تار ۋە تۆشۈكى ئۇزۇن نەيزىلەر بارلىققا كەلدى. ئەھۋالدىن قارىغاد-دا، ئاتقۇچى نەيزىلەرنى قوللىنىش ئەنئەنىسى تەدرىجىي ئەمەلدىن قالغان.

چاپقۇچى قوراللارنىڭ رولى ۋە شەكلى ھەققىدە پىكىر يۈر-گۈزۈش قىيىنراق. دەسلەپكى تۆمۈر دەۋرىدە كۆپ ئىشلىتىلگەن ئۇزۇن ساپلىق قىلىچلار مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ بېشىغا

كەلگەندە يوقىنىڭ ھېسابىغا چوشۇپ قالغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا ھۇنلار بۇ خىلدىكى قورالنى ئىشلەتمىگەن، چۈنكى يىراق ئارىلىق جەڭلىرىدە بۇنداق قوراللارنىڭ ئۈنۈمدارلىقى تۆۋەن بولاتتى. قىرغىزلار مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئوتتۇرىسىدىن باشلاپ جەڭ پالتىلىرىنى ئىشلىتىشكە باشلىغان ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقىت-لاردىمۇ داۋاملىق ئىشلەتكەن. 1 - مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدا تاغلىق ئالتاي تۈركلىرىدىمۇ پالتىلار پەيدا بولغان. بۇنى قىرغىزلارنىڭ تەسىرىدىن بولغانمۇ دېگەن مەسىلىنى ھازىرچە ئېنىقلاش تەس.

مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئوتتۇرىسىدىن باشلاپ تۈرك، كە-ماك، قىرغىز، قۇرىقان، بايىرقۇ ۋە باشقا كۆچمەنلەرنىڭ گۈر-لىرىدە ئادەتتىكى پالتىلارمۇ كۆرۈلگەن. بۇنداق پالتىلارمۇ چاپقۇ-چى قورال سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن ۋە بەلكىم باشقا ئىشلاردىمۇ، جۈملىدىن ئىگىلىك ئېھتىياجى بىلەنمۇ لازىم قىلىنغاندۇر.

ھۇنلاردا كەم ئۇچرايدىغان ئۇرغۇچى قورال ئومۇتمۇ بايقال-غان. ئومۇتلار پەقەت دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى تۈرك تاش رەسىملىرىدىنلا مەلۇم.

مەركىزىي ئاسىيادىكى قوغدىنىش قوراللىرىنىڭ تەرەققىيا-تىنى ئومۇميۈزلۈك ھالدىلا بايان قىلالايمىز، چۈنكى مەنبەلەر تولۇق ئەمەس.

ھۇن دەۋرىدە ھۇنلارنىڭ ئۆزلىرىدە ۋە ئۇلارغا قارام بولغان جايلاردا ساۋۇتلۇق بەلباغلارنىڭ بولغانلىقى مەلۇم. ھالبۇكى، يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاستىلىرىنىڭ ئۈنۈمدارلىقى ئاش-قانسېرى ئالدىنقى دەۋرلەردە سانجىغۇچى قىلىچ ۋە خەنجەرلەرنىڭ زەربىسىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بۇ خىل قوغدى-نىش تۈرىنىڭ ئورنى تۆۋەنلىدى. شۇڭا، ھەربىيلىك سالاھىيە-تىنىڭ سىمۋولى بولغان قوغدىنىش بەلبېغى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق فۇنكسىيىسىنى تېزلا يوقاتتى؛ كېيىن ئۇنىڭ تەركىبىدە سۆڭەك

ئىلمەكلەر، مىستىن ياسالغان نەقىشلىق قاداقلار ۋە يەنە باشقا ماتېرىياللاردىن ياسالغان ئىلمەكلەر پەيدا بولغان.

سوۋېت قاداقلارنىڭ بەزى تېپلىرى ئەسلى ساۋۇتلارغا ئىشلىتىلگەن دەيدىغان پىكىرنىڭ تەسىرىدىكى تېخى ئىسپاتلانمىدى⑮. ۋەھالەنكى، مۇشۇنداق ئېھتىماللىقنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىشقىمۇ بولمايدۇ، چۈنكى كان دەريا‌سى بويىدىكى ھۇن دەۋرىنىڭ قەبرىستانلىقىدىن يۇقىرىقىغا ئوخشايدىغان ئىككى قاداق تېپىلغان بولۇپ، بۇلارنىڭ بىرى دەپنە قىلىنغۇچىنىڭ مۇرە سۆڭىكى دائىرىسىدە، يەنە بىرى كۆكرىكىدە بايقالغان⑯.

مەركىزىي ئاسىيانىڭ چەت جايلىرىدا قوغدىنىش بەلباغلىرى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئوتتۇرىدىكى يۇقىرى ئوب ۋە بۇرخوتۇي مەدەنىيەتلىرىگە ئائىت ماتېرىياللاردىن بايقالغان. مېتال ساۋۇتلارنىڭ تارقىلىشى بىلەن ھەربىيچە بەلباغلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى فۇنكسىيىلىك ئەھمىيىتىنى يوقاتتى، لېكىن يەنىلا ھەربىي‌لىك سالاھىيىتىنىڭ سىمۋولى بولۇپ ساقلاندى ۋە بەزى جايلاردا قوماندانلىق دەرىجىسىنى ئىپادىلەيدىغان بولۇپ قالدى.

ھۇنلاردا يەنە مىس ۋە تۆمۈردىن ياسالغان «بىلەك قاپلىغۇچلىرى» ۋە «پاقالچەك قاپلىغۇچلىرى» بولغان.

مېتال ساۋۇتلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى تېپىلمىلىرى يۇقىرى ئوب ۋە بەرىل يادىكارلىقلىرىغا مەنسۇپ. بۇلار تولۇق ياكى قىسمەن ساقلىنىپ قالغان كۆكرەك ساۋۇتلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، قاداقلار توغرىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ۋە چېگرىسى تۆتاشتۇرۇلغان. بۇنداق ساۋۇتلار جەڭچىلەرنىڭ كۆكرەك ۋە قورساق قىسمىنى يېپىپ، ئوقلاردىن، ياغاچ دەستىلىك سانجىغۇچى ۋەچاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارنىڭ زەربىسىدىن قوغداشقا مۆلچەرلەنگەن. قاسراقلىق ساۋۇتتىن بىرى يۇقىرى ئوب ماتېرىياللىرى ئىچىدىن تېپىلغان. شۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇ خىل ساۋۇتلار ھۇن دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە بارلىققا كەلگەن، دېيىشكە بولىدۇ.

مەزكۇر دەۋر مېتال قوغدىنىش ۋاستىلىرى تەرەققىياتىدىـ كى كونا قورال تۇرلىرى پۈتۈنلەي يېڭىلانغان بىر باسقۇچنى تەشكىل قىلىدۇ.

كېيىنكى دەۋردە، يەنى 6 — 8 ـ ئەسىرلەردە يېنسەيدە شەكلى ئاددىيلاشتۇرۇلغان كۆكرەك ساۋۇتلىرى بارلىققا كەلدى. ئالتاي ۋە بايقالدا پۈتۈن ساۋۇتنىڭ پارچىلىرى تېپىلدى. ئالتاي ۋە تۇۋادىكى قەدىمكى تۈرك قورال تۇرلىرى ئىچىدە قاسراقلىق ساۋۇتنىڭ قاداقلىرى ئۇچرىغان. بۇ كۆكرەك قىسمى ۋە ئېتىكى بولغان شەكىلدە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، كۆكرەك ساۋۇتنىڭ توغرىسىغا تىزىلغان قاداقلىرىنى تېڭ هالەتتە تىزىلغان قىلىپ ئۆزگەرتىش ۋە قوغدىنىش مەيدانىنى كېڭەيتىش يولى بىلەن قاسراقسىمان ساۋۇت ياسالغان. بۇ دەۋردە كۆكرەك ساۋۇتى ئاسىيانىڭ باشقا جايلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرغان مىنۇسىن ئويمانلىقىدىلا ساقلىنىپ قالغان. كۇدىرگىدىن تېپىلغان ساۋۇت پارچىسىدىن قارىغاندا، تۇركلەر شەرقىي تۇركىستان بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن پۈتۈن ساۋۇتنى ئىشلىتىشكە باشلىغان. بۇ خىل قوغدىنىش قورالى كېنكول قەبـ لىلىرىدىن قوبۇل قىلىنغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. كېنكول قەبـ لىلىرى پۈتۈن ساۋۇتتىن كېڭ تۇرده پايدىلانغان⑰. مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدا قاسراقسىمان ساۋۇتلارنى مەركىزي ئاسىيانىڭ هەممە جايلىرىدىكى خەلقلەر، جۈملىدىن سايان — ئالتايدىكى تۇركلەر، بايقال ئەتراپلىرىدىكى قىرغىزلار، كىماكلار، قۇرىقانلار، بايقالنىڭ نېرىسىدىكى بايىرقۇ ۋە شىرۋىلار قوللانغان.

كىماكلار ۋە قۇرىقانلارنىڭ قوغدىنىش كىيىملىرى دەسلەپكى تۈرك دەۋرىدىكىگە ئوخشاش ئۇزۇن ساۋۇت ئىدى، دەپ قىياس قىلىنماقتا. قىرغىز ماتېرىياللىرىدىن قارىغاندا، باشقىچە پەرەزـ نى ئوتتۇرىغا قويغىلى بولىدۇ، يەنى ساۋۇت قىسقا يەڭلىك ۋە

ئۇزۇن ئېتەكلىك كۆڭلەك تەرىقسىدە بولۇپ، كۆكرەك ۋە مۇرە قىسىملىرىدا قوشۇمچە قوغدىنىش ياپقۇچلىرى بار ئىدى. بۇ قوغدىنىش كىيىملىرىنىڭ بىرىكمە ۋارىيانتىدىن ئىبارەت.

مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمى قوغدىنىش قوراللىرىنىڭ بىر پۈتۈن تەرەققىيات باسقۇچىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ باسقۇچتا ساۋۇتلار كەڭ تارقالغان ۋە ساۋۇت شەكلى قاداقلارنى قاسراقسىمان ئۇلاش سىستېمىسىغا ئۆزگەرگەن.

شۇنداق قىلىپ، مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ئاساسلىق قورال تۈرلىرىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى مەزكۇر دەۋر جەريانىدا ئومۇمىي تەرەققىيات تارىخىنىڭ ئىككى ئاساسلىق باسقۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئىككى باسقۇچ كېيىنكى قەدىمكى ۋە ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ. قول بىلەن ئاتقۇچى قوراللارنىڭ بەزى تۈرلىرىنى تېخىمۇ ئۇششاق باسقۇچلارغا بۆلگىلى بولىدۇ، يېقىن ئارىلىق جېڭى ۋە قوغدىنىش قوراللىرىنىڭ بەزى تۈرلىرىدە بۇنداق باسقۇچلار ئەسلا كۆرۈلمەيدۇ.

ئەمدى قورال تۈرلىرىنىڭ ئىچكى تەرەققىياتى ھەققىدە بىر نەچچە ئېغىز سۆز قىلايلى مەزكۇر دەۋر جەريانىدا پۈتۈن مەركىزىي ئاسىيادا يېنىك قوراللانغان ئاتلىق ئوقياچىلارنىڭ قوراللىنىشىغا ماس كېلىدىغان بىردىنبىر قورال تۈرى مەۋجۇت ئىدى. ھالبۇكى، ھۇن دەۋرىدىلا بۇ قورال تۈرلىرى ئىچىدە يېقىن ئارىلىق جېڭى ۋە قوغدىنىش قوراللىرى كۆرۈلگەن. دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدە بۇ خىل ئامىللارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، سۈپەت خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشلەر كېلىپ چىقتى - ساۋۇت كىيگەن چەۋەندازلار پەيدا بولدى، چاپقۇچى - سانجىغۇچى ۋە ياغاچ دەستىلىك قوراللار رولىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن جەڭچىلەرنىڭ يېقىن ئارىلىق جەڭلىرىدىكى تەشەببۇسكارلىقى كۆرۈنەرلىك ھالدا يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ئەينى دەۋرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا تۈركىلەر

ۋە قىرغىزلارنىڭ ئېغىر قوراللانغان ساۋۇتلۇق چەۋەندازلاردىن ئىبارەت ئالاھىدە ئەسكىرىي قىسمى بارلىققا كەلگەن.

ھەربىي قوشۇنلار قۇرۇلمىسىنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈش بىر قەدەر قىيىنراق بولىدۇ، چۈنكى سىياسىي ـ ئېتنىك بىرلەشمىلەرنىڭ تولىسىنىڭ قوراللىق كۈچلىرىنىڭ تەشكىللىنىش شەكلى تازا ئېنىق ئەمەس. مۇنتىزىم ئەسكىرىي قىسىملارنىڭ قۇرۇلۇشى ھۆنلاردىن باشلانغان. ئۇلارنى ئاسىيانىڭ كېيىنكى ئونلۇق سىستېمىسىنىڭ باشلامچىسى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. جۈملىدىن، قىسىملارنىڭ ئىككى قانائتا بۆلۈنۈشىمۇ ھۇن دەۋرىدىن باشلانغان. ئونلۇق سىستېما جۇرجانلاردىن قوبۇل قىلىنغان دەپ ھېسابلانماقتا. بۇ سىستېما قەدىمكى تۈركلەر، ئۇيغۇر ۋە قىرغىز قاغانلىقلىرىدا ئەڭ تولۇق ئەكس ئەتكەن. ئەلۋەتتە، بۇ سىستېمىنى دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى باشقا كۆچمەنلەرمۇ قوللانغان.

كۆچمەنلەردىكى ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى مۇنداق: ئەينى دەۋردە تۈزلەڭ يەردىكى جەڭنىڭ ئاساسلىق تاكتىكىسى ئىزچىل تۇردە چېچىلما سەپتىن ئىبارەت بولۇپ، دۈشمەن سەپلىرىگە ئوق ئېتىش، ئىككى ياندىن قورشاۋغا ئېلىش، يالغاندىن قېچىش ۋە باشقىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بارلىق كۆچمەنلەرنىڭ تاكتىكىلىق ئۇسۇللىرى ئىچىدە پۈتۈن سەپ بويىچە ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلى ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭنىڭ، بولۇپمۇ ئونىڭ ھەل قىلغۇچ مەزگىلىدىكى قۇچاقلاشما توقۇنۇشنىڭ رولى بارغانسېرى ئۆسىتى. ئېغىر قوراللانغان چەۋەندازلار ئايرىم ئەسكىرىي قىسىم بولۇپ تۇزۇلگەندىن كېيىن يېقىن ئارىلىقتىكى جەڭدە زىچ يىغىلغان سەپ بولۇپ ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلى بارلىققا كەلدى.

كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش سەنئىتى ھەققىدە بىر نېمە دېمەك خېلى تەس. قارىغاندا، ئۇلارنىڭ

سەركەردىلىرى كەسكىن ھەربىر كەتلىنىپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن توقۇنۇشنى ئەۋزەل كۆرەتتى. دۇشمەننى ھالسىرىتىش ئۈچۈن يىراق ئارقا سەپكە مەقسەتلىك چېكىنىش ھەققىدە مەلۇماتلار بار. ئۇلار ئۇزاق مۇددەتلىك مۇداپىئە جەڭلىرىنىمۇ ئېلىپ بارغان. بۇ ھال كۆچمەنلەرنىڭ مۇداپىئە ئىستىھكاملىرى بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئەينى دەۋردىكى كۆچمەنلەر دۇنياسىنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا سېپىللىق تۇرالغۇلار قۇرۇلغان بولۇپ، دالىغا قارايدىغان تەرىپىدە ياكى تۇرالغۇنىڭ چۆرىسىدە مۇداپىئە ئىستىھكاملىرى بار ئىدى. ھۇن دەۋرىدە قوراللىق تەھدىتكە دۇچ كەلگەندە لازىم بولىدىغان قوغدىنىش شەھەرچىلىرى بارلىققا كەلگەن. بۇلار مۇداپىئەچى قوشۇنلارنىڭ تايانچ پونكىتلىرى ۋە ھەربىي - مەمۇرى ئەمەلدارلارنىڭ بارگاھلىرىدىن ئىبارەت بولغان قەلئەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قورغانلار ئىدى. ھۇنلارنىڭ ئۆزلىرىدە ئۇچ تۇرلۇك ئىستىھكام قۇرۇلمىلىرى بولغان. قوغدىنىش شەھەرلىرى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە بايقال ئەتراپلىرىدىكى كۆچمەنلەرگە - قىرغىز، قۇرىقان، شىرۇيلارغا خاس ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىستىھكام ۋە قەلئەلىرى ئەڭ مۇكەممەل ئىدى. قىرغىزلاردا سوقما تاملىق قەلئەدىن بىرىلا كۆرۈلدى.

سېپىللىق تۇرالغۇلار ۋە قوغدىنىش شەھەرچىلىرىنىڭ مۇداپىئە ئەھمىيىتى ھەر قايسى ئۇرۇقلار-ئوتتۇرىسىدىكى قوراللىق توقۇنۇشلار دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتمىگەن بولسا كېرەك. دۇشمەن تەرەپ ئىستىھكاملارنىڭ جايلىشىش ئورۇنلىرىدىن خەۋەرسىز بولغان ئەھۋال ئاستىدىلا قوغدىنىش شەھەرچىلىرىدە تۇرغۇچىلار خەۋپتىن قۇتۇلۇپ قالالايتتى. مۇرەككەپ ئىستىھكام سىستېمىسىغا ئىگە بولغان سوقما تاملىق قورغانلار ئۇزاق مۇددەتلىك مۇداپىئەگە مۆلچەرلەنگەن⑱. ھالبۇكى، كۆچمەنلەردە سېپىللارغا ھۇجۇم قىلىش تېخنىكىسى بولغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق

مەلۇماتقا ئىگە بولمىساقمۇ، بۇنداق ئىستىھكام قۇرۇلمىلىرى دۇشمەننىڭ ھۇجۇملىرىغا ئۇزاققىچە بەرداشلىق بېرەلمەيتتى دەپ ئېيتالايمىز. بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبلىرى كۆچمەنلەر دۆلەتلىرىنىڭ ئىستراتېگىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك.

مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچمەنلەر دۆلەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت، ئىگىلىك، جەمئىيەت ۋە دۆلەت تۈزۈلمىسىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ ئىستراتېگىيىسىنىڭ خاراكتېرى ئەينى دەۋردە باشتىن - ئاياغ ئۆزگەرمەي تۇرىۋەردى. بۇ ئىستراتېگىيە-نىڭ مەقسەتلىرى يايلاقتىكى ھاكىممۇتلەقلىقنى ئىنتىلىش، يە-پەك يولىنى كونترول قىلىش، ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى ئولتۇراق دۆلەتلەرگە سىلىق تۆلەش مۇناسىۋەتلىرىنى تېگىشتىن ئىبارەت ئىدى. كۆچمەنلەر دۆلەتلىرىنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىغا نىسبەتەن ھۇجۇم قىلىش ئىمكانىيەتلىرى مۇتلەق ئۈستۇنلۇكنى ئىگىلەيتتى. بۇنداق دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇش دائىرىسى ۋە ۋاقىتى ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ھەممە تەرەپلەردە ھۇجۇمنى مۇۋەپپەقىيەتلىك داۋاملاشتۇرالىشىغا باغلىق بولاتتى. لېكىن، بېسىۋېلىنغان كەڭ زېمىنلار پەقەت قورال كۈچى بىلەنلا كونترول قىلىنغانلىقتىن بۇنداق دۆلەتلەر تولىمۇ مۇقىمسىز بولاتتى. مەركىزىي ئاسىيادىكى ھەممە كۆچمەن دۆلەتلەر نىسبەتەن قىسقا ۋاقىت مەۋ-جۇت بولۇپ، ئوخشىمىغان جەڭلەر ۋە ئىچكى ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە پارچىلىنىپ كېتەتتى. مەركىزىي ئاسىيانىڭ چەت جايلىرىدىكى كۆچمەنلەر بىرلەشمىلىرى، مەسىلەن يېنسەيدىكى قىرغىز دۆلە-تى بىر قەدەر تۇراقلىق بولۇپ چىقتى.

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆچ-مەنلەر دۆلەتلىرىنىڭ ھۇجۇم ئىستراتېگىيىسى ئۇلارنىڭ كېيىن-كى ھالاكىتىنىڭ سەۋەبلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى.

خاتىمە

ھەربىي ئىشلار (قوراللارنىڭ ئاساسلىق تۈرلىرى، ھەربىي قوشۇنلارنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە قورال ئىشلىتىش ئۇزگىچىلىكلىرى) خۇددى ھەر قانداق بىر تارىخىي ھادىسىگە ئوخشاش ئۇز تەرەققىياتىدا بەلگىلىك ئۇزگىرىشلەرگە دۇچ كېلىدۇ. دۇنياۋى تارىخىي تەرەققىيات دەۋرلىرىنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان باسقۇچلىرىغا تايىنىپ، كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ تارىخىدىكى بىرىككەن ۋە ئۇزۇنارا باغلانغان ھادىسىلەرنى ھېسابقا ئېلىپ، ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەر ھەربىي ئىشلىرىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتىدىكى ئىككى باسقۇچنى ھەمدە ھەرقايسى كونكرېت قورال تۈرلىرىنىڭ بارلىققا كېلىش ۋاقىتلىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئۇزۇنارا باغلانغان ھادىسىلەرنىڭ بىرلىكى، ئاساس سالغۇچى ئۇزگىرىشلەر ھەرىكىتىنىڭ دەۋرداشلىقى كونكرېت مەدەنىيەتلەر دائىرىسىدىكى تۈرلەر پەرقلىرىنى ۋە تىپلار خاسلىقىنى چەتكە قاقمايدۇ. مەلۇم رايون دائىرىسىدىكى ئايرىم قورال تۈرلىرىنىڭ ئوخشاشمىغان دەۋرلەردە پەيدا بولغانلىقى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئېتنىك تۇغقانچىلىقى بار ۋە تۇغقانچىلىقى يوق كۆچمەنلەر بىرلەشمىلىرىدە ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۇلىدۇ. ماددىي، تەسۋىرىي ۋە يازما مەلۇماتلار پارچە - پۇرات بولغانلىقى ئۇچۇن ئۇزگىرىشلەر بەكمۇ خىلمۇخىلدەك تۇيۇلىدۇ. ۋاقىتنىڭ ئۇتۇشى بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىر مۇنچە مەسىلىلەرگە ئائىت مەنبەلەر دائىرىسى يەنمۇ كېڭىيىدۇ دەپ ئۇمىد كۇتۇشكە بولىدۇ. شۇنداق بولغاندا ھازىرقى تەسەۋۋۇرلارنى تولۇقلاشقا بولىدۇ.

شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۇش لازىمكى، ئايرىم پەرقلەرنىڭ كۆپ خىللىقى ئوخشاشمايدىغان يۇزلىنىشلەرنىڭ ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈ-

دۇرىدۇ. شۇ خىل يۇزلىنىشلەرنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشلىرى ھەربىي ئىشلار ھەرىكىتىنىڭ ئاساسلىق سەۋەبىنى ئىپادىلەيدۇ. ئومۇمىي قوراللارغا قارىتا ئېيتقاندا، بۇ ھۇجۇم ۋە قوغدىنىش ئىشتىن ئىبارەت قارىمۇقارشى فۇنكسىيىلەرنىڭ ئۆزئارا تەسىرى، كونكرېت قورال تۈرلىرىگە قارىتا ئېيتقاندا، نەرسىلەرنىڭ شەكلى ۋە فۇنكسىيىسىنىڭ ماسلىشىشى، ئەسكىرىي قىسىملارغا قارىتا ئېيتقاندا، قوراللارنى كوللېكتىپ ئىشلىتىش ئىمكانىيىتى، قوراللىق پائالىيەتلەرگە قارىتا ئېيتقاندا، كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلمىسىغا مۇۋاپىقلاشقان ھۇجۇم ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرىنىڭ ئايرىلىشىدۇر.

كۆچمەنلەر ھەربىي ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئاساسىي جەھەتتىن ھۇجۇم ھەرىكەتلىرىگە مۆلچەرلەنگەن قورال - ياراغ تېخنىكىسى دائىرىسىدە بولدى. ئۇزاق مۇددەتلىك مۇداپىئە ۋە ئەسكىرىي قىسىملار قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلەر ئانچە تېز بولمىدى. كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلار تەرەققىياتى ھەققىدە تولۇق تەسەۋۋۇرغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن راۋاجلانغان ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىگە (11 — 14 - ئەسىرلەر) ياتىدىغان مەلۇماتلارنى، جۈملىدىن قىتان، تاتار، موڭغۇل قاتارلىق موڭغۇل تىللىق كۆچمەنلەرنىڭ مەلۇماتلىرىنى كۆرۈپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. قولىمىزدىكى ماتېرىياللارنىڭ ھەجمى بۇ مەلۇماتلارنى مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئايرىم قىسمى قىلىپ كىرگۈزۈشكە ئىمكان بەرمىدى. بۇنى بىر مەخسۇس ئەسەر قىلىپ يېزىپ چىقىش كېرەك.

مەركىزي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى كۆچمەن خەلقلەرنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەرنى چۈشىنىش ئۈچۈن كۆچمەن چارۋىچىلىق تېپىدىكى مەدەنىيەت - ئىگىلىكىنىڭ، كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىنىڭ بارلىققا كېلىش ۋە ئومۇملىشىش دەۋرىنى تەتقىق قىلىش زۆرۈر. مەلۇماتلارنىڭ تولۇق بولماسلىقى، ھەتتا بەزى رايونلار-

دىكى مەلۇماتلارنىڭ پۈتۈنلەي يوق بولۇشى، يازما مەنبە ئۇچۇرلىرىنىڭ كەمچىلىكى قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا دائىر ماتېرىياللارنى سىستېمىلاشتۇرۇش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ئىشىنى قىيىنلاشتۇرۇپ تۇرىدۇ. مەزكۇر ئەسەردە يورۇتۇلغان ھادىسە ۋە قانۇنىيەتلەرنىڭ ئۆتمۈشىنى ئانالىز قىلغاندا بۇ مەسىلىلەرنىڭ ھەل قىلىنىشىغا ئازدۇر - كۆپتۇر پايدىسى بولىدۇ.

جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەن ئاھالىسىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا دائىر مەلۇماتلار سىستېمىلاشتۇرۇلغاندا چېگرىداش رايونلار ماتېرىياللىرى ئاساسىدىكى يۇقىرىقىغا ئوخشاش مەسىلىلەرنىڭ تەتقىق قىلىنىشىغا يول ئېچىلىدۇ. ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ يايلاقلىرىدىكى ھەربىي ئىشلار تەرەققىياتىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى يېغىنچاقلىغاندا، ياۋروپا - ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ئۇرۇش ۋە ئۇرۇش سەنئىتى تارىخىنى چۈشەندۈرۈشكە ئىمكانىيەت ھازىرلىنىدۇ ھەمدە بۇ تارىخنى دۇنيانىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىن مۇناسىپ ئورۇن ئاجراتقىلى بولىدۇ.

ئىزاهات

مۇقەددىمە

ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرىنى تەتقىق قىلىش مەسىلىلىرى

① يى. رازىن: «ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ تارىخى»، 1 - توم، موسكۋا، 1955 - يىلى، 74 -، 81 -، 108 -، 111 - بەت؛ گ. دېبرىۈك: «سىياسىي تارىخ دائىرىسىدىكى ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ تارىخى»، 1 - توم، 1936 - يىلى.

② ئو. ئۇئانىن: «موڭغۇللارنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى ۋە ئىستىلا-چىلىقى ھەققىدە»، 1846 - يىلى؛ م. گورېلىك: «ئوتتۇرا ئەسىر-دىكى موڭغۇللارنىڭ قوغدىنىش كىيىمى»، «موڭغۇلشۇناسلارنىڭ 3-نۆۋەتلىك خەلقئارا يىغىنى»، 1-توم، ئۇلان باتۇر، 1979 - يى-لى، 90 - 101 - بەت؛ «14 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى — 15 - ئەسىرنىڭ بېشىدىكى موڭغۇل - تاتار قوغدىنىش قورال-لىرى»، «ئېلىمىز تارىخى ۋە مەدەنىيىتىدىكى كۆلىكوۋ جېڭى»، موسكوۋا، 1983 - يىلى، 244 - 269 - بەت؛ ئا. مېدۋېدېۋ: «شەرقىي ياۋروپادىكى تاتار - موڭغۇل ئوق باشاقلىرى»، 1966-يى-لى، 50-60- بەت؛ س. كىسلىيوۋ، ن. مېرپېرت: «قاراقۇرۇم تۆ-مۈر ۋە چۆيۈن بۇيۇملىرى»، «قەدىمكى موڭغۇل شەھەرلىرى»، موسكوۋا، 1965 - يىلى، 192 - 206 - بەت.

③ ن. كونراد: «سۈن زى ھەربى دەستۇرى»، موسكوۋا - لېنىنگىراد، 1950 - يىلى، تاڭغۇتچە تەرجىمىسى، موسكوۋا، 1979 - يىلى؛

Griffith S. B Sun Tzu. The art of war. —Oxford, 1963.

④ يې. رازىن: «ئۇرۇش سەنئىتى تارىخى»، 111 ـ 125 ـ بەت.
⑤ يۇ. خۇدياكوۋ: «كۆچمەنلەرنىڭ ئۇرۇش سەنئىتىدىكى يايلاق مۇھىتىنىڭ تەسىرى»، «غەربىي سىبىرىيىنىڭ تەبىئىي جۇغرافىيىلىك مۇھىت ئالاھىدىلىكلىرى ۋە تارىخىي جەريانلىرى»، توم-سك، 1970 ـ يىلى، 85 ـ 87 ـ بەت؛ «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ سكىف دەۋرىدىكى مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ھەربىي ئىشلارنىڭ رولى»، «سكىف ـ سىبىرىيە مەدەنىيەت ـ تارىخ بىرلىكى مەسىلىلىرى» (پۈتۈن ئىتتىپاق ئارخېئولوگىيە مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ دوكلاتلار تېزىسلىرى)، كېمېروۋو، 1979ـيىلى، 27ـ، 28ـ بەت؛ «جەنۇبىي سىبىرىيە سكىف دەۋرى مەدەنىيىتىدىكى ھەربىي ئىشلارنىڭ شەكىللىنىشى»، «سكىف ـ سىبىرىيە مەدەنىيەت ـ تارىخ بىرلىكى مەسىلىلىرى»، كېمېروۋو، 1980ـ يىلى، 135ـ144ـ بەت.
⑥ يۇ. خۇدياكوۋ: «12 ـ ئەسىر قورالشۇناسلىق ئۇقۇملىرىنىڭ دەلىلى» (6 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قورال ـ ياراغ ماتېرىياللىرى ئاساسىدا)، «شەرقىي سىبىرىيە تارىخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى» (يەرلىك مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ دوكلات تېزىسلىرى)، ئىركۇتسك، 1978ـيىلى، 77ـ79ـ بەت؛ «قورالشۇناسلىق ھەققىدە ئاساسلىق چۈشەنچىلەر» (6ـ12ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قورال ـ ياراغ ماتېرىياللىرى ئاساسىدا)، «سىبىرىيە ۋە يىراق شەرق تارىخېئولوگىيىسىدىكى يېڭىلىقلار»، نوۋوسىبىرسك، 1979ـيىلى، 184ـ193ـ بەت.
⑦ يۇ. خۇدياكوۋ: «6 ـ 7 ـ ئەسىرلەردىكى قىرغىزلارنىڭ قورال ـ ياراغلىرى»، نوۋوسىبىرسك، 1980 ـ يىلى.
⑧ يۇ. خۇدياكوۋ: «قوراللار تارىخىي مەنبەدۇر»، «ئىلمىي ـ نەزەرىيىۋى دوكلات يىغىنى» (دوكلات تېزىسلىرى)، ئىركۇتسك، 1979 ـ يىلى، 9 ـ، 10 ـ بەت.
⑨ يۇ. خۇدياكوۋ: «قەدىمكى جەمئىيەتتىكى ئۇرۇش»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە مەسىلىلىرى»، ئىركۇتسك، 1980 ـ يىلى، 36 ـ، 37 ـ بەت.
⑩ «ئۇرۇش ۋە ئارمىيە»، موسكۋا، 1977ـيىلى، 21ـ23ـ بەت.

ئەسەرلەر ۋە مەنبەلەر ھەققىدە

① يۇ. خۇدياكوۋ: «6 ـ 7 ـ ئەسىرلەردىكى يېنسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى؛ «ئوتتۇرا يېنسەي كۆك تۈرك قوراللىرى»، «س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى»، 1980 ـ يىلى، 1 ـ سان، ئىجتىمائىي پەنلەر قىسمى، 91 ـ 99 ـ بەت.

② يۇ. خۇدياكوۋ: «9 ـ 10 ـ ئەسىرلەردىكى ئالتاي يايلاق كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزي ئاسىيادىكى قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى، 115 ـ 132 ـ بەت؛ «تاغلىق ئالتايدىكى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ قوراللىرى»، «تاغلىق ئالتايدىكى 1980—1982ـ يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار»، گورنو ـ ئالتايسىك، 1983 ـ يىلى، 3 ـ 27 ـ بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «مۇزەكەپ ئوقيا تارىخىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى تەرەققىياتىغا ئائىت بىر قىسىم مەسىلىلەر»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزي ئاسىيادىكى قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 146 ـ، 162 ـ بەت.

③ ل. چىندىنا: «ئوتتۇرا ئوب ۋادىسىدىكى جەڭچىلەرنىڭ سۈرەتلىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزي ئاسىيادىكى قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981ـيىلى، 87ـ97 ـ بەت؛ ب. كونىكوۋ: «ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى ئىرتىش ۋادىسى ئاھالىسىنىڭ قوراللىنىش ئالاھىدىلىكلىرىگە دائىر ماتېرىياللار»، «ئىرتىش ۋادىسى ئارخېئولوگىيىسى»، تومسىك، 1980 ـ يىلى، 68 ـ 78 ـ بەت.

④ ي. دېدېۋيانكو: «موخە جەڭچىسىنىڭ قوراللىنىش مەسىلىسى»، «شىمالىي ۋە مەركىزي ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى»، نوۋوسىبىرسىك، 1975 ـ يىلى، 192 ـ 203 ـ بەت؛ ۋ. مېدۋېدېۋ: «ئوتتۇرا ئەسىر ئامۇر جەڭچىسىنىڭ دۇبۇلغىسى ھەققىدە» (كورساكوۋ گۈرلۈكىدىكى قورال ـ ياراغلارنىڭ قالدۇقلىرى)، «سىبى-

ربيه ژه مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ ھەربىي ئىشـ
لىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 172 ـ 184 ـ بەت؛ ل.
سىمىنىچىنكو: «دېڭىز ياقىسىدىكى 8 — 10 ـ ئەسىرلەرگە تەئەل
لۇق ئوق باشاقلىرى»، «س س ر يېراق شەرقىدىكى ئەڭ يېڭى
ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلار»، ۋلادىۋوستوك، 1976ـيىلى،
98ـ111ـ بەت؛ ئو. گالاكتىئونوۋ: «دېڭىز ياقىسىدىكى ئوتتۇرا
ئەسىرلەرگە تەئەللۇق نەيزە باشاقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى»، «س
س ر يېراق شەرقىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىغا ئائىت ماتېرىيال
لار»، 1978 ـ يىلى، 99 ـ 103 ـ بەت؛ يۇ. ۋاسىلىيېۋ: «لۇداننىكوۋ
تۇپىلىكىدىكى گۇردىن تېپىلغان ئوق باشاقلىرى»، «س س ر
يېراق شەرقىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»،
ۋلادىۋوستوك، 1978 ـ يىلى، 118 ـ 126 ـ بەت؛ ۋ. خورېۋ ۋە
ۋ. شاۋكۇنوۋ: «ئانانىيېۋ خارابىسىدىن تېپىلغان ئوق باشاقلىرى»،
«س س ر يېراق شەرق ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىيال
لار»، ۋلادىۋوستوك، 1981 ـ يىلى، 111 ـ 117 ـ بەت.

⑤ ئا. مېلىيۇكوۋا: «سكىفلارنىڭ قوراللىرى»، موسكۋا،
1965 ـ يىلى؛ ي. چېرنېنكو: «سكىفلارنىڭ قوغدىنىش كىيىم
لىرى»، كىيېۋ، 1968 ـ يىلى؛ «تولىستوي گۇردىن چىققان
قورال»، «سكىفلار دۇنياسى»، كىيېۋ، 1975 ـ يىلى، 152ـ173ـ
بەت؛ «سكىف ئوقياچىلىرى»، كىيېۋ، 1981 ـ يىلى؛ ك. سىمىر
نوۋ: «سارماتلارنىڭ قوراللىرى»، «س س ر ئارخېئولوگىيىسىگە
دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار»، موسكۋا، 1961 ـ يىلى؛ ئا.
خازانوۋ: «سارماتلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا ئائىت ئوچېركلار»،
موسكۋا، 1971 ـ يىلى؛ ب. لىتۋىنسكىي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۇمۇر
ئوق باشاقلىرى»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1965 ـ يىلى،
75—91 ـ بەت؛ «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا مۇزەككەپ تەركىبلىك
ئوقياسى»، 1966 ـ يىلى، 51—69 ـ بەت؛ ئو. ئوبېلچېنكو:
«سوغدى قورغانلىرىدىكى قىلىچلار ۋە خەنجەرلەر»، 1978 ـ يى
لى، 115—127 ـ بەت.

⑥ ئا. مېدۋېدېۋ: «قول بىلەن ئاتىدىغان قوراللار (ئوقيا ۋە
ئۇزۇتاتار)»، موسكۋا، 1966 ـ يىلى؛ ئا. كىرپىچنىكوۋ: «قەدىمكى

رؤس قوراللىرى» ، 1 ـ نەشرى، موسكىۋا ـ لېنىنگراد، 1966ـيىلى؛ 3ـنەشرى، لېنىنگراد، 1971ـيىلى؛ «15ـ18ـئەسىرلەردىكى رۇسىيە ھەربىي ئىشلىرى» ، لېنىنگراد، 1976ـيىلى.

⑦ ئو. ئىۋانىن: «موڭغۇللارنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى ۋە ئىشغالىيەتچىلىكى» ، سانت پېتربورگ، 1846 ـ يىلى؛ ئا. ئىۋانوۋ: «جۇڭگونىڭ يۈەن سۇلالىسى تارىخى خاتىرىلىرىدىكى موڭغۇللارنىڭ رۇسىيىگە يۈرۈشلىرى» ، «رۇسىيە ھەربىي ـ تارىخ جەمئىيىتىنىڭ ھەربىي ئارخېئولوگىيە ۋە ئارخېئوگرافىيە خاتىرىلىرى» ، 3 ـ توم، 1914 ـ يىلى؛ ب. ۋلادىمىرسوۋ: «چىڭگىزخان» ، بېرلىن، 1922 ـ يىلى؛ ئا. ناسونوۋ: «موڭغۇللار ۋە رۇسىيە» ، موسكىۋا ـ لېنىنگراد، 1940 ـ يىلى؛ ب. گىرېكوۋ، ئا. ياكۇبوۋسكىي: «ئالتۇن ئوردا ۋە ئۇنىڭ يىمىرىلىشى» ، موسكىۋا ـ لېنىنگراد، 1950 ـ يىلى.

⑧ س. كىسىلىيوۋ، ن. مېرېپېرت: «قاراقۇرۇمدىن تېپىلغان تۆمۈر ۋە چويۇن بۇيۇملار» ، «قەدىمكى موڭغۇل شەھەرلىرى» ، موسكىۋا، 1965 ـ يىلى، 192 ـ 206 ـ بەت؛ ئا. مېدۋېدېۋ: «شەرقىي ياۋروپادىكى تاتار ـ موڭغۇل ئوق باشاقلىرى» ، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» ، 1966 ـ يىلى، 50 ـ 60 ـ بەت؛ ئا. مالىنوۋسكايا: «ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلاقلىرىدىن تېپىلغان 13 — 16 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق سۆڭەك نەقىشلىق ساداقلار» ، «ۋولگا ۋادىسىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر شەھەرلىرى» ، موسكىۋا، 1974ـيىلى، 132ـ175ـبەت؛ م. گورېلىك: «ئوتتۇرا ئەسىر موڭغۇل قوغدىنىش كىيىملىرى» ، «مۇڭغۇلشۇناسلارنىڭ 3 ـ نۆۋەتلىك خەلقئارالىق يىغىنى» ، 1 ـ توم، ئۇلان باتۇر، 1979ـيىلى، 90 ـ 101 ـ بەت؛ «14 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى — 15 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى موڭغۇل ـ تاتار قوغدىنىش قوراللىرى» ، «ئېلىمىزنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىدىكى كۆلىكوۋ جېڭى» ، موسكىۋا، 1983 ـ يىلى، 244 ـ 269 ـ بەت.

Gorelik M. Oriental armour ofthe Near and Middle gast from the eighth to the fifteench centuries as shown in works ofart. —In: Islamic arms and armour. london, 1979, P. 38—41.

⑨ ئې. ۋادتسكايا: «مىنۇسىن ئويمانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيە-لىك تەكشۈرۈشلەر تارىخى»، كېمېرئوۋو، 1973 - يىلى، 6 - نەشرى، 99 - بەت.

⑩Radloff W. Aus Sibirien, B2. —leipzig, 1893, S. 126—130.

ۋ. رادلوۋ: «قەدىمكى سىبىرىيە»، سانت پېتربورگ، 1986 - يىلى، 44 - 60 - بەت.

⑪ ۋ. رادلوۋ: «قەدىمكى سىبىرىيە»، 54 — 55-، 58 — 60-بەت.

⑫Schott W. Uber die achten Kirgisen. —Berlin, 1865.

ن. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1 - قىسىم، سانت پېتربورگ، 1851 - يىلى.

⑬ د. كلېمېنتس: «مىنۇسىن مۇزلىيدىكى قەدىمكى بۇيۇم-لار»، تومسك، 1896 - يىلى، 152 - 166 - بەت.

⑭ شۇ ئەسەر، 161 - 163 - بەت.

⑮ د. كۇزنېتسوۋ: «رۇسىيىنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى ئارخېئو-لوگىيىلىك ماتېرىياللىرى»، سانت پېتربورگ، 11-توم، 1-، 2-نەشرلىرى، 319 - 320 - بەت.

⑯ ئا. ئادرىيانوۋ: «مىنۇسىن دىيارىدىكى قەبرىلەرنى قىدىرىش جەريانىدا يېزىلغان خاتىرىلەردىن ئۈزۈندىلەر»، مىنۇسىنسىك، 1902 — 1924 - يىللار، 68 - بەت.

⑰ يۇ. تالكو — گرىنسېۋىچ: «ئىل ئويمانلىقىدىكى تارىختىن بۇرۇنقى سۇجى قەبرىستانلىقى»، 1898 - يىلى، 1-توم، 2-نەشرى؛ «بايقال قەدىمكى ئىنسانشۇناسلىق ماتېرىياللىرى»، 1898 - يىلى، 1 - توم، 3 - نەشرى؛ «بايقال قەدىمكى ئىنسانشۇناسلىق ماتېرىياللىرى»، 1900 - يىلى، 3 - توم، 1 - نەشرى؛ «بايقال قەدىمكى ئىنسانشۇناسلىق ماتېرىياللىرى»، 1900 - يىلى، 3 - توم، 2 -، 3 - نەشرلىرى؛ «بايقال قەدىمكى ئىنسانشۇناسلىقى ماتېرىياللىرى»، 1901 - يىلى، 4 - توم، 2 - نەشرى؛ «بايقال قەدىمكى ئىنسانشۇناسلىق ماتېرىياللىرى»، 1903 - يىلى، 6 - توم، 2 - نەشرى؛ «بايقالنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى بىلەن ھازىرقى

كەلگۈندىلەر سېلىشتۇرمىسى» ، 1905 ـ يىلى، 8 ـ توم، 1 ـ نەشرى.

⑱Aspelin J. Tipes des peuples del, ancienne Asie Centrale. .—Helsingfors, 1890

⑲ پ. يادرىنتسېۋ: «1889 ـ يىلىدىكى ئورخۇن ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ دوكلاتى» ، «ئورخۇن ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ ئەسەرلەر توپلىمى» ، سانت پېتربورگ، 1892 ـ يىلى، 1 ـ نەشرى، 79ـ81ـ بەت؛ «ئورخۇننىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قاراقۇرۇم خارابىلىرىگە سەپەر» ، 1889 ـ يىلى ، 26 ـ توم، 4 ـ نەشرى، 257ـ272ـ بەت؛ ۋ. رادلوۋ: «قەدىمكى موڭغۇلىيە خەرىتىلەر توپلىمى» ، سانت پېتربورگ، 1892 ـ يىلى، 1 ـ نەشرى؛ 1893 ـ يىلى، 2 ـ نەشرى؛ 1896 ـ يىلى، 3 ـ نەشرى، 1899 ـ يىلى، 4 ـ نەشرى؛

Radloff W. Die altturkischen Inschriftem der Mongolei. —spb, 1894—1895, lief. 1—3; Radloff W. Die alt—turkischen Insch—riften der Mongolei—spb, 1897, Noue folge;

د. كلېمېنتس: «1891 ـ يىلىدىكى ئوتتۇرا موڭغۇلىيە سەپىرىدىن ئارخېئولوگىيىلىك خاتىرە» ، سانت پېتربورگ، 1895 ـ يىلى، 2 ـ نەشرى، 1 ـ 74 ـ بەت؛

Ramstedt G. Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord—Mongolei—LSFO. Helsingfors. 1913, Bd30,N3.SI—63;

گ. رامستېد: «سېلېنگا تېشى قانداق تېپىلغان» ، 1912 ـ يىلى، 15 ـ توم، 1 ـ نەشرى، 34 ـ 49 ـ بەت؛

Grano I. Uber die geographesche Verbreitung und forman der Altertumer inder Nordwest—Mongolei. —JSFO, Helsingfors, 1912, Bd28, S.1—55; Idem. Archaologische Beoba chtungen von meiner Reise in Sudsiberien und Nordwest — Mongolei im Jahre 1909. — JSFO. Helsingfors, 1910, Bd 27; Idem. Archaologis che Beobachtungen von meinen Reisen in den nordlichen Grenzgegeden Chainas in den Jahken 1906 und 1907. —JSFO, Helsingfors, 1909, Bd26.

⑳ ئا. يەرمولايېۋ: «ئىشسىم تېپىلمىلىرى»، «كراسنويار مۇزېيدىكى تېپىلمىلار تەسۋىرى»، 1 - نەشرى، كراسنويارسك، 1914 - يىلى، 115 - بەت؛ ئا. ئادرىئانوۋ: «1881 - يىلىدىكى ئالتاي ۋە سايان سەپىرى»، «غەربىي رۇسىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتىنىڭ خەۋەرلىرى»، سانت پېتربورگ، 1888 - يىلى، 11 - توم؛ س. مىنىسلوۋ: «ئۇرەنخاي دىيارىدىكى قەدىمكى زامانلار يادىكارلىقلىرى»، 1916 - يىلى، 23 - توم.

㉑ س. نېۋېروۋ: «ئالتايدىكى سروستكىن مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش تارىخى»، «ئالتاينىڭ قەدىمكى زامان تارىخى»، بارنا ئۆل، 1980 - يىلى، 95 - بەت.

㉒. Tallgren A. Collection Tovostene des anti—puites prechestoriptes de Minoussinsk conser rees chez le Dr. Karl Hedman a basa. —Helsingfors, 1917.

㉓ س. رۇدېنكو، ئا. گلۇخوۋ: «ئالتايدىكى كۆدىرگە قەبرىسىنىڭ تاناسلىقى»، «ئېتنوگرافىيە ماتېرىياللىرى»، لېنىنگراد، 1927 - يىلى، 3 - توم، 2 - نەشرى، 45 - 48 - بەت؛ م. گريازنوۋ: «ئالتاينىڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1930 - يىلى؛ س. تېپلوئوخوۋ: «مىنۇسىن دىيارىدىكى قەدىمكى مېتال مەدەنىيەتلىرىنى تۇرگە ئايرىش تەجرىبىسى»، «ئېتنوگرافىيە ماتېرىياللىرى»، لېنىنگراد، 1929 - يىلى، 4 - توم، 2 - نەشرى، 28 - 61 بەت؛ م. گويازنوۋ، ي. سېنىدىر: «مىنۇسىن يايلاقلىرىدىكى قەدىمكى تاش ئويما سۈرەتلەر»، 84 - 90 - بەت؛ س. كسلېيوۋ: «1928 - يىلىدىكى مىنۇسىن ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرى»، «مىنۇسىنسك شەھەرلىك دۆلەت ئىلكىدىكى مارتيانوۋ نامىدىكى مۇزېي يىلنامىسى»، 1929 - يىلى، 6 - توم، 144 - 157 - بەت؛ «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ 1927 - يىللىق خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 2 - توم، لېنىنگراد، 1928 - يىلى، 264 - 265 - بەت؛ «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ 1929 - يىللىق خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 2 - توم، لېنىنگراد، 1930 - يىلى، 14 - 16 - بەت؛ «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈش

ئۇمىكىنىڭ خەۋەرلىرى»، 1929 ـ يىلى؛ پ. كوزلوۋ: «شىمالىي موڭغۇلىيە نويىن ـ ئۇلا يادىكارلىقلىرى»، «پ. كوزلوۋ باشچىلىقىدىكى موڭغۇل ـ تىبەت ئېكسپېدىتسىيىسىدىكى شىمالىي موڭغۇلىيىنى تەكشۈرۈش ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ قىسقىچە دوكلاتلىرى»، لېنىنگىراد، 1925 ـ يىلى؛ س. تېپلوۋئۇخوۋ: نويىن ـ ئۇلا تاغلىرىدىكى قورغانلارنىڭ قىدىرىلىشى»؛ گ. بوروۋكا: «ئېكسپېدىتسىيە تېپىلمىلىرىنىڭ مەدەنىي ـ تارىخىي ئەھمىيىتى»، «تولا دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش»، 2 ـ نەشرى، 1927 ـ يىلى، 43 ـ 88 ـ بەت؛ ۋ. كازاكېۋىچ: «دارىگانگىدىكى قەبرە ھەيكەللىرى»، «موڭغۇلىيە، تاننۇ ـ تۇۋا ۋە بۇرياتلار ـ موڭغۇل ئا س س ر دىكى تەكشۈرۈشلەر ماتېرىياللىرى»، 5 ـ نەشرى، لېنىنگىراد، 1930 ـ يىلى، 1 ـ 16 ـ بەت؛ گ. سوسنوۋسكىي: «ئىل ئويمانلىقىدىكى قىدىرشلار»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1946 ـ يىلى، 8 ـ توم، 62 ـ بەت؛ «تۇۋەن ئۇولگىن شەھەر خارابىسى»، 1934 ـ يىلى؛ «دەرىستۇي قەبرىستانلىقى»، 1935 ـ يىلى؛ «چىكوي دەريا سى ۋادىسىدىكى ھۇن دەۋرىگە ئائىت تۇراغلار ھەققىدە»، 1947 ـ يىلى، 14 ـ توم.

㉔ س. تېپلوئۇخوۋ: «تۇرگە ئايرىش تەجرىبىسى»، 54—61 ـ بەت؛ م. گريازنوۋ: «ئالتاينىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىلىرى»، 9 ـ بەت.

㉕ ك. تېرۈخېر: «1924—1925 ـ يىللىرى موڭغۇلىيىدە ئېلىپ بېرىلغان قىدىرىشلاردىكى تېپىلمىلار»، 1931 ـ يىلى، 9 ـ 10 ـ بەت؛ ئا. بېرنىشتام: «نويىن ـ ئۇلادىكى ھۇن قەبرىستانلىقى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارخېئولوگىيىلىك ئەھمىيىتى»، «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى»، ئىجتىمائىي پەنلەر قىسمى، 1937 ـ يىلى؛ «شەرقىي ھۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسى ھەققىدە»، 1935 ـ يىلى.

Jetts W. Discoveries of Kozlov expedition. — Burlington, 1926; Trewer C. Excabation in Northen Mongolia (1924—1925) leningrak, 1932; Salmony A. Der erste fung bon Noin—Ula—

Aktibus Asia, 1930—1934; N2—3.

㉖ ن. كوزمين: «خاكاسلار»، ئىركۇتسك، 1925 ـ يىلى؛ گ. گروم ـ گرژىمايلو: «غەربىي موڭغۇلىيە ۋە ئۇرەنخاي دىيارى»، 2 ـ توم، لېنىنگراد، 1926 ـ يىلى؛ ژ. بارتولد: «قىرغىزلار»، فرۇنزې، 1927 ـ يىلى.

㉗ ژ. كارتسوۋ: «كراسنويار ناھىيىسىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرى»، كراسنويارسك، 1929 ـ يىلى، 48 ـ 50 ـ بەت.

㉘ ژ. كارتسوۋ: «لادىي ۋە يېرمولايېۋ شەھەر خارابىلىرى»، موسكۋا، 1929 ـ يىلى، 4 ـ توم، 560 ـ 566 ـ بەت؛ «ئاچىنسك خارابىسى»، ئاچىنسك، 1932 ـ يىلى، 45 ـ 48 ـ بەت.

㉙ پ. مىخنو، ب. پېترى: «چىكىوي چېۋەندازى»، موسكۋا، 1929 ـ يىلى، 4 ـ توم، 323 ـ 328 ـ بەت.

㉚ ئا. زاخاروۋ: «سىبىرىيە ئارخېئولوگىيە ماتېرىياللىرى»، «ئاكادېمىك ۋ. رادلوۋنىڭ 1865 ـ يىلىدىكى قىدىرىشلىرى»، 1 ـ نەشرى، 79 ـ 106 ـ بەت.

㉛ س. كىسىلىيوۋ: «دۆلەتلىك تارىخ مۇزېيىنىڭ 1934 ـ يىلىدىكى ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسى خىزمەتلىرى»، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى»، 1935 ـ يىلى؛ «1935 ـ يىلىدىكى سايان ـ ئالتاي ئارخېئولوگىيە ئېكسپېدىتسىيىسى»، 1936 ـ يىلى؛ «1937 ـ يىلىدىكى سايان ـ ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسى»، 1938 ـ يىلى؛ «1938 ـ يىلىدىكى سايان ـ ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسى»، 1939 ـ يىلى، 252—256 ـ بەت؛ س. كىسىلىيوۋ، ل. يېۋتيۇخوۋا: «1935 ـ يىلىدىكى سايان ـ ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 1941 ـ يىلى، 16 ـ توم؛ «كۆراي يايلىقى ۋە كونا بارىدىن رايونى»، «رۇسىيىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1941 ـ يىلى، 298 ـ 304 ـ بەت؛ ل. يېۋتيۇخوۋا، س. كىسىلىيوۋ: «1935 ـ يىلىدىكى سايان ـ ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، موسكۋا، 1936 ـ يىلى، 13 ـ توم؛ ل. يېۋتيۇخوۋا: «ئوتتۇرا يېنىسەيدىكى تاش قورغانلار ھەققىدە»، 1938 ـ يىلى، 8 ـ توم، 111ـ122 ـ بەت؛ ل. يېۋتيۇخوۋا، س. كىسىلىيوۋ: «1939 ـ يىلىدىكى سايان ـ ئالتاي

ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ نەتىجىلىرى» ، 1939-يىلى، 159-168-بەت؛ «كۆپۈن يېزىسىنىڭ يېنىدىكى چاتاس» ، موسكۋا، 1940-يىلى، 11-توم، 21 - 54 - بەت؛ ل. يېۋتيۇخوۋا، ۋ. لېۋاشوۋا: «ئاباقان يېنىدىكى خەنزۇلار ئۆيىنى قىدىرىش» ، 1946-يىلى، 12-توم، 72 - 84 - بەت؛ ل. يېۋتيۇخوۋا: «كىچىك كۆپۈن يېزىسىنىڭ يېنىدىكى قىرغىز كەنتى» ، 1947-يىلى، 16-توم، 158-164-بەت؛ ۋ. لېۋاشوۋا: «مىنۇسىن رايونى ۋە خاكاس ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى تاشتىق گۇرلىرىنىڭ ۋاريانتلىرى» ، 1949 - يىلى، 25 - توم، 91-102- بەت؛ م. گريازنوۋ: «ئالتايدىكى قىدىرىشلار» ، 1940 - يىلى، 1 - نەشرى، 17-21 - بەت؛ م. گريازنوۋ: «ئالتايدىكى قىدىرىشلار» ، لېنىنگراد، 1940 - يىلى، 17 - 21 - بەت؛ ئا. لىپسكىي: «خاكاسىيىدىكى قەدىمكى گۇرلەرنىڭ 1946 - يىلىدىكى قىدىرىلىشى» ، موسكۋا - لېنىنگراد، 1949-يىلى، 25 - توم، 83 - 85 - بەت.

㉜ س. كىسېلىيوۋ: «يېنىسەيدە ئۇرۇقداشلىق توزۇمىنىڭ يىمىرىلىشى ۋە فېئودالىزم» ، لېنىنگراد، 1933 - يىلى، 30 - بەت؛ «يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ 5—6- ئەسىرلەردىكى جەمئىيىتى ۋە دۆلىتى» ، «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى» ، 1946-يىلى، 3-توم، تارىخ - فىلولوگىيە قىسمى، 1- نەشرى، 71 - بەت؛ «قەدىمكى خاكاسلاردىكى ‹ئېل›» ، ئاباقان، 1948 - يىلى، 1 - نەشرى، 33 - بەت.

㉝ س. كىسېلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى» ، «س س س ر ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار» ، موسكۋا - لېنىنگراد، 1949-يىلى، 324-، 325 - بەت؛ «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى» موسكۋا، 1951-يىلى، 577-578-بەت؛ س. كىسېلىيوۋ: «قىسقىچە قەدىمكى خاكاس تارىخى» ، ئاباقان، 1951- يىلى، 47-48-بەت.

㉞ س. كىسېلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى» ، «س س س ر ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار» ، موسكۋا، 1949 - يىلى، 286-، 287 -، 294 -، 312 -، 313 -، 325 -، 331 - بەتلەر.

㉟ شۇ ئەسەر، 312 ـ 313 ـ بەت.
㊱ شۇ ئەسەر، 335 ـ 336 ـ بەت.
㊲ شۇ ئەسەر، 239 ـ 240 ـ بەت.
㊳ ل. يۇتيۇخوۋا: «يېنسەي قىرغىزلىرىنىڭ (خاكاسلارنىڭ) تارىخىئولوگىيىلىك يادىكارلىقلىرى»، ئاباقان، 1948ـيىلى، 103ـ، 106 ـ بەت.
㊴ ل. يۇتيۇخوۋا: «جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە موڭغۇلىيەدىكى تاش سۈرەتلەر»، موسكۋا، 1952 ـ يىلى، 24 ـ، 72 ـ، 120 ـ بەت.
㊵ ۋ. لۇشاۋا: «كراسنويارسك دىيارىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىڭ يېراق ئۆتمۈشى»، كراسنويارسك، 1939 ـ يىلى، 52 ـ، 54 ـ بەت.
㊶ شۇ ئەسەر، 42 ـ بەت.
㊷ ۋ. لۇشاۋا: «قىرغىز ـ خاكاسلارنىڭ ئىككىسى قەبرىسى»، موسكۋا، 1952 ـ يىلى، 24 ـ، 133 ـ بەت.
㊸ م. گريازنوۋ: «ئالتايدىكى قەدىمىي شلار»، 17 ـ 21 ـبەت؛ «مىنۇسىن تاش ھەيكەللىرى ۋە يېڭى ماتېريالار»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1950 ـ يىلى، 12 ـ توم، 128 ـ 156 ـ بەت.
㊹ ئا. بېرنشتام: «تۇركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى»، 1935 ـ يىلى، 5 ـ، 6 ـ بەت؛ ئا. بېرنشتام: «6 ـ 8 ـ ئەسىرلەردىكى ئورخۇن ـ يېنسەي تۇركلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى»، موسكۋا، 1946 ـ يىلى؛ «قىرغىزلار ۋە قىرغىزستاننىڭ قەدىمكى زاماندىن موڭغۇل ئىستىلاسىغىچە بولغان تارىخى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1947ـيىلى، 16ـتوم، 176ـ178ـبەت.
㊺ Appelgrin — Kivalo H. Alt — altaische Kvnstdenk — maler. —Helsingfors, 1931.
㊻ ئا. ئوكلادنىكوۋ: «بۈرىيات ـ موڭغۇل ئا س س ر دىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر». موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1949ـيىلى، 26ـتوم، 7ـ11ـبەت. «سېلېنگا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1950ـيىلى، 35ـتوم، 85ـ90ـ بەت؛ «1947ـ1950ـ

يىللاردىكى بۇريات ـ موڭغۇل ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ ئارخېئولو-
گىيىلىك خىزمەتلىرى» مۇسكۋا ـ لېنىنگراد، 1952ـيىلى، 45ـ
توم، 40 ـ 47 ـ بەت؛ «بۇريات ـ موڭغۇلىيىدىكى ئارخېئولوگىيە-
لىك تەكشۈرۈشلەر» ، «س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلە-
رى» ، 1951ـيىلى، تارىخ ـ فىلولوگىيە قىسمى، 8ـتوم، 440 ـ
450 ـ بەت؛ «ئانگارا ۋە بايقال ئەتراپلىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك
قېدىرىشلار» ، موسكۋا، 1953 ـ يىلى، 51 ـ توم، 16 ـ 22 ـ
بەت؛ «لېنا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى قەدىمكى تۈرك مەدە-
نىيىتى» ، موسكۋا، 1948 ـ يىلى، 19 ـ توم، 3 ـ 11 ـ بەت؛
ل. يېۋتيۇخوۋا، س. كسېلىيوۋ: «سايان ـ ئالتاي ئېكسپېدىتسىيە-
سى» ، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1949ـيىلى، 26ـ توم؛ س. كسېلـ
يوۋ: «س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ماددىي مەدەنىيەت تارىخى
ئىنستىتۇتىنىڭ ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكى خىزمەتلىرى» ،
1946ـيىلى، 200 ـ بەت؛ «قەدىمكى موڭغۇلىيە» ، «س س ر
پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى» ، 1947ـيىلى، 4ـتوم، تارىخ ـ
فىلولوگىيە قىسمى، 4 ـ سان.

㊼ ن. بىچۇرىن: «ئوتتۇرا ئاسىيادا قەدىمكى زامانلاردا ياشىغان
خەلقلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى» ، 1 ـ قىسىم، موس-
كۋا ـ لېنىنگراد، 1951 ـ يىلى؛ ن. كېۋنېر: «جەنۇبىي سىبىرىيە،
مەركىزىي ئاسىيا ۋە يىراق شەرق خەلقلىرى ھەققىدىكى جۇڭگو
مەلۇماتلىرى» ، موسكۋا، 1964 ـ يىلى؛ «7 ـ 8 ـ ئەسىرلەردىكى
قىرغىز (خاكاس) ئىتنوگرافىيىسىگە ئائىت جۇڭگونىڭ يېڭى ماتې-
رىياللىرى» ، ئاباقان، 1951 ـ يىلى، 2 ـ نەشرى، 1 ـ 11 بەت؛
«جۇڭگو سالنامىچىلىرىنىڭ خاكاسلار ھەققىدىكى بايانلىرى»
1954 ـ يىلى، 3 ـ سان، 117 ـ 121 ـ بەت؛ «جۇڭگو مەنبەلىرىدە-
كى شەرقىي ئۇرەنخايلار» ، قىزىل، 1958ـيىلى، 6ـسان،
202ـ216ـ بەت؛ گ. سۇپرۇنېنكو: «9 ـ ئەسىردىكى جۇڭگو
بىلەن يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدىكى ھۆ-
جەتلەر» ، «قىرغىزستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى» ،
1963ـيىلى، 5ـتوم، ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 1ـسان، 70ـ81ـ
بەت؛ ي. كىچانوۋ: «قىرغىزلارنىڭ 8 ـ ئەسىردىكى كۆچۈشلىرى

توغرىسىدا ، يۇەن سۇلالىسى تارىخى، دا كەلتۈرۈلگەن مەلۇ-ماتلار» ، 59-64-بەت؛ ئا. مالياۋكىن: «ئۇيغۇرلارنىڭ 9-12- ئە-سىرلەردىكى تارىخىغا ئائىت جۇڭگو مەنبەلىرى» ، «قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى» ، 1961 - يىلى، تارىخ قىسمى، 2 - سان.

⑱. Lin Mao—tai. Die chinesischen Nachrishrichtenzuv Ost Turken (Tu—Kue). —Wiesbaden, 1958, Bdi.

⑲ رەشىددىن: «جامئۇل تاۋارىخ» ، 1 - توم، 1 - كىتاب، موسكۋا - لېنىنگراد، 1952 - يىلى؛ ئو. كارايېۋ: «قىرغىزلار ۋە قىرغىزىستان ھەققىدە 9 - 12 - ئەسىرلەردىكى ئەرەب ۋە پارس مەنبەلىرى» ، فرۇنزې، 1968 - يىلى؛ س. مالوۋ: «قەدىمكى تۈر-كىي يېزىق يادىكارلىقلىرى» ، موسكۋا، 1951 - يىلى؛ «تۈركلەر-نىڭ يېنىسەي يېزىقى» ، موسكۋا - لېنىنگراد، 1952 - يىلى؛ «موڭغۇلىيە ۋە قىرغىزىستانىدىكى قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى» موسكۋا - لېنىنگراد، 1959 - يىلى؛ س. كلياشتورنىي: «سۇجى پۈتۈكىنىڭ تارىخىي - مەدەنىي ئەھمىيىتى» ، 1959-يىلى؛ 166-167- بەت؛ ئى. باتمانوۋ، ز. ئاراگاچى، گ. بابۇسكىن: «ھا-زىرقى ۋە قەدىمكى يېنىسەي» ، فرۇنزې، 1962 - يىلى؛ ئى. باتما-نوۋ: «يېنىسەي قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرىنىڭ ۋاقتى ھەققىدە» ، قىزىل، 1963 - يىلى، 10 - سان؛ د. ناسلوۋ: «مىنۇ-سىن مۇزېيىدىكى بىر قىسىم يادىكارلىقلار ھەققىدە» ، 1963 - يە-لى، 127 - بەت؛ باسكاكوۋ: «تاغلىق ئالتاي ئاپتونوم ئوبلاستى مېندۇر سوككون كەنتىدىن تېپىلغان ئۇچ رۇنىك پۈتۈكى» ، «سو-ۋېت ئېتنوگرافىيىسى» ، 1968 - يىلى، 80 - بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «يېنىسەي پۈتۈكلىرىنىڭ ۋاقتى ھەققىدە» ، «سوۋېت ئارخېئولوگە-يىسى» ، 1960 - يىلى؛ «يېنىسەي پۈتۈكلىرىنىڭ ۋاقتى ھەققىدە يېڭى پىكىر» ، 1965 - يىلى؛ «يېنىسەي يېزىقىدىكى يېڭى يادىكار-لىق» ، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى» ، 1965 - يىلى.

⑳ «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» ، 1 - توم، 1962 - يىلى؛ «پلانو كارپىنى ۋە رۇبرۇكنىڭ شەرق ئەللىرىگە ساياھىتى» ، موسكۋا، 1957 - يىلى؛ «مارکو پولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى» ، موسكۋا،

1956 ـ يىلى؛ ن. مۇنكۇيېۋ: «دەسلەپكى موڭغۇل خانلىرى ھەققىدىكى جۇڭگو مەنبەسى»، موسكۇا، 1965 ـ يىلى.

(51) ئا. بېرنشتام: «ھۇن تارىخىدىن ئوچېركلار»، لېنىنگراد، 1951 ـ يىلى؛ س. كلياشتورنىي: «قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا دائىر مەنبەدۇر»، موسكۇا، 1964 ـ يىلى.

(52) ل. گۇمىلېۋ: «تۈيۈق مازاردىكى جەڭچىلەر ھەيكەللىرى»، «ئانتروپولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە مۇزېينىك توپلىمى»، موسكۇا ـ لېنىنگراد، 1949 ـ يىلى، 12 ـ توم، 232 ـ 253 ـ بەت؛ «ھۇنلار»، موسكۇا، 1960 ـ يىلى؛ «قەدىمكى تۈركلەر»، موسكۇا، 1967 ـ يىلى؛ «ئويدۇرما پادىشاھلىقنى ئىزدەش»، موسكۇا، 1970 ـ يىلى؛ «ھۇنلار جۇڭگودا»، موسكۇا، 1974 ـ يىلى.

(53) Altheim F. Geschichte der Hunnen. —Berlin, 1959; Maen chen—Helfen o. The World of the Huns. —Los—Angeles —London, 1973.

(54) ئا. گراچ: «تۈۋادىكى جۇڭگو كۆرگۈسى كۆمۈلگەن قەدىمكى تۈرك قەبرىسى»، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى»، 1958 ـ يىلى، 18 ـ 30 ـ بەت؛ ئا. گراچ، ل. نېچايېۋا: «ئارخېئولوگىيە ئەترىتى 1ـگۇرۇپپىسى تەكشۈرۈشىدىن قىسقىچە خۇلاسە خاتىرىلىرى»، قىزىل، 1960 ـ يىلى، 8 ـ سان، 189 ـ 191 ـ بەت؛ ئا. گراچ: «قەدىمكى تۈرك تاش سۈرەتلىرى»، 1961 ـ يىلى؛ «موڭغۇل ئورمانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار ۋە مەركىزىي تۈۋادىكى تەكشۈرۈشلەر»، 1960ـيىلى، 1ـتوم، 18 ـ 41 ـ بەت؛ «قاراخول ۋە موڭغۇل ئورمانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 92 ـ 147 ـ بەت؛ «سۇت خول ۋە باي ئورمانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 1966ـيىلى، 2ـتوم، 96ـ103ـ بەت؛ «جەنۇبىي تۈۋادىكى قەدىمكى قورغانلار»، 1968 ـ يىلى، 114 ـ سان، 105 ـ 111 ـ بەت؛ س. ۋاينىشتېين: «1953 ـ يىلى تۈۋادا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر خاتىرىلىرى»، قىزىل، 1954 ـ يىلى، 2 ـ سان، 148ـ 152 ـ بەت؛ «1957 ـ 1956 ـ يىللىرىدىكى تۈۋا ئارخېئولوگىيە ئېكسپېدىتسىسى-

يىسىنىڭ بىر قىسىم خىزمەت خۇلاسىلىرى»، 1958-يىلى، 6-سان، 217 - 237 - بەت؛ «تۇۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر ئولتۇراق تۇرالغۇلىرى ۋە مۇداپىئە تۇرالغۇلىرى»، 1959 - يىلى، 7 - سان، 260 - 274 - بەت؛ «تۇۋادىكى قەدىمكى قورغانلاردىكى نادىر تېپىلمىلار»، 1960-يىلى، 8 - سان، 195- 197 - بەت؛ س. ۋاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل مەقبەرىسىدىكى مىلادىيىدىن ئىگىرىكى 1 - مىڭ يىلنىڭ ئاخىرى — مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا تەئەللۇق بولغان يادىكارلىقلار»، موسكۋا - لېنىنگراد، 1966 - يىلى، 2 - توم، 185-255 - بەت؛ س. ۋاينىشتېين: «غەربىي تۇۋادىكى مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا تەئەللۇق بولغان يادىكارلىقلار»، 292-324 - بەت؛ «قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتى تارىخىغا ئائىت بەزى مەسىلىلەر»، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى»، 1966-يىلى، 60-81- بەت؛ «1962 - يىلىدىكى كۆكەل قەبرىستانلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان قىدىرىشلار»، 1970-يىلى، 3-توم، 7—79 - بەت؛ ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى چوڭ قورغان - قەبرىلەر»، 80—209- بەت؛ «كۆكەل قەبرىستانلىقىدا 1966-يىلى ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار»، 210-238- بەت؛ ل. نېچايېۋا: «توراتال ئارتى قەبرىستانلىقىدىكى جەسەت كۆيدۈرۈلگەن گۆر»، 1966-يىلى، 2 - توم، 109 - 142 - بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تۇۋا قەدىمكى زامان تارىخىنىڭ باسقۇچلىرى (قىسقىچە بايان)»، «موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتى خەۋەرلىرى»، تارىخ - فىلولوگىيە قىسمى، 1958-يىلى، 89-98-بەت؛ «تۇۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر شەھەرلىرى»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1959 - يىلى، 66 - 80 - بەت؛ «تۈرك قاغانلىقى (6 - 8 - ئەسىرلەر) دەۋرىدىكى تۇۋا»، «موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتى خەۋەرلىرى»، تارىخ قىسمى، 1960-يىلى، 57-68- بەت؛ «تۇۋا ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخىنىڭ باسقۇچلىرى»، 1964 - يىلى، 9 - قىسىم، 71-88-بەت؛ «تۇۋانىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخى»، موسكۋا، 1969 - يىلى؛ د. ساۋىنوۋ: «ئۇرىبۇن قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، «1965 - يىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار»، موسكۋا، 1969 - يىلى، 27-28 - بەت؛ يۇ. تېرىغو-

نوؤ: «ئارغالىقتى قەبرىستانلىقىدىكى خىزمەتلەر»، «1965 ـ يىلـ
دىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار»، موسكۋا، 1966ـيىلى،
25ـ27ـ بەت؛ «ئارغالىقتى تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئېتىكىدىكى يېڭى
يادىكارلىقلار»، «1965ـيىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار»،
موسكۋا، 1968 ـ يىلى، 174 ـ 176 ـ بەت؛ ئا. ماندېلشتام: «باي
داغ جىلغىلىرى ۋە يېنىسەي بويلىرىدىكى يادىكارلىقلارنى تەكشۈـ
رۈش»، «1965ـيىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار»، 1966 ـ
يىلى، 29ـ30 ـ بەت؛ «باي داغ II ۋە چاسكال II قەبرىلىرىنى
تەكشۈرۈش»، «1966ـيىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار»،
1967 ـ يىلى، 128 ـ بەت؛ م. ماننای ئول: «1960 ـ يىلى ئۇيغۇر
رايونىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، قىزىل، 1961ـيـ
لى، 9ـسان، 226ـ229 ـ بەت؛ «1961 ـ يىلىدىكى ئارخېئولوگـ
يىلىك بايقاشلار»، 1963 ـ يىلى، 10 ـ سان، 240 ـ 246 ـ بەت؛
«1967 ـ يىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار»، 1968 ـ يىلى،
13 ـ سان، 324 ـ 328 ـ بەت.

㉟ م. گرىازنوۋ: «كاراسۇك ئەترىتىنىڭ خىزمەتلىرى»،
«1967 ـ يىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار»، 1968 ـ يىلى؛
ل. كىزلاسوۋ: «سىر چاتاس»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»،
1955 ـ يىلى، 24 ـ سان، 252 ـ 253 ـ بەت؛ «خاكاس ـ مىنۇسىن
ئويمانلىقى تارىخىدىكى تاشتىق دەۋرى»، 1960 ـ يىلى؛
«1958ـيىلىدىكى خاكاس ئارخېئولوگىيە ئېكسپېدىتسىيىسى»،
ئاباقان، 1960ـيىلى، 8ـسان، 163ـ168ـبەت؛ «1959ـيىلىدىكى
خاكاس ئارخېئولوگىيە ئېكسپېدىتسىيىسى»، 1963 ـ يىلى، 9 ـ
سان، 156 ـ 164 ـ بەت؛ ئا. لىپسكىي: «سىبىرىيە ئېتنوگرافىيـ
سىدىكى تاشتىق مەدەنىيىتىگە ئائىت بىر قىسىم مەسىلىلەر»،
«يەرلىك تەزكىرە توپلىمى»، ئاباقان، 1956 ـ يىلى، 11 ـ 92 ـ
بەت؛ ئا. گاۋرىلوۋا: «يېنىسەيدىكى سۇخانىغى تېغىنىڭ يېنىدىكى
كۆچمەنلەر قەبرىلىرى»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1964 ـ
يىلى، 168 ـ 170 ـ بەت؛ ل. زىبلىن: «چاتاس قورغانلىرىدىكى
گرىشكىن لوگ بىناكارلىقى»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسىدىكى
يېڭىلىقلار»، 1965 ـ يىلى، 282 ـ 286 ـ بەت؛ ئې. ۋادېتسكايا:

«يېڭى قارادىكى قىدىرىشلار» ، «1967 ـ يىلىدىكى ئارخېئولوگ-لىك بايقاشلار» ، 1968 ـ يىلى؛ «ئايېشكى كەنتىنىڭ يېنىدىكى تاشتىق گۆرلىرىنى قېزىش» ، «1968 ـ يىلىدىكى ئارخېئولوگىيە-لىك بايقاشلار» ؛ 1969 ـ يىلى.

⑯ م. گريازنوۋ: «تاشتىق مەدەنىيىتى رەسىملىرى» ، 1971 ـ يىلى، 13 ـ سان، 94 ـ 206 ـ بەت.

⑰ ل. كىزلاسوۋ: «9 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى قەدىمكى خاكاس دۆلىتىنىڭ جەنۇبىي چېگرىلىرى ھەققىدە» ، ئاباقان، 1960 ـ يىلى، 8 ـ سان، 62 ـ بەت.

⑱ «يېسى دەريا‌سى ئۇزۇن خايا غارىدىكى گۆر ۋە ئابازدىكى قوغدىنىش قورالىرى ئامبىرى» ، «خاكاس ئوبلاستلىق تەزكىرە مۇزېيىنىڭ توپلىمى» ، 1 ـ ، 13 ـ ، 406 ـ ، 407 ـ بەت.

⑲ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى ئالتاي قەبىلىلىرى تارىخىنىڭ مەنبەسى» ، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1965 ـ يىلى؛ ئا. ئۇمانسكىي: «ئىنە كەنتىنىڭ يېنىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك يادىـ كارلىقلار» ، «س س س ر جۇغراپىيە جەمئىيىتى ئالتاي بۆلۈمىنىڭ خەۋەرلىرى» ، بارنا ئۇل، 1970 ـ يىلى، 11 ـ سان؛ م. گريازنوۋ: «چوڭ ئېرىق كەنتىنىڭ يېنىدىكى قىدىرىشلار ئاساسىدىكى يۇقىرى ئوب قەدىمكى قەبىلىلىرى تارىخى» ، «س س س ر ئارخېئولوگىيە-سىگە دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار» ، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1956ـيىلى، 48ـ بەت؛ «ئوب ۋادىسىدىكى نوۋوسىبىرسىك ئېـ لېكتر ئىستانسىسى يېنىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار» ، «سىبىرىيە ۋە يېراق شەرق تارىخىغا ئائىت ئىلمىي مۇھاكىمە يىغـ-نى» ، ئىركۇتسك، 1960 ـ يىلى؛ م. كوماروۋا: «تومسىك قەبـ-رىستانلىقى غەربىي سىبىرىيە ئورمانلىقىدىكى قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخىنىڭ يادىكارلىقى» ، «س س س ر ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار» ، 1952 ـ يىلى، 507 ـ بەت؛ ف. ئارسلانوۋا: «ئېرتىشتىكى ئوتتۇرا ئەسىر قەبرىستانلىقى» ، «تا-رىخ، پەلسەپە، ئىقتىساد ئىلمى» ، ئالما ـ ئاتا، 1963 ـ يىلى، 3 ـ سان، 278 ـ 294 ـ بەت؛ «بوبروۋ قەبرىستانلىقى» ، «قازا-قىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى» ، 1963 ـ يىلى، ئىجتە-

مائي پەن قسمى، 1 ـ سان، 68 ـ 84 ـ بەت؛ «ئىرتىش ۋادىسى-
دىكى پاۋلودار يادىكارلىقلىرى (7 ـ 12 ـ ئەسىرلەر)»، «قازاقىس-
تان ئارخېئولوگىيەسىدىكى يېڭىلىقلار»، ئالما ـ ئاتا، 1968 ـ
يىلى، 102 ـ 111 ـ بەت؛ «شەرقىي قازاقستاندىكى تۈرك دەۋرىنىڭ
گۈرلىرى»، «قازاقستاندىكى قەدىمكى چارۋىچىلار ۋە دېھقانلار
مەدەنىيىتى»، ئالما ـ ئاتا، 1969 ـ يىلى؛ ۋ. ماتيۇشېنكو، ل.
ستارسېۋا: «تۈمۈر قوراللارنىڭ 1 ـ دەۋرىدىكى يېلوۋ قورغىنى
قەبرىستانلىقى»، «سىبىرىيە تارىخى مەسىلىلىرى»، 5 ـ سان،
تومسك، 1970 ـ يىلى؛ ل. پاۋلېنوك: «مولچانوۋ قەبرىستانلىقى-
دىكى دەپنە قائىدىلىرى توغرىسىدا (6 ـ 8 ـ ئەسىرلەر)»، 3 ـ
سان، 1967 ـ يىلى؛ ت. ترويىتسكايا: «نوۋوسىبىرسك ئوب ۋادى-
سىدىكى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى قەبىلىلەرنىڭ شىمال بىلەن بولغان
مۇناسىۋەتلىرى»، «سىبىرىيە ئاھالىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى»،
تومسك، 1969 ـ يىلى، 174 ـ 176 ـ بەت.

⑥⓪ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۈدىرگە قەبرىستانلىقى»، 87 ـ 89 ـ
بەت.

⑥① ئا. ئوكلادنىكوۋ: «ئۈدى دەريا ۋادىسىدا 1958 ـ يىلى يازدا
ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، ئۇلان ـ ئۈ-
دە، 1958 ـ يىلى، 25 ـ سان، 204 ـ 207 ـ بەت؛ «شىشكىن
خاتىرىلىرى»، ئىركۈتسك، 1959 ـ يىلى؛ ئا. ئوكلادنىكوۋ، ۋ.
زاپوروژسكايا: «لېنا خاتىرىلىرى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد،
1959 ـ يىلى؛ ئا. ئوكلادنىكوۋ: «مىلادىيە 6— 10 ـ ئەسىرلەردىكى
بايقال تۈركلىرى بىلەن غەربنىڭ مەدەنىي ـ ئېتنىك مۇناسىۋەتلە-
رى»، «س س س ر ئارخېئولوگىيەسىدىكى تەكشۈرۈشلەر»،
1961 ـ يىلى، 167ـ173 ـ بەت؛ «تۈرك دەۋرىدىكى بايقال تارىخىغا
ئائىت يېڭى مەلۇماتلار»، «تۈركولوگىيە تەتقىقاتلىرى»،
موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1963 ـ يىلى، 273 ـ 281 ـ بەت؛ «بايقال
ئەتراپلىرىدا پەيدا بولغان دەسلەپكى موڭغۇللار ھەققىدە ئارخېئولو-
گىيىلىك مەلۇماتلار»، «موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ فىلولوگىيىسى ۋە
تارىخى»، موسكۋا، 1958 ـ يىلى، 200 ـ 213 ـ بەت؛ «غەربىي
جەنۇبىي بايقالدىكى تۈمۈر قوراللار دەۋرىنىڭ بۈرخوتۇي مەدەنىيە-

نى»، ئۇلان ـ ئۈدە، 1960 ـ يىلى، 3 ـ نەشرى، 16 ـ 30 ـ بەت؛ ئا. ئوكلادنىكوۋ، م. رىژسكىي: «ئولوۋيانىايا ئىستانىسسى يېنىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، «چىتا پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىك ئىلمىي خەۋەرلىرى»، چىتا، 1959ـيىلى، 4 ـ سان، 110 ـ 116 ـ بەت؛ س. كىسېلىيوۋ: «بايقال ئەتراپلىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1958 ـ يە- لى، 113 ـ 119 ـ بەت؛ ئا. داۋىدوۋا: «ئۈولگىن خارابىسى»، 1956 ـ يىلى، 25 ـ سان، 288 ـ 291 ـ بەت؛ ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى ھەققىدىكى يېڭى مەلۇماتلار»، ئۇلان ـ ئۈدە، 1960 ـ يىلى، 3 ـ سان؛ پ. كونوۋالوۋ: «يۇ. تالكو ـ گرىنسېۋىچنىڭ ئىزىدىن (جەنۇبىي بايقالدىكى ھۇن قەبرىلىرى ئۈستىدە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش)»، 1969 ـ يىلى، شەرق- شۇناسلىق قىسمى، 12 ـ سان؛ ي. خامزىناي: «تېلياتىنكوۋ قەب- رىستانلىقى»، «ئېتنوگرافىيە توپلىمى»، ئۇلان ـ ئۈدە، 1969 ـ يىلى، 5ـسان؛ ي. سېدياكىنا: «ئۈست ـ تالكىن قەبرىستانلىقى»، 1966 ـ يىلى، 16 ـ سان، 196 ـ 202 ـ بەت.

⑫ ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى»، 288ـ291 ـ بەت.

⑬ ئا. ئوكلادنىكوۋ: «لېنا خاتىرلىرىدىكى ئات ۋە تۇغ»، «تۈركولوگىيە توپلىمى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1951ـيىلى، 1ـ سان، 143ـ154 ـ بەت.

⑭ س. كىسېلىيوۋ: «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1957 ـ يىلى، 93 ـ 101 ـ بەت؛ «جۇڭگو كاھىشلىرى تارىخىدىن»، 1959 ـ يىلى، 159 ـ 178 ـ بەت؛ س. كىسېلىيوۋ، ن. مېرپېرت: «قارا قۇرۇمدىكى تۇمۇر ۋە چۈيۈن بۇيۇملار»، «قەدىمكى موڭغۇل شەھەرلىرى»، موسكۋا، 1965 ـ يىلى، 192 ـ 206 ـ بەت.

⑮ خ. پەرلە: «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر ۋە تۇرالـ غۇلار تارىخىغا ئائىت تەتقىقات»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1957 ـ يىلى، 43 ـ 53 ـ بەت؛ «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى زېمىنىدىكى قىتان شەھەرلىرى ۋە تۇرالغۇلىرى (7 ـ 10 ـ ئەسىر- لەر)»، «موڭغۇلىيە ئارخېئولوگىيە توپلىمى»، موسكۋا، 1962 ـ

يىلى، 57 ـ 62 ـ بەت؛ خ. پەرلە: «خەرلەن بارستىكى ئارخېئولو-گىيىلىك تەكشۈرۈش»، «قانالار بىلەن مۇڭغۇللارنىڭ ئالاقىسى»، ئۇلانباتور، 1959 ـ يىلى.

⑯ ل. يېۋتيۇخوۋا: «11 ـ ئەسىردىكى مەركىزىي موڭغۇلىيە قەبىلىلىرى ھەققىدە»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1957 ـ يىلى، 121 ـ 224 ـ بەت.؛ ن. سەر ئوجاۋ: «موڭغۇلىيە ئارخېئولوگىيە خىزمەتلىرى»، 1958 ـ يىلى؛ «تونيوقۇق مەڭگۈ تېشىدىكى تۈركچە خەتلەر»، 1959 ـ يىلى، 1 ـ توم، 7 ـ بەت. «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشىنىڭ تېكىست يەشمىسى»، 1959 ـ يىلى.

⑰ س. دورجى سۈرۈك: «شىمالىي ھۇنلار»، ئۇلانباتور، 1961 ـ يىلى.

⑱ س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى ۋە نوئىنۇل قورغانلىرى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1962 ـ يىلى.

⑲ س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 25 ـ، 26، 63 ـ، 66 ـ بەت.

⑳ ئا. مېلىوكوۋا: «سىكىفلارنىڭ قوراللىرى»، موسكۋا، 1965 ـ يىلى؛ ي. چېرنېنكو: «سكىفلارنىڭ قوغدىنىش كىيىملىرى»، كىيېۋ، 1968 ـ يىلى؛ ك. سىمىرنوۋ: «سارماتلارنىڭ قوراللىرى»، «س س س ر دىكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە تەكشۈرۈشلەر»، موسكۋا، 1961 ـ يىلى؛ ئا. خازانوۋ: «سارماتلارنىڭ ھۇجۇم قوراللىرى تارىخىدىن»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى، ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى»، موسكۋا، 1968 ـ يىلى؛ ئا. مېدۋېدېۋ: «قولدا ئاتقۇچى قوراللار (ئوقيا، ئۇزاتار)»، موسكۋا، 1966 ـ يىلى؛ ئا. كىرپىچنىكوۋ: «قەدىمكى رۇس قوراللىرى»، 1 ـ، 2 ـ سان، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1966 ـ يىلى.

㉑ ئا. كۆلىمىزىن: «تاغار قوراللىرى»، «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش تەجرىبىخانىسى خەۋەرلىرى»، كېمېروۋو، 1971 ـ يىلى، 4 ـ سان؛ «تاغار مەدەنىيىتى قەبىلىلىرىنىڭ قورال ۋە ھەربىي ئىشلىرى تارىخى»، نوۋوسىبىرسىك، 1973 ـ يىلى، 30 ـ 41 ـ بەت؛ «تاغار تۈچ ئوق باشاقلىرى»، «سىكىف ـ سارمات دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە»، كېمېروۋو، 1976 ـ يىلى، 43 ـ 56 ـ

بەت.

⑫ ئا. كۆلىمىزىن، م. گورسكي: «تاغار تۆچ خەنجەرلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۇلارنىڭ بالداقلىرىنىڭ مېخانىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى»، كىمېرۇو، 1977 ـ يىلى، 53 ـ 59 ـ بەت؛ ئا. كۆلىمىزىن: «قەدىمكى تاغار جەمئىيىتىدىكى جەڭچىلەر»، «شىمالىي ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى»، نوۋوسىبىرسىك، 1982 ـ يىلى، 71 ـ 75 ـ بەت.

⑬ ئا. كۆلىمىزىن، م. گورسكي: «تاغار تۆچ خەنجەرلىرىنىڭ تەرەققىياتى»، 54 ـ 56 ـ بەت.

⑭ ئا. كۆلىمىزىن: «تاغار سۆڭەك ئوق باشاقلىرى»، 31 ـ بەت.

⑮ يۇ. خۇدياكوۋ: «5 ـ 7 ـ ئەسىرلەردىكى ياۋروپا ـ ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ئەسكىرىي قۇرۇلمىسى ھەققىدىكى مەسىلىلەر توغرىسىدا»، «9 ـ نۆۋەتلىك پۈتۈن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار ۋە ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ مۇھاكىمە يىغىنىدىكى دوكلاتلار تېزىسلىرى (تارىخ، فىلولوگىيە)»، نوۋوسىبىرسىك، 1971 ـ يىلى، 7 ـ 8 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «كۆچمەنلەر خەدەنىيىتى ئىلمىي مەسىلىدۇر»، «10 ـ نۆۋەتلىك ستۇدېنتلار ـ ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدىكى دوكلاتلار تېزىسلىرى (تارىخ، فىلولوگىيە)»، نوۋوسىبىرسىك، 1972 ـ يىلى، 68 ـ 69 ـ بەت؛ «قىرغىز جەڭچىسىنىڭ چاپقۇچى قورالى»، «9 ـ نۆۋەتلىك ستۇدېنتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى (تارىخ)»، نوۋوسىبىرسىك، 1973 ـ يىلى، 37 ـ 38 ـ بەت؛ «9 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قورال تۈرلىرى»، «12 ـ نۆۋەتلىك پۈتۈن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار ـ ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى (تارىخ)»، 1974 ـ يىلى، 61 ـ 63 ـ بەت؛ «9 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ ساداقلىرى»، شۇ توپلام، 1975 ـ يىلى، 53 ـ بەت؛ «9 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ ئوق باشاقلىرىنىڭ تېپولوگىيىلىك تۈرلەرگە ئايرىش تەجرىبىسى»، «سىبىرىيەدىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلەر بىلەن چېگ-

رىداش جايلار مەدەنىيەتلىرىنىڭ سېلىشتۇرمىسى» ، نوۋوسىبىر-
سىك ، 1975-يىلى ، 310-326- بەت ؛ «9-10 - ئەسىرلەردىكى
قىرغىزلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرى» ، «1976 - يىلى تېپىلغان باخرۇ-
شىن پۈتۈكى» ، نوۋوسىبىرسىك ، 1976-يىلى ، 155- 159 - بەت ؛
«9 - 10 - ئەسىرلەردىكى قىرغىزلارنىڭ ئەسكىرىي قىسىملار
تۈزۈلمىسى» ، «سىبىرىيە تارىخىدىن» ، 21 - سان ، تومسىك ،
1976 - يىلى ، 207 - 213 - بەت ؛ «يۇ. رىدىخ ۋە مەركىزىي ئاسىيا
ئۇرۇش سەنئىتى تارىخىنىڭ تەتقىق قىلىنىشى» ، «1976 - يىلدە-
كى رىدىخ لېكسىيىلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك ، 1976-يىلى ،
39-41- بەت ؛ «9 - 10 - ئەسىرلەردىكى قىرغىزلارنىڭ ئۇرۇش
سەنئىتى» ، «سكىف - سارمات دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە» ،
كېمېروۋو ، 1976 - يىلى ، 98 - 105 - بەت ؛ «9 - 12 - ئەسىرلەر-
دىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ مۇزەككەپ تەركىبلىك ئوقيا تارد-
خى» ، «س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى» ، 1977 -
يىلى ، ئىجتىمائىي پەن قىسمى ، 2-سان ، 63-70- بەت ؛ «4 -
7 - ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى» ، نوۋوس-
ىبىرسىك ، 1977 - يىلى ؛ «9 - ئەسىردىكى قىرغىز - ئۇيغۇر
ئۇرۇشى» ، «1977 - يىلدىكى باخرۇشىن لېكسىيىلىرى» ، نو-
ۋوسىبىرسىك ، 1977 - يىلى ، 127 - 132 - بەت ؛ «تاشتىق جەڭچە-
سىنىڭ قوراللىنىشى» ، «ئالتاي ۋە غەربىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى
مەدەنىيەتلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك ، 1978 - يىلى ، 164 - 169 -
بەت ؛ «باۋ يىمۇ ياكى قۇتلۇغمۇ» ، «1978 - يىلدىكى باخرۇشىن
لېكسىيىلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك ، 1978 - يىلى ، 130 - 137 -
بەت ؛ «يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ مۇزەككەپ تەركىبلىك ئوقيالىرد-
نىڭ تەرەققىياتى (6 - 12 - ئەسىرلەر) » ، «شەرقىي سىبىرىيىنىڭ
جەنۇبىي قىسمىدىكى خەلقلەرنىڭ قەدىمكى تارىخى» ، 4 -
توم ، ئىركۇتسىك ، 1978-يىلى ، 127- 134 - بەت ؛ «قۇمىتۇرادىكى
رىۋايەت سەھنىسى» ، «قەدىمكى دەۋرلەردىكى سىبىرىيە» ، نوۋوس-
ىبىرسىك ، 1979 - يىلى ، 105 - 109 - بەت ؛ «6 - 12 - ئەسىرلەر-
دىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى» ، نوۋوسىبىرسىك ،
1980 - يىلى .

⑯ د. ساۋنوۋ: «مەركىزىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرىنىڭ قورالشۇناسلىق ئىلمىگە قوشۇلغان زور تۆھپە»، «لېنىنگراد ئۇنىۋېرسىتېتى خەۋەرلىرى»، 1981 ـ يىلى، 4 ـ توم، 114 ـ 116 ـ بەت؛ پ. كوزىن، يۇ. خۇدياكوۋ: «6 — 7ـئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى ناملىق كىتاب»قا باھا»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى؛ «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى»، 1983 ـ يىلى، ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 3 ـ سان، 125 ـ 126 ـ بەت؛ يۇ. ۋېدېرنىكوۋ: «يېڭىلىق — ئۇنتۇلغان كونىلىق»، «سىبىرىيەدىكى ئىلىم ـ پەن»، 1983 ـ يىلى، 7 ـ بەت.

⑰ يۇ. خۇدياكوۋ: «يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى»، 4 ـ 5، 165 ـ 166 بەت.

⑱ يۇ. خۇدياكوۋ: «قورال ـ ئەسۋابلار ئاتالغۇلىرى» (6ـ12ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قورال ماتېرىياللىرى ئاساسىدا)، «ئىلمىي ـ نەزەرىيىۋى مۇھاكىمە يېغىنى (دوكلاتلار تېزىسلىرى)»، ئىركۇتسىك، 1977 ـ يىلى، 3 ـ 4 ـ بەت؛ «قورال ـ ئۇناسلىق چۈشەنچىلىرى ئۈستىدە تەكشۈرۈش» (6 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قورال ماتېرىياللىرى ئاساسىدا)، 1978 ـ يىلى، 77 ـ 79 ـ بەت؛ «قورالشۇناسلىق ھەققىدە ئاساسىي چۈشەنچىلەر» (6 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قورال ماتېرىياللىرى ئاساسىدا)، «سىبىرىيە ۋە يىراق شەرق ئارخېئولوگىيەسىدىكى يېڭىلىقلار»، نوۋوسىبىرسىك، 1979 ـ يىلى، 184 ـ 193 ـ بەت؛ «ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قورال ماتېرىياللىرى ئاساسىدا قوراللارنى تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى»، «غەربىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا تەبىئىي پەنلەر ۋە ئېنىق پەنلەر ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىش»، بارناۋۇل، 1983 ـ يىلى، 76 ـ 77 ـ بەت.

⑲ ي. دېدېۋيانكو: «موخە جەڭچىسىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدىكى مەسىلە»، 192 ـ 203 ـ بەت؛ «ئوتتۇرا ئامۇرىدىكى موخە يادىكارلىقلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1975 ـ يىلى، 141 ـ 148 ـ بەت؛ «تروپا قەبرىستانلىقى»، نوۋوسىبىرسىك، 1977ـيىلى،

128–137– بەت؛ «ئامۇر قەبىلىلىرىنىڭ مىلادىيە 1 – مىڭ يىللىد-
كى. ئېتنىك تارىخ ۋە مەدەنىيەت ئوچېركلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك،
1981 – يىلى، 124 – 158 – بەت؛ ۋ. مېدۋېدۋ: «ئامۇر جۇرجانلە-
رىنىڭ مەدەنىيىتى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1977–يىلى، 134–140–
بەت؛ «ئوتتۇرا ئەسىر ئامۇر جەكچىسىنىڭ دۇبۇلغىسى ھەققە-
دە» ، 172 – 184 – بەت؛ ل. سېمېنىچېنكو: «دېڭىز ياقىسى ئوق
باشاقلىرى ھەققىدە» ، 98 – 111 – بەت؛ ئو. گالاكتىئونوۋ: «ئوت-
تۇرا ئەسىر نەيزە باشاقلىرى ھەققىدە» ، 99 – 103 – بەت؛ يۇ.
ۋاسىلىيېۋ: «ئوق باشاقلىرى» ، 118 – 126 – بەت؛ ۋ. خورېۋ، ۋ.
شاۋكۇنوۋ: «ئوق باشاقلىرى» ، 111 – 117 – بەت.

⑧⓪ پ. كونوۋالوۋ: «بايقال ھۇنلىرى» ، ئۇلان – ئۇدە،
1976 – يىلى، 173 – 179 – بەت.

⑧① ي. كوۋېچېۋ: «مىلادىيە 1 – مىڭ يىلدىكى شەرقىي بايقال
قەبىلىلىرىنىڭ ئوقيالىرى» ، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىم-
كى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1981 –
يىلى، 97 – 110 – بەت؛ ۋ. نېمېروۋ: «ئۇندۇگۇن مەدەنىيىتىنىڭ
ئوق باشاقلىرى» ، «شىمالىي ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى» ، نوۋوس-
بىرسىك، 1982–يىلى، 168–177–بەت؛ د. كرىلوۋ: «10 – 14–
ئەسىرلەردىكى بايقال جەكچىسىنىڭ قوراللىنىشى» (شەرقىي بايقال
قەبرىستانلىقلىرى ماتېرىياللىرى ئاساسىدا) ، «15 – قېتىملىق يۇ-
تۇن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار – ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى-
نىڭ ماتېرىياللىرى (تارىخ)» ، نوۋوسىبىرسىك، 1981–يىلى،
71–74– بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «چىتا مۇزېيىدىكى تۇمۇر ئوق باشاق-
لىرى» ، «شىمالىي ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى» ، نوۋوسىبىرسىك،
1982 – يىلى، 135 – 148 – بەت؛ «ئىركۇتسىك مۇزېيىدىكى
تۇنگۇس ۋادىسىدىن تېپىلغان تۇمۇر ئوق باشاقلىرى» ، «بايقالدىكى
قەدىمكى مەدەنىيەتلەر ئىزىدىن» ، نوۋوسىبىرسىك، 1983 – يىلى،
138 – 149 – بەت.

⑧② ب. ئوۋچىننىكوۋا: «ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تۇۋا كۆچمە-
لىرىنىڭ قوراللىرى ھەققىدە» ، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا
قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك،

1981 ـ يىلى، 132ـ146ـبەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «تۇۋادىكى 9ـ12ـ ئەسىرلەر يادىكارلىقلىرىغا مەنسۇپ نەيزە باشاقلىرى»، «تۇۋا ئار-خېئولوگىيىسىدىكى ئەڭ يېڭى تەتقىقاتلار ۋە تۇۋالىقلارنىڭ نەسە-بى»، قىزىل، 1980 ـ يىلى، 95 ـ 101 ـ بەت.

㊽ د. ساۋىنوۋ: «مۇزەككەپ تەركىبلىك ئوقيا تارىخىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار»، 146 ـ 162 ـ بەت؛ س. نېستېروۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى قەدىمكى تۈرك دەۋرىدىن قالغان ئۇمۇتلار»، «سىبە-رىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ مەرىبي ئىشلە-رى»، نوۋوسىبىرسىك. 1981 ـ يىلى، 168 ـ 172 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «9 — 10 ـ ئەسىرلەردىكى ئالتاي دالىلىرى كۆچمەنلە-رىنىڭ قوراللىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبە-لىلىرىنىڭ مەرىبي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 115 ـ 132 ـ بەت؛ «تاغلىق ئالتايدىكى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ قوراللىرى»، «1980 — 1982 ـ يىللاردىكى تاغلىق ئالتايدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، گورنو ـ ئالتاي-سىك، 1983 ـ يىلى، 3 ـ 27 ـ بەت.

㊾ ل. چىندىنا: «ئوتتۇرا ئوبدىن تېپىلغان جەڭچىلەرنىڭ سۈ-رەتلىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ قوراللىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 87 ـ 97 ـ بەت؛ «ئوتتۇرا ئوبدىكى رېلكا قەبرىستانلىقى»، تومسىك، 1977 ـ يە-لى، 27ـ34ـ بەت؛ ب. كونىكوۋ: «دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋ-رىدىكى ئوتتۇرا ئېرتىش ئاھالىسىنىڭ قوراللىرىغا دائىر ماتېرىياللار»، «ئېرتىش ئارخېئولوگىيىسى»، تومسىك، 1980 ـ يىلى، 68 ـ 78 ـ بەت؛ ب. كونىكوۋ، يۇ. خۇدياكوۋ: «ئىسكېرا-دىن تېپىلغان ئوق باشاقلىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ مەرىبي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 184 ـ 188 ـ بەت؛ «ئېرتىش يايلاقلىرى ۋە ئورمانلىرىدىن تېپىلغان ئۇمۇر ئوق باشاقلىرى»، «غەربىي سىبىرىيىدىكى ئېتنىك ـ مەدەنىيەت جەريانلىرى»، تومسىك، 1983 ـ يىلى، 94 ـ 104 ـ بەت؛ يۇ. پلوتنىكوۋ: «مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلدىكى چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارنىڭ تەرەققىياتى»، نوۋوسىبىر-

سىك، 1981 ـ يىلى، 63 ـ 66 ـ بەت.

(85) يۇ. پلوتنىكوۋ: «قىزىل تۇ قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ئوق باشاقلىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرى-نىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 110 ـ 115 ـ بەت؛ يۇ. پلوتنىكوۋ: «ئېرتىش كىماكلىرىنىڭ چاپقۇچى قوراللىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرى-نىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981ـيىلى، 162ـ167ـ بەت؛ «ئەرەب مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسەن 8 — 9 ـ ئەسىرلەردىكى كىماكلارنىڭ ئەسكىرىي قىسىملىرى»، «18 ـ نۆ-ۋەتلىك پۇتۇن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار ـ ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكە-مە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى (تارىخ)»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى، 17 ـ21 ـ بەت؛ «چەۋەندازلار قىياپىتىدىكى قۇيما شەكىل-لەر»، «20 ـ نۆۋەتلىك پۇتۇن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار ـ ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى (تارىخ)»، نوۋوسىبىر-سىك، 1982 ـ يىلى، 55 ـ 59 ـ بەت.

(86) م. گورېلىك: «ئوتتۇرا ئەسىردىكى موڭغۇل قوراللى-رى»، 90ـ101ـبەت؛ «تاتار ـ موڭغۇل قوغدىنىش قوراللىرى»، 244 ـ 269 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «موڭغۇلىيىدە تېپىلغان تۆمۈر ئوق باشاقلىرى»، «موڭغۇلىيە قەدىمكى مەدەنىيەتلىرى»، نوۋوسى-بىرسىك، 1985 ـ يىلى.

(87) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئوتتۇرا يېنىسەيدىكى كۆك تۈركلەرنىڭ قوراللىرى»، 91ـ99ـبەت؛ «بېي مۇزلىيىدىكى قىرغىز ئوق باشاقلى-رى»، «ئالتاي ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى»، بارناۋۇل، 1982 ـ يىلى، 95 ـ 100 ـ بەت؛ «تابات قىرغىزلىرى»، نوۋوسى-بىرسىك، 1982 ـ يىلى؛ «ئومسىك تەزكىرە مۇزلىيىدىكى قىرغىز ئوق باشاقلىرى»، «غەربىي سىبىرىيە ئېتنىك ـ مەدەنىيەت جەريان-لىرى»، تومسىك، 1983 ـ يىلى، 90 ـ 93 ـ بەت.

(88) يۇ. خۇدياكوۋ: «5ـ12 ـ ئەسىرلەردىكى ياۋروپا ـ ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ئەسكىرىي قىسىملىرى توغرىسىدا»، 7ـ8 ـ بەت؛ «كۆچمەنلەر مەدەنىيىتى ئىلمىي مەسلىدۇر»، 68ـ69 ـ بەت؛ «قىرغىز جەڭچىسىنىڭ چاپقۇچى قوراللىرى»، 37ـ38 ـ

بەت؛ «9—12 ـ ئەسىرلەردىكى يېنسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى»، 61ـ63 ـ بەت؛ س. ژتورۇشىن: «بۇرخوتوي قەبىلىلىرىنىڭ مۇزەككەپ تەركىبلىك ئوقيالىرى تارىخىدىن»، «ئىلمىي نەزەريە-ۋى مۇھاكىمە يىغىنى»، ئىركۇتسك، 1978ـيىلى، 57ـ58 ـ بەت؛ ن. بېرخ: «6—10 ـ ئەسىرلەردىكى تۇڭانىڭ قورال ئىشلەپ-چىقىرىش تېخنولوگىيىسى ھەققىدىكى بەزى مەلۇماتلار»، «16 ـ نۇۋەتلىك پۈتۈن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى (تارىخ)»، نوۋوسىبىرسىك، 1978 ـ يىلى، 116 ـ 119 ـ بەت؛ ئا. گرىبېنشكوۋ: «ئەڭ بۇرۇنقى ئالتاي كۆچمەنلىرى-نىڭ قىلىچ قىنلىرىنىڭ شەكىللىرى ۋە ئۇلارنى ئېسىش ئۇسۇللى-رى»، «18 ـ نۇۋەتلىك پۈتۈن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار ـ ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى (تارىخ)»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى، 122 ـ 129 ـ بەت؛ «ئەڭ بۇرۇنقى تاغلىق ئالتاي كۆچمەنلىرىنىڭ قورال ياساش ئەنئەنىسى ھەققىدە»، «19 ـ نۇۋەتلىك پۈتۈن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار ـ ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى (تارىخ)»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 67 ـ 70 ـ بەت؛ ي. پ. پلوتنىكوۋ: «8—11ـئەسىرلەردىكى كىماكلارنىڭ ئەسكىرى قىسىملىرى»، 17 ـ 21 ـ بەت؛ «مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلدىكى چاپقۇچى ـ سانجىغۇچى قوراللارنىڭ تەرەققىياتى»، 63 ـ 66 ـ بەت؛ د. كرىلوۋ: «10—14 ـ ئەسىرلەردىكى بايقال جەنۇبىسىنىڭ قوراللىنىشى»، 71 ـ 74 ـ بەت؛ ئا. زىنىن: «يۇقىرى ئامۇر قەبىلىلىرىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدە»، «سىبىرىيە ۋە يېراق شەرق ستۇدېنتلىرىنىڭ ئارخېئولو-گىيە مۇھاكىمە يىغىنىدىكى دوكلات تېزىسلىرى»، كېمېروۋو، 1983 ـ يىلى، 78 ـ 79 ـ بەت.

⑧⑨ «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى؛ ن. كۇمىنسا-روۋ: «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەر-بىي ئىشلىرى»، «س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلە-رى»، 1984 ـ يىلى، تارىخ، فىلولوگىيە ۋە پەلسەپە پەنلىرى قىسمى، 1 ـ نەشرى، 72 ـ 73 ـ بەت.

⑨⓪ د. ساۋنوۋ: «يېڭى ماتېرىياللار»، 146 ـ 162 ـ بەت.

⑨① ئى. ببرخ: «بەزى مەلۇماتلار»، 116 ـ 119 ـ بەت؛ ب. ئوۋچىننىكوۋا: «كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدىكى مەسىلە»، 142 ـ 146 ـ بەت؛ س. مىنىياېۋ: «ھۇنلارنىڭ تۆچ بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىشى»، «سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى كانچىلىقى ۋە مېتالچىلىقى»، بارنا ئۇل، 1983 ـ يىلى، 47 ـ 84 ـ بەت؛ ن. زىنياكوۋ: «يېلىكايېۋتا ساقلىنىۋاتقان تۆمۈر بۇيۇملارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش تېخنولوگىيىسى»، «سكىف ـ سارمات دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە»، كېمېروۋو، 1976 ـ يىلى، 106 ـ 114 ـ بەت؛ «گۈرېيېۋ تۇرالغۇسىدىكى مېتالچىلىق»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى»، كېمېروۋو، 1979 ـ يىلى، 149 ـ 154 ـ بەت؛ ن. زىنياكوۋ، ۋ. لېۋېچېنكو: «يۇقىرى ئوب قورال يادىكارلىقلىرىنىڭ تېخنولوگىيىلىك تەكشۈرۈلۈشى»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى»، كېمېروۋو، 1980 ـ يىلى، 120 ـ 125 ـ بەت.

⑨② م. گورېلىك: «ئوتتۇرا ئەسىر موڭغۇل قوراللىرى»، 890 ـ 101 ـ بەت؛ «تاتار ـ موڭغۇل قوغدىنىش قوراللىرى»، 244 ـ 269 ـ بەت؛ ئې. نوۋگورودوۋا، م. گورېلىك: «موڭغۇلىيە ئالتايدىكى ئېغىر قوراللانغان جەڭچىلەرنىڭ قىيا تاش رەسىملىرى»، «قەدىمكى شەرق ۋە ئېتنىدائى دۇنيا»، موسكۋا، 1980 ـ يىلى، 101 ـ 112 ـ بەت.

⑨③ يۇ. ۋېدېرنىكوۋ، يۇ. خۇدياكوۋ: «بوشلۇقتىكى تېپىلمىلار»، نىك مۇزاپىق شەكلىنى ئىزدەش (ئوبزور ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ ئۇقتۇرۇشنامىلىرى)»، «س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى»، 1983 ـ يىلى، پەن ـ تېخنىكا قىسمى، 3 ـ نەشرى، 138 ـ 154 ـ بەت.

⑨④ ئى. ئاسېيېۋ: «ئوتتۇرا ئەسىر لەردىكى بايقال»، نوۋوسىبىرسك، 1980 ـ يىلى.

⑨⑤ ي. خامزىنا: «غەربىي بايقالدىكى ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار (كېيىنكى كۆچمەنلەر)»، ئۇلان ـ ئۇدە، 1970 ـ يىلى.

⑨⑥ ئى. كىرىلوۋ: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر لەردىكى شەرقىي

بايقال» ، ئۇرۇمچى، 1979 ـ يىلى؛ ي. كوۋىچىۋ: «مىلادىيە 1 ـ مىك يىلىدىكى شەرقىي بايقال» ، نوۋوسىبىرسىك، 1977 ـ يىلى؛ ۋ. نېمىروۋ: «مىلادىيە 2 ـ مىك يىلىنىك ئالدىنقى يېرىمىدە كى شەرقىي بايقال» ، نوۋوسىبىرسىك، 1982 ـ يىلى.

(97) پ. كونوۋالوۋ: «بايقالدىكى ھۇنلار» ، ئۇلان ـ ئۇدە، 1976 ـ يىلى.

(98) ئى. كىزلاسوۋ: «8—14 ـ ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئەسىر خاكاسلىرىنىك قورغانلىرى» ، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» ، 1978 ـ يىلى، 122 ـ 141 ـ بەت؛ «ئاسكىز مەدەنىيىتى (10—14ـئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئەسىر خاكاسلىرى)» ، «ئوتتۇرا ئەسىرلەر دەۋرىدىكى ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلاقلىرى» ، 1981 ـ يىلى، 200 ـ 207 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئاقيار يېزىسىدىكى موڭغۇل دەۋرىنىك تېپىلمىلىرى» ، «سىبىرىيىنىك تارىخى، ئارخېئولوگىيە سى ۋە ئېتنوگرافىيىسى» ، تومسىك، 1979 ـ يىلى، 49—51 ـ بەت؛ «تابات قىرغىزلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1982 ـ يىلى.

(99) ت. تروتسكايا: «نوۋوسىبىرسىك ئوب ۋادىسىدىكى ئولـ تۇنسوۋ مەدەنىيىتى» ، «غەربىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيە مەسىلىلـ رى. تۆمۇر قوراللار دەۋرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 101 ـ 120 ـ بەت؛ ل. چىندىنا: «ئوتتۇرا ئوبدىكى رېلكا قەبرىستانلـ قى» ، تومسىك، 1977 ـ يىلى.

(100) د. ساۋىنوۋ: «سروستكىن مەدەنىيىتىنىك ئېتنىك تەۋەلىكى ھەققىدە» ، «سىبىرىيە ئاھالىسىنىك كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىك تىللىرى» ، تومسىك، 1973 ـ يىلى، 189 ـ 192 ـ بەت؛ «ئارخېـ ئولوگىيىلىك مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسەن 9—10 ـ ئەسىـ رلەردىكى كىماكلارنىك تارقىلىشى» ، «ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەر گە ئاساسەن قازاقىستاننىك ئۆتمۇشى» ، ئالما ـ ئاتا، 1976 ـ يىلى، 94 ـ 104 ـ بەت؛ «9—10 ـ ئەسىرلەردىكى قىرغىز ـ كىماك مۇناسىۋەتلىرى» ، «س ىن س ز دىكى تۈركىي خەلقلەرنىك ئېتنىك ۋە تارىخىي ـ مەدەنىي مۇناسىۋەتلىرى» ، ئالما ـ ئاتا، 92ـ95ـ بەت؛ «9—10 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرى بىلەن كىماكـ لارنىك ئېتنىك ـ مەدەنىي مۇناسىۋەتلىرى» ، «1975 ـ يىللىق

تۈركولوگىيە توپلىمى» ، موسكۋا، 1978 ـ يىلى، 209 ـ 225 ـ بەت؛ «غەربىي سىبىرىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قىپچاقلارنىڭ ئېتنىك ـ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى ئاساسلىق باسقۇچلار» ، «سىبىرىيىنىڭ تارىخى، ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى» ، تومسىك، 1979 ـ يىلى، 53 ـ 72 ـ بەت.

(10) د. ساۋىنوۋ: «قەدىمكى تۈرك دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى» ، 1984 ـ يىلى.

(10) يۇ. تىرىفونوۋ: «تۇۋانىڭ قەدىمكى تۈرك ئارخېئولوگىيىسى خاتىرىلىرى» ، قىزىل، 1971 ـ يىلى، 112 ـ 122 ـ بەت؛ ب. ئوۋچىننىكوۋا، گ. دروزدېنوۋسكايا: «دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۇۋانىڭ كۆچمەن ئاھالىسى» ، «تۇۋا ئارخېئولوگىيىسى ۋە تۇۋالىقلارنىڭ ئېتنىك تەۋەلىكىگە دائىر ئەڭ يېڭى تەتقىقاتلار» ، قىزىل، 1980 ـ يىلى، 77 ـ 94 ـ بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «ئۇرۇنتالدىكى قەدىمكى تۈرك قورغانلىرى» (كۇراي مەدەنىيىتىنى ئايرىش مەسىلىسىگە ئائىت) ، «شىمالىي ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1982 ـ يىلى، 102 ـ 122 ـ بەت؛ ۋ. كۇبارېۋ: «دېرتوبادىكى قەدىمكى تۈرك خاتىرە قۇرۇلۇشلىرى» ، «ئالتاي ۋە غەربىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1978 ـ يىلى، 86 ـ 98 ـ بەت؛ «شەرقىي ئالتايدىكى قەدىمكى تۈرك قورغانلىرى ھەققىدىكى يېڭى مەلۇماتلار» ، «سىبىرىيە ۋە يېراق شەرق ئارخېئولوگىيىسىدىكى يېڭىلىقلار» ، نوۋوسىبىرسىك، 1979 ـ يىلى، 135 ـ 160 ـ بەت.

(10) ئى. ئاسىيېۋ: «دەسلەپكى موڭغۇل گۆرلىرى» ، «ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى سىبىرىيە، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا» ، نوۋوسىبىرسىك، 1975 ـ يىلى، 178ـ187ـبەت؛ ئا. ئوكلادنىكوۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، ئى. ئاسىيېۋ، ئا. كونوپاتسكىي: «1979—1980ـ يىللاردىكى موڭغۇلىيەدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلار» ، «سىبىرىيە تاش ۋە مېتال دەۋرىلىرى ئارخېئولوگىيىسى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1983 ـ يىلى، 3—55 ـ بەت.

(10) ئى. ئاسىيېۋ: «ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى بايقال» ، 103 ـ 126 ـ بەت؛ ئا. ئوكلادنىكوۋ، ۋ. زاپوروژسكايا: «بايقال ئېتراپلى-

رىدىكى قىيا تاش رەسىملىرى» ، 1 ـ قىسىم، لېنىنگراد، 1969 ـ يىلى؛ 2 ـ قىسىم، لېنىنگراد، 1970 ـ يىلى؛ د. دورجى: توبى چەۋەندازى» ، «سىبىرىيەدىكى مىس ۋە تۆمۈر قوراللار ئەسـ رى» ، نوۋوسىبىرسك، 1974 ـ يىلى، 174 ـ 176 ـ بەت؛ م. دەۋلەت: «ئۇلۇغ خەمدىكى قىيا تاش رەسىملىرى» ، موسكۋا، 1976 ـ يىلى؛ «مۇغۇر سارغولدىكى قىيا تاش رەسىملىرى» ، موسكۋا، 1980 ـ يىلى؛ «كۆچمەنلەر يوللىرىدىكى قىيا تاش رەـ سىملىرى» ، موسكۋا، 1982 ـ يىلى؛ ئې. نوۋگورودوۋا: «كۆركەم لەخمىلەر» ، «دۇنياغا ساياھەت» ، 1974 ـ يىلى، 50 ـ 51 ـ بەت؛ م. شىنەخۇ: «ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار» ، موسكۋا، 1976 ـ يىلى، 22 ـ 23 ـ بەت؛ يا. شېر: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قىيا تاش رەسىملىرى» ، موسكۋا، 1980 ـ يىلى؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «خۇـ شوت ـ دۇربەن ـ ئۇل جىلغىسىدىكى چەۋەندازلار ھەيكەللەـ رى» ، «موڭغۇلىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ سەنئىتى ۋە مەدەنىيەـ تى» ، موسكۋا، 1981 ـ يىلى، 97 ـ 98 ـ بەت.

(109) «قىرغىزلار ۋە قىرغىزىستان تارىخىغا ئائىت ماتېرىيالـ لار» ، 1 ـ نەشرى، موسكۋا، 1973 ـ يىلى؛ ل. تيۇرۇمىنا، ۋ. لارىچېۋ، ي. لېبېدېۋا: «لياۋ ئىمپېرىيەسىنىڭ ھالاكىتى» ، «سىبـ رىيىنىڭ مىس ۋە تۆمۈر قوراللار ئەسرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1974 ـ يىلى، 225ـ260ـ بەت؛ ۋ. لارىچېۋ، ل. تيۇرۇمىنا: «قەـ دىمىلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرى» («لياۋ تارىخى» مەلۇماتلىرى ئاساسـ ىدا) ، «ئوتتۇرا ئاسىرلەردىكى سىبىرىيە، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا» ، نوۋوسىبىرسىك، 1975 ـ يىلى، 99 ـ 112 ـ بەت؛ لۇبسان دانزان: «ئالتان توبچى» ، موسكۋا، 1973 ـ يىلى؛ يې لۇنلى: «قىتان دۆلىتىنىڭ تارىخى» ، موسكۋا، 1979 ـ يىلى؛ «مەنبا بەيلۇ» ، موسكۋا، 1975 ـ يىلى.

(110) ل. گۇمىلىيۇ: «ھۇنلار جۇڭگودا» ، موسكۋا، 1974 ـ يىلى؛ ئا. مالياۋكىن: «9—12 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلـ رى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1983 ـ يىلى؛ چۇلۇنى دالاي: «13—14ـ ئەسىرلەردىكى موڭغۇلىيە» ، موسكۋا، 1983 ـ يىلى.

بىرىنچى قىسىم

كېيىنكى قەدىمكى زامان دەۋرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى

(مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىر — مىلادىيە 5 - ئەسىر)

بىرىنچى باب ھۆنلاردا يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش قوراللىرىنىڭ پەيدا بولۇشى

① ن. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1 - قىسىم، موسكۋا - لېنىنگراد، 1950-يىلى، 39—141- بەت؛ ن. كېۋنېر: «جەنۇبىي سىبىرىيە، مەركىزىي ئاسىيا ۋە يىراق شەرق خەلقلىرى ھەققىدىكى جۇڭگو خەۋەرلىرى»، موسكۋا، 1961-يىلى، 307-324- بەت؛ ۋ. تاسكىن: «ھۇن تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 1 - نەشرى، موسكۋا، 1968 - يىلى؛ 2 - نەشرى، موسكۋا، 1973 - يىلى.

② يۇ. تالكو — گرىنسېۋىچ: «ئىل ئويمانلىقىدىكى تارىختىن بۇرۇنقى سۇجى قەبرىستانلىقى»، 1898-يىلى، 1-توم، 2-نەشرى؛ «بايقال تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت ماتېرىياللار»، 1900-يىلى، 3-توم، 1 - نەشرى؛ 3 - توم، 2-3- نەشرلىرى؛ 1901-يىلى، 4-توم، 2-نەشرى؛ 1903-يىلى، 4-توم، 2-نەشرى؛ «بايقالنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى بىلەن ھازىرقى خەلقلەرنىڭ سېلىشتۇرمىسى»، 1905 - يىلى، 8 - توم، 1 - نەشرى؛ «بايقالدىكى قەدىمكى گۆر ۋەقەبرىستانلىقلارنىڭ ئاھالىسى»، ۋېرخنېئۇدىنسك، 1928 - يىلى؛ گ. سوسنوۋسكىي: «تۆۋەن ئىئولگا خارابىسى»، «كاپىتا-

لىزمدىن ئىلگىرىكى جەمئىيەتلەرنىڭ تارىخ مەسىلىلىرى»، 1934 ـ يىلى، 150 ـ 156 ـ بەت؛ «ئىل ئويمانلىقىدىكى قىدىرىش-لار»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1946 ـ يىلى، 8 ـ سان، 51 ـ 68 ـ بەت؛ «دەرەستۈي قەبرىستانلىقى»، «كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى جەمئىيەتلەرنىڭ تارىخ مەسىلىلىرى»، 1935 ـ يىلى، 168 ـ 176 ـ بەت؛ «چىكوي دەريا ۋادىسىدىكى ھۇن دەۋرىگە ئائىت تۇرالغۇ ھەققىدە»، 1947 ـ يىلى، 14 ـ سان؛ پ. كوزلوۋ: «شىـ-مالىي موڭغۇلىيە، نويىن ـ ئۇلا يادىكارلىقلىرى»، «پ. كوزلوۋـ-نىڭ موڭغۇل ـ تىبەت ئېكسپېدىتسىيىسى مۇناسىۋىتى بىلەن شىما-لىي موڭغۇلىيىنى تەكشۈرۈش ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ قىسقىچە دوكلاتلىرى»، لېنىنگىراد، 1925 ـ يىلى؛ س. تېپلوئوخوۋ: «نو-يىن ـ ئۇلا تاغلىرىدىكى قورغانلارنىڭ قىدىرىلىشى»؛ گ. بوروۋـ-كا: «ئېكسپېدىتسىيە تېپىلمىلىرىنىڭ مەدەنىي ـ تارىخىي ئەھمىيە-تى»؛ س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتىنى ۋە نويىنۇلىن قورغانلا-رى»، موسكۋا ـ لېنىنگىراد، 1962 ـ يىلى؛ ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋول-گىن خارابىسى»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1956 ـ يىلى، 25 ـ سان، 261 ـ 300 ـ بەت؛ «ئىۋولگىن خارابىسى ھەققىدىكى يېڭى مەلۇماتلار»، ئۇلان ـ ئۇدە، 3 ـ نەشرى، 1960 ـ يىلى؛ دورجى سۈرۈك: «شىمالىي ھۇنلار»، ئۇلانباتور، 1961 ـ يىلى؛ «خۇنغۇل دەريا سىي بېنىدىكى نويىن ـ ئۇلا تاغلىرىدىكى ھۇن گۇرۇلـ-رىنى قېزىش» (1954 ـ 1957)، «موڭغۇلىيە ئارخېئولوگىيىسى توپلىمى»، موسكۋا، 1962 ـ يىلى؛ پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايـ-قالدا»، ئۇلان ـ ئۇدە، 1976 ـ يىلى؛ د. چەۋەندورجى: «ھۇن ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر يېڭى مەلۇماتلار»، «موڭغۇلىيىنىڭ قە-دىمكى مەدەنىيەتلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1985 ـ يىلى؛ ئى. ئاسىيېۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «سۇل ـ تولغوي تېغـ-ىدىكى ھۇن جەڭچىسىنىڭ گۇرى»، «س س ر پەنلەر ئاكادېمىيـ-سى خەۋەرلىرى»؛ ل. كىزلاسوۋ: «ئەڭ بۇرۇنقى ھۇنلارنىڭ يادە-كارلىقلىرى ھەققىدە»، «قەدىمكى شەرقىي ياۋروپا»، موسكۋا، 1969 ـ يىلى، 115 ـ 124 ـ بەت؛ ئا. ماندېلشتام: «بايداغ I ۋە چاسكال I قەبرىستانلىقلىرىنى تەكشۈرۈش»، «1966 ـ يىلىدە-

كى ئارخېئولوگىيە يېڭىلىقلىرى» ، موسكۇا، 1967-يىلى، 128-بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «تاغلىق ئالتايدا ياشىغان ئەڭ بۇرۇنقى كۆچمەن-لەر مەدەنىيىتىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى» ، «ئارخېئولوگىيە ئىنستى-تۇتىنىڭ قىسقىچە خەۋەرلىرى» ، موسكۇا، 1978-يىلى، 154-سان، 48-55-بەت؛ ل. يېۋتيۇخوۋا: «خاكاس يېرىدىكى ساراي خا-رابىلىرى» ، موسكۇا، 1947-يىلى، 21-سان؛ س. ۋاينىشتېين، م. كرىيۇكوۋ: «لى لىن سارىيى ياكى بىر رىۋايەتنىڭ خاتىمىسى» ، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى» ، 1976 - يىلى، 137 - 149 - بەت.

③ ئا. داۋىدوۋا: «ئۇيغۇر خارابىسى» ، 286 - 291 - بەت؛ ن. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا» ، 173 - 179 - بەت.

④ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار» ؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «موڭغۇلىيىدە تېپىلغان تۈمۈر ئوق باشاقلىرى» ، «موڭغۇلىيىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1985 - يىلى.

⑤ د. چەۋەندورجى، ئې. نوۋگورودوۋا: «موڭغۇلىيىدىكى قىيا تاش رەسىملىرى» ، 1 - قىسىم، ئۇلانباتور، 1975 - يىلى، 44 - بەت.

⑥ يۇ. خۇدياكوۋ: «6—12 - ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىز-لىرىنىڭ قوراللىرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1980 - يىلى، 69 - بەت.

⑦ ئا. داۋىدوۋا: «ئۇيغۇر خارابىسى» ، 291 - بەت؛ پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا» ، 32-، 38-، 62-، 91-، 113-، 114-، 116 - بەت.

⑧ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار» .

⑨ كېيىنكىچىلەر ھەممە يانلىرىدا بار.

⑩ پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا» . 42 -، 121 - بەت.

⑪ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار» .

⑫ گ. سوسنوۋسكىي: «ئىل ئويمانلىقىدىكى قەدىمىي شەھەر-لەر» 62-بەت؛ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار» (ھازىر نەشرىدە) .

⑬ پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا» ، 32—130 - بەت.

⑭ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار» ؛ ئې. ئاسىيېۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ھۇن جەڭچىسىنىڭ قەبرىسى» .

⑮ پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا» ، 179 - بەت.

⑯ شۇ ئەسەر، 57—116 ـ بەت.
⑰ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار».
⑱ شۇ ئەسەر.
⑲ ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 40 ـ بەت.
⑳ شۇ ئەسەر.
㉑ ن. كيۇنېر: «جۇڭگو خەۋەرلىرى»، 310 ـ بەت.
㉒ ۋ. تاسكىن: «ماتېريياللار»، 2 ـ نەشرى، 5 ـ بەت.
㉓ د. چەۋەندورجى، ئې. نۇۋگورودوۋا: «موڭغۇلىيە قىيا تاش رەسىملىرى»، 6 ـ رەسىم.
㉔ س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 31 ـ رەسىم؛ م. ئارتا-مونوۋ: «خازار تارىخى»، لېنىنگراد، 1962-يىلى، 42-، 43-بەتلەردىكى رەسىملەر؛ ئا. خازانوۋ: «سارماتلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىدىن ئوچېركلار»، موسكۋا، 1971 ـ يىلى، 18 ـ چەدۋەل.
㉕ ئا. خازانوۋ: «ھەربىي ئىشلار ئوچېركلىرى»، 31 ـ بەت.
㉖ شۇ ئەسەر، 17 ـ چەدۋەل.
㉗ گ. سوسنوۋسكىي: «ئىل ئويمانلىقىدىكى قەدىمىي ئىشلار»، 62 ـ بەت.
㉘ د. ساۋىنوۋ: «مۇزەككەپ تەركىبلىك ئوقيا تارىخىغا ئائىت يېڭى ماتېريياللار ۋە بۇ خىل ئوقيالارنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى تەرەققىياتىدىكى بەزى مەسىلىلەر»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، ئۇلاۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 147 ـ 148 ـ بەتلەر.
㉙ پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا»، 178 ـ بەت.
㉚ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار»
㉛ ئا. خازانوۋ: «ھەربىي ئىشلار ئوچېركلىرى»، 32 ـ بەت.
㉜ س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 4 ـ چەدۋەل؛ ئې. ئاسىيېۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ھۇن چەكچىسىنىڭ قەبرىسى»؛ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار»؛ گ. بوروۋكا: «تولا دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى تارىخىيولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، «شىمالىي موڭغۇلىيە»، 2 ـ نەشرى، لېنىنگراد، 1927 ـ يىلى، 3 ـ چەدۋەل.

㉝ پ. كونوژالوژ: «ھۇنلار بايقالدا»، 1 ـ جەدۋەل.
㉞ س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 30 ـ جەدۋەل؛ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار».
㉟ پ. كونوژالوژ: «ھۇنلار بايقالدا». 1 ـ جەدۋەل؛ بۇ تالكو ـ گرىنسېۋېچ: «قەدىمكى بايقال ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللار»، 1910 ـ يىلى، 4 ـ توم، 2 ـ نەشرى، 51 ـ بەت، 2 ـ جەدۋەل.
㊱ ئى. ئاسېيېۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ھۇن جەڭ-چىسىنىڭ قەبرىسى»؛ د. چەۋەندورجى: «يېڭى ماتېرىياللار».
㊲ پ. كونوژالوژ: «ھۇنلار بايقالدا»، 1 ـ جەدۋەل.
㊳ ئى. ئاسېيېۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ھۇن جەڭ-چىسىنىڭ قەبرىسى».
㊴ يۇ. تالكو ـ گرىنسېۋېچ: «قەدىمكى بايقال ئېتنوگرافىيە-سىگە ئائىت ماتېرىياللار»، 1900 ـ يىلى، 3 ـ توم، 2 ـ، 3 ـ سانلار، 2 ـ جەدۋەل.
㊵ س. رۇدېنكو سۆزۈك: «ھۇن قەبرىلىرىنىڭ تەكشۈرۈلۈ-شى»، 2 ـ، 7 ـ رەسىم، 39—43 ـ بەت؛ «شىمالىي ھۇنلار» 9 ـ بەت.
㊶ يۇ. تالكو ـ گرىنسېۋېچ: «قەدىمىي بايقال ئېتنوگرافىيىسى-گە ئائىت ماتېرىياللار»، 1900 ـ يىلى، 3 ـ توم، 1 ـ نەشرى، 54 ـ بەت، 11 ـ جەدۋەل.
㊷ پ. كونوژالوژ: «ھۇنلار بايقالدا»، 1 ـ جەدۋەل؛ د. چەۋەن-دورجى: «يېڭى مەلۇماتلار».
㊸ س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 4 ـ جەدۋەل.
㊹ پ. كونوژالوژ: «ھۇنلار بايقالدا»، 1 ـ جەدۋەل.
㊺ ئى. ئاسېيېۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ھۇن جەڭ-چىسىنىڭ قەبرىسى».
㊻ ۋ. ۋولكوۋ: «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى مۇزېيلىرىدىكى تۈچ ئوق باشاقلىرى»، «موڭغۇلىيە تارىخىئولوگىيە توپلىمى»، موسكۋا، 1962 ـ يىلى، 14 ـ 16 ـ رەسىم، 21 ـ بەت.
㊼ ئى. ئاسېيېۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ھۇن جەڭ-

چىسىنىڭ قەبرىسى» .

㊽ يۈ. تالكو ـ گرىنسېۋىچ: «قەدىمكى بايقال ئېتنوگرافىيىسى- نگە ئائىت ماتېرىياللار» ، 1990 ـ يىلى، 3 ـ توم، 2 ـ، 3 ـ سانلار، 2 ـ جەدۋەل.

㊾ پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا» ، 175 ـ بەت.

㊿ ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى» ، 19 ـ رەسىم.

(51) يۈ. تالكو ـ گرىنسېۋىچ: «قەدىمكى بايقال ئېتنوگرافىيە- سىگە ئائىت ماتېرىياللار» ، 3 ـ توم، 2 ـ، 3 ـ سانلار، 11 ـ جەدۋەل.

(52) ۋ. ۋولكوۋ: «تۈچ ئوق باشاقلىرى» ، 4 ـ رەسىم.

(53) ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى» ، 20 ـ رەسىم؛ س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى» ، 22 ـ رەسىم.

(54) ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى» ، 20 ـ رەسىم؛ س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى» ، 22 ـ رەسىم.

(55) س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى» ، 4 ـ جەدۋەل.

(56) د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار» .

(57) شۇ ئەسەر.

(58) س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى» ، 4 ـ جەدۋەل.

(59) ئى. ئاسېيېۋ، يۈ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ھۇن جەك- چىسىنىڭ قەبرىسى» .

(60) شۇ ئەسەر.

(61) س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى» ، 22 ـ رەسىم.

(62) ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى» ، 20 ـ رەسىم؛ س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى» ، 22 ـ رەسىم.

(63) ئى. ئاسېيېۋ، يۈ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ھۇن جەك- چىسىنىڭ قەبرىسى» .

(64) ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى» ، 20 ـ رەسىم؛ س. رۇدېنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى» ، 22 ـ رەسىم.

(65) ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى» ، 20 ـ رەسىم؛ ئى. ئاسېيېۋ، يۈ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ھۇن جەكچىسىنىڭ قەبرىسى» .

⑯ س. رۇدىنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 4 - جەدۋەل.
⑰ پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا»، 1 - جەدۋەل.
⑱ ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى»، 20 - رەسىم؛ س. رۇدىنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 22 - رەسىم.
⑲ ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى»، 20 - رەسىم؛ س. رۇدىنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 22 - رەسىم.
⑳ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار».
㉑ ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى»، 20 - رەسىم؛ س. رۇدىنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 22 - رەسىم.
㉒ ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى ھەققىدىكى يېڭى مەلۇماتلار (1958 - يىلىدىكى تەتقىقاتلارنىڭ دەسلەپكى نەتىجىلىرى)»، ئۇلان - ئۇدە، 1960 - يىلى، 3 - نەشرى، 13 - رەسىم.
㉓ پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا»، 178 - بەت.
㉔ ئى. ئاسىيېۋ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ھۇن جەڭچىسىنىڭ قەبرىسى».
㉕ يۇ. تالكو - گرىنسېۋىچ: «قەدىمكى بايقال ئېتنوگرافىيەسىگە ئائىت ماتېرىياللار»، 3 - توم، 2 -، 3 - سانلار، 2 - جەدۋەل.
㉖ ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 40 - بەت.
㉗ شۇ ئەسەر، 46 - بەت.
㉘ گ. سوسنوۋسكىي: «ئىل ئويمانلىقىدىكى قەدىمىشلار»، 62 - بەت.
㉙ ئا. داۋىدوۋا: «ئىۋولگىن خارابىسى»، 288 - 291 - بەت؛ س. رۇدىنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 26 - بەت.
㉚ پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا»، 173 - 178 - بەت.
㉛ د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار».
㉜ پ. كونوۋالوۋ: «ھۇنلار بايقالدا»، 177 - بەت.
㉝ ل. كىزلاسوۋ: «ئەڭ بۇرۇنقى ھۇن يادىكارلىقلىرى ھەققىدە»، 118 - بەت.
㉞ ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 46 - 47 - بەت.
㉟ س. رۇدىنكو: «ھۇن مەدەنىيىتى»، 25 - بەت.

(86) شۇ ئەسەر.
(87) د. چەۋەندورجى، ئې. نوۋگورودوۋا: «موڭغۇلىيە قىيا تاش رەسىملىرى»، 6 - رەسىم.
(88) ئى. ئاسپىيۇ، يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ھۇن جەڭچىسىنىڭ قەبرىسى».
(89) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 40 - بەت.
(90) ن. ئارتامانوۋ: «خازار تارىخى»، 43 - بەتتىكى رەسىم.
(91) د. چەۋەندورجى: «يېڭى مەلۇماتلار».
(92) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 40 - بەت.
(93) ئا. داۋىدوۋا: «ھۇن ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلىرىنىڭ تۇرگە ئايرىلىشى ۋە خرونولوگىيىسى ھەققىدە»، «ئارخېئولوگىيە مەسىلىلىرى»، 2 - نەشرى، لېنىنگىراد، 1978 - يىلى، 111—112 - بەت.
(94) ل. گۇمىلىيۇ: «ھۇنلار»، موسكۋا، 1960-يىلى، 79-بەت.
(95) ۋ. تاسكىن: «ماتېرىياللار»، 6 - بەت.
(96) شۇ ئەسەر، 5 - بەت.
(97) شۇ ئەسەر، 11 - بەت.
(98) شۇ ئەسەر، 12 - بەت.
(99) شۇ ئەسەر.
(100). شۇ ئەسەر، 11 - بەت.
(101). ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 50 - بەت.
(102). شۇ ئەسەر، 55 - بەت.
(103). شۇ ئەسەر، 135 - بەت.
(104). شۇ ئەسەر، 50 - بەت.
(105). شۇ ئەسەر، 51 - بەت.
(106). شۇ ئەسەر، 40 - بەت.
(107). شۇ ئەسەر، 50 - بەت.
(108). شۇ ئەسەر، 46 - بەت.
(109). شۇ ئەسەر، 47 - بەت.

(11). خ. پەرلە: «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى شەھەرلەر ۋە تۇرالغۇلار تارىخى»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيەسى»، 1957-يىلى، 44-45- بەت.

(11). ئا. داۋىدوۋا: «ئۇولگىن خارابىسى»، 4 - رەسىم.

(11). ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 78 - بەت.

(11). شۇ ئەسەر، 40 - بەت.

(11). شۇ ئەسەر، 50 - بەت.

ئىككىنچى باب تېپ قەبىلىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قورال-تۇرلىرى

① س. كىسىلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى»، «م س س ر ئارخېئولوگىيەسىگە دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار»، موسكۋا، 1949 - يىلى، 267 - بەت.

② ل. كىزلاسوۋ: «خاكاس - مىنۇسىن ئويمانلىقى تارىخىدىكى تاشتىق دەۋرى»، موسكۋا، 1960 - يىلى، 161 - 163 - بەت.

③ س. تېپلوئۇخوۋ: «مىنۇسىن دىيارىدىكى مېتالچىلىق مەدەنىيەتلىرىنى تۇرگە ئايرىش تەجرىبىسى»، 4 - توم، 2 - نەشرى، 1929 - يىلى، 49 - 50 - بەت؛ س. كىسىلىيوۋ: «قەدىمكى زامان تارىخى»، 161 - بەت؛ «سىبىرىيە تارىخى»، 1 - توم، لېنىنگىراد، 1968 - يىلى، 187 - بەت؛ ئا. مارتىنوۋ: «ئورمان - يايلاق تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ خرونولوگىيەسى ۋە دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشى (قىسقىچە بايان)»، كېمېروۋو، 1976 - يىلى، 7 - توم، 19 - 24 - بەت؛ ئا. مارتىنوۋ: «تاغار ئورمان - يايلاق مەدەنىيىتى»، نوۋوسىبىرسىك، 1979 - يىلى، 85 - بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 24 - بەت؛ ئا. مارتىنوۋ، گ. مارتىنوۋا، ئا. كۆلىمىزىن: «جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى سكىف دەۋرىنىڭ ئاخىرلىشىشى. شىبىتاكوۋ مەدەنىيىتى»، «پوتون ئىتتىپاق ئارخېئولوگىيە ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدىكى دوكلاتلار تېزىسلىرى. سكىف - سىبىر مەدەنىيىتى

يەت ـ تارىخ بىرلىكى مەسىلىلىرى» . كېمبرىژو، 1979 ـ يىلى، 33 ـ 35 ـ بەت؛ م. پىشىنتسىنا: «تېسىن دەۋرى» ، «يېنىسەيدىكى تەپسەي تېغىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار» ، نو-ۋوسىبىرسىك، 1979 ـ يىلى، 70 ـ بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «قەدىمكى تۈرك دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى» ، لېنىنگىراد، 1984 ـ يىلى، 14 ـ 17 ـ بەت.

④ ئې. ۋادېتسكايا: «تاشتىق مەدەنىيىتىدىكى تاغار ئەنئەنىلە-رى» ، «غەربىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسىدىكى مەسىلىلەر. تۆ-مۇر قوراللار دەۋرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1981ـيىلى، 95ـ100ـ بەت.

⑤ ئې. ۋادېتسكايا: «كاتاك خىزمەتلىرىنىڭ دەسلەپكى نە-تىجىلىرى» ، «ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت-لەر» ، لېنىنگىراد، 1983 ـ يىلى، 51 ـ 53 ـ بەت.

⑥ م. دەۋلەت: «چوڭ بويار يازمىلىرى» ، موسكۋا، 1976 ـ يىلى، 6 ـ جەدۋەل.

⑦ ئا. مارتىنوۋ: «ئورمان ـ يايلاق تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ خرو-نولوگىيىسى ۋە دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشى» ، 23 ـ بەت.

⑧ م. دەۋلەت: «چوڭ بويار يازمىلىرى» ، 6 ـ جەدۋەل.

⑨ ل. كىزلاسوۋ: «خاكاس ـ مىنۇسىن ئويمانلىقى تارىخىدە-كى تاشتىق دەۋرى» ، 46 ـ رەسىم.

⑩ م. پىشىنتسىنا: «تېسىن باسقۇچىنىڭ ئۇچىنچى تېپى» ، «سىبىرىيىنىڭ ئېپتىدائىي ئارخېئولوگىيىسى» ، لېنىنگىراد، 1976 ـ يىلى، 3 ـ رەسىم.

⑪ ۋ. مولودىن، ۋ. بوبروۋ، ۋ. راۋنۇشكىن: «ئايداش غا-رى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى، 78 ـ بەت.

⑫ ن. كۇزمىن: «خاكاسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى سايانوگورسك شەھىرى يېنىدىكى تېسىن دەپنە يادىكارلىقلىرى» ، «ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلەر» ، لېنىنگىراد، 1983 ـ يىلى، 75 ـ بەت.

⑬ م. پىشىنتسىنا: «تېسىن باسقۇچى» ، 50 ـ رەسىم.

⑭ ئا. مارتىنوۋ: «ئورمان ـ يايلاق تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ خرو-

نولوگیسی ژه دەژرلەرگە ئایرىلىشى» ، 6 - رەسىم.
⑮ م. پىشىنتسىنا: «تېسىن باسقۇچى» ، 48 - رەسىم.
⑯ شۇ ئەسەر، 48 - رەسىم.
⑰ شۇ ئەسەر، 48 - رەسىم.
⑱ ژ. مولودىن، ژ. بوبروۋ، ژ. راۋنۇشكىن: «ئايداش غارى» ، 18 - جەدۋەل.
⑲ شۇ ئەسەر، 18 - جەدۋەل.
⑳ شۇ ئەسەر، 37 - جەدۋەل.
㉑ شۇ ئەسەر، 18 - جەدۋەل، 3 - 5 - بەت.
㉒ شۇ ئەسەر، 18 - جەدۋەل، 20 -، 23 -، 27 -، 28 - بەت؛ ن. كۇزمىن: «تېسىن دەپنە يادىكارلىقلىرى» ، 75 - بەت.
㉓ ئا. كۇلىمىزىن: «تاغار سۇڭەك ئوق باشاقلىرى» ، كىمبرىج، 1976 - يىلى، 7 - سان، 21-، 26-، 28-، 29-، 33-، 35 - رەسىملەر.
㉔ ژ. مولودىن، ژ. بوبروۋ، ژ. راۋنۇشكىن: «ئايداش غارى» ، 73 - بەت.
㉕ ئا. كۇلىمىزىن: «تاغار سۇڭەك ئوق باشاقلىرى» ، 21 -، 25 -، 27 -، 31 -، 32 -، 34 - رەسىملەر؛ ژ. مولودىن، ژ. بوبروۋ، ژ. راۋنۇشكىن: «ئايداش غارى» ، 73 - رەسىم.
㉖ ئا. كۇلىمىزىن: «تاغار سۇڭەك ئوق باشاقلىرى» ، 21 -، 36 - رەسىملەر.
㉗ شۇ ئەسەر، 21 -، 30 - رەسىملەر.
㉘ ژ. مولودىن، ژ. بوبروۋ، ژ. راۋنۇشكىن: «ئايداش غارى» ، 18 - جەدۋەل.
㉙ شۇ ئەسەر، 18 - جەدۋەل.
㉚ شۇ ئەسەر، 18 - جەدۋەل.
㉛ شۇ ئەسەر، 37 - جەدۋەل.
㉜ شۇ ئەسەر، 37 - جەدۋەل.
㉝ شۇ ئەسەر، 89 - بەت.
㉞ ن. ساۋلىيېۋ، يۇ. خۇدياكوۋ: «كان دەرياسى بويىدىكى ھۇن قەبرىستانلىقى» ، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى ژه ئېتنوگرافىيىسى» ، 1-توم، نوۋوسىبىرسك، 1969 - يىلى، 124 - بەت.

رافىيسى» ، بارنا ئۇل، 1984 ـ يىلى، 71 ـ بەت.

㉟ ئا. مارتىنوۋ ، گ. مارتىنوۋا، ئا. كۇلىمزىن: «شېستاكوۋ قورغانلىرى» ، كېمبرېۋو ، 1971 ـ يىلى، 96 ـ رەسىم؛ ئا. سۇببو-تىن: «ۋېرىش كەنتىدىكى تېسىن گۈرلۈكى» ، «ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلەر» ، لېنىنگراد، 1983 ـ يىلى، 12 ـ رەسىم.

㊱ س. ۋاينىشتېين، م. كرېۋكوۋ: «لى لىن سارىيى ياكى بىر رىۋايەتنىڭ خاتىمىسى» ، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى» ، 1976 ـ يىلى، 148 ـ 149 ـ بەت.

㊲ د. ساۋىنوۋ: «قەدىمكى تۈرك دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى» ، 13 ـ 17 ـ بەت.

㊳ م. دەۋلەت: «چوڭ بويار يازمىلىرى» ، 14 ـ جەدۋەل.

㊴ م. ئابسالاموۋ، ئا. مارتىنوۋ: «خاكاس ـ مىنۇسىن ئويمانلىقى ۋە ئاچىن ـ مارىن ئورمان ـ يايلاقلىرىدىكى تاغار ۋە ئۆتكۈنچى تاغار ـ تاشتىق دەۋرىنىڭ تۈرالغۇلىرى» ، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى» ، كېمبرېۋو، 1979 ـ يىلى، 77 ـ 82 ـ بەت.

ئۇچىنچى باب كۆكەل قەبىلىلىرىنىڭ قوراللىرى

① ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۈۋا» ، موسكۋا، 1979 ـ يىلى، 79 ـ 80 ـ بەت.

② «تۈۋا تارىخى» ، 1 ـ توم، موسكۋا، 1964ـيىلى، 35ـ39ـ بەت.

③ س. ۋاينىشتېين: «1956 ـ 1957 ـ يىللاردىكى تۈۋا ئار-خېئولوگىيە ئېكسپېدىتسىيىسى خىزمەتلىرىدىكى بىر قىسىم نەتىجىلەر» ، 1958ـيىلى، 6ـسان، 224ـ، 226ـ، 232ـ، 233 ـ بەت؛ س. ۋاينىشتېين؛ ۋ. دياكونوۋا: «تۈۋادىكى قەدىمكى قورغان-لاردىن تېپىلغان كەم ئۇچرايدىغان قىزىلمىلار» ، 1960ـيىلى، 8ـ سان، 195 ـ 197 ـ بەت؛ «مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1 ـ مىڭ

يىلنىڭ ئاخىرىدىكى ۋە مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى ئەسىرلىرىدىكى كۆ-
كەل قەبرىستانلىقى يادىكارلىقلىرى» ، «تۆۋا ئارخېئولوگىيە - ئېت-
نوگرافىيە بىرلەشمە ئېكسپېدىتسىيىسى» ، موسكۋا - لېنىنگ-
راد، 1966 - يىلى، 2 - توم، 185 - 291 - بەت؛ س. ۋاينىشتې-
يىن: «1962 - يىلىدىكى كۆكەل قەبرىستانلىقىنى قىدىرىش (قا-
زىلغان ۋە سىن چوڕەك مەدەنىيەتلىرىگە ئائىت قەبرىلەر)» ، يۇقىرى-
قى ئەسەر، 1970 - يىلى، 3 - توم، 7—79 - بەت؛ ۋ. دياكونوۋا:
«كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى چوڭ قۇرغان - گۆرلەر» (1963 -
يىلى، 1965 - يىلىدىكى قىدىرىش نەتىجىلىرى ئاساسىدا) ، يۇقىرى-
قى ئەسەر، 80 - 209 - بەت؛ «1966 - يىلىدىكى كۆكەل قەبرىس-
تانلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان قىدىرىشلار» ، يۇقىرىقى ئەسەر، 210 -
238 - بەت؛ ئا. گراچ: «قاراخول ۋە موڭغۇل ئورمانلىقىدىكى
ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر» ، يۇقىرىقى ئەسەر، 1960- يە-
لى، 1 - توم، 82 - 98 - بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تۆۋا قەدىمكى
زامان تارىخىنىڭ باسقۇچلىرى (قىسقىچە بايان)» ، «موسكۋا ئۇنە-
ۋېرسىتېتى خەۋەرلىرى» ، تارىخ - فىلولوگىيە قىسمى، 1958 -
يىلى، 89 - 98 - بەت؛ «قەدىمكى تۆۋا» ، 79 - 120 - بەت؛
گ. دلۇژنېۋسكايا: «يېنسەي سايان جىلغىسىدىكى قورغان - قەبرە-
لەر» ، موسكۋا، 1982-يىلى، 170-سان، 109-115-بەت؛ ئا. ماد-
ىدېلشتام، ئې. ستامبۇلنىك: «تۆۋادىكى تۇنجى كۆچمەنلەر تارىخى-
غا ئائىت بەزى مەسىلىلەر» ، «تۆۋا ئارخېئولوگىيىسى ۋە تۆۋالار-
نىڭ ئېتنىك تەركىبلىرىگە دائىر ئېكى يېڭى تەتقىقات نەتىجىلە-
رى» ، قىزىل، 1980 - يىلى، 43 - 59 - بەت؛ ئې. ستامبۇلنىك:
«تۆۋادىكى ھۇن - سارمات دەۋرىگە ئائىت يېڭى يادىكارلىقلار
(خىزمەتلەردىكى بىر قىسىم نەتىجىلەر)» ، «ياۋروپا - ئاسىيا
يايلاقلىرىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلەر» ، لېنىنگراد، 1983 - يە-
لى، 34 - 41 - بەت.

④ ن. چلىنوۋا: «غەربىي جەنۇبىي تۆۋادىكى بىر نەچچە
يازما» ، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى» ، 1956 - يىلى، 54 - 58 -
بەت، 12 - رەسىم؛ س. ۋاينىشتېين: «بىر قىسىم نەتىجىلەر» ،
226 - بەت.

⑤ ئا. گراچ: «تۆۋانىڭ قەدىمكى زامان تارىخى ھەققىدە يېڭى مەلۇماتلار»، 1971 ـ يىلى، 15 ـ سان، 99 ـ 102 ـ بەت.

⑥ «تۇۋا تارىخى»، 46 ـ 47 ـ بەت؛ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 78 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 106 ـ 110 ـ بەت.

⑦ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 93ـ، 99ـ، 114ـ، 115 ـ بەت.

⑧ ئا. گراچ: «يېڭى مەلۇماتلار»، 101 ـ بەت.

⑨ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 119 ـ 120 ـ بەت.

⑩ ئېنىق مەلۇماتلار بولمىغانلىقى ئۈچۈن قارا داغ ۋە ئايمىرلىغ قەبرىستانلىقلىرىدىن تېپىلغان ئىككى جۈپ قاداقنى ھېسابقا ئالمىدۇق. ئې. ستامبۇلنىك: «مەركىزىي تۇۋادىن تېپىلغان سىكىف دەۋرىدىن كېيىنكى تەسۋىرىي سەنئەت يېڭى يادىكارلىقلىرى»، «پۈتۈن ئىتتىپاق ئارخېئولوگىيە مۇھاكىمە يىغىنىدىكى دوكلاتلار تېزىسلىرى. سىكىف ـ سىبىر مەدەنىيەت ـ تارىخ بىرلىكى مەسىلىلىرى»، كېمېروۋو، 1979 ـ يىلى، 145 ـ 147 ـ بەت.

⑪ ئا. گراچ: «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 32 ـ رەسىم؛ س. ۋاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى يادىكارلىقلار»، 2 ـ، 12 ـ، 19 ـ، 22 ـ، 112 ـ رەسىملەر؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 85 ـ، 99 ـ، 113 ـ، 122 ـ، 137 ـ، 187 ـ بەت.

⑫ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 1 ـ، 3 ـ، 7 ـ، 13 ـ، 21 ـ، 52 ـ رەسىملەر؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 88ـ 135 ـ بەت؛ «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 217 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 3 ـ جەدۋەل.

⑬ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 22 ـ رەسىم، 37 ـ بەت.

⑭ شۇ ئەسەر، 19 ـ رەسىم؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 113 ـ بەت.

⑮ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 40 ـ رەسىم.

⑯ س. ژاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 4 ـ، 6 ـ رەسىملەر؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 9 ـ جەدۋەل؛ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۆۋا»، 90 ـ بەت، 75 ـ رەسىم.

⑰ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 88 ـ 90 ـ بەت.

⑱ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۆۋا»، 107 ـ بەت، 4 ـ رەسىم؛

⑲ شۇ ئەسەر، 4 ـ رەسىم.

⑳ شۇ ئەسەر، 107 ـ رەسىم.

㉑ سىلىشتۆرۆڭ: ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 9 ـ جەدۋەل.

㉒ «تۆۋا تارىخى»، 45 ـ بەت، 20 ـ، 22 ـ رەسىملەر.

㉓ ئا. خازانوۋ: «سارماتلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرى ھەققىدە ئوچېركلار»، موسكۋا، 1971 ـ يىلى، 31 ـ بەت.

㉔ پ. كونوۋالوۋ: «بايقالدىكى ھۇنلار»، ئۇلان ـ ئۇدە، 1976 ـ يىلى، 178 ـ بەت.

㉕ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۆۋا»، 73 ـ رەسىم؛ س. ژاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى يادىكارلىقلار»، 3 ـ جەدۋەل؛ س. ژاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 1 ـ جەدۋەل؛ ئا. گراچ: «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 28 ـ رەسىم؛ گ. دانچېنوك: «تۆۋا ئاپتونوم سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئۇۋىۇر رايونىدىكى 1982 ـ يىللىق دالا خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، نوۋوسىبىرسىك، 1982 ـ يىلى، 12 ـ رەسىم.

㉖ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۆۋا»، 73 ـ رەسىم، 81 ـ رەسىم، 84ـرەسىم؛ س. ژاينىشتېين: «بىر قىسىم ئەتنىلەر»، 4 ـ جەدۋەل؛ س. ژاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى يادىكارلىقلار»، 3 ـ جەدۋەل؛ س. ژاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 9ـ، 12ـ، 21ـ، 54ـ رەسىملەر؛ «ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار»، 3 ـ جەدۋەل؛ گ. دانچېنوك: «دالا خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 123 ـ رەسىم.

㉗ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۈۋا»، 3 - جەدۋەل؛ س. ۋاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى يادىكارلىقلار»، 3 - جەدۋەل.

㉘ س. ۋاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى يادىكارلىقلار»، 3 - جەدۋەل.

㉙ شۇ ئەسەر، 3 - جەدۋەل؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان - قەبرىلەر»، 1 -، 2 - جەدۋەل.

㉚ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۈۋا»، 3 - جەدۋەل؛ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 49 - رەسىم؛ س. ۋاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى يادىكارلىقلار»، 14 - جەدۋەل.

㉛ س. ۋاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى يادىكارلىقلار»، 14 - جەدۋەل؛ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 12 -، 103 - رەسىملەر.

㉜ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 12 -، 21 - رەسىملەر.

㉝ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان - قەبرىلەر»، 2 - جەدۋەل.

㉞ شۇ ئەسەر، 2 - جەدۋەل.

㉟ شۇ ئەسەر، 2 -، 3 - جەدۋەل؛ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 17 -، 40 - رەسىملەر؛ گ. دانچېنوك: «دالا خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 128 - رەسىم.

㊱ ئې. ستامبۇلنىك: «يېڭى يادىكارلىقلار»، 2 - رەسىم.

㊲ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۈۋا»، 73 - رەسىم؛ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 42 - رەسىم؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان - قەبرىلەر»، 3 - جەدۋەل؛ گ. دانچېنوك: «دالا خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 123 - رەسىم.

㊳ س. ۋاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى يادىكارلىقلار»، 3 - جەدۋەل.

㊴ ۋ. دياكونوۋا: «ئارخېئولوگىيلىك قىدىرىشلار»، 3 ـ جەدۋەل.
㊵ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 3 ـ جەدۋەل.
㊶ س. ۋاينىشتېين: «بىر قىسىم نەتىجىلەر»، 4 ـ جەدۋەل.
㊷ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 3 ـ جەدۋەل.
㊸ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 47 ـ رەسىم.
㊹ شۇ ئەسەر، 57 ـ رەسىم.
㊺ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 2 ـ جەدۋەل.
㊻ شۇ ئەسەر، 2 ـ جەدۋەل؛ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 9 ـ رەسىم.
㊼ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 78 ـ بەت.
㊽ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۈۋا»، 108 ـ 110 ـ بەت.
㊾ شۇ ئەسەر، 90 ـ، 107 ـ، 108 ـ بەت.
㊿ شۇ ئەسەر، 90 ـ بەت، 73 ـ، 74 ـ رەسىملەر.
(51) شۇ ئەسەر، 107—108 ـ بەت.
(52) شۇ ئەسەر، 74 ـ رەسىم.
(53) شۇ ئەسەر، 90 ـ بەت، 73 ـ، 74 ـ رەسىملەر.
(54) شۇ ئەسەر، 107 ـ بەت.
(55) ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 1 ـ جەدۋەل.
(56) س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 26 ـ، 29 ـ، 76 ـ، 112 ـ رەسىملەر؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 44 ـ رەسىم.
(57) س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 25 ـ، 106 ـ رەسىملەر.
(58) ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۈۋا»، 81 ـ رەسىم؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 8 ـ جەدۋەل؛ «ئارخېئولوگىيلىك قىدىرىشلار»، 3 ـ جەدۋەل؛ س. ۋاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى يادىكارلىقلار»، 11 ـ جەدۋەل؛ گ. دانچېنوك: «دالا خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 124 ـ رەسىم.

⑲ گ. دانچېنوك: «دالا خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 11 ـ جەد-ۋەل.

⑳ شۇ ئەسەر، 11 ـ جەدۋەل؛ ۋ. دياكونوۋا: «ئارخېئولوگىيە-لىك قىدىرىشلار»، 2 ـ جەدۋەل.

㉑ «تۇۋا تارىخى»، 46—47 ـ بەت؛ س. ۋاينىشتېين: «كۆ-كەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 78 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 110 ـ بەت.

㉒ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا».

㉓ شۇ ئەسەر، 72 ـ رەسىم؛ س. ۋاينىشتېين: «بىر قىسىم نەتىجىلەر»، 4 ـ جەدۋەل؛ «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىش-لار»، 12 ـ، 17 ـ، 18 ـ، 29 ـ، 37 ـ، 97 ـ رەسىملەر؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 6 ـ جەدۋەل.

㉔ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 81 ـ رەسىم؛ گ. دانچې-نوك: «دالا خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 128 ـ رەسىم؛ س. ۋاينىش-تېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى يادىكار-لىقلار»، 3 ـ جەدۋەل؛ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلە-رىدىكى قىدىرىشلار»، 17 ـ رەسىم؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قور-غان ـ قەبرىلەر»، 2 ـ، 3 ـ جەدۋەل؛ «ئارخېئولوگىيىلىك قىدە-رىشلار»، 3 ـ جەدۋەل.

㉕ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 3 ـ جەدۋەل.

㉖ س. ۋاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلە-رىدىكى يادىكارلىقلار»، 3 ـ جەدۋەل؛ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قور-غان ـ قەبرىلەر»، 3 ـ جەدۋەل.

㉗ ۋ. دياكونوۋا: «چوڭ قورغان ـ قەبرىلەر»، 3 ـ جەدۋەل؛ س. ۋاينىشتېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 25 ـ رەسىم.

㉘ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 110 ـ بەت؛ س. ۋاينىش-تېين: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى قىدىرىشلار»، 78 ـ بەت.

㉙ س. ۋاينىشتېين: «بىر قىسىم نەتىجىلەر»، 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ جەدۋەل.

㉚ شۇ ئەسەر، 225 ـ بەت.

⑦① ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 110 ـ بەت.
⑦② شۇ ئەسەر، 118 ـ بەت.
⑦③ بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ل. كىزلاسوۋنىڭ باسقۇچلارغا بۆ-لۈشى، جۈملىدىن ئىككىنچى باسقۇچنى ئايرىشى توغرا بولمىغان («قەدىمكى تۇۋا»، 80—114 ـ بەت).
⑦④ ۋ. ئالبكسىيېۋ، ن. گوخمان: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ھۈن ـ سارمات دەۋرىنىڭ ئىپتىدائىي ئانتروپولوگىيىلىك ماتېرىياللىرى»، «تۇۋا ئارخېئولوگىيە ـ ئېتنوگرافىيە بىرلەشمە ئېكسپېدىتسىيىسى»، لېنىنگراد، 1970ـيىلى، 3ـتوم، 248ـ بەت.

تۆتىنچى باب تاشتىق قەبىلىلىرىنىڭ قورال تۈرلىرى

① س. تېپلوئۇخوۋ: «مىنۇسىن دىيارىدىكى قەدىمكى مېتالچى-لىق مەدەنىيەتلىرىنى تۈرگە ئايرىش تەجرىبىسى»، «ئېتنوگرافىيە ماتېرىياللىرى»، لېنىنگراد، 1929 ـ يىلى، 4 ـ توم، 2 ـ نەشرى، 91 ـ بەت، 2 ـ جەدۋەل؛ س. كىسىلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى»، «س س س ر ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1949 ـ يىلى، 239 ـ 240 ـ بەت، 36 ـ جەدۋەل؛ ل. كىزلاسوۋ: «خاكاس ـ مىنۇسىن ئويمانلىقى تارىخىدىكى تاشتىق دەۋرى»، موسكۋا، 1960 ـ يىلى، 86 ـ، 87 ـ، 110 ـ، 111 ـ، 126 ـ، 129 ـ، 139 ـ، 156 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «تاشتىق جەڭچىسى-نىڭ قوراللىنىشى ھەققىدە»، «ئالتاي ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1978 ـ يىلى، 164 ـ 169 ـ بەت؛ «يېنىسەيدىكى تەپسەي تېغىنىڭ يېنىدىن تېپىلغان ئار-خېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، نوۋوسىبىرسىك، 1979 ـ يىلى، 96 ـ بەت؛ يا. سۇنچۇگاشېۋ: «خاكاسىيىنىڭ قەدىمكى مېتالچىلى-قى. تۆمۈرقوراللار دەۋرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1979ـيىلى، 67ـ68ـ بەت.

② ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 86ـ، 87ـ، 110ـ، 111ـ، 126 ـ 129ـ، 139ـ، 156 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «تاشتىق جەڭ-چىسىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدە»، 164 ـ 169 ـ بەت.

③ س. تېپلوۋخوۋ: «تۈرگەش ئايرىش تەجرىبىسى»، 50 ـ 51 ـ بەت؛ س. كىسىلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى»، 260 ـ 264 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 35 ـ 156 ـ بەت؛ م. گىريازنوۋ: «تاشتىق مەدەنىيىتىنىڭ سۇرەتلىرى»، 1971 ـ يىلى، 13 ـ سان، 94 ـ 106 ـ بەت؛ «ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار»، 5 ـ بەت؛ ئي. ۋادېتسكايا: «تاشتىق مەدەنىيىتىدىكى تاغار ئەنئەنىلىرى»، «غەربىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى مەسىلىلىرى. تۇمۇر قوراللار دەۋرى»، نوۋوسىبىرسك، 1981 ـ يىلى، 95 ـ 100 ـ بەت.

④ ئا. لىپسكىي: «سىبىرىيە ئېتنوگرافىيىسىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان تاشتىق مەدەنىيىتىدىكى بەزى مەسىلىلەر (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىر ـ مىلادىيە 5 ـ ئەسىر)»، «تەزكىرە توپلىمى»، ئاباقان، 1956 ـ يىلى، 11ـ92 ـ بەت؛ ل. باركوۋا: «تاشتىق قەبرىستانلىقى. بارسۇچىغا II»، «سىبىرىيىنىڭ ئېتنىدا-ئي ئارخېئولوگىيىسى»، لېنىنگراد، 1975ـيىلى، 165ـ173 ـ بەت؛ ئي. ۋادېتسكايا: «يېنسەيدىكى تۈزلەڭ قەبرىستانلىقلىرى ما-تېرىياللىرىدا ئىپادىلەنگەن تاشتىق قەبىلىلىرىنىڭ دەپنە ئالاھىدىلىك-لىرى»، «سىبىرىيىنىڭ ئېتنىدائي ئارخېئولوگىيىسى»، لېنىنگ-راد، 1975 ـ يىلى، 173 ـ 183 ـ بەت؛ «يېراق چېيا دەريا-سى بويىدىكى كېچىك تاشتىق گۆرى»، «ئارخېئولوگىيە ئىنىستىتۇتـ-نىڭ قىسقىچە خەۋەرلىرى»، موسكۋا، 1981 ـ يىلى، 167 ـ سان، 59 ـ 65 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «1975 ـ يىلىدىكى خاكاس ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ خىزمەتلىرى»، «شىمالىي ئاسىيا ئار-خېئولوگىيىسىگە ئائىت مەنبەلەر (1935 ـ 1976)»، نوۋوسىبـ-رىسك، 1980ـيىلى، 113ـبەت؛ «چۇلىمدىكى تەكشۈرۈشلەر»، «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش (شىمالىي ئاسىيا)»، نوۋوسىبـ-رىسك، 1980 ـ يىلى، 101 ـ، 105 ـ، 109 ـ، 113 ـ بەت؛ گ. مارتىنوۋا: «1967 ـ يىلىدىكى قىدىرىشلاردا تېپىلغان مىخايلوۋ

تۇرالغۇسى» ، كېمبرىژ ، 1970 - يىلى ، 2 - سان ، 54 - بەت ؛ «مىخايلوۋ قەبرىستانلىقى قورغانلىرىدىكى ‹قىرغىز› لوكشقىلىرى كۆمۈلگەن گۆرلەر» ، يۇقىرىقى ئەسەر ، 1976 يىلى ، 7 - سان ، 68 - 80 - بەت ؛ ئا. كۇلمىرزىن : «شىمىتاكوۋ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلىرى» ، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى» ، كېمبرىژ ، 1980 - يىلى ، 96 - 98 - ، 105 - بەت .

⑤ گ . مارتىنوۋا : « ‹قىرغىز› لوكشقىلىرى كۆمۈلگەن گۆرلەر» ، 73 - 78 - بەت .

⑥ ل . كىزلاسوۋ : «تاشتىق دەۋرى» ، 110—126 - بەت .

⑦ ل . كىزلاسوۋ : «تاشتىق دەۋرى» ، 43 - رەسىم .

⑧ Le Coq A. Bilderatlas Zur Kunst und Kulturge Schichte Mittel—Asiens. —Berlin, 1925, fig, 111.

⑨ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار» ، 59 - ، 61 - رەسىملەر ؛

⑩ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار» ، 61 - رەسىم .

⑪ شۇ ئەسەر ، 59 - ، 60 - ، 61 - رەسىملەر .

⑫ NA ئارخىپى ، 151 - رەسىم .

⑬ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار» ، 61 - رەسىم .

⑭ گ . مارتىنوۋا : « ‹قىرغىز› لوكشقىلىرى كۆمۈلگەن گۆرلەر» ، 5 - بەت .

⑮ شۇ ئەسەر ؛ ل . كىزلاسوۋ : «تاشتىق دەۋرى» ، 4 - جەدۋەل ؛ گ . مارتىنوۋا : « ‹قىرغىز› لوكشقىلىرى كۆمۈلگەن گۆرلەر» ؛ يا . سۇنچۇگاشېۋ : «خاكاسىيىنىڭ قەدىمكى مېتالچىلىقى» ، 8 - جەدۋەل ؛ ئا . كۇلمىرزىن : «شىمىتاكوۋ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلىرى» ، 7 - ، 8 - رەسىملەر .

⑯ ل . كىزلاسوۋ : «تاشتىق دەۋرى» ، 4 - جەدۋەل ؛ گ . مارتىنوۋا : « ‹قىرغىز› لوكشقىلىرى كۆمۈلگەن گۆرلەر» ، 30 - رەسىم ؛ يۇ . خۇدياكوۋ : «تاشتىق جەكچىسىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدە» ، 2 - رەسىم ؛ «تاشتىق دەۋرىدىكى ئوشۇق ئويۇنى» ، «س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى» ، 1980 - يىلى ، ئىجتىمائىي پەن قىسمى ، 1 - سان ، 1 - رەسىم .

⑰ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 51 - ۋەسىم.
⑱ يۇ. خۇدياكوۋ: «خاكاس ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ خىزمەتلىرى»، 107 - بەت.
⑲ يۇ. خۇدياكوۋ: «1978 - يىلى چۈلمدا ئېلىپ بېرىلغان قىدىرىشلار»، «سىبىرىيە قۇرۇلۇش رايونلىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، نوۋوسىبىرسىك، 1985 - يىلى.
⑳ ۋ. كارسوۋ: «كراسنويار رايونى ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار»، كراسنويارسك، 1929 - يىلى، 49 - بەت، 4 - جەدۋەل.
㉑ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 31 - ۋەسىم.
㉒ س. تېپلوئۇخوۋ: «تۇرگە ئايرىش تەجرىبىسى»، 2 - جەدۋەل؛ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 31 - ۋەسىم.
㉓ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 31 - ۋەسىم؛ يا. سۇنچۇگاشېۋ: «خاكاسىنىڭ قەدىمكى مېتالچىلىقى»، 7 - جەدۋەل؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «تاشتىق جەڭچىسىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدە»، 2 - ۋەسىم؛ ئا. كۇلىمزىن: «شىبىتاكوۋ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلىرى»، 7 - ۋەسىم.
㉔ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، 56 - ۋەسىم.
㉕ يا. سۇنچۇگاشېۋ: «خاكاسىنىڭ قەدىمكى مېتالچىلىقى»، 7 - جەدۋەل؛ ئا. كۇلىمزىن: «شىبىتاكوۋ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلىرى»، 1 - ۋەسىم.
㉖ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، 61 - ۋەسىم.
㉗ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 110 -، 139 -، 156 - بەت.
㉘ يۇ. خۇدياكوۋ: «تاشتىق جەڭچىسىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدە»، 167 - بەت.
㉙ يۇ. خۇدياكوۋ: «6—12 - ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 - يىلى، 102 - بەت.
㉚ ئا. داۋىدوۋا: «ئۇزولگىن خارابىسى»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى»، 1956 - يىلى، 15 - سان، 20 - ۋەسىم؛ ئا. كۇلىمزىن: «تاغار سۆڭەك ئوق باشاقلىرى»، كېمېرۇۋو، 1976 - يىلى،

7 ـ سان، 7 ـ رەسىم.

㉛ ۋ. كارسوۋ: «لادبي ۋە يېرمولاي خارابىلىرى»، «رۇسىيە ئىجتىمائىي پەنلەر ئىلمىي تەتقىقات ئىنستىتۇتلىرى بىرلەشمىسى ئارخېئولوگىيە بۆلۈمىنىڭ تەتجىلىرى»، موسكۋا، 1929 ـ يىلى، 4 ـ توم، 3 ـ رەسىم.

㉜ س. كسىيلىوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى»، 240 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 87 ـ بەت.

㉝ ئا. لىپسكىي: «بىر قىسىم مەسىلىلەر»، 73 ـ 74 ـ بەت؛ «ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار تەتقىقاتىدا ئېتنوگرافىيىدىن پايدىلىنىش مەسىلىسى ھەققىدە»، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى»، 1966 ـ يىلى، 114 ـ بەت.

㉞ س. ۋاينىشتېين، ۋ. دياكونوۋا: «كۆكەل قەبرىستانلىقىدىكى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئاخىرى ۋە مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى ئەسىرلىرىگە تەئەللۇق يادىكارلىقلار»، «تۆۋا ئارخېئولوگىيە ـ ئېتنوگرافىيە بىرلەشمە ئېكسپېدىتسىيىسى»، موسكۋا ـ لېنىنگىراد، 1966 ـ يىلى، 2 ـ توم، 25 ـ رەسىم.

㉟ يۇ. خۇدياكوۋ: «تاشتىق جەڭچىسىنىڭ قورالللىنىشى ھەققىدە»، 167 ـ بەت، 2 ـ رەسىم.

㊱ س. كسىيلىوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى»، 240 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 86ـ، 110ـ، 127 ـ، 139 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «چۆلمەدىكى قەدىمكى رېشىلار».

㊲ س. كسىيلىوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى»، 240 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 139 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «چۆلمەدىكى قەدىمكى رېشىلار»، 112 ـ بەت.

㊳ ن. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانىلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1 ـ قىسىم، موسكۋا ـ لېنىنگىراد، 1950 ـ يىلى، 229 ـ بەت.

㊴ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، 59 ـ، 61 ـ رەسىملەر.

㊵ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 87—129- بەت؛ 30 - رەسىم؛ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، 56 - رەسىم؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «تاشتىق جەڭچىسىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدە»، 2 - رەسىم.

㊶ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 139 - بەت؛ ل. باركوۋا: «تاشتىق قەبرىستانلىقى»، 3 - رەسىم.

㊷ گ. مارتىنوۋا: «قىرغىز، لوڭقىلىرى كۆمۈلگەن گۆرلەر»، 73 -، 78 - بەت.

㊸ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، 59 -، 61 - رەسىملەر.

㊹ يۇ. خۇدياكوۋ: «تاشتىق جەڭچىسىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدە»، 2 - رەسىم.

㊺ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 51 - رەسىم، 139 - رەسىم.

㊻ شۇ ئەسەر، 36 - رەسىم.

㊼ شۇ ئەسەر، 111 - بەت.

㊽ شۇ ئەسەر.

㊾ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۆۋا»، موسكۋا، 1979 - يىلى، 110 - بەت.

㊿ ۋ. كۆبارېۋ: «تاغلىق ئالتايدىن تېپىلغان خەنجەرلەر»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 - يىلى، 9 - رەسىم.

(51) شۇ ئەسەر، 6 -، 7 -، 8 -، 9 - رەسىملەر.

(52) ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى»، 111 - بەت.

(53) د. كلېمېنتس: «مىنۇسىن مۇزېيدىكى قەدىمكى بۇيۇملار»، تومسك، 1886 - يىلى، 160 - بەت.

(54) يۇ. خۇدياكوۋ: «تاشتىق جەڭچىسىنىڭ قوراللىنىشى ھەققىدە»، 2 - رەسىم.

(55) «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، 59 - رەسىم.

(56) «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، 59 - رەسىم.

(57) س. كىسېلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارى-

خی» ، 240 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى» ، 87 ـ بەت.

58 Appelgren—Kivalo H. Alt—Altasche Kunstdenkmaler, abb. 97. 98

59 ل. كىزلاسوۋ: «تاشتىق دەۋرى» ، 165 ـ بەت؛ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار» ، 60 ـ، 61 ـ رەسىملەر.

60 ل. گۈمىلىيوۋ: «ھۇنلار» ، موسكۋا، 1960ـيىلى، 237ـبەت؛ ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى» ، 188 ـ بەت.

61 گ. ئاۋرامېنكو: «ئاچىن شەھىرىنىڭ يېنىدىكى تاشتىق دەۋرىدىن قالغان خارابە» ، «كراسنويار دىيارىنىڭ ئارخېئولوگىيە، ئېتنوگرافىيە ۋە تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار» ، كراسنويارسك، 1963 ـ يىلى، 105—111 ـ بەت؛ م. ئابسالاموۋ: «1970—1976ـ يىللىرىدىكى تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى بويىچە جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ تاغار ۋە تاشتىق تۇرالغۇلىرى» ، «سىكىف ـ سارمات دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە» ، كېمېروۋو، 1976 ـ يىلى، 115ـ116 ـ بەت؛ م. ئابسالاموۋ، ئا. مارتىنوۋ: «خاكاس ـ مىنۇسىن ئويمانلىقى ۋە ئاچىن ـ مارىن ئورمان ـ يايلاقلىرىدىكى تاغار ۋە ئۆتكۈنچى تاغار ـ تاشتىق دەۋرىنىڭ تۇرالغۇلىرى» ، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى» ، كېمېروۋو، 1979 ـ يىلى، 77 ـ 82 ـ بەت.

62 گ. ئاۋرامېنكو: «تاشتىق دەۋرىدىكى خارابە» ، 106ـ701ـبەت.

بەشىنچى باب يۇقىرى ئوب قەبىلىلىرىنىڭ قورال تۇرلىرى

① م. گىريازنوۋ: «چوڭ ئېرىق كەنتىنىڭ يېنىدىكى قەدىمكى زامان تارىخى» ، «م س س ر ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار» ، موسكۋا ـ لېنىنگىراد، 1956ـيىلى، 111—123ـبەت؛ ئا. ئۇمانسكىي: «يۇقىرى چۇمىشتىكى يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى» ، «سىبىرىيىنىڭ مىس ۋە تۆمۈر قوراللار

دەۋرى» ، نۇۋوسىبىرسىك، 1974 ـ يىلى، 139ـ، 140ـ، 147ـ، 148 ـ بەت؛ ت. تروينتسكايا: «نۇۋوسىبىرسىك ئوب دەريا‌سى ۋادىسىدىكى ئودۇنسوۋ مەدەنىيىتى» ، «غەربىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى مەسىلىلىرى. تۆمۇر قوراللار دەۋرى» ، نۇۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 110 ـ، 112 ـ، 113 ـ بەت.

② م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى» ، 109ـ 133ـ بەت؛ ت. تروينتسكايا: «ئودۇنسوۋ مەدەنىيىتى» ، 101 ـ بەت.

③ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى» ، 109ـ، 114ـ، 121ـ، 124ـ، 133ـ، 140 ـ بەت؛ ۋ. چېرنېتسوۋ: «ئوب ئەتراپلىرىدىكى ئۇست ـ پولۇي دەۋرى» ، «س س س ر ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار» ، 1953ـيىلى، 228ـ 229 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «خاكاس ـ مىنۇسىن ئويمانلىقى تارىخىدىكى ئاشتىق دەۋرى» ، موسكۋا، 1960ـيىلى، 171ـ172. بەت؛ ۋ. موگىلنىكوۋ: «مىلادىيە 1ـمىڭ يىلنىڭ ئاخىرى ۋە 2ـ مىڭ يىلنىڭ بېشىدىكى غەربىي سىبىرىيە ئورمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئاھالە» ، موسكۋا، 1964 ـ يىلى، 14 ـ بەت؛ ل. چىندىنا: «ئوتتۇرا ئوبدىكى رېلكا قەبرىستانلىقى» ، تومسىك، 1977 ـ يىلى، 71 ـ 72 ـ بەت؛ ئا. ئامبروز: «شەرقىي ياۋروپانىڭ ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىر خرونولوگىيىسى مەسىلىلىرى» ، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» ، 1971 ـ يىلى، 121 ـ بەت؛ ت. تروينتسكايا: «نۇۋوسىبىرسىك ئوب دەريا‌سىنىڭ كۆلاي مەدەنىيىتى» ، نۇۋوسىبىرسىك، 1979 ـ يىلى، 44 ـ بەت؛ «ئالدىنقى تۆمۇر قوراللار دەۋرىدىكى ئوب ئورمان ـ يايلاقلىرى» ، نۇۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 28 ـ 31 ـ بەت.

④ ئا. ئۇمانسكىي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى» ، 142 ـ بەت.

⑤ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى» ؛ ئا. ئۇمانسكىي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى» ، 10 ـ بەت.

⑥ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى» ، 38 ـ جەدۋەل؛ ئا. ئۇمانسكىي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى» ، 5 ـ رەسىم؛ ت. تروينتسكايا: «ئودۇنسوۋ مەدەنى‌

يىتى» ، 1 ـ بەت.
⑦ ت. تروبنتسكايا: «ئودنسوۋ مەدەنىيىتى» ، 5 ـ رەسىم.
⑧ ئا. ئۇمانسكي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلەر» ، 5 ـ رەسىم.
⑨ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى» ، 38 ـ جەدۋەل؛ ئا. ئۇمانسكي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلەر» ، 1 ـ ، 3 ـ ، 4 ـ رەسىملەر.
⑩ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۇدىرگە قەبرىستانلىقى ئالتاي قەبىلىلىرى تارىخىغا ئائىت بىر مەنبەدۇر» ، موسكۋا ـ لېنىنگىراد، 1965 ـ يىلى، 3 ـ رەسىم.
⑪ ئا. ئۇمانسكي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى يادىكارلىقلەر» ، 3 ـ رەسىم.
⑫ ت. تروبنتسكايا: «ئودنسوۋ مەدەنىيىتى» ، 5 ـ بەت.
⑬ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى» .
⑭ شۇ ئەسەر.
⑮ شۇ ئەسەر.
⑯ شۇ ئەسەر، 33 ـ ، 38 ـ جەدۋەل.
⑰ شۇ ئەسەر، 33 ـ جەدۋەل؛ ئا. ئۇمانسكي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى» ، 5 ـ رەسىم؛ ت. تروبنتسكايا: «ئودنسوۋ مەدەنىيىتى» ، 5 ـ ، 9 ـ رەسىملەر.
⑱ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى» .
⑲ شۇ ئەسەر؛ ت. تروبنتسكايا: «ئودنسوۋ مەدەنىيىتى» ، 5 ـ رەسىم.
⑳ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى» ، 19 ـ جەدۋەل؛ ئا. ئۇمانسكي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى» ، 5 ـ رەسىم؛ ت. تروبنتسكايا: «ئودنسوۋ مەدەنىيىتى» ، 5 ـ ، 9 ـ رەسىملەر.
㉑ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى» ؛ ئا. ئۇمانسكي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقى» ، 6 ـ رەسىم؛ ت. تروبنتسكايا: «ئودنسوۋ مەدەنىيىتى» ، 5 ـ رەسىم.
㉒ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۇدىرگە قەبرىستانلىقى» ، 3 ـ رەسىم.

㉓ ت. تروبيتسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى»، 5 - رەسىم.
㉔ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى».
㉕ ت. تروبيتسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى»، 9 - رەسىم.
㉖ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 34 - جەدۋەل.
㉗ شۇ ئەسەر؛ ت. تروبيتسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى»، 6 - رەسىم.
㉘ ت. تروبيتسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى»، 5 - رەسىم.
㉙ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى».
㉚ ت. تروبيتسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى»، 5 - رەسىم.
㉛ شۇ ئەسەر، 5 - رەسىم.
㉜ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 33 - جەدۋەل.
㉝ ئا. ئۇمانسكي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى»، 140 - بەت؛ ت. تروبيتسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى»، 110 - بەت.
㉞ ئا. ئۇمانسكي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى»، 1 - رەسىم.
㉟ شۇ ئەسەر، 3 - 5 - رەسىملەر.
㊱ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 103 - بەت.
㊲ ئا. ئۇمانسكي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى»، 143 - بەت.
㊳ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 38 - جەدۋەل.
㊴ شۇ ئەسەر، 38 - جەدۋەل.
㊵ ئا. ئۇمانسكي: «يۇقىرى ئوب مەدەنىيىتى قەبرىستانلىقلىرى»، 5 - رەسىم.
㊶ شۇ ئەسەر، 139 - بەت.
㊷ شۇ ئەسەر، 147 - بەت.
㊸ شۇ ئەسەر، 7 - رەسىم.
㊹ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى».

⑮ ت. تروبيتسكايا: «ئودىنسوۋ مەدەنىيىتى»، 104-108-بەت.

ئالتىنچى باب بېرىل قەبىلىلىرىنىڭ قوراللىرى

① ۋ. رادلوۋ: «قەدىمكى سىبىرىيە»، سانت پېتىربورگ، 1896 - يىلى، 44 - بەت؛ ئا. زاخاروۋ: «سىبىرىيە ئارخېئولوگىيەسى. ئاكادېمىك رادلوۋنىڭ 1865 - يىلىدىكى قېزىشلىرى»، دۆلەتلىك تارىخ مۇزېيى، موسكۋا، 1926 - يىلى، 1 - سان، 79 - 106 - بەت.

② س. سوروكىن: «پازىرىق رايونىدىكى خەلقلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشى دەۋرىدىكى قەبرىلەر»، 1977 - يىلى، 18 - سان، 57 - 67 - بەت؛ گ. گلوبا: «ئاق بوم I قورغان - قەبرىستانلىقلىرىدىكى قېزىشلار»، «1980—1982 - يىللاردىكى تاغلىق ئالتاي-دا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 1983 - يىلى، 116 - 126 - بەت؛ ئا. ئۇمانسكىي: «ئالتايدىكى خەلقلەرنىڭ چوڭ كۆچۈش دەۋرىنىڭ يادىكارلىقلىرى»، «ئۇرال - ئالتاي-شۇناسلىق (ئارخېئولوگىيە، ئېتنوگرافىيە، تىل)»، نوۋوسىبىرسىك، 1985 - يىلى.

③ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى ئالتاي قەبىلىلىرىنىڭ تارىخىغا دائىر بىر مەنبەدۇر»، موسكۋا - لېنىنگراد، 1965 - يىلى، 54 - 57 - بەت.

④ س. سوروكىن: «چوڭ بېرىل قورغىنى» (1865-، 1959-يىلىدىكى قېزىپ تېپىلغان ماتېرىياللارنىڭ تولۇق نەشرى)، لېنىنگراد، 1969 - يىلى، 10 - توم، 234 - بەت.

⑤ گ. گلوبا: «ئاق بوم I قورغان - قەبرىستانلىقلىرىدىكى قېزىشلار»، 116 - 126 - بەت.

⑥ س. سوروكىن: «قەبرىلەر»، 57 - 67 - بەت.

⑦ گ. گلوبا: «ئاق بوم I قورغان - قەبرىستانلىقلىرىدىكى قېزىشلار»، 116 - 126 - بەت.

⑧ س. سوروكىن: «چوڭ بېرىل قورغىنى»، 22 ـ رەسىم.
⑨ ھەممە قاداقلاردا كېسىكچىلەر بولغاچقا، تېكىستنىڭ كې-
يىنكى ئورۇنلىرىدا بۇ ھەقتە ئالاھىدە ئىزاھ بېرىلمەيدى.
⑩ شۇ ئەسەر، 22 ـ رەسىم؛ س. سوروكىن: «قەبرىلەر»،
10 ـ رەسىم.
⑪ س. سوروكىن: «قەبرىلەر»، 5 ـ رەسىم؛ گ. گلوبا: «ئاق
بوم II قورغان ـ قەبرىستانلىقلىرىدىكى قىدىرىشلار»، 4 ـ جەد-
ۋەل.
⑫ س. سوروكىن: «قەبرىلەر»، 5 ـ رەسىم.
⑬ شۇ ئەسەر، 5 ـ رەسىم.
⑭ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 7 ـ بەت.
⑮ گ. گلوبا: «ئاق بوم II قورغان ـ قەبرىستانلىقلىرىدىكى
قىدىرىشلار»، 4 ـ، 5 ـ جەدۋەل.
⑯ شۇ ئەسەر، 4 ـ جەدۋەل.
⑰ س. سوروكىن: «قەبرىلەر»، 6 ـ رەسىم.
⑱ س. سوروكىن: «چوڭ بېرىل قورغىنى»، 22 ـ رەسىم؛ ئا.
گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 55 ـ بەت.
⑲ بۇ تېپىنىڭ ئايرىم كۆرسىتىلىشىدە تېخ ئۇچى ۋە گەۋدىسە-
نىڭ شەكىللىرى ھېسابقا ئېلىنغان.
⑳ س. سوروكىن: «چوڭ بېرىل قورغىنى»، 23 ـ رەسىم؛ ئا.
گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 4 ـ رەسىم.
㉑ ئا. خازانوۋ: «سارماتلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرى توغرىسىدا
ئوچېركلار»، موسكۋا، 1971 ـ يىلى، 5ـ14 ـ بەت.
㉒ «قىرغىزىستان تارىخى»، 1ـتوم، فرۇنزې، 1968ـيىلى،
86ـبەت.
㉓ ۋ. موگىلنىكوۋ: «تومسىك ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يېڭىكايىۋ
ئەۋرىشكىلىرى»، 1968 ـ يىلى، 265 ـ بەت.
㉔ س. سوروكىن: «چوڭ بېرىل قورغىنى»، 23 ـ رەسىم؛ ئا.
گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 4 ـ رەسىم.
㉕ ئا. ئۇمانسكىي: «يۇقىرى چۇمىشتىكى يۇقىرى ئوب مەدە-
نىيىتى قەبرىستانلىقلىرى»، «سىبىرىيىنىڭ مىس ۋە تۆمۈر قوراللار

دەۋرى» ، نۇۋوسىبىرسىك، 1974 ـ يىلى، 7 ـ رەسىم.

㉖ ئى. سىنىتسىن: «غەربىي قازاقىستاندىكى ئارخېئولوگىيە-لىك تەكشۈرۈشلەر» ، «قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ، ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە ئىنستىتۇتى ئەسەرلىرى» ، 1956ـ يىلى، 1 ـ توم، 103ـ، 104 ـ بەت.

㉗ يۇ. خۇدياكوۋ: «6—12 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىز-لىرىنىڭ قوراللىرى» ، نۇۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى، 119 ـ بەت.

㉘ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۈدىرگە قەبرىستانلىقى» ، 55 ـ بەت؛ س. سوروكىن: «چوڭ بېرېل قورغىنى» ، 234 ـ بەت.

㉙ س. سوروكىن: «چوڭ بېرېل قورغىنى» ، 234 ـ بەت.

㉚ س. كلياشتورنىي: «تۈرك (ئاشىنا) قەبىلىسىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر» ، «سوۋېت ئارخېئولوگىيە-سىدىكى يېڭىلىقلار» ، موسكۋا، 1965 ـ يىلى، 280 ـ بەت.

㉛ شۇ ئەسەر. س. نېستېروۋنىڭ قارىشىچە، «تۈرك» ئاتالغۇ-سى ئاشىنا قەبىلە ئىتتىپاقى ئالتايغا كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇنلا بار ئىكەن. س. نېستېروۋ: «ئېتنىك ـ نەسەبلىك رىۋايەتلەردە قەدىم-كى تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى» ، «17 ـ قېتىملىق پۈتۈن ئىتتى-پاق ستۇدېنتلار ـ ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ماتېرىيال-لىرى» ، نۇۋوسىبىرسىك، 1979 ـ يىلى، 132 ـ بەت.

㉜ ئا. بېرنشتام: «تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى» ، «كاپىتا-لىزمدىن ئىلگىرى جەمئىيەتلەر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» ، 1935 ـ يىلى، 46 ـ بەت.

㉝ ن. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى» ، 1 ـ قىسىم، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1960 ـ يىلى، 221 ـ بەت.

㉞ ئا. سۇرازاكوۋ: «قىزىق تېپىلغان قەبرىستانلىقىدىكى ئالدىنقى تۈمۈر قوراللار دەۋرىگە ياتىدىغان قورغانلار» ، «1980—1982 ـ يىللىرى تاغلىق ئالتايداۋېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈ-رۈشلەر» ، گورنو ـ ئالتايسىك، 1983 ـ يىلى، 46 ـ 48 ـ بەت.

㉟ د. چەۋەندورجى، يۇ. خۇدياكوۋ: «خاد ئۇزۇر ئۇۋۇ ساغىل سومون دېگەن يەردىكى ئۇزۇگمچە گۇرلۇك» ، ئۇلان باتور، 1985 ـ يىلى.

ئىككىنچى قىسىم

ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى

(مىلادىيە 6 — 10 - ئەسىرلەر)

بىرىنچى باب قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرى

① Liu Mau—tsai. Die chinesischen Nachricht der Ost—turken (T'u—Kue) —Wiesboden, 1958, Bd 1;

ن. بچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1 - قىسىم. 1950 - يىلى، 220—279 - بەت؛ ن. كيۇنېر: «جەنۇبىي سىبىرىيە، مەركىزىي ئاسىيا ۋە يىراق شەرق خەلقلىرى ھەققىدىكى جۇڭگو مەلۇماتلىرى»، موسكۋا، 1961 - يىلى، 182—190 - بەت؛ س. مالوۋ: «قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى»، موسكۋا، 1951 - يىلى، 33—70 - بەت؛ «موڭغۇلىيە ۋە قىرغىزىستاننىڭ قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادنكارلىقلىرى»، موسكۋا - لېنىنگراد، 1959 - يىلى، 9 - 24 - بەت.

② ۋ. رادلوۋ: «قەدىمكى سىبىرىيە»، سانت پېتىربورگ، 1896 - يىلى؛ س. تېپلوئۇخوۋ: «مىنۇسىن دىيارىدىكى قەدىمكى مېتالچىلىق مەدەنىيەتلىرىنى تۈرگە ئايرىش تەجرىبىسى»، «ئېتنوگرافىيە ماتېرىياللىرى»، لېنىنگراد، 1929 - يىلى، 4 - توم، 2 - سان، 55 - بەت؛ س. كىسېلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى»، موسكۋا، 1942-يىلى، 273—314 - بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تۇۋانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى»، موسكۋا، 1969 - يىلى، 18 - 55 - بەت؛ ل. يېۋتيۇخوۋا: «جەنۇبىي سىبىرىيە

يه ۆه موڭغۇلىيەدىكى قىيا تاش سۈرەتلىرى» ، موسكۇا، 1952 ـ يىلى، 71 ـ 120 ـ بەت؛ ئا. گراچ: «تۈۋادىكى قەدىمكى تۈرك رەسىملىرى» ، موسكۇا، 1961 ـ يىلى؛ س. ۋاينىشتېين: «قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتى تارىخىدىكى بىر قىسىم مەسىلىلەر» ، 1966 ـ يىلى، 60 ـ 81 ـ بەت؛ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۈدىرگە قەبرىسىنىڭ ئالتاي قەبىلىلىرىنىڭ تارىخىغا ئائىت بىر مەنبەدۇر» ، موسكۇا، 1965 ـ يىلى.

③ ل. گومىلىيوۋ: «قەدىمكى تۈركلەر» ، موسكۇا، 1967 ـ يىلى؛ س. كلياشتورنىي: «قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يادىكارلىقلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا ئائىت بىر مەنبەدۇر» ، موسكۇا، 1964 ـ يىلى، 18 ـ 43 ـ بەت.

④ ئا. بېرنىشتام: «6ـ13ـئەسىرلەردىكى ئورخۇن ـ يېنىسەي تۈركلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تۈزۈمى» ، موسكۇا ـ لې. نىنگىراد، 1946 ـ يىلى، 106 ـ، 115 ـ، 136 ـ، 145 ـ بەت؛ ل. گۇمىلىيوۋ: 6ـ13 ـ ئەسىرلەردىكى تۈركلەرنىڭ بەگلىك دەرىجە تۈزۈمى» ، 1959 ـ يىلى، 11 ـ 23 ـ بەت.

⑤ د. ساۋىنوۋ: «مۇرەككەپ تەركىبلىك ئوقيا تارىخىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى تەرەققىياتىغا مۇناسىۋەتلىك بىر قىسىم مەسىلىلەر» ، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 146 ـ 162 ـ بەت.

⑥ ب. ئوڭچىننىكوۋا: «تۈۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ھەققىدە» (ئايمىرلىغ قەبرىستانلىقى ماتېرىياللىرى ئاساسىدا) ، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1981ـيىلى، 132ـ146ـ بەت.

⑦ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئوتتۇرا يېنىسەي كۆك تۈرك قوراللىرى» ، «س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى» ، 1980ـ يىلى، ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 3 ـ سان، 91 ـ 99 ـ بەت.

⑧ ئا. گراچ: «تۈۋادىكى قەدىمكى تۈرك سۈرەتلىرى» ، 77 ـ 79 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «ئادەم شەكىللىرى چۈشۈرۈلگەن قەدىم-

كى تۆرك قىيا تاش رەسىملىرى» ، 1964 ـ يىلى، 27 ـ 39 ـ بەت.

⑨ يۈ. تىرىفونوۋ: «قەدىمكى تۆرك دەۋرىدىكى ئات كۆمۈلگەن گۆرنىڭ ئېتنىك تەۋەلىكى ھەققىدە» ، «تۆركولوگىيە توپلىمى» ، 1972 ـ يىلى، موسكۋا، 351 ـ 374 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۆۋا (تاش قورالار دەۋرىدىن 9 ـ ئەسىر گىچە)» ، موسكۋا، 1979 ـ يىلى، 143 ـ بەت.

⑩ س. پلېتنېۋا: «يايلاقلاردىن شەھەرلەرگە» ، موسكۋا، 1967 ـ يىلى، 102 ـ بەت.

⑪ ئا. ئامبروز: «دىنېپىردىكى 8 ـ ئەسىرگە تەۋە ۋوزنېسېنسك يادىكارلىقلىرى. شەرھلەش مەسلىسى» ، «5—8 ـ ئەسىر-لەردىكى خەلقلەرنىڭ چوڭ كۆچۈش دەۋرىنىڭ يادىكارلىقلىرى» ، موسكۋا، 1982 ـ يىلى، 212—220 ـ بەت.

⑫ گۆرلەردىن تېپىلغان قاداقلارنىڭ سانى ھەققىدىكى مەلۇمات-لار تولۇق ئەمەس. شۇڭا، بەزى نۇسخىلارنىڭ ئۇ ياكى بۇ تېپقا ئايرىلىشى شەرتلىك.

⑬ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى» ، 3 ـ جەدۋەل؛ ئا. زاخاروۋ: «سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللار. ئاكادېمىك رادلوۋنىڭ 1965 ـ يىلىدىكى قىدىرىشلىرى» ، موسكۋا، 1926 ـ يىلى، 2 ـ توم، 1 ـ ، 13 ـ بەت؛ س. كىسېلىيوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى» ، 299 ـ 300 ـ بەت.

⑭ ب. ئوۋچىننىكوۋا: «توۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلەر-نىڭ قوراللىرى ھەققىدە» ، 133 ـ بەت؛ س. ۋاينىشتېين: «غەر-بىي تۆۋادىكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى يادىكارلىقلار» ، موسكۋا ـ لېنىنگىراد، 1966 ـ يىلى، 2 ـ توم، 324 ـ بەت؛ ئا. گراچ: «قاراخول ۋە موڭغۇل ئورمانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر» ، موسكۋا ـ لېنىنگىراد، 1960 ـ يىلى، 1 ـ توم، 125 ـ بەت.

⑮ ۋ. لېۋاشوۋا: «قىرغىز ـ خاكاسلارنىڭ ئىككى قەبرىستان-لىقى» ، موسكۋا، 1952 ـ يىلى، 133 ـ بەت؛ ل. يېۋتيۇخوۋا: «يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلىرى» ، ئا-

باقان، 1948 ـ يىلى، 64 ـ بەت.

⑯ ھەممەقاداقلارنىڭ كېسىكلىرى بار، تېكستنىڭ كېينكى ئورۇنلىرىدا ئالاھىدە تىلغا ئېلىنمايدۇ.

⑰ س. ۋاينىشتېين: «غەربىي توۋادىكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچىسى يېرىمىدىكى يادىكارلىقلار»، 324 ـ بەت؛ يۇ. تىرىفونوۋ: «تۇۋانىڭ قەدىمكى تۈرك دەۋرىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىسى»، 1971 ـ يىلى، 15 ـ سان، 6 ـ رەسىم؛ ل. زىيابلىن: «1967 ـ يىلىدىكى كراسنويار ئېكسپېدىتسىيىسى كوپېن ئەترىتىنىڭ قەدىرىشلىرى توغرىسىدا دوكلات»، 24 ـ بەت.

⑱ ئا. گۈرىلوۋا: «كۈدىرگە قەبرىستانلىقى».

⑲ م. گريازنوۋ: «ئالتايدىكى قەدىرىشلار»، لېنىنگراد، 1940 ـ يىلى، 1 ـ سان، 20 ـ بەت.

⑳ د. ساۋىنوۋ: «يېڭى ماتېرىياللار»، 152 ـ بەت.

㉑ ب. ئوۋچىننىكوۋا: «مەركىزىي تۈۋادىكى قەدىمكى تۈرك جەمئىيىتىنىڭ گۈرلۈكى»، 1982 ـ يىلى، 216 ـ بەت.

㉒ يۇ. خۇدياكوۋ: «كۈك تۈركلەرنىڭ قوراللىرى»، 92 ـ بەت.

㉓ ل. بېۋتېخوۋا، س. كىسىلېۋ: «1935 ـ يىلىدىكى سايان ـ ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، موسكۋا، 1941 ـ يىلى، 16 ـ سان، 52 ـ 53 ـ رەسىملەر؛ د. ساۋىنوۋ: «ئۇزۇنتالدىكى قەدىمكى تۈرك قورغانلىرى» (كۈراي مەدەنىيىتىنى ئايرىش مەسىلىسىگە ئائىت)، «شىمالىي ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى»، نوۋوسىبىرسىك، 1982 ـ يىلى، 5 ـ رەسىم.

㉔ س. ۋاينىشتېين: «1953 ـ يىلى تۈۋادا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىشلار»، 1954ـيىلى، 2ـسان، 148 ـ بەت؛ ئا. گراچ: «قاراخولدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 137ـبەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۈۋا»، 188ـ189ـ بەت.

㉕ ۋ. لېۋاشوۋا: «قىرغىز ـ خاكاسلارنىڭ ئىككى قەبرىستانلىقى»، 133 ـ بەت؛ س. تېپلوئۇخوۋ: «تۈرگە ئايرىش تەجرىبىسى»، 55 ـ بەت؛ س. نېستېروۋ، يۇ. خۇدياكوۋ: «تېپىسەي

قەبرىستانلىقىدىكى ئات كۆمۈلگەن گۆر»، «قەدىمكى سىبىرىيە»، نوۋوسىبىرسىك، 1979-يىلى، 90-بەت؛ ئا. مارتىنوۋ، گ. مارتىنوۋا، ئا. كۇلىمىزىن: «شېمستاكوۋ قورغانلىرى»، كېمېروۋو، 1971 - يىلى، 42 - بەت.
㉖ ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 229 - بەت.
㉗ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 15 -، 16 - جەدۋەل.
㉘ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 87 - 88 - بەت.
㉙ د. ساۋىنوۋ: «يېڭى ماتېرىياللار»، 148 - 152 - بەت.
㉚ س. ۋاينشتېين: «بىر قىسىم مەسىلىلەر»، 77 - 80 - بەت، 10 - رەسىم.
㉛ ل. كىزلاسوۋ: «تۇۋا تارىخى»، 21 - بەت.
㉜ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 87 - 88 - بەت.
㉝ د. ساۋىنوۋ: «يېڭى ماتېرىياللار»، 148 - 152 - بەت.
㉞ 2 -، 3 -، 4 - تېپىلاردىكى ئوقيالار.
㉟ ئا. سۇرازاكوۋ: «تاغلىق ئالتايدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر ھەققىدە»، «ئالتاي ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى»، بارنائۇل، 1982 - يىلى، 124 - بەت؛ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 26 - بەت؛ ل. يېۋتيۇخوۋا، س. كىسىلىيوۋ: «1935 - يىلىدىكى سايان - ئالتاي ئارخېئولوگىيە ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 110 - بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «ئۇزۇنتالدىكى قەدىمكى تۈرك قورغانلىرى»، 105 - بەت.
㊱ ۋ. گراچ: «جەنۇبىي تۇۋادىكى ئۇلۇغ خورۇم قورغان - ئىبادەتخانىلىرىدىن تېپىلغان ئوتتۇرا ئەسىر گۆرلىرى»، «شىمالىي ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى»، نوۋوسىبىرسىك، 1982-يىلى، 157-بەت؛ ئا. گراچ: «سۇت خول ۋە باي ئورمانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار»، 1966 - يىلى، 2 - توم، 30 - رەسىم.
㊲ ۋ. لېۋاشوۋا: «قىرغىز - خاكاسلارنىڭ ئىككى قەبرىستانلىقى»، 133 - بەت؛ «يېنىسەي تېپىسەي تېغىنىڭ يېنىدىكى ئارخې-

ئولـوگىيىلىك يـادىكارلىقلار» ، نوۋوسىبىرسىك، 1979 ـ يىلى، 90 ـ رەسىم.

㊳ Erdelyi I. Azsiai Lovos nomadok. Regeszeti expedicok mongliaban. —Budapest, 1992, S. 176.

㊴ ۋ. مـوگىلىنكوۋ، ۋ. يېلىن: «تـالدۇر قـورغانلىرى» ، «1980 ـ 1982 ـ يىللىرى تاغلىق ئالتايدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر» ، «گورنو ـ ئالتايسىك، 1983 ـ يىلى، 8 ـ، 13 ـ رەسىملەر.

㊵ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۈركلەر» ، 122 ـ بەت؛ س. ۋاينىشتېين: «غەربىي تۈركلەرنىڭ مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى يادىكارلىقلار» ، 15 ـ رەسىم؛ ئا. گراچ: «قاراخولدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر» ، 75 ـ، 96 ـ رەسىملەر؛ ب. ئوۋچىننىكوۋا: «قەدىمكى تۈرك جەڭچىسىنىڭ گۈرلۈكى» ، 3 ـ رەسىم.

㊶ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار» ، 89 ـ رەسىم؛ ئا. مارتىنوۋ، گ. مارتىنوۋا، ئا. كۇلىمىزىن: «شېبستاكوۋ قورغانلىرى» ، 24 ـ رەسىم.

㊷ يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ئارغان غولدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك دەۋرىنىڭ قېزىلمىلىرى» (نەشىر دە).

㊸ ئا. زاخاروۋ: «سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللار» ، 105 ـ بەت؛ ل. يېۋتيۇخوۋا، س. كىسېلىيوۋ: «1935 ـ يىلىدىكى سايان ـ ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات» ، 110 ـ بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «ئۇزۇنتالدىكى قەدىمكى تۈرك قورغانلىرى» ، 5 ـ رەسىم؛ ۋ. مـوگىلىنكوۋ، ۋ. يېلىن: «تالدۇر قورغانلىرى» ، 13 ـ رەسىم.

㊹ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۈركلەر» ، 122 ـ بەت؛ ئ. گراچ: «ئوتتۇرا ئەسىر تىك گۈرلۈكلىرى» ، 157 ـ بەت؛ ۋ. ئوۋچىننىكوۋا: «قەدىمكى تۈرك جەڭچىسىنىڭ گۈرلۈكى» ، 215 ـ بەت؛ س. ۋاينىشتېين: «غەربىي تۈركلەرنىڭ مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى يادىكارلىقلار» ، 7 ـ جەدۋەل.

㊺ ۋ. لېۋاشوۋا: «قىرغىز ـ خاكاسلارنىڭ ئىككى قەبرىستان

لىقى» ، 5 ـ رەسىم؛ ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار» ، 153 ـ بەت؛ ئا. مارتىنوۋ، گ. مارتىنوۋا، ئا. كۆلىمىزىن: «شىمىستاكوۋ قورغانلىرى» ، 223 ـ بەت.

⑯ يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «تېپىلمىلار» .

⑰ ئا. گارىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى» ، 23—27ـ بەت؛ ل. يېۋتيۇخوۋا، س. كىسلىيوۋ: «1935 ـ يىلىدىكى سايان ـ ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات» ، 110 ـ بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «ئۆزۈنتال قەدىمكى تۈرك قورغانلىرى» ، 105ـبەت؛ ۋ. موگىلنىكوۋ، ۋ. يېلىن: «تالدۇر قورغانلىرى» ، 8 ـ، 9 ـ رەسىملەر.

⑱ ئا. گراچ: «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر» ، 125 ـ، 131 ـ، 141 ـ بەت.

⑲ ۋ. لېۋاشوۋا: «قىرغىز ـ خاكاسلارنىڭ ئىككى قەبرىستانلىقى» ، 133 ـ بەت؛ س. نېستېروۋ: «تاشتىق دەريا‌سى بويىدىكى ئات كۆمۈلگەن گۆرلۈك» ، «شىمالىي ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى» ، نۇۋوسىبىرسىك، 1982 ـ يىلى، 2 ـ رەسىم؛ «ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار» ، 90 ـ رەسىم؛ ئا. مارتىنوۋ، گ. مارتىنوۋا، ئا. كۆلىمىزىن: «شىمىستاكوۋ قورغانلىرى» ، 223 ـ بەت.

⑳ يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «تېپىلمىلار» .

㉑ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى» . 23ـ، 25 ـ، 27 ـ بەت؛ ل. يېۋتيۇخوۋا، س. كىسىلىيوۋ: «1935 ـ يىلىدىكى سايان ـ ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات» ، 110 ـ بەت؛ ئا. زاخاروۋ: «سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللار» ، 105 ـ بەت؛ ۋ. موگىلنىكوۋ، ۋ. يېلىن: «تالدۇر قورغانلىرى» ، 13 ـ رەسىم.

㉒ س. ۋاينىشتېين: «غەربىي تۈۋادىكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى يادىكارلىقلار» ، 324 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۈۋا» ، 188 ـ بەت؛ ب. ئوۋچىننىكوۋا: «تۈۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ھەققىدە» ، 1 ـ رەسىم؛ ئا. گراچ: «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر» ، 131—141 ـ بەت.

㊸ ۋ. لېۋاشوۋا: «قىرغىز - خاكاسلارنىڭ ئىككى قەبرىستانلىقى»، 133 - بەت. ئا. مارتىنوۋ، گ. مارتىنوۋا، ئا. كۆلىمىزىن: «شېستاكوۋ قورغانلىرى»، 233 - بەت.
㊹ يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «تېپىلمىلار».
㊺ ۋ. موگىلنىكوۋ: «قارا كوبا II قورغانلىرى»، «1980—1982 - يىللىرى تاغلىق ئالتايدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، گورنو - ئالتايسىك، 1983 - يىلى، 68 - بەت؛ ل. يېۋتيۇخوۋا، س. كىسېلىيوۋ: «1935 - يىلىدىكى سايان - ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 110 - بەت.
㊻ يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «تېپىلمىلار».
㊼ ب. ئوۋچىننىكوۋا: «توۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ھەققىدە»، 1 - رەسىم.
㊽ ئا. ۋاسيۇتىن، ۋ. يېلىن: «ئۇلاندرىق ئالتاي قورغانلىرىنىڭ ياسالغان ۋاقتى»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى»، كېمېروۋو، 1983 - يىلى، 118 - بەت.
㊾ ۋ. لېۋاشوۋا: «قىرغىز - خاكاسلارنىڭ ئىككى قەبرىستانلىقى»، 133 - بەت.
㊿ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئاخ خول ۋە ئىبرغىس كىستە قەبرىستانلىقلىرىدىكى قىدىرىشلار»، نوسكۇا، 1985 - يىلى، 248 - بەت.
(61) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۇدىرگە قەبرىستانلىقى»، 25 - بەت.
(62) ئا. ئىلىيۇشىن: «ئۇلاندرىق تېپىدىكى قورغانلارنىڭ ياسالغان ۋاقتى ھەققىدە»، «سىبىرىيە ۋە يىراق شەرق ستۇدېنتلار يەرلىك ئارخېئولوگىيە ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدىكى دوكلات تېزىسلىرى»، كېمېروۋو، 1983 - يىلى، 68 - بەت.
(63) ئا. زاخاروۋ: «سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار»، 105 - بەت؛ ئا. ئىلىيۇشىن: «ئۇلاندرىق تېپىدىكى قورغانلارنىڭ ياسالغان ۋاقتى ھەققىدە»، 68 - بەت؛ ۋ. موگىلنىكوۋ، ۋ. يېلىن: «تالدۇر قورغانلىرى»، 8 - رەسىم.
(64) ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۈۋا»، 146 - رەسىم.
(65) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئاخ خول ۋە ئىبرغىس كىستە قەبرىستانلىقى

لىقلىرىدىكى قىدىرىشلار» .

⑯ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى» ، 23 - بەت؛ ل. يېۋتيۇخوۋا، س. كىسىلىيوۋ: «1935 - يىلىدىكى سايان - ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات» . 96 - بەت.

⑰ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئاخ خول ۋە ئىبىرغىس كىستە قەبرىستان-لىقلىرىدىكى قىدىرىشلار» .

⑱ ئا. ئىليۇشىن: «ئۇلاندارىق تېپىدىكى قورغانلارنىڭ ياسال-غان ۋاقتى ھەققىدە» ، 69 - بەت.

⑲ ب. ۋلادىمىرسوۋ: «ئۇرگە ۋە كەنتەي رايونلىرىدىكى ئېت-نىك - تىل تەكشۈرۈشلىرى» ، «شىمالىي موڭغۇلىيە» ، 2 - سان، لېنىنگىراد، 1927 - يىلى، 40 - بەت.

⑳ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئاخ خول ۋە ئىبىرغىس كىستە قەبرىستان-لىقلىرىدىكى قىدىرىشلار» .

㉑ ب. ۋلادىمىرسوۋ: «ئۇرگە ۋە كەنتەي رايونلىرىدىكى ئېت-نىك - تىل تەكشۈرۈشلىرى» ، 40 - بەت.

㉒ ئا. ئىليۇشىن: «ئۇلاندارىق تېپىدىكى قورغانلارنىڭ ياسال-غان ۋاقتى ھەققىدە» ، 69 - بەت.

㉓ يۇ. خۇدياكوۋ: «تاغلىق ئالتايدىكى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ قوراللىرى» ، «1980—1982 - يىللىرى تاغلىق ئالتايدا ئېلىپ بې-رىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر» ، گورنو - ئالتايسىك، 1983 - يىلى، 7 - بەت.

㉔ س. ۋاينىشتېين: «1953 - يىلى تۈۋادا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار» ، 1954 - يىلى، 2 - سان، 8 - جەدۋەل.

㉕ ئا. زاخاروۋ: «سىبىرنىيە ئارخېئولوگىيىسىگە ئائىت ماتېرە-يالالار» ، 79 - بەت.

㉖ ل. يېۋتيۇخوۋا: «يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ ئارخېئولوگىيە-لىك يادىكارلىقلىرى» ، ئاباقان، 1948 - يىلى، 62 - بەت.

㉗ ب. ۋلادىمىرسوۋ: «ئۇرگە ۋە كەنتەي رايونلىرىدىكى ئېت-نىك - تىل تەكشۈرۈشلىرى» ، 40 - بەت.

㉘ شۇ ئەسەر.

⑦⑨ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئاخ خول ۋە ئىسىرغىس كىستە قەبرىستان-لىقلىرىدىكى قىدىرىشلار».

⑧⓪ شۇ ئەسەر.

⑧① س. ۋاينىشتېين: «غەربىي توۋادىكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىل-لىقى ئىككىنچىسى يېرىمىدىكى يادىكارلىقلار»، 298 ـ بەت.

⑧② ب. ۋلادىمىرسوۋ: «ئۇرگە ۋە كەنتەي رايونلىرىدىكى ئېتە-لىك ـ تىل تەكشۈرۈشلىرى»، 40 ـ بەت.

⑧③ شۇ ئەسەر.

⑧④ ئا. ئىلىۋشىن: «ئۇلانداربق تېپىدىكى قورغانلارنىڭ ياسال-غان ۋاقتى ھەققىدە»، 69 ـ بەت.

⑧⑤ ئا. پوگوژېۋا، ۋ. مولودىن: «1978 ـ يىلى قارا تېنىش كەن-تىدە ئېلىپ بېرىلغان قىدىرىشلار»، «ئارخېئولوگىيىلىك قىدى-رىش. شىمالىي ئاسىيا»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى، 2 ـ رەسىم.

⑧⑥ ل. يېۋتيۇخوۋا، س. كىسىلىيوۋ: «1935 ـ يىلىدىكى سايان ـ ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكـ-لات»، 62 ـ رەسىم.

⑧⑦ س. ۋاينىشتېين: «غەربىي تۈۋادىكى مىلادىيەت 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى يادىكارلىقلار»، 303 ـ بەت.

⑧⑧ ب. ئۇۋچىننىكوۋا: «توۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلە-رىنىڭ قوراللىرى ھەققىدە»، 134 ـ 136 ـ بەت؛ س. ۋاينىشتېين: «غەربىي توۋادىكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمى-دىكى يادىكارلىقلار»، 324 ـ بەت؛ ل. كىزلاسوۋ: «تۇۋا تارى-خى»، 21 ـ بەت.

⑧⑨ يۇ. خۇدياكوۋ: «كۆك تۈركلەرنىڭ قوراللىرى»، 94ـ96ـ بەت؛ «قەدىمكى تۈركلەرنىڭ قوراللىرى»، 5 ـ 8 ـ بەت.

⑨⓪ ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 46 ـ بەت.

⑨① ۋ. لېۋاشوۋا: «قىرغىز ـ خاكاسلارنىڭ ئىككى قەبرىستان-لىقى»، 133 ـ بەت.

⑨② س. ۋاينىشتېين: «غەربىي توۋادىكى مىلادىيە 1 ـ مىڭ يىل-لىقى ئىككىنچىسى يېرىمىدىكى يادىكارلىقلار»، 324 ـ بەت.

(93) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 23-27- بەت؛ ل. يېۋتيۇخوۋا، س. كىسىلىيوۋ: «1935-يىلىدىكى سايان - ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 113 - بەت؛ ۋ. مۇگىلنىكوۋ، ۋ. يېلىن: «تالدۇر قورغانلىرى»، 7 - رەسىم؛ د. ساۋىنوۋ: «ئۇزۇنتالدىكى قەدىمكى تۈرك قورغانلىرى»، 105 - بەت.

(94) س. ۋاينىشتېين: غەربىي تۈۋادىكى مىلادىيەت 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى يادىكارلىقلار»، 12 - رەسىم؛ ئا. گراچ: «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 64 -، 76 - رەسىملەر.

(95) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئاخ خول ۋە ئىبىرغىش كىستە قەبرىستانلىقلىرىدىكى قىدىرىشلار».

(96) ل. يېۋتيۇخوۋا، س. كىسىلىيوۋ: «1935 - يىلىدىكى سايان - ئالتاي ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ خىزمەتلىرىدىن دوكلات»، 96 - بەت.

(97) يۇ. تىرىفونوۋ: «تۈۋادىكى قەدىمكى تۈرك ئارخېئولوگىيەسى»، 1971 - يىلى، 15 - سان، 122 - بەت؛ ب. ئوڭچىننىكوۋا: «قەدىمكى تۈرك جەڭچىسىنىڭ گۆرلۈكى»، 215 - بەت؛ س. ۋاينىشتېين: «تۈۋادىكى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار»، 148 - بەت.

(98) يۇ. خۇدياكوۋ: «كۆك تۈركلەرنىڭ قوراللىرى»، 96-97- بەت.

(99) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 17 - جەدۋەل.

(100) ب. ئوڭچىننىكوۋا: «تۈۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى ھەققىدە»، 2 - رەسىم.

(101) ئا. مارتىنوۋا، گ. مارتىنوۋا، ئا. كۆلىمىزىن: «شىبستا-كوۋ قورغانلىرى»، 27 - رەسىم؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئاخ خول ۋە ئىبىرغىس كىستە قەبرىستانلىقلىرىدىكى قىدىرىشلار».

(102) ل. يېۋتيۇخوۋا: «تاش رەسىملەر»، 67 - رەسىم.

(103) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 229 - بەت.

(104) ل. يېۋتيۇخوۋا: «تاش رەسىملەر»، 67 - رەسىم؛ ئا.

گراچ: «تۇۋادىكى قەدىمكى تۈرك رەسىملىرى»، 64 ـ بەت.
(106) ل. بېۋتيۇخوۋا: «تاش رەسىملەر»، 67 ـ رەسىم؛ ئا.
گراچ: «تۇۋادىكى قەدىمكى تۈرك رەسىملىرى»، 64 ـ بەت.
(108) ل. بېۋتيۇخوۋا: «تاش رەسىملەر»، 67 ـ رەسىم؛ ئا.
گراچ: «تۇۋادىكى قەدىمكى تۈرك رەسىملىرى»، 64 ـ بەت.
(107) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 4 ـ رەسىم.
(108) يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «تېپىلمىلار».
(109) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 4 ـ رەسىم؛
م. گريازنوۋ: «ئالتايدىكى قىدىرىشلار»، 20 ـ رەسىم.
(110) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 9ـرەسىم؛
د. ساۋىنوۋ: «ئۇزۇنتالدىكى قەدىمكى تۈرك قورغانلىرى»، 5ـ رەسىم.
(111) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 5 ـ جەدۋەل؛
د. ساۋىنوۋ: «ئۇزۇنتالدىكى قەدىمكى تۈرك قورغانلىرى»، 8ـ رەسىم.
(112) ئا. گراچ: «قارا خولدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 77 ـ رەسىم؛ «سۇت خولدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار»، 29 ـ رەسىم؛ ب. ئوۋچىننىكوۋا: «تۇۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى ھەققىدە»، 4 ـ رەسىم.
(113) ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى»، 24 ـ جەدۋەل.
(114) ب. ئوۋچىننىكوۋا: «قەدىمكى تۈرك جەڭچىسىنىڭ گۈرلۈكى»، 216 ـ بەت.
(115) ل. گۈمىلىيۇ: «قەدىمكى تۈركلەر»، 60 ـ بەت.
(116) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 232 ـ، 235ـ، 236ـ، 250ـ بەت؛ ن. كېۋنېر: «جۇڭگو مەلۇماتلىرى»، 134 ـ، 187 ـ، 190 ـ بەت.
(117) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 229 ـ بەت.
(118) ن. كېۋنېر: «جۇڭگو مەلۇماتلىرى»، 327 ـ بەت.

(119) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 266 ـ بەت.

(120) س. كلياشتورنىي: «قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يادىكارلىقلىرى»، 138 ـ بەت.

(121) س. مالوۋ: «موڭغۇلىيە ۋە قىرغىزىستانىدىكى قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى»، موسكۋا ـ لېنىنگىراد، 1959 ـ يىلى، 23 ـ بەت.

(122) س. كلياشتورنىي: «قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يادىكارلىقلىرى»، 138 ـ بەت.

(123) «قەدىمكى تۈركىي تىللار لۇغىتى»، لېنىنگىراد، 1969 ـ يىلى، 121 ـ بەت.

(124) شۇ ئەسەر، 519 ـ بەت.

(125) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 301 ـ بەت.

(126) شۇ ئەسەر، 229 ـ بەت.

(127) شۇ ئەسەر، 232 ـ بەت.

(128) شۇ ئەسەر.

(129) شۇ ئەسەر، 229 ـ بەت.

(130) ن. كېيۇنېر: «جۇڭگو مەلۇماتلىرى»، 327 ـ بەت.

(131) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 230 ـ بەت.

(132) ن. كېيۇنېر: «جۇڭگو مەلۇماتلىرى»، 189 ـ بەت.

(133) س. مالوۋ: «قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى»، موسكۋا ـ لېنىنگىراد، 1951 ـ يىلى، 39 ـ، 41 ـ، 67 ـ بەت.

(134) س. مالوۋ: «موڭغۇلىيە ۋە قىرغىزىستانىدىكى قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى»، 21 ـ بەت.

(135) شۇ ئەسەر، 21—22 ـ بەت.

(136) ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 329 ـ بەت.

(137) Liu Mau—tsai. Die chinesischen Nachrichten, p. 390.

ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

① ئا. ئوكلادنىكوۋ: «كەختىن مۇزېيى ۋە ئۇنىڭ بايقال ئارخېئولوگىيىسىگە قوشقان تۆھپىسى»، «بۇرىيات تارىخى ۋە مەدەنىيىتى» ئۇلان ـ ئۇدە، 1976 ـ يىلى، 236 ـ بەت؛ «بۇرىيات ـ موڭغۇلىيەدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، «بۇرىيات تارىخى ۋە مەدەنىيىتى»، ئۇلان ـ ئۇدە، 1976 ـ يىلى، 327 ـ بەت؛ ي. خامزىنا: «غەربىي بايقالدىكى ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار (كېيىنكى دەۋر كۆچمەنلىرى)»، ئۇلان ـ ئۇدە، 1970 ـ يىلى، 88 ـ بەت.

② ل. كىزلاسوۋ: «تۇۋا ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى»، موسكۋا، 1969ـيىلى، 56—87ـبەت؛ «قەدىمكى تۈركلەر»، موسكۋا، 1979 ـ يىلى، 145—188 ـ بەت؛ «قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى (8—9 ـ ئەسىرلەر)»، «ئوتتۇرا ئەسىرلەر دەۋرىدىكى ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلاقلىرى»، موسكۋا، 1981 ـ يىلى، 52—54 ـ بەت.

③ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى ئالتاي قەبىلىلىرى تارىخىغا ئائىت بىر مەنبەدۇر»، موسكۋا ـ لېنىنگىراد، 1965 ـ يىلى، 106 ـ بەت؛ «يېنىسەيدىن تېپىلغان سىرلانغان كاسا» (ئۇيغۇرلارنىڭ سايان ـ ئالتايدىكى يادىكارلىقلىرى ھەققىدىكى مەسىلىگە ئائىت)، «سىبىرىيەنىڭ مىس ۋە تۆمۈر قورالىلار دەۋرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1974 ـ يىلى، 180 ـ 182 ـ بەت.

④ يۇ. خۇدياكوۋ: «نىك ـ خوي گۆرلۈكلىرىدىن تېپىلغان قۇراشتۇرما كەمەرلەردىكى نەقىشلەر»، «قەدىمكى مەدەنىيەت نەقىشلىرى ۋە سۈرەتلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1983ـيىلى، 152ـ153ـ بەت.

⑤ س. ۋاينىشتېين: «تۇۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر ئولتۇراق جايلىرى ۋە مۇداپىئە ئىستېھكاملىرى»، قىزىل، 1959 ـ يىلى، 7 ـ سان، 260 ـ 274 ـ بەت؛ «قەدىمكى پورباژىن»، 1964 ـ يىلى، 105 ـ 111 ـ بەت.

⑥ س. كسىلىيوۋ: «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى شەھەرلەر»، 1957 ـ يىلى، 93 ـ 95 ـ بەت؛ ل. يېۋتيۇخوۋا: «9 ـ ئەسىردىكى مەركىزىي موڭغۇلىيە قەبىلىلىرى ھەققىدە»، يۇقىرىدىكى ئەسەر، 222 ـ 224 ـ بەت؛ ۋ. ۋويتوۋ: «قارا قۇرۇم ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ بەش يىللىق خىزمەت نەتىجىلىرى»، «موڭغۇلىيە، مەركىزىي ئاسىيا سەنئىتى ۋە مەدەنىيىتى»، موسكۋا، 1981 ـ يىلى، 20 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ئوردۇ بالىق سالپال بۇيۇملىرى»، «شىمالىي ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى»، نوۋوسىبىرسىك، 1982 ـ يىلى، 85 ـ 94 ـ بەت.

⑦ ن. بىچۇرىن: «قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، 1 ـ قىسىم، 1950 ـ يىلى، 301 ـ 303 ـ بەت؛ ئا. مالياۋكىن: «9—12 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، نوۋوسىبىرسىك، 1974 ـ يىلى، 26 ـ 92 ـ بەت؛ ن. كيۇنېر: «جەنۇبىي سىبىرىيە، مەركىزىي ئاسىيا ۋە يېراق شەرق خەلقلىرى توغرىسىدىكى جۇڭگو مەلۇماتلىرى»، موسكۋا، 1961 ـ يىلى، 32 ـ 34 ـ بەت.

⑧ Le Coq A. Die Buddistische spatan tike in Mittelasien, T. 3. —Berlin, 1924, s. 48—49

⑨ يۇ. خۇدياكوۋ: «قۇراشتۇرما كەمەرلەردىكى نەقىشلەر»، 145 ـ بەت.

⑩ ۋ. ۋاسىلىيېۋ: «قوشو سايدام ۋە قارابالغاسۇن ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىكى خەنزۇچە خەتلەر»، سانت پېتربورگ، 1897 ـ يىلى، 3 ـ توم، 25 ـ بەت.

⑪ Le Coq A. Die Buddistische spatan tike in Mittelasien, T. 20.

⑫ ل. كىزلاسوۋ: «تۇۋا ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى»، موسكۋا، 1969 ـ يىلى، 72 ـ بەت، 21 ـ رەسىم.

⑬ يۇ. خۇدياكوۋ: «6—12 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى، 71 ـ بەت؛ «9—10 ـ ئەسىرلەردىكى ئالتاي يايلاق كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ

ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 121 ـ بەت؛ «تاغلىق ئالتايدىكى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ قوراللىرى»، «1980—1982 ـ يىللىرى تاغلىق ئالتايدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، گورنو ـ ئالتايسىك، 1983 ـ يىلى، 4 ـ بەت.

⑭ يۇ. خۇدياكوۋ، س. نېستېروۋ: «نىك ـ خويدىكى بىر تۈركۈم گۈرلەر»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە يېراق شەرق ئارخېئولوگىيىسى»، نوۋوسىبىرسىك، 1984 ـ يىلى، 3 ـ رەسىم.

⑮ ل. يېۋتيۇخوۋا: «9 ـ ئەسىردىكى مەركىزىي موڭغۇلىيە قەبىلىلىرى ھەققىدە»، 1957 ـ يىلى، 223 ـ بەت، 14 ـ رەسىم.

⑯ شۇ ئەسەر، 14 ـ رەسىم.

⑰ شۇ ئەسەر، 14 ـ رەسىم.

⑱ يۇ. خۇدياكوۋ، س. نېستېروۋ: «بىر تۈركۈم گۈرلەر»، 3 ـ رەسىم.

⑲ شۇ ئەسەر.

⑳ ل. كىزلاسوۋ: «تۇۋا تارىخى»، 76 ـ بەت.

㉑ يۇ. خۇدياكوۋ، س. نېستېروۋ: «نىك ـ خويدىكى بىر تۈركۈم گۈرلەر»، 9 ـ بەت.

㉒ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى تۇۋا»، 152 ـ بەت، 109 ـ رەسىم.

㉓ س. ۋاينىشتېين: «تۇۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر ئولتۇراق جايلىرى ۋە مۇداپىئە ئىستېھكاملىرى»، 5 ـ جەدۋەل.

㉔ ل. گۈمىلېۋ: «قەدىمكى تۈركلەر»، موسكۋا، 1967 ـ يىلى، 69 ـ بەت.

㉕ ن. بىچۇرىن: «مەلۇماتلار توپلىمى»، 301 ـ بەت؛ ن. كېۋنېر: «جۇڭگو مەلۇماتلىرى»، 32 ـ بەت.

㉖ گ. رامستېد: «شىلىنگا تېشى يېزىقىنىڭ تەرجىمىسى»، 1914ـيىلى، 41—47ـ بەت؛ س. كلياشتورنىي: «تېرخىن مەڭگۈ تېشى»، 1980 ـ يىلى، 92 ـ 94 ـ بەت.

㉗ Radloff W. Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei Spb 1895, S. 288

ۋ. ۋاسىلېۋ: «قوشۇنسايدام ۋە قارابالغاسۇن ئورخۇن يادىكارلىرى

ھەققىدە»، 1897 ـ يىلى، 1 ـ 2 ـ رەسىملەر.

لىقلىرىدىكى خەنزۇچە خەتلەر» ، 1897 - يىلى، 3 - توم، 30 - بەت.

㉘ گ. رامستېد: «سېلىنگا تېشى يېزىقىنىڭ تەرجىمەسى» ، 41 - ، 43 - ، 45 - بەت.

㉙ س. كلياشتورنىي: «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» ، 93 - بەت.

㉚ شۇ ئەسەر، 93 - بەت.

㉛ ئا. مالياۋكىن: «9—12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1983 - يىلى، 6 - بەت.

㉜ ن. كېيۇنبر: «جۇڭگو مەلۇماتلىرى» ، 33 - 34 - بەت.

㉝ س. كلياشتورنىي: «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» ، 93 - بەت.

㉞ شۇ ئەسەر.

㉟ ئا. مالياۋكىن: «9—12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» ، 21 - بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «باۋيىمۇ ياكى قۇتلۇغمۇ» ، «1978 - يىلى باخرۇشىن يېزىقلىرىنىڭ ئوقۇلۇشى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1978 - يىلى، 134 - بەت.

㊱ يۇ. خۇدياكوۋ: «9 - ئەسىردىكى قىرغىز - ئۇيغۇر ئۇرۇشى» ، «1978 - يىلى باخرۇشىن يېزىقلىرىنىڭ ئوقۇلۇشى» ، نوۋوسىبىرسىك، 1977 - يىلى، 128 - 129 بەت.

㊲ ن. كېيۇنبر: «جۇڭگو مەلۇماتلىرى» ، 39 - بەت.

㊳ ن. بىچورىن: «مەلۇماتلار توپلىمى» ، 301 - 308 - بەت.

㊴ ن. كېيۇنبر: «جۇڭگو مەلۇماتلىرى» ، 33 - بەت.

㊵ گ. رامستېد: «سېلىنگا تېشى يېزىقىنىڭ تەرجىمەسى» ، 40 - بەت.

㊶ شۇ ئەسەر، 42 - بەت.

㊷ شۇ ئەسەر.

㊸ شۇ ئەسەر، 44 - بەت.

㊹ شۇ ئەسەر.

㊺ يۇ. خۇدياكوۋ، د. چەۋەندورجى: «ئوردۇبالىق ساپال بۇيۇملىرى» ، 87 - بەت؛ س. ۋاينىشتېين: «توۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر ئولتۇراق جايلىرى ۋە مۇداپىئە ئىستېھكاملىرى» ، 261 - بەت؛ «قەدىمكى پور باڭرى» ، 1964 - يىلى، 111 - 113 - بەت؛ ل.

كىزلاسوۋ: «تۇۋادىكى ئوتتۇرا ئەسىر شەھەرلىرى»، 1959 ـ يىلى، 69 ـ 73 ـ بەت.

㊻ ئا. مالياۋكىن: «9—12 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، 19 ـ بەت.

㊼ Radloff W. Die Altturkischen Inschriften der Mongolei Spb 1895, S. 289

㊽ يۇ. خۇدياكوۋ: «باۋيىمۇ ياكى قۇتلۇغمۇ»، 136 ـ 137 ـ بەت.

㊾ ئا. مالياۋكىن: «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، 26 ـ 42 ـ بەت.

㊿ يۇ. خۇدياكوۋ: «يېنسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى»، 162 ـ بەت.

ئۇچىنچى باب كىماكلارنىڭ قورال تۇرلىرى

① ۋ. زادلوۋ: «قەدىمكى سىبىرىيە»، سانت پېتىربۇرگ، 1895 ـ يىلى، 7 ـ توم، 30 ـ جەدۋەل؛ د. ساۋىنوۋ: «قەدىمكى تۈرك دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى»، لېنىنگىراد، 1984 ـ يىلى، 107 ـ بەت.

② م. گىريازنوۋ: «ئالتاينىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى. سىبىرىيىنى تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1930 ـ يىلى، 9 ـ بەت.

③ س. چېرىنكوۋ: «شەرقىي قازاقستاننىڭ قەدىمكى زامان تارىخى تەتقىقاتى»، موسكۋا، 1957ـيىلى، 69ـسان، 18ـ20ـ بەت؛ «قازاقستاننىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، ئالما ـ ئاتا، 1960ـيىلى، 170ـبەت؛ ف. ئارسلانوۋا: «بوبروۋ قەبرىستانلىقى»، «قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى»، 1968ـ يىلى، ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 4 ـ سان، 68 ـ 84 ـ بەت؛ «ئىرتىش دەرياسىنىڭ پاۋلودار ئەتراپلىرىدىكى يادىكارلىقلار (7ـ 12 ـ ئەسىرلەر)»، «قازاقستان ئارخېئولوگىيىسىدىكى يېڭىلىق-

لار»، ئالما ـ ئاتا، 1969 ـ يىلى، 45 ـ 54 ـ بەت.

④ ف. ئارسلانوۋا: «بوبروۋ قەبرىستانلىقى»، 83 ـ بەت.

⑤ م. گريازنوۋ: «چوڭ ئېرىق كەنتىنىڭ يېنىدىكى قىدىرىشلار ئاساسىدا يۇقىرى ئوب قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ تارىخى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1956 ـ يىلى، 146 ـ 149 ـ بەت؛ «نو-ۋوسىبىرسىك سۇ ئېلېكترو ئىستانسىسى ئېغىزىدىكى ئوب ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرى»، «سىبىرىيە ۋە يىراق شەرق تارىخىغا ئائىت ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»، ئىركۇتسك، 1960 ـ يىلى، 24 ـ بەت؛ ئا. ئۇمانسكىي: «نىيا كەنتىنىڭ يېنىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار»، يارنا ئۇل، 1970 ـ يىلى، 11 ـ سان، 72 ـ بەت؛ ۋ. موگىلنىكوۋ: «يۇقىرى ئالېيدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، «ئالتاي ئارخېئولوگىيىسى ۋە تەزكىرىچىلىكى»، يارنا ئۇل، 1972 ـ يىلى، 42 ـ بەت؛ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۇدىرگە قەبرىستانلىقى ئالتاي قەبىلىلىرى تارىخىغا ئائىت بىر مەنبەدۇر»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1965 ـ يىلى، 66 ـ 72 ـ بەت.

⑥ د. ساۋىنوۋ: «سىروستكىن مەدەنىيىتىنىڭ ئېتنىك تەۋەلىكى مەسىلىسى»، «سىبىرىيە ئەسلى ئاھالىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ تىللىرى»، تومسك، 1973 ـ يىلى، 189 ـ 192 ـ بەت.

⑦ د. ساۋىنوۋ: «ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەرگە ئاساسەن 9 ـ 10 ـ ئەسىرلەردىكى كىماكلارنىڭ تارقىلىشى»، «ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەر بويىچە قازاقىستاننىڭ ئۆتمۈشى»، ئالما ـ ئاتا، 1976 ـ يىلى، 94 ـ 104 ـ بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «9 ـ 10 ـ ئەسىرلەردىكى يېنىسەي قىرغىزلىرى بىلەن كىماكلارنىڭ ئېتنىك مەدەنىيىتى مۇناسىۋەتلىرى»، «تۈركولوگىيە توپلىمى»، موسكۋا، 1978 ـ يىلى، 209 ـ 225 ـ بەت؛ «غەربىي سىبىرىيىنىڭ جەنۇبىدىكى قىپچاق ئېتنىك ـ مەدەنىيەت بىرلەشمىسىنىڭ ئاساسلىق تەرەققىيات باسقۇچلىرى ھەققىدە»، «سىبىرىيىنىڭ تارىخى، ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى»، تومسك، 1979 ـ يىلى، 53 ـ 72 ـ بەت؛ ۋ. موگىلنىكوۋ: «كىماكلار»، «ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلاقلىرى»، موسكۋا، 1981 ـ يىلى،

43 ـ 45 ـ بەت؛ «سروستكىن مەدەنىيتى»، يۇقىرىقى ئەسەر، 45 ـ 46 ـ بەت.

⑧ ي. ئاگېيېۋا، ئا. ماكسىموۋا: «1955 ـ يىلىدىكى پاۋلودار ئېكسپېدىتسىيەسىنىڭ دوكلاتى»، «قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئەسەرلىرى»، ئالما ـ ئاتا، 1969 ـ يىلى، 7 ـ توم، 32 ـ 58ـبەت؛ ف. ئارسلانوۋا: «پاۋلودار يادىكارلىقلىرى»، 98ـ111 ـ بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «قەدىمكى تۈرك دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى»، لېنىنگراد، 1984 ـ يىلى، 109 ـ بەت؛ ۋ. موگىلنىكوۋ: «سروستكىن مەدەنىيتى»، 45 ـ بەت؛ س. نېۋېروۋ: «ئالتايدىكى زەمبېۋكا قەبرىستانلىقىدىكى گۆرلەر» (سىبىرگېيېۋنىڭ قىدىرىش ماتېرىياللىرى ئاساسىدا)، «ئالتاي ئارخېئولوگىيەسى ۋە ئېتنوگرافىيەسى»، بارنا ئۇل، 1982 ـ يىلى، 118 ـ بەت.

⑨ يۇ. خۇدياكوۋ: «9 — 10 ـ ئەسىرلەردىكى ئالتاي يايلاق كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981ـيىلى، 115ـ132ـ بەت.

⑩ يۇ. پلوتنىكوۋ: «قىزىل تۇ گۆرلۈكىدىن تېپىلغان ئوق باشاقلىرى»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981ـيىلى، 110ـ115ـ بەت؛ يۇ. پلوتنىكوۋ: «ئېرتىش كىماكلىرىنىڭ چاپقۇچى قوراللىرى»، 162 ـ 167 ـ بەت؛ يۇ. پلوتنىكوۋ: «8 — 11ـئەسىرلەردىكى كىماكلارنىڭ ئەسكىرىي قىسىم تۈزۈلمىسى»، «18 ـ نۇۋەتلىك پۈتۈن ئىتتىپاق ستۇدېنتلار ـ ئاسپىرانتلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماتېرىياللىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 ـ يىلى، 17 ـ 21 ـ بەت؛ يۇ. پلوتنىكوۋ، يۇ. خۇدياكوۋ: «كىماكلارنىڭ چاپقۇچى قوراللىرى» (نەشرىدە).

⑪ ل. كىزلاسوۋ: «قەدىمكى خاكاسلارنىڭ تۇخۇمەت مەدەنىيتى (9 — 10 ـ ئەسىرلەر)»، «ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلاقلىرى»، موسكۋا، 1981 ـ يىلى، 54 ـ بەت.

⑫ د. ساۋىنوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى»، 107 ـ بەت؛ «قىپچاق ئېتنىك ـ مەدەنىيەت بىرلەشمىسىنىڭ ئاساسلىق تەرەققىيات

يات باسقۇچلىرى ھەققىدە»، 60 ـ بەت.

⑬ م. گىريازنوۋ: «يۇقىرى ئوب قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ تارىخى»، 3 ـ جەدۋەل؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 121 ـ بەت.

⑭ ھەممە قاداقلارنىڭ كېسىكچىلىرى بار، تېكىستىنىڭ كېيىنكى ئورۇنلىرىدا بۇ ھەقتە سۆزلەنمەيدۇ.

⑮ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 121 ـ بەت.

⑯ شۇ ئەسەر، 121 ـ بەت.

⑰ ف. ئارسلانوۋا: «تۈرك دەۋرىدىكى گۈزلۈكلەر»، 1 ـ جەدۋەل.

⑱ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 123 ـ بەت.

⑲ ۋ. موگىلنىكوۋ: «كىماكلار»، 26 ـ، 87 ـ رەسىملەر؛ «سروستكىن مەدەنىيىتى»، 27 ـ، 49 ـ رەسىملەر.

⑳ ل. كىزلاسوۋ: «مەركىزىي قازاقىستاندىكى كېيىنكى كۆچمەنلەر يادىكارلىقلىرى»، «قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى»، ئارخېئولوگىيە قىسمى، 1951ـيىلى، 3ـسان، 6ـ رەسىم؛ «قازاقىستاننىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 6 ـ جەدۋەل.

㉑ د. ساۋىنوۋ: «مۇزدەككەپ تەركىبلىك ئوقيا تاربىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى تەرەققىياتىدىكى بەزى مەسىلىلەر»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 151 ـ 152 ـ بەت.

㉒ شۇ ئەسەر، 151 ـ بەت.

㉓ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 121 ـ 123 ـ بەت.

㉔ شۇ ئەسەر، 121 ـ بەت.

㉕ ۋ. موگىلنىكوۋ، س. نېۋېروۋ، ئا. ئۇمانسكىي، ئا. شېمياكىنا: «گىريازنوۋو يېزىسىنىڭ يېنىدىكى قورغانلار»، «ئالتاينىڭ

قەدىمكى زامان تارىخى»، بىرىنجى ئۇل، 1980 - يىلى، 5 - رەسىم؛ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 7 - جەدۋەل.

㉖ يۇ. بورودكىن: «تاراسوۋو كەنتىنىڭ يېنىدىكى قورغانلار»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى»، كېمېروۋو، 1977 - يىلى، 1 - رەسىم.

㉗ ۋ. موگىلنىكوۋ: «كىماكلار»، 44 - بەت.

㉘ ف. ئارسلانوۋا: «تۈرك دەۋرىدىكى گۈرلۈكلەر»، 1 - جەدۋەل.

㉙ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 125 - بەت؛ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 7 - جەدۋەل؛ ت. تروبىتسكايا: «قىزىل يار I - كېيىنكى تۆمۈر قوراللار دەۋرىنىڭ يادىكارلىقى»، «ئالتاي ۋە غەربىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1978 - يىلى، 3 - رەسىم.

㉚ يۇ. بورودكىن: «تاراسوۋو كەنتىنىڭ يېنىدىكى قورغانلار»، 1 - رەسىم.

㉛ گ. ئىۋانوۋ: «كاسمالى ۋە بارنائۇلكا دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، «ئالتاي ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى»، بارنا ئۇل، 1982 - يىلى، 4 - رەسىم.

㉜ يۇ. پلوتنىكوۋ: «قىزىل تۇ گۈرلۈكىدىن تېپىلغان ئوق باشاقلىرى»، 1 - رەسىم؛ «قازاقىستاننىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 4 - جەدۋەل، 132 - بەت.

㉝ ۋ. موگىلنىكوۋ ۋە باشقىلار: «گريازنوۋو يېزىسىنىڭ يېنىدىكى قورغانلار»، 125 - بەت.

㉞ ۋ. موگىلنىكوۋ: «كىماكلار»، 44 - بەت.

㉟ م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 6 - جەدۋەل؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 124 - بەت.

㊱ گ. ئىۋانوۋ: «كاسمالى ۋە بارنا ئۇلكا دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 48 - بەت.

㊲ ف. ئارسلانوۋا: «تۈرك دەۋرىدىكى گۈرلۈكلەر»، 1 ـ جەد-ۋەل.
㊳ يۈ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قو-رالللرى»، 125 ـ بەت.
㊴ ۋ. مولودىن، د. ساۋىنوۋ، ۋ. يېلاگىن: «پرېشوبراژېنكا Ⅲ قەبرىستانلىقىدىكى تۈرك دەۋرى گۈرلۈكلىرى»، «غەربىي سىبىرى-يە ئارخېئولوگىيىسى مەسىلىلىرى. تۆمۈر قوراللار دەۋرى»، نو-ۋوسىبىرسىك، 1981 ـ يىلى، 2 ـ رەسىم.
㊵ ن. زىناكوۋ، ۋ. لېۋېچېنكو: «يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرى-دىكى قوراللارنىڭ تېخنىكىلىق تەكشۈرۈلۈشى»، «جەنۇبىي سىبى-رىيە ئارخېئولوگىيىسى»، كېمېروۋو، 1980 ـ يىلى، 124 ـ بەت.
㊶ م. گرياز نوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 7 ـ جەدۋەل.
㊷ يۈ. بورودكىن: «تاراسوۋو كەنتىنىڭ يېنىدىكى قورغان-لار»، 2 ـ رەسىم.
㊸ ۋ. موگىلنىكوۋ: «كىماكلار»، 44 ـ بەت.
㊹ يۈ. پلوتنىكوۋ: «قىزىل تۈ گۈرلۈكىدىن تېپىلغان ئوق با-شاقلىرى»، 9 ـ رەسىم، 10—114 ـ بەت.
㊺ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۈدىرگە قەبرىستانلىقى»، 11 ـ رەسىم.
㊻ گ. ئىۋانوۋ: «كاسمالى ۋە بارنا ئۆلكا دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 51 ـ رەسىم.
㊼ ۋ. موگىلنىكوۋ قاتارلىقلار: «گرياز نوۋو يېزىسىنىڭ يېنى-دىكى قورغانلار»، 125 ـ بەت.
㊽ د. ساۋىنوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى»، 107 ـ بەت.
㊾ يۈ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قو-رالللرى»، 125 ـ بەت.
㊿ گ. ئىۋانوۋ: «كاسمالى ۋە بارنا ئۆلكا دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 51 ـ بەت، 4 ـ رە-سىم؛ ۋ. موگىلنىكوۋ: «يۇقىرى ئالەيدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 42 ـ بەت.
(51) يۈ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قو-رالللرى»، 125 ـ بەت؛ م. گرياز نوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارى-

خي» 7 ـ جەدۋەل.

(52) ۋ. موگىلنىكوۋ: «يۇقىرى ئالبىيدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر»، 41 ـ بەت.

(53) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي ياياقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قورالىرى»، 125 ـ بەت.

(54) گ. ئۇئانوۋ: «كاسمالى ۋە بارنا ئۇلكا دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 4 ـ رەسىم؛ ن. زاخاروۋ، ۋ. لېۋبچېنكو: «يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدىكى قوراللارنىڭ تېخنىكىلىق تەكشۈرۈلۈشى»، 124 ـ بەت.

(55) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي ياياقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قورالىرى»، 125 ـ بەت.

(56) شۇ ئەسەر، 125 ـ بەت.

(57) ۋ. موگىلنىكوۋ: «كىماكلار»، 44 ـ بەت.

(58) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي ياياقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قورالىرى»، 125 ـ بەت.

(59) ن. زىناكوۋ، ۋ. لېۋبچېنكو: «يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدىكى قوراللارنىڭ تېخنىكىلىق تەكشۈرۈلۈشى»، 124 ـ بەت.

(60) گ. ئۇئانوۋ: «كاسمالى ۋە بارنا ئۇلكا دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 4 ـ رەسىم.

(61) ف. ئارسلانوۋا: «تۈرك دەۋرىدىكى گۈرلۈكلەر»، 1 ـ جەدۋەل.

(62) ت. تروېتىسكايا: «نوۋوسىبىرسىك ئوبلاستى ئۇبىنى دەريا سۈ بويىدىكى جەسەت كۆيدۈرۈلگەن گۈرلۈكلەر»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى»، كېمېروۋو، 1977 ـ يىلى، 125 ـ بەت.

(63) يۇ. بورودكىن: «تاراسوۋو كەنتىنىڭ يېنىدىكى قورغانلار»، 2 ـ رەسىم؛ ن. زىناكوۋ: «گۈرېيۇ تۈرالغۇسىدىكى مېتالچىلىق»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى»، كېمېروۋو، 1979 ـ يىلى، 78 ـ رەسىم.

(64) ۋ. موگىلنىكوۋ: «كىماكلار»، 26 ـ رەسىم.

(65) ن. زىناكوۋ: «گورېيۇ تۈرالغۇسىدىكى مېتالچىلىق»،

78 ـ رەسىم.

(66) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قو-رالىرى»، 125 ـ بەت.

(67) شۇ ئەسەر، 125 ـ بەت، 4 ـ رەسىم.

(68) ۋ. مولودىن، د. ساۋىنوۋ، ۋ. يېلاگىن: «تۈرك دەۋرىدىكى گۈرلۈكلەر»، 2 ـ رەسىم.

(69) شۇ ئەسەر، 2 ـ رەسىم.

(70) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قو-رالىرى»، 126 ـ بەت؛ ت. تروبىتسكايا: «قىزىل يار I ـ كېيىنكى تۆمۈر قوراللار دەۋرىنىڭ يادىكارلىقى»، 3 ـ رەسىم.

(71) ۋ. مولودىن، د. ساۋىنوۋ، ۋ. يېلاگىن: «تۈرك دەۋرىدىكى گۈرلۈكلەر»، 2 ـ رەسىم.

(72) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قو-رالىرى»، 123 ـ 127 ـ بەت.

(73) ئۈز ۋاقتىدا س. نېۋبروۋ بۇ مەسىلىگە دىققەت قىلغان. «ئالتاي زەمبىۋكا قەبرىستانلىقىدىكى گۈرلۈكلەر»، 112 ـ بەت.

(74) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قو-رالىرى»، 126 ـ 127 ـ بەت.

(75) شۇ ئەسەر.

(76) س. نېۋبروۋ ئۆزىنىڭ «ئالتاي زەمبىۋكا قەبرىستانلىقىدىكى گۈرلۈكلەر» ناملىق ماقالىسىدە مەن تىلغا ئالغان ئوق باشقا-لىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى، جۈملىدىن مەزكۇر يادىكارلىقتىن تېپىل-غان سۆڭەك ئوق باشقالىرىنى يەنمۇ ئېنىقلاپ چۈشەندۈرگەن. مەسىلەن، ئۇ سۆڭەك باشقالاردىن «ئاران ئىككىسى» تېپىلغانلىقى-نى يازغان. ھالبۇكى، قورغانلارنى تەكشۈرگەندە پەقەت بىرلا سۆڭەك باشقىسى تىلغا ئالغان، تۈرگە ئايرىشتا سۆڭەك ئوق باشقىلىرىدىن ئىككى تېپىنى كۆرسەتكەن. رەسىملىرىدە بولسا، ئۈچ دانە سۆڭەك باشاق كۆرسىتىلگەن.

(77) م. گرياznوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 147 ـ بەت.

(78) شۇ ئەسەر، 146ـ148 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 5 ـ رەسىم.

(79) م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 146 ـ 149 ـ بەت.

(80) شۇ ئەسەر، 146 ـ 149 ـ بەت.

(81) يۇ. بورودكىن: «تاراسوۋو كەنتىنىڭ يېنىدىكى قورغانلار»، 2 ـ رەسىم.

(82) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 116 ـ بەت.

(83) شۇ ئەسەر.

(84) شۇ ئەسەر، 116 ـ 117 ـ بەت.

(85) ۋ. موگىلنىكوۋ ۋە باشقىلار: «گريازنوۋو يېزىسىنىڭ يېنىدىكى قورغانلار»، 125ـبەت؛ ۋ. موگىلنىكوۋ: «كىماكلار»، 44ـبەت؛ يۇ. پلوتنىكوۋ: «ئېرتىش كىماكلىرىنىڭ چاپقۇچى قوراللىرى»، 164ـ بەت؛ «قازاقىستاننىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 9 ـ جەدۋەل، 280 ـ بەت.

(86) ف. ئارسلانوۋا: «تۈرك دەۋرىدىكى گۈرلۈكلەر»، 52 ـ بەت.

(87) م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 149 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 117 ـ بەت؛ ن. زىناكوۋ، ۋ. لىۋبچېنكو: «يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدىكى قوراللارنىڭ تېخنىكىلىق تەكشۈرۈلۈشى»، 123 ـ بەت.

(88) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 118 ـ بەت.

(89) يۇ. پلوتنىكوۋ: «ئېرتىش كىماكلىرىنىڭ چاپقۇچى قوراللىرى»، 166 ـ بەت.

(90) شۇ ئەسەر، 165 ـ بەت.

(91) شۇ ئەسەر، 166 ـ بەت.

(92) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 118 ـ بەت.

(93) م. گريازنوۋ: «قەدىمكى قەبىلىلەر تارىخى»، 152 ـ بەت.

(94) م. گريازنوۋ: «ئالتانىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىرى»، 11 ـ بەت؛ س. كىسېلىيوۋ: «قەدىمكى زامان تارىخى»، 520 ـ بەت.

(95) يۇ. پلوتنىكوۋ: «ئېرتىش كىماكلىرىنىڭ چاپقۇچى قوراللىرى»، 162 ـ 167 ـ بەت؛ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 116 ـ118 ـ بەت.

(96) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 118 ـ بەت.

(97) شۇ ئەسەر، 119 ـ بەت.

(98) شۇ ئەسەر؛ ن. زىناكوۋ، ۋ. لېۋبچېنكو: «يۇقىرى ئوب يادىكارلىقلىرىدىكى قوراللارنىڭ تېخنىكىلىق تەكشۈرۈلۈشى»، 125 ـ بەت.

(99) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 119 ـ بەت.

(100) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىرى»، 131 ـ بەت.

(101) ب. كۆمېكوۋ: «ئەرەب مەنبەلىرىگە كۆرە 9ـ10 ـ ئەسىرلەردىكى كىماك دۆلىتى»، ئالما ـ ئاتا، 1972 ـ يىلى، 113 ـ بەت.

(102) شۇ ئەسەر، 113 ـ بەت.

(103) شۇ ئەسەر، 114 ـ بەت؛ د. ساۋىنوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى»، 105 ـ بەت.

(104) ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي سەپىرىدىن دوكلات»، سانت پېتېربورگ، 1899 ـ يىلى، 1 ـ توم، 105ـ106ـ بەت؛ ب. كۆمېكوۋ: «كىماك دۆلىتى»، 114 ـ بەت.

(105) د. ساۋىنوۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيە خەلقلىرى»، 105 ـ بەت.

(106) س. ئاخىنژانوۋ: «كىماك، ۋە قىپچاق، دېگەن ئېتنىك نامىلار»، «سىبىرىيە تاش ۋە مېتال قوراللار دەۋرى ئارخېئولوگىيەسى»، نوۋوسىبىرسىك، 1983 ـ يىلى، 120 ـ بەت.

(107) شۇ ئەسەر، 112 ـ بەت.

(108) يۇ. پلوتنىكوۋ: «كىماكلارنىڭ ئەسكىرىي قىسىم تۈزۈلمەسى»، 19 ـ بەت.

(109) شۇ ئەسەر، 20 ـ بەت.

(110) ب. كۆمېكوۋ: «ئەل ئىدىرىسىنىڭ (12 ـ ئەسىر) كىماك

ژه قارلۇق دۆلەتلىرى ھەققىدىكى بايانى» ، «فېئودالىزم دەۋرىدىكى قازاقىستان» ، ئالما - ئاتا، 1981 - يىلى، 17 - بەت.

(111) ب. كۇمېكوۋ: «ئەل ئىدىرىسىنىڭ خەرىتىسىدىكى كىماك دۆلىتى» ، «شەرقتىكى دۆلەتلەر ژه خەلقلەر» ، موسكۋا، 1971 - يىلى، 196 - بەت.

(112) ب. كۇمېكوۋ: «ئەل ئىدىرىسىنىڭ (12 - ئەسىر) كىماك ژه قارلۇق دۆلەتلىرى ھەققىدىكى بايانى» ، 13 - بەت.

(113) ب. كومېكوۋ: «كىماك دۆلىتى» ، 116 - بەت.

(114) ب. كومېكوۋ «ئەل ئىدىرىسىنىڭ بايانى» ، 17 - بەت.

(115) د. ساۋىنوۋ: «جەنۇبي سىبىرىيە خەلقلىرى» ، 118 - بەت.

(116) يۇ. خۇدياكوۋ: «ئالتاي يايلاقلىرىدىكى كۆچمەنلىرىنىڭ قورالىلىرى» ، 134 - بەت.

(117) شۇ ئەسەر، 132 - بەت.

(118) ل. يېۋتيۇخوۋا: «يېنسەي قىرغىزلىرىنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك يادىكارلىقلىرى» ، 196 - رەسىم.

(119) شۇ ئەسەر.

(120) يۇ. پلوتنىكوۋ: «كىماكلارنىڭ ئەسكىرىي قىسىم تۈزۈلمەسى» ، 20 - بەت.

(121) ب. كۇمېكوۋ: «كىماكلار ژه قىپچاقلار» ، «قازاقىستان تارىخى» ، 2 - توم، ئالما - ئاتا، 1977 - يىلى، 372 - بەت.

(122) ب. كۇمېكوۋ: «ئەل ئىدىرىسىنىڭ (12 - ئەسىر) كىماك ژه قارلۇق دۆلەتلىرى ھەققىدىكى بايانى» ، 17 - بەت.

(123) ب. كومېكوۋ: «كىماكلار ژه قىپچاقلار» ، 372—373 - بەت.

(124) ئا. ماندېلشتام: «فاتىخ ئىبنى خاقان ئەل جاھىزغا يوللانغان مەكتۇپتىكى 9 - ئەسىردىكى تۈركلەرنىڭ تەرىپى» ، «قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەسەرلىرى» ، ئالما - ئاتا، 1956-يىلى، 7-توم، 233 - بەت.

(125) ب. كۇمېكوۋ: «كىماك دۆلىتى» .

ئۇچىنچى قىسىم

جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - ياراغ ۋە ئۇرۇش سەنئىتىدىكى ئاساسلىق قانۇنىيەتلەر

① يۇ. خۇدياكو: «6—12 - ئەسىرلەردىكى يېنسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1980 - يىلى.

② ماتېرىياللار تۈۋەندىكى ئورۇنلاردىن چىققان: تۇۋا ئۇلۇغ خەم مەدەنىيىتى، كان دەريا‌سى بويىدىكى گۆرلۈكلەر، بايقال ئەتراپىدىكى ھۇن دەۋرى گۆرلۈكلىرى، تۇگوزۇونۇۋ گۆرلىرى، شەرقىي قازاقىستان قورغانلىرى، بايقال ئالدىنقى بۇرخوتۇي، تۇۋا لەخمە گۆرلىۋكلىرى (مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئوتتۇرى)، تۇۋا يەرلىك قەبىلىلىرىنىڭ قورغانلىرى (مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمى).

③ ئا. ئوكلادنىكوۋ: «تاش ۋە مىس قوراللار دەۋرىدىكى بايقال»، 1956 - يىلى، 219 - 229 - بەت؛ ئې. ۋادېتسىكايا: «ئوكۇنېۋ مەدەنىيىتى گۆرلىرىدىن تېپىلغان بۇيۇملار»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 - يىلى، 17 - بەت.

④ د. ساۋىنوۋ: «مۇزەككەپ تەركىبلىك ئوقيا تاربىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى تەرەققىياتىدىكى بەزى مەسىلىلەر»، «سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1981 - يىلى، 147 - بەت.

⑤ ۋ. سموتروۋا: «بايقالدىكى نەقىشلىك مىس قاداق تېپىلمىلار»، «سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى مەسىلىلىرى»، ئىركۇتسىك، 1982 - يىلى، 106 - بەت.

⑥ د. ساۋىنوۋ: «يېڭى ماتېرىياللار»، 147 ـ بەت؛ ئا. خازا. نوۋ: «سارماتلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىدىن ئوچېركلار»، موسكۋا، 1971 ـ يىلى، 29 ـ 34 ـ بەت.

⑦ شۇ ئەسەر، 31 ـ بەت.

⑧ يۇ. خۇدياكوۋ: «يېنسەي قىرغىزلىرىنىڭ قۇراللىرى»، 74 ـ بەت.

⑨ يۇ. خۇدياكوۋ: «ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى بايقال ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرى»، «قەدىمكى بايقال ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1985ـيىلى، 59ـ، 69ـ بەت.

⑩ يۇ. رېدىخ: «توخار مەسىلىسى»، 1965 ـ يىلى، 119 ـ بەت.

⑪ شۇ ئەسەر، 119 ـ بەت.

⑫ ئا. ئۇمانسكىي: «چارىشتىكى خەلقلەرنىڭ چوڭ كۆچۈش دەۋرىگە ئائىت گۆرلۈكلەر»، «ئالتاي ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە قەدىمكى مەدەنىيەتلىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1978 ـ يىلى، 9 ـ رەسىم.

⑬ يۇ. خۇدياكوۋ: «يېنسەي قىرغىزلىرىنىڭ قوراللىرى»، 45 ـ بەت.

⑭ ۋ. كۇبارېۋ: «ئالتايدىكى قەدىمكى تۈرك تاش رەسىملىرى»، نوۋوسىبىرسىك، 1984 ـ يىلى، 39 ـ بەت.

⑮ ئې. نوۋگورودوۋا: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا قوغدىنىش قوراللىرى ھەققىدىكى مەسىلىلەر (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1 ـ مىڭ يىلنىڭ ئوتتۇرى)»، «سىبىرىيە قەدىمكى مەدەنىيەتلىرى بەلەن چېگرىداش زېمىنلار مەدەنىيەتلىرىنىڭ سېلىشتۇرۇمىسى»، نوۋوسىبىرسىك، 1975 ـ يىلى، 223 ـ بەت.

⑯ ن. ساۋېلىيېۋ، يۇ. خۇدياكوۋ: «كان دەريالىسى بويىدىكى ھۇن دەۋرى گۆرلۈكى»، «جەنۇبىي سىبىرىيە ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرافىيىسى»، بارناۋۇل، 1984 ـ يىلى، 71 ـ بەت.

⑰ ئا. گاۋرىلوۋا: «كۆدىرگە قەبرىستانلىقى ئالتاي قەبىلىلىرى تارىخىغا ئائىت بىر مەنبەدۇر»، موسكۋا، 1965 ـ يىلى، 31 ـ

بەت؛ «قىرغىزىستان تارىخى» ، 1 ـ توم، فرۇنزې، 1968 ـ يىلى، 86 ـ 87 ـ بەت.

⑱ يۇ. خۇدياكوۋ: «مەركىزىي ئاسىيادىكى مۇداپىئە ئىستىھـ كاملىرى تارىخىدىن» ، «ئاكادېمىك ب. ۋلادىمىرسوۋ تۇغۇلغانلـ قىنىڭ 100 يىللىقىغا بېغىشلانغان پۇتۇن ئىتتىپاق مۇھاكىمە يىغـ نى» ، موسكۋا، 1984 ـ يىلى، 12 ـ 14 ـ بەت.

بۇ كىتاب سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەن نەشرىياتىنىڭ 1986 - يىل نەشرىگە ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.
本书根据前苏联科学出版社 1986 年版翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەخمەت مۆمىن تارىمى
مەسئۇل كوررېكتورى: رەنا ئابلىمىت
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ھۈسەن ياسىن

مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرى ۋە ئۇرۇش سەنئىتى

ئاپتورى: يۇ. س. خۇدياكوۋ
تەرجىمە قىلغۇچى: پەرھات جىلان

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۈرۈمچى تېيىپىڭ باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 13.625 قىستۇرما ۋاراقى: 2
2003 - يىل 11 - ئاي 1 - نەشرى
2003 - يىل 11 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1—3,000
ISBN7—228—08418—7
باھاسى: 22.00 يۈەن

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ھۈسەن ياسىن

ISBN 7-228-08418-7
（民文）定价 :22.00 元

ISBN 7-228-08418-7

9 787228 084180 >